मराठी म्हणी व वाक्प्रचार संग्रह

संपादक

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

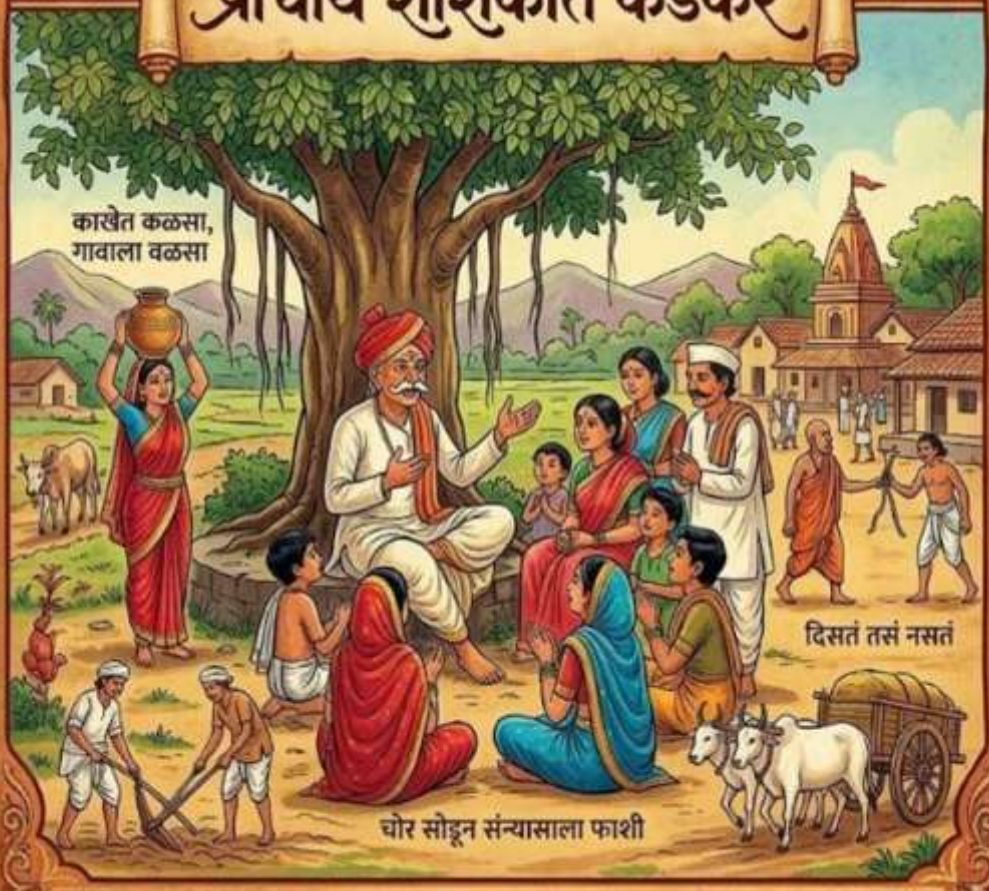

मराठी संस्कृती आणि भाषेचा अनमोल ठेवा

ई साहित्य प्रतिष्ठान

सादर करत आहे

मराठी म्हणी व वाक्प्रचार संग्रह

५- त, थ, द, ध, न

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

मराठी म्हणी व वाक्प्रचार संग्रह - ५

लेखक: प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

‘श्रेयस’, नांदिवली रोड, डोंबिवली पूर्व,
भ्रमण दरध्वनी ९८३३३९९७९४
इ मेल shashikardekar@gmail.com

मुखपृष्ठ- प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क लेखकाकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रुपांतर करण्यासाठी लेखकाची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई (दंड व तुरुंगवास) होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957 read with Sections 43 and 66 of the IT Act 2000. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author’s copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

प्रकाशक :- ई साहित्य प्रतिष्ठान

www. esahity.com
esahity@gmail.com
Whatsapp- 9987737237
(विनामूल्य ईपुस्तकांसाठी फ़क्त नाव गाव कळवा)
प्रकाशन : २ नोव्हेंबर २०२६

छापील प्रत खासगी वितरणासाठी उपलब्ध
देणगी मूल्य- रु. २०००/- फक्त (८खंड एकत्रित)
(१००% रक्कम लेखकाकडे छपाईचा खर्च म्हणून जाईल.)
(संपर्क- प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर- ९८३३३९९७९४

©esahity Pratishthan®2026

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फ़ॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापुर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

लेखक परिचय

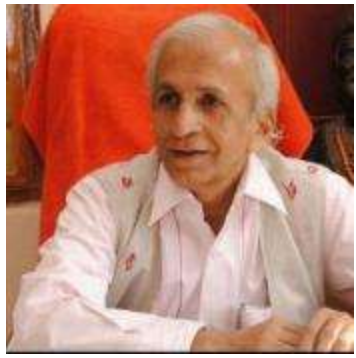

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

एम. ए. बी. एड.

• ३५ वर्षे अध्यापन. त्यातील २५ वर्षे गणेश विद्यालय व कनिष्ठ महाविद्यालय टिटवाळा येथे प्राचार्य म्हणून कार्यरत.

• अध्यापकांच्या वरिष्ठ श्रेणी व निवड श्रेणीच्या सेवांतर्गत प्रशिक्षणात तज्ज्ञ मार्गदर्शक म्हणून जिल्हा व राज्य पातळीवर कार्यरत.

• डोंबिवली येथील राष्ट्रीय शिक्षण संस्थेचे माजी अध्यक्ष.

• विविध नियतकालिकांतून कथा व समीक्षापर लेखन, विविध दिवाळी अंकांसाठी मान्यवरांच्या मुलाखती.

• सामाजिक, शैक्षणिक व विज्ञानविषयक अनेक विषयांवर व्याख्याने.

• **'जागतिक वैज्ञानिक कोशा'चे** निर्माते. सध्या ई साहित्य प्रतिष्ठान कडून **'या दिवशी विज्ञानात'** ही ई बुक मालिका व **भौगोलिक संज्ञाकोश, जागतिक पर्वतरांगा इत्यादी ३६ पुस्तके** प्रकाशित आणि इतर पुस्तके प्रकाशनाच्या मार्गावर.

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर यांची ई साहित्यतर्फ़े आजवर ३६ पुस्तके प्रकाशित झाली असून **त्यांची एकत्रित पृष्ठसंख्या वीस हजार हून अधिक आहे.**

प्रस्तावना

"मराठी भाषा लाभली आम्हास भाग्य बोलतो मराठी...

मराठी सारखी लाभली माय बोली

विनम्रतेने वंदितो तिच्या पाऊली"

मराठी भाषेच्या समृद्ध आणि अथांग वाङ्मयीन वारशामध्ये 'म्हणी आणि वाक्प्रचार' हे केवळ भाषिक अलंकार नसून, ते या मातीचे संचित, संस्कृतीचे प्रतिबिंब आणि लोकजीवनाचे जिवंत दस्तऐवज आहेत. कोणत्याही जिवंत भाषेचे सौंदर्य तिच्या व्याकरणापेक्षा तिच्या लोकबोलीत आणि म्हणी-वाक्प्रचारांच्या चपखल वापरात अधिक खुलते. प्रस्तुत प्रस्तावनेत मराठी म्हणी आणि वाक्प्रचारांच्या उगम, स्वरूप, सामाजिक महत्त्व आणि त्यांच्या भाषिक वैशिष्ट्यांचा वेध घेण्याचा एक आदरपूर्वक प्रयत्न आहे.

मराठी भाषेतील 'म्हण' आणि 'वाक्प्रचार' हे दोन्ही घटक भाषेला धार आणि अर्थाला विस्तार देणारे असले, तरी त्यांच्या स्वरूपात मूलभूत फरक आहे. म्हण हे मानवी अनुभवोंचे आणि जगण्याच्या सत्याचे संकुचित रूप असते. ते एक परिपूर्ण वाक्य असते, ज्याला स्वतःचा स्वतंत्र अर्थ असतो. शतकानुशतकांच्या अनुभवांतून जे शहाणपण कळून आले, ते एका ओळीत बांधणे

म्हणजेच म्हण होय; जसे की— "आधी पोटोबा, मग विठोबा." याउलट, वाक्प्रचार हे परिपूर्ण वाक्य नसते, तर तो एक शब्दबंध असतो. यात शब्दांच्या वाच्यार्थापेक्षा (Literal Meaning) लक्ष्यार्थ (Metaphorical Meaning) अधिक महत्त्वाचा असतो. वाक्प्रचार वाक्यात वापरताना त्याच्या क्रियापदात लिंग, वचन आणि काळानुसार बदल होतो; जसे की— "खांदा देणे" म्हणजेच मदत करणे किंवा अंत्ययात्रेत सहभागी होणे.

मराठी म्हणी आणि वाक्प्रचारांची पाळेमुळे आपल्या ग्रामीण जीवनशैलीत, कृषी संस्कृतीत आणि भौगोलिक विविधतेत रुजलेली आहेत. यांची निर्मिती प्रामुख्याने निसर्ग, शेती, पाऊस, झाडे आणि पशु-पक्षी यांवर आधारित अनुभवांमधून झाली आहे. "वळवाचा पाऊस", "कावळा बसूंक अन् फांदी तुटूंक" किंवा "झाकली मूठ सव्वा लाखाची" यांमागे ग्रामीण व व्यावहारिक जीवनाचे संदर्भ आहेत. याशिवाय भारतीय कुटुंबव्यवस्थेतील सासू-सून, नणंद-भावजय, आई-मूल, शेजारी-पाजारी यांच्यातील नातेबंधांवरूनही अनेक म्हणी जन्माला आल्या. "लेकी बोले, सुने लागे" किंवा "घराचे झाले थोंडे अन् व्याही काढी बोंडे" या म्हणी कौटुंबिक मानसशास्त्र अचूक टिपतात. महाराष्ट्राला लाभलेला शिवकाल, पेशवाई आणि संतांची परंपरा यातून "पानीपत होणे" (सर्वनाश होणे) किंवा "भगीरथ प्रयत्न करणे" (अथक परिश्रम

करणे) यांसारखे ऐतिहासिक व पौराणिक संदर्भ असलेले अनेक वाक्प्रचार तयार झाले.

मराठी भाषेचे सर्वात मोठे सौंदर्य तिच्या प्रादेशिक बोलीभाषेत आहे. मुख्य प्रवाहातील मराठी म्हणींइतकाच, किंबहुना त्याहूनही अधिक जिवंतपणा महाराष्ट्राच्या विविध प्रांतांतील बोलीभाषेतील म्हणींमध्ये आढळतो. उदाहरणार्थ, कोकणी आणि मालवणी बोलीमध्ये समुद्राशी, माशांशी आणि नारळी-पोफळीच्या बागांशी संबंधित नितांत सुंदर संदर्भ येतात; जसे की "मासळी खायची आणि समुद्राक भिय्यायचा?" म्हणजेच संकट सोसण्याची तयारी असल्याशिवाय काम हाती घेऊ नये. खानदेशी किंवा अहिराणी बोलीत शेतकरी जीवन, सडेतोडपणा आणि तिथल्या खाद्यसंस्कृतीचा मिश्कील गोडवा आढळतो; जसे की "विहीर माय पाणी शे, तव्हळ पोहरा माय ई-च ना!" म्हणजेच मूळ ठिकाणी गुण असतील तरच ते पुढच्या पिढीत दिसतात. तर दुसरीकडे, विदर्भातील वऱ्हाडी बोलीमध्ये कडक, धारदार पण मनाचा मोकळेपणा दाखवणारा थाट दिसतो; जसे की "आले अंगावर, तर घेतले शिंगावर!" म्हणजेच संकटाचा हिमतीने सामना करणे.

म्हणी आणि वाक्प्रचार हे केवळ भाषेची शोभा वाढवत नाहीत, तर ते समाजाचे 'वैचारिक मार्गदर्शक' म्हणून काम

करतात. लांबलचक भाषण जे करू शकत नाही, ते काम एक छोटीशी म्हण करून जाते. उपदेश करताना समोरच्याला न दुखावता सुनावण्यासाठी म्हणी हे एक उत्तम माध्यम आहे. माणसाचा लोभीपणा, शहाणपणा, मूर्खपणा, अहंकार आणि परोपकार या सर्व छटा या संग्रहात अचूक मांडलेल्या दिसतात. “उथळ पाण्याला खळखळाट फार” असे म्हणून एकाच क्षणात उथळ स्वभावाच्या माणसावर अचूक बोट ठेवले जाते. पूर्वीच्या काळी जेव्हा ग्रंथांची निर्मिती सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचली नव्हती, तेव्हा हे व्यावहारिक ज्ञान मौखिक परंपरेने (Oral Tradition) एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे पोहोचवण्याचे काम या म्हणींनी केले, जे मानवी स्वभावाचे विच्छेदन करणारे आणि पिढ्यानपिढ्यांचे ज्ञान संक्रमण करणारे ठरले.

आजच्या गतीमान आणि डिजिटल युगात इंग्रजी शब्दांचा प्रभाव वाढल्यामुळे आपल्या रोजच्या संभाषणातून या म्हणी आणि वाक्प्रचार हळूहळू लोप पावत आहेत. आजच्या पिढीला “हात दाखवून अवलक्षण” किंवा “ज्ञात्याला सांगणे म्हणजेच सूर्याला दिवा दाखवणे” यांमागील सखोल अर्थ आणि त्यातील उपरोधिक विनोद समजणे कठीण होत चालले आहे. अशा काळात, मराठी म्हणी आणि वाक्प्रचारांचा हा 'विस्तृत संग्रह' केवळ एका पुस्तकाचे रूप नसून, तो मराठी भाषेच्या आत्म्याचे

जतन करणारा एक महत्त्वपूर्ण दस्तऐवज ठरणार आहे. भाषा जिवंत ठेवायची असेल, तर ती समृद्ध करणाऱ्या या शब्दरत्नांचा वापर आपल्या लेखनात आणि संभाषणात सातत्याने व्हायला हवा.

प्रस्तुत ग्रंथ हा केवळ शब्दांचा संग्रह नाही, तर तो महाराष्ट्राच्या मातीचा सुवास, पूर्वजांचे शहाणपण आणि मराठी मनाचा आरसा आहे. अभ्यासक, लेखक, विद्यार्थी आणि मराठी भाषेवर प्रेम करणाऱ्या प्रत्येक वाचकासाठी हा संग्रह एक अनमोल ठेवा ठरेल, यात शंका नाही. या संग्रहाच्या निमित्ताने मराठी भाषेची ही ज्ञानावारी अखंड प्रवाही राहो, याच सदिच्छा!

-शशिकांत कर्डेकर

तट्टाला टूमणी, तेजीला इशारत

मूर्खाला शिक्षा करूनही समजत नाही; शहाण्याला मात्र इशाऱ्यानेच कळते.

काही भागांत 'तट्टाला टोचणी, तेजीला इशारत' ही मराठी भाषेतील माणसाच्या बुद्धिमत्तेची आणि समजशक्तीची पातळी दाखवणारी एक अत्यंत चपखल म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, जी व्यक्ती हुशार आणि बुद्धिमान असते, तिला केवळ एका छोट्याशा इशाऱ्याने किंवा संकेतानेही सर्व काही समजते; याउलट, जी व्यक्ती मतिमंद किंवा ढ असते, तिला काम करून घेण्यासाठी सतत टोकावे लागते किंवा वारंवार सांगावे लागते.

तट्टू (तट्ट): तट्टू म्हणजे लहान, कमी प्रतीचा किंवा सुस्त घोडा/गाढव.

टूमणी (टोचणी): टूमणी किंवा टोचणी म्हणजे चाबूक मारणे, काठीने टोचणे किंवा सतत मागे लागणे. सुस्त तट्टूला पळवण्यासाठी किंवा त्याच्याकडून काम करून घेण्यासाठी त्याला सारखे टोचावे लागते.

तेजी: तेजी म्हणजे उच्च जातीचा, अत्यंत चपळ आणि अरबी घोडा.

इशारत: इशारत म्हणजे केवळ इशारा (संकेत). चपळ आणि हुशार घोड्याला धावण्यासाठी चाबकाची गरज नसते, सवारी करणाऱ्याने केवळ लगाम किंचित हलवला किंवा तोंडाने आवाज केला (इशारा दिला), तरी तो वाऱ्याच्या वेगाने धावू लागतो.

समजशक्तीची तुलना करताना: ऑफिसमध्ये, शाळेत किंवा घरात दोन व्यक्तींच्या कार्यपद्धतीची तुलना करताना ही म्हण वापरतात. एक जण सांगायच्या आधीच काम समजून घेतो, तर दुसऱ्याला सारखे ओरडावे लागते, अशा वेळी हा फरक दाखवण्यासाठी ही म्हण चपखल बसते.

शहाण्या माणसाचे कौतुक करताना: "शहाण्याला शब्दांचा मार" किंवा "समजदार को इशारा काफी है" या अर्थाने हुशार व्यक्तीला उद्देशून ही म्हण वापरली जाते.

एका कार्यालयात दोन नवीन सहाय्यक कामावर आले. त्यातल्या पहिल्या सहाय्यकाला साहेबांनी फक्त फाईलकडे बोट दाखवले, तर त्याने लगेच समजून घेऊन पुढील सर्व काम अचूक पूर्ण केले. पण दुसऱ्या सहाय्यकाला मात्र पत्र कसे लिहायचे, कुठे पाठवायचे हे रोज चारवेळा समजावून सांगावे लागायचे आणि मागे लागावे लागायचे. हे पाहून साहेबांनी हसून मोठ्या बाबूंकडे पाहिले आणि म्हटले, "पाहिलंत ना, दोघांमध्ये किती फरक आहे! यालाच म्हणतात— 'तट्टाला टूमणी, तेजीला इशारत'!"

तरण्याचे कोळसे, म्हाताऱ्याला बाळसे

अगदी उलट गुणधर्म दिसणे.

ही मराठीतील मानवी प्रवृत्ती आणि वयानुसार बदलणाऱ्या आरोग्याच्या किंवा उत्साहाच्या स्थितीवर प्रकाश टाकणारी एक अतिशय मार्मिक म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, ज्या वयात (तरुणपणात) अंगात अफाट ताकद, उत्साह आणि तेज असायला हवे, त्या वयात तरुण माणसाने निरुत्साही किंवा आजारी असणे; आणि याउलट, ज्या वयात (वृद्धापकाळात) शरीर थकायला हवे, त्या

वयात म्हाताऱ्या माणसाच्या अंगी दांडगा उत्साह, ऊर्जा किंवा आरोग्याची सुधारणा दिसणे.

तरण्याचे कोळसे: 'तरणे' म्हणजे तरुण माणूस. तरुण वयात चेहरा रसरशीत आणि शरीरात ऊर्जा असायला हवी. पण जर तरुण मुलगा सतत आजारी, खंगलेला, काळाठिक्कर किंवा कोळशासारखा निस्तेज दिसत असेल, तर त्याला 'तरण्याचे कोळसे' म्हणतात.

म्हाताऱ्याला बाळसे: 'बाळसे' म्हणजे लहान मुलांचे गुटगुटीत असणे किंवा शरीरावर छान मांस चढणे. म्हातारपणात सहसा शरीर वाळते आणि सुरकुत्या पडतात. परंतु, जर एखादा वृद्ध माणूस या वयातही तब्येतीने सुदृढ, चेहऱ्यावर तेज असलेला आणि उत्साहाने सळसळणारा दिसत असेल, तर त्याला 'म्हाताऱ्याला बाळसे आले' असे म्हणतात.

ही म्हण केवळ शारीरिक तब्येतीपुरती मर्यादित नाही, तर ती 'उत्साहा'लाही लागू होते. आजकालचे तरुण अनेकदा आळशी बनून थकल्यासारखे वागतात, तर घरातील वृद्ध आजोबा पहाटे उठून व्यायामापासून ते शेतीपर्यंतची कामे उत्साहाने उरकतात. हा जो उलटा विरोधाभास समाजात दिसतो, त्यावर ही म्हण चपखल बोट ठेवते.

तरुणांच्या आळसावर किंवा निरुत्साहावर टोमणा मारताना: जेव्हा एखादा तरुण मुलगा दिवसभर अंथरुणावर पडून राहतो किंवा "मी थकलोय" अशी तक्रार करतो, तेव्हा त्याची तुलना घरातील उत्साही वृद्धांशी करताना ही म्हण वापरतात.

वृद्धांच्या चांगल्या आरोग्याचे कौतुक करताना: एखाद्या वृद्धाची सत्तरी किंवा ऐंशी ओलांडल्यावरही अफाट ऊर्जा आणि सुदृढ प्रकृती पाहून कौतुकाने हे उद्गार काढले जातात.

२२ वर्षांचा अमित सकाळी नऊ वाजेपर्यंत सुस्त झोपून उठायचा आणि दिवसभर "माझं डोकं दुखतंय, मला थकवा आलाय" म्हणून घरात पडून राहायचा. दुसरीकडे, त्याचे ७५ वर्षांचे आजोबा रोज पहाटे पाच वाजता उठून शेतात फेरफटका मारून यायचे आणि दिवसभर उत्साहाने घराची कामे करायचे. हे पाहून अमितच्या आईने कपाळावर हात मारला आणि अमितला म्हणाली, "अरे अमित, काहीतरी लाज बाळग! आजोबांना बघ कशी या वयातही काम करायची हुशारी आहे, आणि तू असा सुस्त पडलायस. समाजाचा कारभारच उलटा झालाय— 'तरण्याचे कोळसे आणि म्हाताऱ्याला बाळसे'!"

तळे राखील तो पाणी चाखील

ज्याच्याकडे जबाबदारी दिली जाते, तो त्यातून काही ना काही फायदा करून घेतो.

ही मराठीतील एक अत्यंत प्रसिद्ध आणि मार्मिक म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ आणि सखोल अर्थ खालीलप्रमाणे आहे:

ज्या व्यक्तीकडे एखाद्या गोष्टीची किंवा कामाची जबाबदारी (देखरेख) सोपवलेली असते, त्याला त्या गोष्टीचा काही ना काही लाभ किंवा फायदा नक्कीच मिळतो.

जो माणूस तलावाची (तळ्याची) राखण करतो, तो तळ्यातील पाणी पिणारच (चाखणारच). राखण करणाऱ्याला पाबंदी करता

येत नाही.

कोणत्याही क्षेत्रात जेव्हा एखाद्या व्यक्तीला अधिकार किंवा मालमत्तेचे व्यवस्थापन दिले जाते, तेव्हा त्यातून स्वतःचा थोडा तरी फायदा करून घेणे ही मानवी सहजप्रवृत्ती असते.

बँकेत पैशांचे व्यवहार सांभाळणाऱ्याला किंवा मोठ्या दुकानात मॅनेजर असलेल्या व्यक्तीला त्या पदाचे काही विशेष लाभ मिळतात.

शासकीय योजना राबवणाऱ्या यंत्रणेत काम करणाऱ्या व्यक्तींना त्या योजनांचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष फायदा मिळतो.

ही म्हण कधीकधी नकारात्मक अर्थाने (उदा. भ्रष्टाचाराकडे किंवा अधिकाराचा स्वतःसाठी वापर करण्याकडे बोट दाखवण्यासाठी) वापरली जाते, तर कधीकधी सकारात्मक अर्थाने (उदा. प्रामाणिकपणे सेवा करणाऱ्याला त्याचे फळ मिळतेच या अर्थाने) वापरली जाते.

ताकापुरते रामायण

काम होईपर्यंतच एखाद्याची खुशामत करणे.

ही मराठी भाषेतील एक अतिशय चपखल आणि मानवी स्वभावावर प्रकाश टाकणारी प्रसिद्ध म्हण आहे.

आपले काम होईपर्यंत किंवा स्वतःचा एखादा छोटासा स्वार्थ साधेपर्यंतच एखाद्याची खोटी स्तुती करणे, त्याला अवाजवी महत्त्व देणे किंवा त्याच्याशी तात्पुरते चांगले वागणे.

पूर्वीच्या काळी ग्रामीण भागात घराघरांत ताक घुसळले जायचे. एखाद्याला ताक हवे असल्यास, ते मिळवण्यासाठी समोरच्या गृहस्थाची किंवा गृहिणीची भरभरून स्तुती केली जायची, अगदी मोठे 'रामायण' रचून गौरव केला जायचा. एकदा का ताक मिळाले, की स्तुती करणे आणि संबंध संपले! यावरून ही म्हण रूढ झाली.

: जेव्हा एखाद्या व्यक्तीला दुसऱ्याकडून काहीतरी काम करून घ्यायचे असते, तेव्हा ती समोरच्या व्यक्तीशी अतिशय गोड बोलते, त्याच्या हो ला हो मिळवते. पण काम फत्ते झाल्यावर ती व्यक्ती ओळख दाखवायलाही तयार नसते.

* निवडणुकीच्या काळात लोकांच्या घरी जाऊन हात जोडणारे आणि निवडून आल्यावर मतदारांना न ओळखणारे पुढारी म्हणजे 'ताकापुरते रामायण' होय.

ऑफिसमध्ये स्वतःचे कठीण काम करून घेण्यासाठी सहकाऱ्याचे अवाजवी कौतुक करणे आणि काम झाल्यावर साधे 'थँक्यू'ही न म्हणणे.

थोडक्यात सांगायचे तर, "गरज सरो आणि वैद्य मरो" या म्हणीशी मिळतीजुळती ही म्हण आहे, जी केवळ स्वार्थासाठी दाखवल्या जाणाऱ्या आदराचा बुरखा टराटरा फाडते.

तितका संताप

कामाचा पसारा जितका मोठा तितकी जबाबदारी अधिक असणे.

हा स्वतंत्रपणे वापरला जाणारा एक वाक्प्रचार किंवा उद्गार आहे, ज्याचा संबंध तीव्र राग, चीड किंवा संताप व्यक्त करण्याशी येतो.

परंतु, मराठी भाषेत "जितका..." आणि "तितका..." अशा जोडशब्दांचा वापर करून मानवी स्वभावावर भाष्य करणाऱ्या काही म्हणी किंवा सुभाषिते रूढ आहेत. तुमच्या संदर्भाशी जुळणारे दोन मुख्य अर्थ खालीलप्रमाणे सांगता येतील:

'जितकी माया, तितका संताप' (किंवा चीड):

हा मानवी भावभावनांचा एक सहज नियम आहे. ज्या माणसावर आपले जितके जास्त प्रेम किंवा जिव्हाळा असतो, त्याने एखादी चूक केली किंवा अपेक्षाभंग केला, की तितकाच तीव्र संताप किंवा राग येतो. अनोळखी किंवा दूरच्या व्यक्तीच्या वागण्याचा

आपल्याला इतका फरक पडत नाही, पण हक्काच्या माणसावर रागवताना 'तितका संताप' सहज बाहेर पडतो.

'जितका उतावीळ, तितका संताप':

जेव्हा एखादी व्यक्ती अतिशय उतावीळ किंवा घाईगडबडीत असते, आणि तिच्या मनासारखी गोष्ट तातडीने घडली नाही, तर तिचा संयम सुटतो आणि तिला तितकाच जास्त संताप येतो.

"त्याच्या शांत स्वभावाला डिवचले, की मग त्याचा तितकाच तीव्र संताप अनावर होतो."

"एखाद्या गोष्टीची जितकी जास्त प्रतीक्षा करावी लागते, कधीकधी माणसाचा तितकाच संताप वाढतो."

तीथ आहे तर भट नाही, भट आहे तर तीथ नाही

एक गोष्ट मिळाली की दुसरी मिळत नाही; सर्व अनुकूल गोष्टी एकत्र येत नाहीत.

काही भागांत याचा उच्चार 'तिथी आहे तर भट नाही, भट आहे तर तिथी नाही' असाही केला जातो ही मराठीतील एक अतिशय जुनी आणि सूचक म्हण आहे.

या म्हणीचा सविस्तर अर्थ आणि व्यावहारिक संदर्भ खालीलप्रमाणे आहे:

एखाद्या गोष्टीसाठी आवश्यक असणाऱ्या दोन महत्त्वाच्या गोष्टी एकाच वेळी उपलब्ध न होणे; म्हणजेच साधनांची किंवा अनुकूल परिस्थितीची 'वेळ' आणि 'व्यक्ती' (किंवा वस्तू) यांची योग्य सांगड न बसणे.

'तीथ' म्हणजे तिथी (शुभ मुहूर्त किंवा श्राद्धासारखा धार्मिक दिवस) आणि 'भट' म्हणजे भटजी (पूजा किंवा विधी सांगणारे पुरोहित). जुन्या काळात धार्मिक विधी करण्यासाठी तिथी आणि भटजी या दोन्हीची एकाच वेळी गरज असायची. पण जेव्हा विधीची तिथी असायची तेव्हा भटजी गावात नसायचे, आणि जेव्हा भटजी रिकामे असायचे तेव्हा कोणतीच तिथी नसायची.

जीवनात अनेकदा अशी परिस्थिती निर्माण होते की, जेव्हा आपल्याकडे पैसा असतो तेव्हा वेळ नसतो, आणि जेव्हा वेळ असतो तेव्हा पैसा नसतो. दोन महत्त्वाच्या गोष्टींची एकाच वेळी कमतरता असण्याच्या या विसंगतीवर ही म्हण अचूक बोट ठेवते.

रोजगार आणि तरुण: जेव्हा बाजारात नोकऱ्या भरपूर उपलब्ध असतात, तेव्हा तरुणांकडे आवश्यक ते शिक्षण किंवा कौशल्य नसते; आणि जेव्हा तरुण शिकून तयार होतात, तेव्हा बाजारात मंदी असते (नोकऱ्या नसतात).

वेळ आणि साधन: "तरुणपणी फिरण्याची प्रचंड इच्छा आणि ताकद होती, पण खिशात पैसा नव्हता. आता वृद्धत्वामध्ये पैसा

भरपूर आहे, पण फिरण्याची ताकद नाही; यालाच म्हणतात- तीथ आहे तर भट नाही, भट आहे तर तीथ नाही!"

थोडक्यात सांगायचे तर, योग्य संधी आणि योग्य साधन यांची वेळेवर भेट न होणे, या दुर्दैवी स्थितीला दर्शवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

तीन दगडात त्रिभुवन आठवते

संसार केल्यावरच जीवनाचे खरे मर्म कळते.

"तीन दगडात त्रिभुवन आठवते" ही मराठीतील एक अतिशय जुनी, विशेष्ट आणि मानवी मयोदांची जाणीव करून देणारी मार्मिक म्हण आहे.

एखाद्या क्षुल्लक किंवा अगदी छोट्याशा अडचणीमुळे किंवा संकटामुळे माणसाची पूर्ण तारांबळ उडणे, त्याची घमेंड उतरणे आणि त्याला अक्कल येणे.

ग्रामीण भागात किंवा जुन्या काळी शेतात-रानात स्वयंपाक करण्यासाठी जमिनीवर 'तीन दगड' ठेवून चूल मांडली जाते. तर 'त्रिभुवन' म्हणजे स्वर्ग, मृत्यू आणि पाताळ हे तिन्ही लोक (संपूर्ण ब्रह्मांड). जेव्हा एखादी व्यक्ती साधी चूल मांडून स्वयंपाक करायला जाते, पण धूर होऊन डोळे जळू लागतात, चूल पेटत नाही आणि साध्या तीन दगडांवर स्वयंपाक करतानाही नाकी नऊ येतात; तेव्हा तिला संपूर्ण 'त्रिभुवन' आठवते (म्हणजेच स्वतःच्या मर्यादेची आणि कष्टाची जाणीव होते).

अनेकदा एखादा माणूस स्वतःला खूप शहाणा, शक्तिमान किंवा सर्वज्ञ समजत असतो. मोठ्या मोठ्या गप्पा मारणे सोपे असते, पण जेव्हा प्रत्यक्ष कृतीची किंवा साध्या व्यावहारिक संकटाची वेळ येते, तेव्हा त्याची गळून पडते. एका छोट्याशा समस्येनेही माणसाला त्याची खरी जागा समजते, हे दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

अतिशहाणपणा आणि वास्तव: "स्वतःला खूप मोठा इंजिनिअर समजणारा राहुल जेव्हा घरातला पाण्याचा नळ दुरुस्त करायला गेला, तेव्हा अख्ख्या घरात पाणीच पाणी झाले. शेवटी प्लंबरला बोलवावे लागले. म्हणतात ना— तीन दगडात त्रिभुवन आठवते!"

अडचणीत भान येणे: एखादी व्यक्ती पैशाच्या मस्तीत कोणालाच मानत नाही, पण एखादी छोटीशी कायदेशीर अडचण किंवा आजारपण आले की तिची सर्व घमेंड जिरते.

थोडक्यात सांगायचे तर, मोठ्या गप्पा मारणाऱ्याला जेव्हा प्रत्यक्ष कष्टाची किंवा वास्तवाची चव चाखावी लागते, तेव्हा त्याची उडणारी त्रेधातिरपीट म्हणजेच 'तीन दगडात त्रिभुवन आठवणे' होय.

तुकारामबुवांची मेख

न सुटणारी किंवा गोंधळात टाकणारी गोष्ट.

किंवा काही भागांत 'तुका म्हणे मेख' ही मराठी भाषेतील आणि संस्कृतीतील एक अतिशय गूढ, अर्थगर्भ आणि संवादाला कलाटणी देणारी प्रसिद्ध म्हण आहे.

एखाद्या वरकरणी साध्या किंवा स्पष्ट दिसणाऱ्या गोष्टीमध्ये असणारी खरी अडचण, मर्म, गुंतागुंत किंवा मुख्य रहस्य; ज्याच्यामुळे संपूर्ण प्रकरणाचा अर्थच बदलून जातो.

शाब्दिक व ऐतिहासिक संदर्भ: 'मेख' म्हणजे लाकूड किंवा लोखंडाची पाचर, जी एखादी गोष्ट पक्की करण्यासाठी किंवा रोखून धरण्यासाठी ठोकली जाते. संत तुकाराम महाराजांचे

अभंग वरकरणी अगदी साधे, सोपे आणि सरळ वाटतात. परंतु, त्यांच्या अभंगाच्या शेवटी 'तुका म्हणे' अशी जी ओळ येते, तिथे ते संपूर्ण अभंगाचा असा काही मर्मभेद करणारा आणि डोळे उघडणारा विचार मांडतात की, समोरच्याची बोलतीच बंद होते. ती शेवटची ओळ म्हणजे विचारांची 'मेख' असते, जी मूळ मुद्द्याला अचूक खिळवून ठेवते.

व्यावहारिक अर्थ: जेव्हा एखादी व्यक्ती एखादी योजना किंवा करार आपल्यासमोर मांडते आणि ती खूप फायद्याची वाटते, पण नंतर अचानक त्यात अशी एखादी अट किंवा अडचण समोर येते ज्यामुळे संपूर्ण गणितेच बदलतात; तेव्हा त्या मुख्य अडचणीला 'तुकारामबुवांची मेख' म्हणतात.

व्यावसायिक करार: "कंपनीने मला दुप्पट पगाराची नोकरी देऊ केली, सगळं काही छान होतं. पण करारात शेवटी एक 'तुकारामबुवांची मेख' होती— ती म्हणजे पुढील पाच वर्षे मला घर सोडून परदेशातच राहावे लागणार होते."

वादविवाद: एखाद्या चर्चेत सर्वजण आपापली मते मांडत असतात, पण एखादा जाणकार माणूस शेवटी असा काही कळीचा मुद्दा उपस्थित करतो की संपूर्ण चर्चेचा रोखच बदलतो. अशा वेळी त्या मुद्द्याला 'मेख' म्हटले जाते.

थोडक्यात सांगायचे तर, एखाद्या गोष्टीचे मर्म, त्यात लपलेली मुख्य मेख किंवा गुप्त अडचण लोकांसमोर आणण्यासाठी या म्हणीचा वापर केला जातो.

तू दळ माझे आणि मी दळण गावच्या पाटलाचे

आपले काम दुसऱ्याकडून करून घेणे आणि स्वतः जबाबदारी टाळणे.

ही मराठी ग्रामीण जीवनातून आलेली, अतिशय चपखल आणि मानवी स्वभावातील विसंगतीवर बोट ठेवणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

स्वतःचे कर्तव्य किंवा घरातील महत्त्वाची कामे अर्धवट टाकून, केवळ मोठेपणा मिळवण्यासाठी किंवा दुसऱ्यावर छाप पाडण्यासाठी इतरांच्या कामात नाहक रस घेणे आणि तिथे आपली शक्ती वाया घालवणे.

शाब्दिक पार्श्वभूमी: जुन्या काळात घरात धान्य दळण्यासाठी जळणाची किंवा जात्याची मदत घेतली जायची. हे काम कष्टाचे असायचे. या म्हणीत एक स्त्री दुसऱ्या स्त्रीला सांगतेय की, "तू माझे घरचे धान्य दळायला घे, कारण मी स्वतः गावच्या पाटलाचे धान्य दळायला चालले आहे!" पाटलाचे काम केल्याने समाजात

वजन वाढेल किंवा मोठेपणा मिळेल या आशेने ती घरातील हक्काचे काम दुसऱ्यावर सोपवून बाहेरचे कष्ट उपसते.

व्यावहारिक अर्थ: अनेक व्यक्तींना स्वतःच्या घरातील किंवा जबाबदारीच्या कामात अजिबात रस नसतो. परंतु, समाजातील वजनदार, प्रतिष्ठित किंवा मोठ्या माणसांचे काम करायला त्या नेहमी उतावीळ असतात, जेणेकरून त्यांना स्वतःला प्रतिष्ठित समजता येईल. स्वतःचे नुकसान करून दुसऱ्याच्या चाकरीत धन्यता मानण्याच्या वृत्तीवर ही म्हण प्रहार करते.

कौटुंबिक संदर्भ: "स्वतःच्या मुलांच्या अभ्यासाकडे लक्ष द्यायला सरांना वेळ नाही, पण गावच्या पुढाऱ्याच्या मुलाला कॉलेजमध्ये ॲडमिशन मिळवून देण्यासाठी ते दिवसभर उन्हातान्हात फिरत आहेत; यालाच म्हणतात— तू दळ माझे आणि मी दळण गावच्या पाटलाचे!"

सामाजिक संदर्भ: एखादी व्यक्ती स्वतःचे दुकान किंवा व्यवसाय बुडवून तासनतास सार्वजनिक मंडळाच्या कामात किंवा पुढाऱ्यांच्या रॅलीमध्ये फिरत राहते, तेव्हा तिची ही अवस्था असते.

थोडक्यात सांगायचे तर, आपले मूळ कर्तव्य सोडून परक्यांच्या कामातून मिळणाऱ्या तात्पुरत्या प्रतिष्ठेच्या मागे धावणाऱ्या

माणसांची अवस्था दाखवण्यासाठी या म्हणीचा वापर केला जातो.

तेरड्याचा रंग तीन दिवस

कोणत्याही गोष्टीचा ताजेपणा फार काळ टिकत नाही.

ही मराठी भाषेतील माणसाच्या चंचल वृत्तीवर आणि तात्पुरत्या उत्साहावर भाष्य करणारी एक अत्यंत लोकप्रिय आणि चपखल म्हण आहे.

कोणतीही नवीन गोष्ट, उत्साह, प्रेम किंवा अवाजवी कौतुक हे फार काळ टिकत नाही; ते केवळ सुरुवातीचे काही दिवसच तीव्र राहते आणि नंतर हळूहळू ओसरून जाते.

शाब्दिक पार्श्वभूमी: 'तेरडा' (Balsam) हे पावसाळ्यात उगवणारे एक कल्पक वनस्पतीचे रोप आहे. या वनस्पतीला अतिशय सुंदर, गडद रंगाची फुले येतात. परंतु, या फुलांचे वैशिष्ट्य असे की, त्यांचा हा आकर्षक रंग आणि टवटवीतपणा फार तर दोन ते तीन दिवसच टिकतो, त्यानंतर ती फुले लगेच कोमेजून जातात. या नैसर्गिक गुणधर्मावरून ही म्हण मानवी स्वभावाशी जोडली गेली.

व्यावहारिक अर्थ: अनेक माणसांना एखाद्या नवीन कामाचा, छंदाचा किंवा नात्याचा सुरुवातीला प्रचंड उत्साह असतो. ते त्या गोष्टीत स्वतःला पूर्णपणे झोकून देतात. पण जसा काळ बदलतो,

तसा त्यांचा तो उत्साह झटकन मावळतो आणि ते पुन्हा मूळ पदावर येतात.

उत्साहाचा अभाव: "नवीन वर्ष सुरू झाल्यावर महेशने रोज सकाळी व्यायाम करायचा निश्चय केला आणि महागडे ट्रॅकसुट-शूज आणले. पण काय सांगणार, *तेरड्याचा रंग तीन दिवस!* चौथ्या दिवसापासून तो पुन्हा नऊ वाजेपर्यंत झोपू लागला."

तात्पुरते नाते किंवा कौतुक: नवीन लग्न झाल्यावर किंवा नवीन नोकरी लागल्यावर सुरुवातीला दाखवला जाणारा अतिउत्साह नंतर जेव्हा कमी होतो, तेव्हा या म्हणीची आठवण होते.

थोडक्यात सांगायचे तर, शाश्वततेचा (टिकून राहण्याचा) अभाव असणाऱ्या तात्पुरत्या गोष्टींचा फोलपणा दाखवण्यासाठी या म्हणीचा वापर केला जातो.

तेल गेले, तूप गेले, हाती धुपाटणे आले

मूर्खपणामुळे सर्व काही हातातून जाणे.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि मानवी अतिलोभावर अचूक प्रहार करणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

अतिलोभामुळे किंवा चुकीच्या निर्णयामुळे दोन्ही बाजूंचे मोठे नुकसान होणे आणि शेवटी स्वतःच्या हातात काहीच न उरता संपूर्ण दिवाळखोरी किंवा अपयश पदरी पडणे.

शाब्दिक पार्श्वभूमी: जुन्या काळात घरात देवासमोर लावण्यासाठी तेल लागत असे, तर खाण्यासाठी किंवा विशिष्ट विधींसाठी तूप वापरले जाई. 'धुपाटणे' म्हणजे धूप जाळण्याचे मातीचे किंवा धातूचे भांडे, जे रिकामे असते आणि ज्यातून फक्त धूर निघतो. एखादी व्यक्ती तेल आणि तूप दोन्ही गोष्टी एकाच वेळी गोळा करायला गेली, परंतु गडबडीत किंवा अविचाराने दोन्ही गोष्टी सांडल्या आणि तिच्या हातात फक्त रिकामे, धूर निघणारे धुपाटणे उरले, या कल्पनेतून ही म्हण जन्माला आली.

व्यावहारिक अर्थ: जेव्हा एखादा माणूस चालू असलेला फायदा सोडून अधिक मोठ्या फायद्याच्या मागे धावतो, तेव्हा अनेकदा परिस्थिती अशी होते की नवीन गोष्ट तर मिळत नाहीच, पण जुनी हक्काची गोष्टही हातातून निघून जाते.

व्यावसायिक नुकसान: "अविनाशला एका चांगल्या कंपनीत सन्मानाची नोकरी होती. परंतु, अजून जास्त पगाराच्या आमिषाने त्याने दुसऱ्या एका बोगस कंपनीत जाण्याचा प्रयत्न केला. तिथे निवड तर झाली नाहीच, पण जुन्या कंपनीचा राजीनामा दिल्यामुळे ती नोकरीही गेली. शेवटी काय— तेल गेले, तूप गेले, हाती धुपाटणे आले!"

गुंतवणूक आणि लोभ: शेअर मार्केटमध्ये किंवा एखाद्या योजनेत जास्त परतावा मिळेल या आशेने चालू असलेला सुरक्षित

व्यवसाय बंद करणे आणि नंतर तिथे फसवणूक झाल्यामुळे पूर्णपणे रस्त्यावर येणे.

थोडक्यात सांगायचे तर, "आधीचेही गेले आणि नंतरचेही मिळाले नाही" अशा पूर्णपणे फसलेल्या स्थितीचे वर्णन करण्यासाठी या म्हणीचा वापर केला जातो.

तोंड दाबून बुक्क्यांचा मार

शिक्षा मिळूनही तक्रार करण्याची संधी न मिळणे.

ही मराठी भाषेतील मानवी हतबलता आणि अन्यायाचे अत्यंत तीव्र चित्रण करणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

एखाद्या व्यक्तीवर अन्याय, जुलूम किंवा क्लेशदायक गोष्ट लादली जाणे; परंतु परिस्थिती किंवा दबावामुळे त्याला त्याविरुद्ध साधी तक्रार, ओरड किंवा निषेधही नोंदवता न येणे.

शाब्दिक अर्थ: जर एखाद्याचे तोंड घट्ट दाबून धरले आणि त्याला बुक्क्यांनी (मुठीने) मारले, तर त्याला मार तर सहन करावा लागतोच, पण तोंड दाबलेले असल्यामुळे तो वेदनेने ओरडू शकत नाही किंवा मदतीसाठी कोणाला बोलावूही शकत नाही.

व्यावहारिक अर्थ: समाजात, कुटुंबात किंवा नोकरीच्या ठिकाणी अनेकदा अशी परिस्थिती निर्माण होते, जिथे वरिष्ठ, बलवान

किंवा हुकूमशहा प्रवृत्तीची माणसे कमकुवत व्यक्तीवर अन्याय करतात. पीडित व्यक्तीला तो अन्याय पूर्णपणे ठाऊक असतो, पण जर त्याने आवाज उठवला तर त्याचे अजून मोठे नुकसान होऊ शकते (उदा. नोकरी जाणे, बदनामी होणे किंवा कौटुंबिक नाते तुटणे). त्यामुळे मनातल्या मनात कुढत तो अन्याय सहन करण्याशिवाय त्याच्याकडे कोणताही पर्याय उरत नाही.

नोकरीतील जाच: "कंपनीच्या मालकाने कर्मचाऱ्यांचा पगार तर कमी केलाच, पण कामाचे तास दुप्पट केले. मंदीच्या भीतीने कोणी नोकरी सोडू शकत नव्हते आणि तक्रारही करू शकत नव्हते. कर्मचाऱ्यांची ही अवस्था म्हणजे 'तोंड दाबून बुक्क्यांचा मार' होती."

कौटुंबिक कौशल्याचा अभाव: अनेकदा हुंड्यासाठी किंवा कौटुंबिक त्रासाला सामोरे जाणाऱ्या महिलांना, माहेरच्या इभ्रतीपायी समाजात किंवा नातेवाइकांकडे तोंड उघडून काही सांगता येत नाही; ती परिस्थिती या म्हणीशी तंतोतंत जुळते.

थोडक्यात सांगायचे तर, अगतिकता आणि दडपशाही यांच्या कात्रीत अडकलेल्या माणसाच्या मूक वेदनेला दर्शवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते

तळे लहान, पण मासे महान

ही मराठी भाषेतील अत्यंत अर्थपूर्ण, आदरयुक्त आणि गुणग्राहकता दर्शवणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

एखादी जागा, संस्था, गाव किंवा कुटुंब दिसायला आकाराने किंवा वैभवाने अगदी लहान-सामान्य असते; परंतु तिथे राहणाऱ्या व्यक्ती मात्र अत्यंत गुणी, प्रतिभावान, कर्तृत्ववान आणि मोठ्या मनाच्या असतात. म्हणजेच, बाह्य स्वरूपावरून तिथल्या माणसांच्या क्षमतेचा अंदाज बांधता येत नाही.

शाब्दिक पार्श्वभूमी: 'तळे लहान' म्हणजे एखादा छोटासा जलाशय किंवा तलाव जो आकाराने अगदी मर्यादित आहे. परंतु, 'मासे महान' म्हणजे त्या छोट्याशा तळ्यातही अतिशय दुर्मिळ, मोठे आणि मौल्यवान मासे सापडतात. निसर्गाच्या या विसंगतीचा वापर माणसांच्या गुणवत्तेचे वर्णन करण्यासाठी केला जातो.

व्यावहारिक अर्थ: अनेकदा आपण भौतिक समृद्धी किंवा बाह्य चकचकाट पाहून एखाद्या जागेचे महत्त्व ठरवतो. पण अनेक लहान खेडी, सामान्य शाळा किंवा गरिबांची घरे अशी असतात, जिथून अत्यंत उच्च दर्जाचे शास्त्रज्ञ, क्रांतिकारक, खेळाडू किंवा विचारवंत देशपातळीवर चमकतात. बाह्य दारिद्र्य किंवा

लहानपण हे तिथल्या अंतर्गत प्रतिभेला रोखू शकत नाही, या वास्तवावर ही म्हण प्रकाश टाकते.

शैक्षणिक/संस्थात्मक संदर्भ: "ते सरकारी शाळांचे जुने कौलारू छप्पर आणि लहान खोल्या पाहून सुरुवातीला पालकांना वाटले की इथे काय शिक्षण मिळणार? पण जेव्हा तिथल्याच विद्यार्थ्यांनी बोर्डाच्या परीक्षेत राज्यात पहिले येण्याचा बहुमान मिळवला, तेव्हा गावकऱ्यांना पटले की— तळे लहान, पण मासे महान!"

भौगोलिक/प्रादेशिक संदर्भ: भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात किंवा सामाजिक चळवळीत अनेकदा अगदी दुर्गम आणि छोट्या गावांमधून थोर क्रांतिकारक आणि समाजसुधारक पुढे आले, ज्यांनी संपूर्ण देशाचा इतिहास बदलला. अशा गौरवशाली इतिहास लाभलेल्या लहान गावांसाठी ही म्हण चपखल ठरते.

थोडक्यात सांगायचे तर, भौतिक साधनसामग्री लहान असली तरीही तिथली मानवी बुद्धिमत्ता, कर्तृत्व आणि विचार मात्र अतिशय श्रेष्ठ दर्जाचे असणे, हे दर्शवण्यासाठी या म्हणीचा वापर केला जातो.

तहान लागल्यावर विहीर खणणे

ही मराठीतील एक अत्यंत प्रसिद्ध आणि मार्मिक म्हण आहे.

एखाद्या गोष्टीची गरज निर्माण झाल्यावर किंवा संकट समोर आल्यावर ऐनवेळी त्याच्या निवारणासाठी धावपळ करणे, म्हणजेच पूर्वतयारी न ठेवता ऐनवेळी उपाय शोधण्याचा प्रयत्न करणे.

माणसाला जेव्हा तहान लागते, तेव्हा त्याने आधीच साठवून ठेवलेले पाणी पिणे अपेक्षित असते. पण तहान लागल्यावर जर कोणी विहीर खणायला घेतला, तर विहीर खणून त्याला पाणी लागेपर्यंत तो तहानेने व्याकुळ होऊन मरेल. म्हणजेच ऐनवेळचे प्रयत्न निरुपयोगी ठरतात.

परीक्षेचे उदाहरण: वर्षभर अभ्यास न करता थेट परीक्षेच्या आदल्या रात्री अभ्यासाला बसणे म्हणजेच 'तहान लागल्यावर विहीर खणण्या'सारखे आहे.

आरोग्याचे उदाहरण: आजार बळावल्यावर किंवा संकट आल्यावर आरोग्याची काळजी घ्यायला सुरुवात करणे.

नियोजनाचे उदाहरण: पावसाळा तोंडावर आल्यावर घराचे छप्पर दुरुस्त करायला घेणे.

संकटाचा सामना करण्यासाठी किंवा यश मिळवण्यासाठी 'आगाऊ नियोजन' (Advance Planning) आणि पूर्वतयारी असणे अत्यंत आवश्यक आहे. ऐनवेळची धावपळ बऱ्याचदा अपयशा कडे नेते.

तूप खाल्ले की रूप येत नाही

ही मराठीतील एक अत्यंत लोकप्रिय आणि व्यावहारिक म्हण आहे.

कोणतीही गोष्ट किंवा प्रयत्न केल्याबरोबर लगेच त्याचा परिणाम (रिझल्ट) दिसून येत नाही. चांगल्या गोष्टी घडून येण्यासाठी आणि त्याचे फळ मिळण्यासाठी वेळ, संयम आणि सातत्य लागते.

जर एखाद्या व्यक्तीने आज भरपूर तूप खाल्ले, तर उद्या लगेच त्याच्या चेहऱ्यावर तेज किंवा रूप येणार नाही. तूप खाण्याचे शरीराला फायदे नक्कीच होतात, पण ते शरीर सुधारण्यासाठी आणि चेहऱ्यावर चमक येण्यासाठी नियमितपणे काही काळ तूप खावे लागते.

अभ्यास आणि शिक्षण: परीक्षेच्या आदल्या दिवशी रात्रभर अभ्यास करून कोणी लगेच विद्वान होत नाही. त्यासाठी वर्षभर मेहनत करावी लागते.

उद्योग किंवा व्यवसाय: व्यवसाय सुरू केल्यावर पहिल्याच दिवशी नफा मिळत नाही. संयमाने पाय घट्ट रोवावे लागतात.

आरोग्य आणि व्यायाम: जिममध्ये एका दिवसात शरीर (बॉडी) बनत नाही, त्याला रोजच्या कष्टाची गरज असते.

'शॉर्टकट'ने किंवा घाईगडबडीने कोणतेही मोठे यश मिळत नाही, तर "थेंबे थेंबे तळे साचे" या न्यायाने चिकाटी ठेवावी लागते.

ताक पिऊन सुजल्यासारखे करणे

ही मराठीतील एक अतिशय मार्मिक आणि उपरोधिक म्हण आहे.

खूपच किरकोळ किंवा किरकोळ स्वरूपाचा फायदा झाला असताना, त्याचे अवाजवी प्रदर्शन करणे किंवा आपण खूप मोठे काहीतरी मिळवले आहे असा खोटा आव आणणे.

ताक हे पौष्टिक असले तरी ते अत्यंत स्वस्त आणि सहज मिळणारे पेय आहे. ताक पिल्याने शरीराला ऊर्जा मिळते, पण त्याने कोणाचे शरीर दणकट किंवा सुजल्यासारखे फुगीर होत नाही. जर कोणी "मी ताक पिऊन जाड झालोय/सुजलोय" असा देखावा करत असेल, तर तो निव्वळ खोटारडेपणा किंवा फुशारकी असते.

अल्प यशाचा बडेजाव: एखाद्याला लॉटरीत फक्त १०० रुपये लागले, पण तो संपूर्ण गावात मी करोडपती झाल्यासारखा मिरवत असेल, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

खोटा रुबाब: स्वतःकडे फारशी संपत्ती किंवा अधिकार नसताना, केवळ वरवरचा बडेजाव दाखवणाऱ्या व्यक्तीसाठी ही म्हण चपखल बसते.

आपली खरी लायकी किंवा मिळालेली गोष्ट खूप लहान असताना, जगाला मात्र आपण खूप मोठे काहीतरी कमावले आहे असे भासवणे.

तळहातावरील फोडाप्रमाणे जपणे

हा मराठीतील एक अतिशय सुंदर आणि भावनाप्रधान वाक्प्रचार आहे.

एखाद्या गोष्टीची किंवा व्यक्तीची अतिशय काळजीपूर्वक, जीवापाड आणि अत्यंत नाजूकपणे पाठराखण करणे किंवा सांभाळ करणे.

आपल्या तळहातावर जर एखादा पाण्याचा फोड आला, तर त्याला जराही धक्का लागला तरी खूप वेदना होतात आणि तो फुटण्याची भीती असते. त्यामुळे आपण तो फोड कुठेही

घासणार नाही किंवा त्याला इजा होणार नाही याची सतत काळजी घेतो, हात अत्यंत जपून वापरतो. याच न्यायाने, जेव्हा आपण एखाद्या अत्यंत प्रिय किंवा मौल्यवान गोष्टीची काळजी घेतो, तेव्हा या वाक्प्रचाराचा वापर केला जातो.

पालकांचे प्रेम: आई-वडील आपल्या मुलांना सर्व संकटांपासून दूर ठेवून तळहातावरील फोडाप्रमाणे जपतात.

मौल्यवान वस्तू: एखाद्या लेखकाने किंवा संशोधकाने आयुष्यभर कष्ट करून गोळा केलेले दुर्मिळ ग्रंथ किंवा हस्तलिखिते तो तळहातावरील फोडाप्रमाणे जपून ठेवतो.

नातेसंबंध: एखादे जीवाभावाचे नाते तुटू नये म्हणून एकमेकांची काळजी घेणे.

ज्या गोष्टीला थोडेही नुकसान पोहोचू नये अशी आपली तीव्र इच्छा असते, तिचा अत्यंत प्रेमाने आणि सावधगिरीने सांभाळ करणे.

तरण्याचे झाले कोळसे आणि म्हाताऱ्याला आले बाळसे

ही मराठीतील एक अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण आणि विरोधाभास दाखवणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ आणि मानवी स्वभावातील किंवा परिस्थितीतील बदल खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल:

निसर्गाच्या किंवा अपेक्षेच्या अगदी उलट परिस्थिती निर्माण होणे. जिथे तरुणांनी उत्साही आणि सशक्त असायला हवे, तिथे ते खचून किंवा थकनू जातात (कोळशासारखे निस्तेज होतात); आणि ज्या वृद्धांनी थकणे अपेक्षित असते, ते अचानक सुदृढ, उत्साही किंवा बलवान होतात (त्यांना बाळसे येते).

तरण्याचे झाले कोळसे: तरुण वय हे ऊर्जा, शक्ती आणि उत्साहाचे प्रतीक असते. पण काही कारणांमुळे (उदा. आजारपण, व्यसन किंवा अती काळजी) तरुण माणूस जर अकालीच निस्तेज, कृश किंवा हताश झाला, तर त्याला 'कोळसे झाले' असे म्हणतात.

म्हाताऱ्याला आले बाळसे: म्हातारपण हे थकवा आणि अशक्तपणाचे लक्षण असते. परंतु, उत्तर आयुष्यात जर एखाद्याला उत्तम आरोग्य लाभले, त्याचा उत्साह वाढला किंवा त्याच्याकडे अचानक संपत्ती/सत्ता आली, तर त्याला 'बाळसे आले' असे म्हटले जाते.

कौटुंबिक परिस्थिती: घरात कमावता तरुण मुलगा आळशी किंवा आजारी पडून काहीच करत नसेल, आणि त्याचे वृद्ध वडील मात्र या वयातही शेतात किंवा व्यवसायात जोमाने कष्ट करून घर सांभाळत असतील, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

कार्यक्षमता: एखाद्या संस्थेत किंवा कार्यालयात नवीन आलेले तरुण कर्मचारी सुस्तावलेले असतात, पण जुने-जाणते ज्येष्ठ अधिकारी मात्र प्रचंड उत्साहाने काम पूर्ण करतात, तिथे हा विरोधाभास चपखल बसतो.

जेव्हा अनुभवायच्या आणि कर्तृत्वाच्या काळात तरुण पिढी निष्प्रभ ठरते आणि ज्यांची वेळ निघून गेली आहे असे वाटणारे वृद्ध अनपेक्षितपणे चमकतात, तेव्हा ही उपरोधिक म्हण वापरली जाते.

तूर लागून न देण

किंवा 'तूर लावून न देणे' हा मराठीतील एक अतिशय लोकप्रिय आणि चतुर अर्थ असलेला वाक्प्रचार आहे.

आपला खरा हेतू, गुपित किंवा मनातील विचार दुसऱ्याला अजिबात समजू न देणे, किंवा कोणालाही आपल्या तावडीत सापडू न देणे; अत्यंत चलाखीने हुलकावणी देणे.

हा वाक्प्रचार शेतीशी आणि ग्रामीण जीवनाशी जोडलेला आहे. 'तूर' हे डाळीचे पीक आहे. शेतात जेव्हा तूर काढणीला येते, तेव्हा तिची सुकी शेंगांची झाडे एकमेकांवर घासून एक विशिष्ट प्रकारचा आवाज येतो किंवा ती हाताला खरखरीत लागतात.

जुन्या काळात, चोर किंवा हुशार व्यक्ती शेतातून पळून जाताना मागचा माग काढता येऊ नये म्हणून अशी काही चलाखी करायचे की ते नेमके कुठे आहेत याचा थांगपत्ता लागत नसे. यावरून, समोरच्याला पूर्णपणे अंधारात ठेवून स्वतःची युक्ती यशस्वी करणे म्हणजे 'तूर लागून न देणे'.

चलाखी किंवा गुप्तता: दोन व्यावसायिक बाजारात एकमेकांचे प्रतिस्पर्धी असतात. एक व्यावसायिक आपली नवीन योजना काय आहे, याची दुसऱ्याला 'तूर लागून देत नाही' आणि गुपचूप आपला फायदा करून घेतो.

चतुर संवाद: एखाद्या व्यक्तीकडून गुपित काढून घेण्यासाठी समोरचा खूप प्रयत्न करतो, पण ती व्यक्ती अत्यंत हुशारीने बोलून आपल्या मनाचा माग अजिबात लागू देत नाही.

राजकारण किंवा रणनीती: निवडणुकीत कोणता नेता कोणत्या पक्षासोबत जाणार आहे, याचा अंदाज शेवटच्या क्षणापर्यंत कोणालाच न येणे.

समोरच्याला संशय येईल किंवा सुगावा लागेल अशी कोणतीही कृती न करता, अत्यंत गुप्ततेने आणि चलाखीने आपले काम साधणे.

तलवारीची जखम बरी होते, पण जिभेची जखम बरी होत नाही

हा मराठीतील एक अत्यंत मार्गदर्शक, सुंदर आणि विचार करायला लावणारा सुविचार आहे. हा सुविचार माणसाच्या बोलण्याचे सामर्थ्य आणि त्याचे होणारे बरे-वाईट परिणाम स्पष्ट करतो.

शस्त्राने (तलवारीने) शरीरावर झालेली जखम औषधोपचार केल्याने काही दिवसांत भरून येते आणि माणूस तो शारीरिक त्रास विसरून जातो. परंतु, एखाद्याने शब्दांच्या माध्यमातून (जिभेने) केलेले अपमान, टोमणे किंवा दुषणे यामुळे मनाला लागलेली जखम आयुष्यभर कधीही भरून येत नाही; ती मनात कायम सलत राहते.

शारीरिक जखम विरुद्ध मानसिक जखम: तलवार शरीरावर आघात करते. शरीराची रचना अशी आहे की ती काळाच्या ओघात त्वचा आणि मांस पुन्हा सांधून जखम बरी करते. पण जिभेतून निघालेले क्रूर, कटू किंवा अपमानास्पद शब्द थेट माणसाच्या मनावर, त्याच्या स्वाभिमानावर आणि आत्मसन्मानावर आघात करतात.

शब्दांचे कायमस्वरूपी अस्तित्व: बोललेले शब्द कधीही मागे घेता येत नाहीत. "बाण सुटला की कमान काय कामाची?" या न्यायाने, एकदा मुखातून शब्द बाहेर पडला की त्याचे परिणाम भोगावेच लागतात. वर्षानुवर्षे जुने नातेसंबंध केवळ एका चुकीच्या किंवा कडू शब्दामुळे कायमचे तुटल्याची अनेक उदाहरणे समाजात पाहायला मिळतात.

संयमित भाषा: हा सुविचार आपल्याला नेहमी विचार करून आणि समोरच्याच्या भावनांचा आदर ठेवून बोलण्याची शिकवण देतो.

नातेसंबंधांची जपणूक: कुटुंब, मित्र किंवा कामाच्या ठिकाणी कितीही मोठा वाद झाला, तरी रागाच्या भरात कोणाचाही असा अपमान करू नये, जो ती व्यक्ती कधीच विसरू शकणार नाही.

शब्दांचे मोल: शस्त्र हे शरीराला जखमी करते, तर शब्द हे माणसाचे संपूर्ण आयुष्य किंवा मानसिकता उद्ध्वस्त करू शकतात. म्हणून बोलताना नेहमी 'जिभेवर ताबा' असणे अत्यंत आवश्यक आहे.

शरीराचे घाव काळानुरूप मिटतात, पण शब्दांचे घाव काळजावर कायमचे कोरले जातात. म्हणूनच म्हणतात, "शब्द सांभाळून बोलणे हीच खरी मोठी साधना आहे."

तर पोहणे, नाही तर मरणे

किंवा सामान्य व्यवहारात 'पोहावे नाही तर मरावे' ही मराठीतील एक अत्यंत धाडसी, निर्णायक आणि प्रेरणादायी म्हण आहे.

एखाद्या बिकट किंवा आव्हानात्मक परिस्थितीतून बाहेर पडण्यासाठी 'करा किंवा मरा' (Do or Die) अशी अत्यंत टोकाची आणि निर्णायक भूमिका घेणे. परिस्थितीशी लढा देऊन यशस्वी होणे, अन्यथा अपयशाचा पूर्ण स्वीकार करणे; या व्यतिरिक्त तिसरा कोणताही पर्याय शिल्लक न ठेवणे.

हा विचार थेट नदी किंवा समुद्राच्या पाण्यात उडी घेणाऱ्या व्यक्तीशी जोडलेला आहे. जर एखादा माणूस खोल पाण्यात उतरला, तर त्याच्याकडे दोनच पर्याय उरतात: एकतर त्याने संपूर्ण ताकदीने हातपाय मारून पोहणे आणि स्वतःचा जीव वाचवणे, किंवा प्रयत्न सोडून देऊन बुडून मरणे. तिथे मधला कोणताही मार्ग (उदा. थांबणे किंवा विश्रांती घेणे) नसतो. जीवनाच्या संघर्षाला हेच रूपक लावले जाते.

अंतिम लढा किंवा संकट: जेव्हा माणसासमोर एखादे मोठे संकट उभे ठाकते आणि तिथून पळून जाण्याचा मार्ग बंद होतो, तेव्हा माणूस सर्व शक्ती पणाला लावून लढतो.

मोठे ध्येय किंवा स्पर्धा: एखादी अत्यंत कठीण परीक्षा, स्पर्धा किंवा व्यवसायातील मोठा जुगार खेळताना, "आता मागे हटायचे नाही, एकतर पार व्हायचे किंवा संपून जायचे" या जिद्दीने उतरणे.
स्वातंत्र्य आणि इतिहास: युद्धभूमीत सैनिक किंवा क्रांतिकारक जेव्हा देशासाठी लढायला उतरतात, तेव्हा त्यांच्या मनात हीच भावना असते—शत्रूला हरवून विजय मिळवणे (पोहणे) किंवा देशासाठी प्राण पणाला लावणे (मरणे).
एक जोड विचार (तुलना):
इंग्रजीतील प्रसिद्ध वाक्य "Sink or Swim" किंवा छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या मावळ्यांची "गड आला पण सिंह गेला" सारख्या शौर्यकथांमधील लढण्याची जिद्द याच मानसिकतेचे दर्शन घडवते.
जेव्हा आयुष्यात संकटाचा पूर येतो, तेव्हा घाबरून हातपाय गाळण्याऐवजी, संपूर्ण आत्मविश्वासाने संकटाचा सामना करून पैलतीर गाठण्याची ऊर्मी म्हणजे 'तर पोहणे, नाही तर मरणे'.

तोंडात तीळ न भिजणे

किंवा तोंडात तीळ न टिकणे हा मराठीतील एक अतिशय रंजक आणि माणसाच्या स्वभावावर बोट ठेवणारा लोकप्रिय वाक्प्रचार आहे.

एखाद्या व्यक्तीला कोणतीही गुप्त गोष्ट (सीक्रेट) स्वतःच्या पोटात साठवून न ठेवता येणे; एखादी गुपित किंवा खाजगी माहिती ऐकल्यावर ती दुसऱ्याला सांगण्यासाठी प्रचंड अस्वस्थ होणे.

'तीळ' हा आकाराने अत्यंत लहान आणि गुळगुळीत असतो. जर तो तोंडात टाकला, तर तो इतका लहान असतो की लाळेमुळे लगेच ओला होऊन (भिजून) पोटात निघून जायला हवा. परंतु, ज्या माणसाला गुप्त गोष्ट पोटात ठेवता येत नाही, त्याच्या तोंडात तो लहानसा तीळसुद्धा भिजत नाही—म्हणजेच तो तीळ पचायच्या आतच तो माणूस ती गोष्ट बाहेर बोलून टाकतो. यावरून हा वाक्प्रचार रूढ झाला आहे.

गप्पाष्टक किंवा चहाड्या: समाजात किंवा कुटुंबात काही व्यक्ती अशा असतात, ज्यांना एखादी खाजगी गोष्ट सांगितली की ती इतर सर्वांना सांगेपर्यंत त्यांना चैन पडत नाही. अशा वेळी म्हणतात, "त्याला काही सांगू नकोस, त्याच्या तोंडात तीळ भिजत नाही."

गुपिते उघड करणे: मित्रांमधील किंवा ऑफिसमधील एखादी गोपनीय योजना एखाद्या वाचाळ व्यक्तीमुळे सर्वांना समजणे.

एखादी गुप्त गोष्ट ऐकल्यावर ती जोपर्यंत आपण दुसऱ्या कोणाला सांगत नाही, तोपर्यंत पोटात अन्नाचा कणही न जाणे

किंवा अस्वस्थ होणे, या स्वभावाला 'तोंडात तीळ न भिजणे' म्हणतात.

तुम्ही आमचे मामा आणि आम्ही तुमचे भाचे, मिळून खाऊचे

या म्हणीचा शेवट सामान्यतः "...मिळून खाऊचे आणि उरले सुरले तुमचे" किंवा "...मिळून खाऊ खिसे तुमचे" असा केला जातो ही मराठीतील एक अतिशय खुसखुशीत, गमतीशीर आणि मानवी स्वभावातील लबाडीवर बोट ठेवणारी उपरोधिक म्हण आहे.

स्वतःचा खिसा किंवा स्वतःचे नुकसान वाचवून दुसऱ्याच्या जीवावर (विशेषतः नातेवाईक किंवा जवळच्या व्यक्तीच्या पैशांवर) चंगळ करणे आणि सर्व फायदा स्वतः लाटून उरलेला भार किंवा खर्च मात्र समोरच्याच्या गळ्यात मारणे.

भारतीय संस्कृतीत 'मामा आणि भाचे' यांचे नाते अतिशय प्रेमाचे, हक्काचे आणि लाडाचे मानले जाते. भाचे नेहमी मामाकडे हट्ट करतात आणि मामा भाच्यांचे लाड पुरवतो. या हक्काच्या नात्याचा गैरफायदा घेऊन जेव्हा एखादी व्यक्ती अत्यंत लबाडीची भूमिका घेते, तेव्हा हे रूपक वापरले जाते.

मिळून खाऊचे: म्हणजे जेव्हा खाण्याची किंवा फायदा घेण्याची वेळ येईल, तेव्हा आपण सगळे एकत्र राहू आणि मी त्यात सर्वात पुढे असेल.

उरले सुरले तुमचे (किंवा खिसे तुमचे): म्हणजे जेव्हा बिल भरण्याची, खर्च करण्याची किंवा उरलेला त्रास सहन करण्याची वेळ येईल, तेव्हा मात्र तो फक्त तुमचा (मामाचा) वैयक्तिक प्रश्न असेल.

स्वार्थी मित्र किंवा भागीदार: काही मित्र हॉटेलमध्ये गेल्यावर ऑर्डर देताना सगळ्यात पुढे असतात ("मिळून खाऊचे"), पण बिल भरण्याची वेळ आली की पाकीट घरी विसरल्याचा बहाणा करतात ("खिसे तुमचे").

व्यवसायातील लबाडी: भागीदारीच्या व्यवसायात नफा झाला की तो दोघांनी वाटून घ्यायचा, पण नुकसान किंवा कर्ज झाले की ते फक्त एकाच भागीदाराने फेडायचे, अशी वृत्ती असणाऱ्या लोकांसाठी ही म्हण चपखल बसते.

गोड बोलून समोरच्या व्यक्तीला आपलेसे करायचे, फायद्यामध्ये बरोबरीचा वाटा घ्यायचा, पण जबाबदारी किंवा खर्चाची वेळ आली की अत्यंत हुशारीने बाजूला होऊन संपूर्ण भार समोरच्यावर टाकायचा, या 'एकतर्फी' आणि चतुर स्वभावाला ही म्हण लागू होते.

ताकास तुरू न लावू देणे

किंवा 'ताकास तूर लागू न देणे' हा मराठीतील एक अतिशय जुना, लोकप्रिय आणि चतुर अर्थ असलेला वाक्प्रचार आहे. आपण यापूर्वी पाहिलेल्या *'तूर लागून न देणे'* या वाक्प्रचाराशी हा अगदी साधर्म्य सांगणारा आहे.

आपल्या मनात काय चालले आहे याचा समोरच्याला अजिबात सुगावा लागू न देणे; अत्यंत गुप्तता बाळगून स्वतःचा हेतू किंवा गुपित हुशारीने लपवून ठेवणे.

या वाक्प्रचारात 'ताक' (दुधाचे ताक) आणि 'तूर' (एक द्विदल धान्य) या दोन अगदी परस्परविरोधी गोष्टी एकत्र आणल्या आहेत. ताक हे द्रव स्वरूपात असते आणि तूर हे कठीण धान्य असते. व्यावहारिकदृष्ट्या ताक आणि तूर यांचा काहीही संबंध येत नाही, ते कधीही एकत्र मिसळू शकत नाहीत.

त्याचप्रमाणे, जेव्हा एखादी व्यक्ती आपल्या बोलण्याचा किंवा वागण्याचा संबंध समोरच्याला कशाशीच जोडू देत नाही, म्हणजे दोन्ही गोष्टींची सांधेतोड अत्यंत हुशारीने करते, तेव्हा "त्याने ताकास तूर लावू दिली नाही" असे म्हणतात.

चतुराई आणि गुपिते: एखाद्या महत्त्वाच्या विषयावर चौकशी केली असता, मूळ मुद्द्याला बगल देऊन अशी काही उत्तरे देणे की विचारणाऱ्याला काहीच थांगपत्ता लागत नाही.

राजकारण किंवा व्यापार: आपले पुढील पाऊल काय असणार आहे, याची प्रतिस्पर्ध्याला काडीचीही कल्पना येऊ न देणे.

न्यायालयीन किंवा चौकशीचे प्रसंग: गुन्हेगार किंवा चतुर व्यक्ती पोलिसांच्या चौकशीत अनेकदा अशी उत्तरे देतात, ज्यामुळे मूळ गुन्ह्याचा सुगावा लागत नाही.

समोरच्या व्यक्तीने कितीही प्रयत्न केले किंवा कितीही प्रश्न विचारले, तरी आपल्या मनातली खरी गोष्ट किंवा योजना शेवटपर्यंत उघड न होऊ देणे.

ताकापुरते रामायण

"ताकापुरते रामायण" (किंवा 'ताकापुरते रामायण वाचणे') ही मराठीतील अत्यंत लोकप्रिय, व्यावहारिक आणि मानवी स्वभावाच्या स्वार्थीपणावर अचूक बोट ठेवणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा सखोल अर्थ आणि वापर खालीलप्रमाणे सांगता येईल:

आपले स्वतःचे काम किंवा स्वार्थ साधून घेईपर्यंतच समोरच्या व्यक्तीची खोटी स्तुती करणे, तिचे मन राखणे किंवा तिच्याशी गोड बोलणे; आणि काम फत्ते झाल्यावर तिला ओळखतही नसल्यासारखे वागणे.

म्हणीची पार्श्वभूमी (रूपक):

या म्हणीची पार्श्वभूमी ग्रामीण जीवनाशी जोडलेली आहे. जुन्या काळात ग्रामीण भागात कोणाकडे ताक हवे असेल, तर लोक शेजाऱ्यांकडे जात असत. ताक मिळवणे ही तशी फार मोठी गोष्ट नसायची, पण ते फुकट मिळवण्यासाठी काही लोक समोरच्या व्यक्तीचे खूप मोठे गुणगान गात, अगदी घरबसल्या 'रामायण' (मोठी कथा किंवा स्तुती) ऐकवल्यासारखा आव आणायचे. एकदा का ताकाचा तांब्या भरून मिळाला, की मग ते रामायणही थांबायचे आणि गोड बोलणेही संपायचे.

म्हणजेच, केवळ 'ताक' या क्षुल्लक गोष्टीसाठी एवढे मोठे 'रामायण' रचणे, यावरून ही म्हण रूढ झाली.

दैनंदिन जीवनातील वापर:

स्वार्थी मित्र: काही मित्र एरवी कधी फोन करत नाहीत, पण त्यांना नोट्स हव्या असतील किंवा पैशांची नड असेल, तर ते "तूच माझा खरा मित्र आहेस" असे म्हणून जवळ येतात. काम

झाले की पुन्हा गायब होतात. अशा वेळी "याचे सगळे ताकापुरते रामायण असते" असे म्हटले जाते.

कार्यालयातील राजकारण: वरिष्ठ अधिकाऱ्याकडून आपली रजा मंजूर करून घेण्यासाठी किंवा बढती मिळवण्यासाठी कर्मचारी त्यांची अवाजवी स्तुती करतात, तिथे हा स्वभाव दिसून येतो.

निवडणुका आणि राजकारण: निवडणुकीच्या काळात लोकप्रतिनिधी जनतेच्या दारात येऊन हात जोडतात आणि निवडून आल्यावर पाच वर्षे फिरकतही नाहीत. हे देखील 'ताकापुरते रामायण' याचेच उत्तम उदाहरण आहे.

थोडक्यात काय तर, जोपर्यंत मतलब आहे तोपर्यंतच गोड बोलून जवळीक साधायची आणि स्वार्थ संपला की बाजूला व्हायचे, या 'गरज सरो आणि वैद्य मरो' अशा प्रवृत्तीला 'ताकापुरते रामायण' म्हणतात.

तेली रडला गरिबीने, तर मळभ रडला शेणाने

ग्रामीण भागात काही ठिकाणी 'तेली रडला गरिबीने, तर माळी रडला शेणाने' किंवा 'मळभी' म्हणजेच गुराखी/शेतकरी असाही याचा उल्लेख होतो ही मराठीतील एक अतिशय मार्मिक आणि व्यवहारातील गमतीशीर विरोधाभास दाखवणारी म्हण आहे.

प्रत्येक माणूस आपापल्या परिस्थितीनुसार आणि पात्रतेनुसार दु:ख व्यक्त करतो किंवा तक्रार करतो. जेव्हा एखादी खरोखरच गरजू व्यक्ती आपल्या मोठ्या संकटाबद्दल रडत असते, तेव्हा दुसरी एखादी व्यक्ती अत्यंत क्षुल्लक किंवा वरवरच्या गोष्टीसाठी तेवढ्याच मोठ्या प्रमाणावर तक्रार करत असते.

तेली रडला गरिबीने: जुन्या काळी तेल काढणारा तेली हा जर गरीब असेल, तर त्याचे रडणे किंवा दु:खी असणे स्वाभाविक आहे; कारण त्याच्याकडे जगण्याचे साधन नसते आणि त्याचे दु:ख खरोखरच मोठे व पोटाशी जोडलेले असते.

मळभ (किंवा माळी/गुराखी) रडला शेणाने: दुसरीकडे, ज्याच्याकडे गोठा भरून गुरेढोरे आहेत, तो माणूस "अरेरे, माझ्या गोठ्यात शेणाचा किती ढीग साचलाय, आता हे शेण कोण उचलणार?" म्हणून रडतो आहे. वास्तविक पाहता, भरपूर शेण असणे हे तो श्रीमंत आणि सुबत्ता असलेला शेतकरी असल्याचे लक्षण आहे, कारण त्यातून त्याला खत किंवा बायोगॅस मिळणार असतो. पण तो त्या संपत्तीच्या (शेणाच्या) केवळ किरकोळ त्रासाला कंटाळून रडत असतो.

दु:खाची तुलना: जेव्हा एखादा गरीब माणूस "माझ्याकडे आज जेवायला अन्न नाही" म्हणून रडत असतो, आणि त्याच वेळी एखादा श्रीमंत माणूस "माझ्या मर्सिडीज गाडीचा एसी नीट

चालत नाहीये" म्हणून डोक्याला हात लावून बसतो, तेव्हा हा विरोधाभास दाखवण्यासाठी ही म्हण अचूक ठरते.

तक्रार करण्याची सवय: काही लोकांना प्रत्येक गोष्टीत तक्रार करायची सवय असते. त्यांना कितीही चांगले दिवस आले किंवा भरपूर समृद्धी मिळाली, तरी ते त्यातल्या लहानशा त्रासाबद्दल (शेणासारख्या गोष्टीबद्दल) रडतच राहतात.

खऱ्या मोठ्या संकटात अडकलेल्या माणसाच्या दु:खाची आणि भरपूर सुबत्ता असूनही केवळ किरकोळ कामाच्या त्रासामुळे कुरकुर करणाऱ्या माणसाच्या स्वभावाची तुलना करण्यासाठी ही उपरोधिक म्हण वापरली जाते.

तान्ह्या मुलाला आईचे दूध, आणि भुकेल्याला अन्न

हे मराठीतील एक अतिशय पवित्र, अर्थपूर्ण आणि कृतज्ञता व्यक्त करणारे रूपक आहे. हे वाक्य सहसा एखाद्या व्यक्तीला नेमक्या गरजेच्या वेळी मिळालेल्या सर्वात योग्य आणि जीवनदायी मदतीचे महत्त्व सांगण्यासाठी वापरले जाते.

जगामध्ये ज्याप्रमाणे तान्ह्या (लहान) बाळासाठी त्याच्या आईचे दूध हेच एकमेव पूर्णान्न आणि जीवन अमृत असते, आणि ज्याप्रमाणे तीव्र भूक लागलेल्या व्यक्तीसाठी अन्नाचा एक घास

हाच सर्वात मोठा आधार असतो; अगदी त्याचप्रमाणे एखाद्या गरजू व्यक्तीला त्याच्या संकटकाळात नेमकी हवी तीच मदत मिळणे, म्हणजे या सुखाची अनुभूती घेणे होय.

अतीव समाधान: तान्ह्या बाळाला भूक लागल्यावर जेव्हा आईचे दूध मिळते, किंवा भुकेल्याला अन्न मिळते, तेव्हा त्यांच्या चेहऱ्यावर जे अथांग समाधान असते, त्याची तुलना जगातील कोणत्याही संपत्तीशी होऊ शकत नाही. हे वाक्य त्याच परमोच्च समाधानाचे प्रतीक आहे.

योग्य वेळी योग्य मदत: जर एखाद्या माणसाला पैशांची अत्यंत गरज असेल आणि त्याला कुणी ज्ञानाच्या गोष्टी सांगू लागला, तर त्याचा उपयोग होत नाही. पण त्याच वेळी जर एखाद्याने त्याला आर्थिक मदत केली, तर ती मदत 'भुकेल्याला अन्न' दिल्यासारखी ठरते.

निःस्वार्थ भावना: आईचे दूध आणि भुकेल्याला दिलेले अन्न हे दोन्हीही मानवी मूल्यांचे आणि निखळ प्रेमाचे दर्शन घडवतात.

संकट काळातील मदत: एखादा विद्यार्थी पैशांअभावी शिक्षण सोडू इच्छितो, आणि अचानक एखाद्या सेवाभावी संस्थेने किंवा व्यक्तीने त्याची संपूर्ण फी भरली, तर त्या विद्यार्थ्यासाठी ती मदत 'तान्ह्या मुलाला आईचे दूध आणि भुकेल्याला अन्न' मिळाल्यासारखीच मोलाची असते.

आध्यात्मिक किंवा मानसिक शांतता: मनातून अत्यंत अस्वस्थ किंवा दुःखी असलेल्या व्यक्तीला जेव्हा एखाद्या मार्गदर्शकाचे किंवा सुहृदाचे दोन शब्द धीर देतात, तेव्हा त्याच्या मनाची भूक भागते.

जेव्हा एखाद्याला अशी मदत मिळते जी त्याच्या अस्तित्वासाठी किंवा प्रगतीसाठी त्या क्षणी अत्यंत अनिवार्य असते, तेव्हा त्या मदतीचे आणि आनंदाचे वर्णन करण्यासाठी हा उदात्त विचार वापरला जातो. ही निव्वळ मदत नसते, तर ती समोरच्याला 'जीवनदान' देण्यासारखी असते.

तोबऱ्याला पुढे, लगामाला पाठीमागे: खाण्यात पुढे, पण कामात मागे.

"तोबऱ्याला पुढे, लगामाला मागे" (किंवा पाठीमागे) ही मराठीतील एक अतिशय चपखल आणि प्रसिद्ध म्हण आहे. खाण्याच्या किंवा फायद्याच्या ठिकाणी सगळ्यांच्या पुढे राहणे आणि कामाची किंवा जबाबदारीची वेळ आली की मागे सरकणे (पळ काढणे).

तोबरा: घोडा धावून आल्यावर किंवा त्याला चारा देण्यासाठी त्याच्या तोंडाला बांधली जाणारी खाण्याची पिशवी. जेव्हा तोबरा चढवला जातो, तेव्हा घोडा आनंदाने पुढे येतो.

लगाम: घोड्याला नियंत्रणात ठेवण्यासाठी किंवा त्याच्याकडून कष्ट करून घेण्यासाठी वापरली जाणारी दोरी. लगाम खेचली की घोड्याला काम करावे लागते, त्यामुळे घोडा मागे सरकतो.

हाच स्वभाव काही माणसांमध्येही दिसतो—जिथे स्वतःचा स्वार्थ किंवा फायदा असेल तिथे ते सर्वात आधी हजर असतात, पण जिथे कष्ट करायची किंवा जबाबदारी घेण्याची वेळ येते, तिथून ते पळ काढतात.

याच अर्थाच्या इतर मराठी म्हणी

तुम्हाला जर याच प्रवृत्तीवर आधारित इतर म्हणी जाणून घ्यायच्या असतील, तर खालील म्हणींचा वापरही याच अर्थाने केला जातो:

खायला काळ, भुईला भार: कामाचे काही नाही पण खाण्यात मात्र पुढे.

कामात आळशी, जेवण्यात काळशी: काम करायला कंटाळा पण जेवताना मात्र भरपूर खाणारे.

आळश्याला गंगा दूर: काम न करणाऱ्या माणसाला नेहमीच सबबी सुचतात.

ताकास तूर लागू न देणे

अर्थ: आपल्या मनातील विचार किंवा गुपित समोरील व्यक्तीला जरासुद्धा कळू न देणे.

'ताकास तूर लागू न देणे' ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि रंजक अशी म्हण आहे. याचा सोपा अर्थ आपल्या मनातील विचार किंवा गुप्त गोष्ट दुसऱ्याला कळू न देणे, किंवा समोरच्याला थांगपत्ता लागू न देणे असा होतो.

या म्हणीच्या उत्पत्तीमागे एक जुनी व्यावहारिक आणि शेतीविषयक पार्श्वभूमी सांगितली जाते.

ताक आणि तूर यांचा संबंध: ताक (द्रवरूप) आणि तूर (एक प्रकारचे कडधान्य) यांचा अन्न म्हणून एकत्र काहीही संबंध येत नाही. ताकात तूर टाकली तरी ती भिजत नाही किंवा तिचा ताकाशी मेळ बसत नाही.

अस्सल ग्रामीण कथा: जुन्या काळात ताक विकणारे गवळी किंवा शेतकरी जेव्हा बाजारात जात, तेव्हा काही चतुर लोक त्यांना बोलण्यात गुंतवून, त्यांच्याकडे नेमके किती ताक आहे किंवा ते कोणत्या भावाने विकणार आहेत, हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न करत. पण हुशार विक्रेता समोरच्याला अजिबात थांगपत्ता लागू देत नसे. तो विषयाला बगल देण्यासाठी भलत्याच गोष्टी

(जसे की, "माझ्या शेतात तुरीचे पीक कसे आले आहे...") सांगू लागे. म्हणजेच 'ताक' या मूळ विषयाला तो 'तूर' हा विषय अजिबात 'लागू' (स्पर्श) करू देत नसे.

कालांतराने, यावरूनच "मूळ मुद्दा लपवून ठेवणे आणि समोरच्याला संभ्रमात टाकणे" या प्रवृत्तीला 'ताकास तूर लागू न देणे' म्हटले जाऊ लागले.

जेव्हा एखादी व्यक्ती स्वतःचा डावपेच, बेत किंवा गुपित दुसऱ्याला समजू नये म्हणून अत्यंत हुशारीने बोलते किंवा वागते, तेव्हा या म्हणीचा वापर होतो.

रमेश नवीन व्यवसाय सुरू करणार होता. त्याच्या प्रतिस्पर्ध्याने त्याला अनेकदा बोलण्यात अडकवून त्याच्या आगामी प्लॅन्सबद्दल विचारण्याचा प्रयत्न केला. पण रमेशने ताकास तूर लागू न देता गप्पा मारल्या आणि आपल्या व्यवसायाची गुप्त माहिती बाहेर पडू दिली नाही.

रीमा तिच्या बहिणीसाठी वाढदिवसाचे 'सरप्राईज प्लॅन' करत होती. बहिणीने तिला संशयाने खूप प्रश्न विचारले, पण रीमाने ताकास तूर लागू न देता असे नाटक केले की तिला बहिणीचा वाढदिवस लक्षातच नाही!

या म्हणीमध्ये 'ताक' म्हणजे आपली मुख्य गुप्त गोष्ट आणि 'तूर' म्हणजे बाहेरील व्यक्तीने विचारलेले प्रश्न किंवा लावलेले तर्क. या दोन्हीचा मेळ बसू न देणे म्हणजेच ताकास तूर लागू न देणे होय.

तोंडात बोट घालणे

अर्थ: एखादी अद्भूत किंवा अनपेक्षित गोष्ट पाहून आश्चर्यचकित होणे.

'तोंडात बोट घालणे' हा मराठी भाषेतील एक अतिशय प्रसिद्ध आणि वारंवार वापरला जाणारा वाक्प्रचार आहे.

याचा मुख्य अर्थ 'नवल वाटणे', 'थक्क होणे' किंवा 'अतिशय आश्चर्यचकित होणे' असा होतो.

हा वाक्प्रचार माणसाच्या एका नैसर्गिक शारीरिक रितीवरून किंवा हावभावावरून रूढ झाला आहे. जेव्हा एखादी व्यक्ती अचानक एखादी अकल्पित, अद्भूत किंवा धक्कादायक गोष्ट पाहते, तेव्हा तिच्या भावना तीव्र होतात. अशा वेळी आश्चर्याच्या भरात नकळत तोंड उघडले जाते आणि हाताचे बोट किंवा नखे तोंडावर अथवा दातांच्या मध्ये ठेवली जातात. ही माणसाची एक स्वाभाविक प्रतिक्रिया आहे. याच शारीरिक हावभावावरून

'तोंडात बोट घालणे' म्हणजे तीव्र आश्चर्य व्यक्त करणे, हा अर्थ रूढ झाला.

जेव्हा एखादी अशक्य वाटणारी गोष्ट कोणीतरी सहज करून दाखवते, किंवा एखादी अनपेक्षित घटना समोर येते, तेव्हा या वाक्प्रचाराचा वापर केला जातो.

केवळ पाच वर्षांच्या चिमुरड्या राहुलला स्टेजवर अस्खलित तबला वाजवताना पाहून उपस्थित सर्व ज्येष्ठ संगीतकारांनी तोंडात बोट घातले.

पर्वतारोहण करताना त्या तरुण मुलीने अत्यंत कठीण आणि सरळ कडा लीलया सर केला; तिचे ते अचाट धाडस पाहून तिथल्या अनुभवी ट्रेकर्सनी तोंडात बोट घातले.

दिवसभर अभ्यासाचा कंटाळा करणारा सुमित अचानक दहावीच्या परीक्षेत गुणवत्ता यादीत आला, हे ऐकून त्याच्या शेजाऱ्यांनी तोंडात बोट घातले.

जेव्हा एखादी घटना किंवा कृती आपली विचार करण्याची क्षमता काही क्षणांसाठी थिजवून टाकते आणि आपण विस्मयाने थक्क होतो, त्यालाच 'तोंडात बोट घालणे' किंवा 'आश्चर्याने चकित होणे' असे म्हणतात.

तुज आहे तुजपाशी, परी तू जागा चुकलासी

आपल्याकडेच ती शक्ती, गुण किंवा सुख असते; पण आपण ते इतरत्र शोधत राहतो.

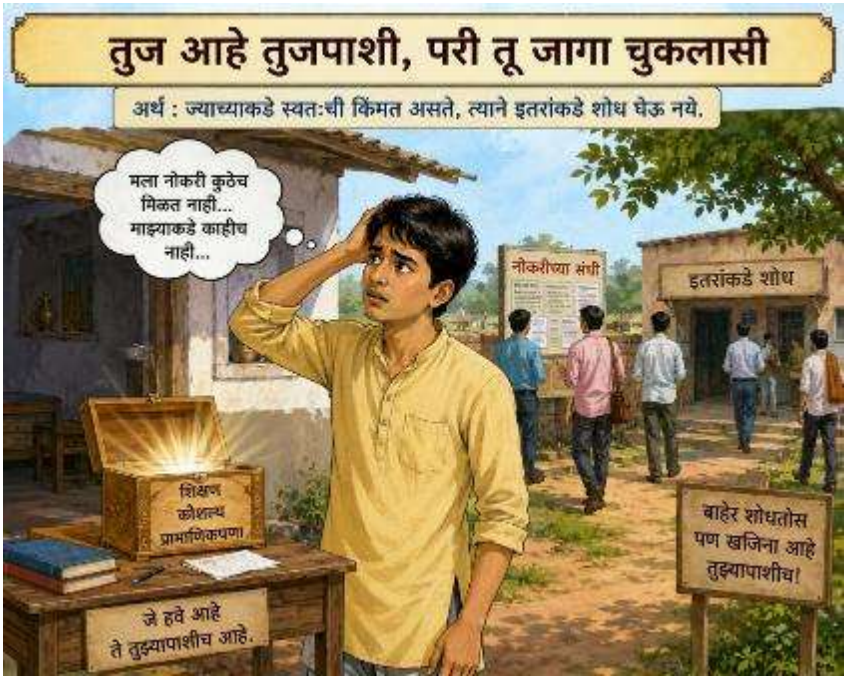

'तुज आहे तुजपाशी, परी तू जागा चुकलासी' हे मराठीतील एक अत्यंत प्रसिद्ध आणि तत्त्वज्ञानपर सुवचन (किंवा ओळ) आहे. हे मूळचे संत तुकाराम महाराज यांच्या एका अभंगातील चरण आहे.

याचा सोपा अर्थ असा की, "तुला जे हवे आहे, जे सुख, शांतता किंवा ईश्वर तू शोधत आहेस, ते तुझ्या स्वतःच्याच जवळ (तुझ्या अंतरात) आहे; पण तू मात्र ते भलतीकडेच (बाहेरच्या जगात) शोधत असल्यामुळे चुकत आहेस."

संत वाङ्मयात या ओळीला खूप मोठे महत्त्व आहे. कस्तुरी मृगाचे (हरणाचे) एक प्रसिद्ध उदाहरण यासाठी दिले जाते. कस्तुरी हरणाच्या स्वतःच्या बेंबीतच अत्यंत सुगंधी 'कस्तुरी' असते. पण त्या सुगंधाने वेडे झालेले हरीण तो सुगंध कुठून येतोय, हे शोधण्यासाठी आयुष्यभर जंगलात इकडेतिकडे भटकत राहते. त्याला माहीत नसतं की तो सुगंध त्याच्या स्वतःच्याच शरीरातून येत आहे.

माणसाचेही अगदी तसेच होते. माणूस सुख, समाधान, देव आणि आनंद मिळवण्यासाठी तीर्थक्षेत्री जातो, जंगलात भटकतो किंवा भौतिक गोष्टींमध्ये तो शोधायचा प्रयत्न करतो. पण खरा आनंद आणि शांतता ही माणसाच्या स्वतःच्या मनात, अंतरात्म्यातच असते.

हा विचार केवळ अध्यात्मापुरता मर्यादित नसून, आपल्या रोजच्या व्यावहारिक जीवनातही वेगवेगळ्या प्रकारे लागू होतो.

अनेक लोक महागड्या वस्तू, गाड्या, मोठी घरे किंवा परदेश प्रवासात सुख शोधत असतात. पण इतके सगळे मिळवूनही

त्यांचे मन शांत नसते. शेवटी जेव्हा ते अंतर्मुख होतात, तेव्हा त्यांना समजते की खरा आनंद बाह्य वस्तूंमध्ये नसून स्वतःच्या मनाच्या समाधानात आहे. म्हणजेच, सुख जवळच होते, पण ते जागा चुकून बाहेर शोधत होते.

अमितला नेहमी वाटायचे की आपल्यात काहीच विशेष गुण नाही. तो इतरांचे अनुकरण करायचा आणि त्यांच्यासारखे बनण्याचा प्रयत्न करायचा, ज्यामध्ये त्याला सतत अपयश यायचे. एकदा एका शिक्षकांनी त्याचे कौतुक करून त्याला त्याच्यातील उत्तम लेखनकौशल्याची जाणीव करून दिली. तेव्हा अमितच्या लक्षात आले की, क्षमता आपल्यातच होती, पण आपण ती भलतीकडेच शोधत होतो.

जेव्हा एखादी व्यक्ती स्वतःकडे असलेल्या गुणांकडे, सुखाकडे किंवा सामर्थ्याकडे दुर्लक्ष करून ते मिळवण्यासाठी बाहेरच्या जगात वणवण भटकत राहते, तेव्हा तिच्या या स्थितीचे वर्णन करण्यासाठी "तुज आहे तुजपाशी, परी तू जागा चुकलासी" या ओळीचा वापर केला जातो.

तळ्यात मळ्यात करणे

कोणताही एक निश्चित निर्णय न घेता संभ्रमात राहणे (द्विधा मनःस्थिती होणे).

'तळ्यात मळ्यात करणे' हा मराठी भाषेतील एक अतिशय रंजक आणि नेहमी वापरला जाणारा वाक्प्रचार आहे.

याचा मुख्य अर्थ 'अनिर्णायक अवस्था असणे', 'द्विधा मनःस्थिती होणे' किंवा 'कोणताही एक पक्का निर्णय न घेता धरसोडीची वृत्ती ठेवणे' असा होतो.

हा वाक्प्रचार लहानांपासून मोठ्यांपर्यंत सर्वांच्या परिचयाच्या 'तळ्यात-मळ्यात' या मैदानी खेळावरून रूढ झाला आहे. या खेळात जमिनीवर एक गोल किंवा चौकोन आखला जातो. एका बाजूला 'तळे' आणि दुसऱ्या बाजूला 'मळे' असे मानले जाते. जेव्हा राज्य घेणारा 'तळ्यात' म्हणतो तेव्हा खेळाडूंना तळ्यात उडी मारावी लागते आणि 'मळ्यात' म्हणताच मळ्यात उडी मारावी लागते.

पण खेळताना अनेकदा खेळाडूंचा गोंधळ उडतो. नक्की कुठे उडी मारायची हे वेळेवर न ठरवता आल्यामुळे ते एकाच वेळी दोन्हीकडे पाय ठेवण्याचा किंवा मध्येच घोटाळण्याचा प्रयत्न करतात आणि बाद होतात. माणसाच्या याच गोंधळलेल्या आणि

धरसोडीच्या प्रवृत्तीवरून 'तळ्यात मळ्यात करणे' हा वाक्प्रचार व्यवहारात आला.

जेव्हा एखादी व्यक्ती दोन पर्यायांपैकी एकाची स्पष्ट निवड करू शकत नाही आणि तिचा गोंधळ सुरू राहतो, तेव्हा या वाक्प्रचाराचा वापर केला जातो.

बारावीनंतर इंजिनिअरिंगला प्रवेश घ्यायचा की बी.एस्सी. करायची, या विचाराने सुयश इतका गोंधळला होता की, प्रवेश प्रक्रियेची अंतिम तारीख जवळ आली तरी त्याचे तळ्यात मळ्यात सुरूच होते.

विकासला त्याचे जुने घर विकायचे तर होते, पण जुन्या आठवणींमुळे तो मन पक्के करू शकत नव्हता. ग्राहक दारात आले की त्याचे पुन्हा तळ्यात मळ्यात सुरू व्हायचे, त्यामुळे व्यवहार पुढे सरकत नव्हता.

काही लोकांना सहलीला येण्याबद्दल विचारले की ते कधी 'हो' म्हणतात तर कधी 'नाही'. अशा तळ्यात मळ्यात करणाऱ्या मित्रांमुळे सहलीचे नियोजन करणे कठीण होते.

जेव्हा एखादी व्यक्ती कोणत्याही एका निष्कर्षाप्रत न येता दोन्ही बाजूंना डळमळीत राहते, तेव्हा तिच्या त्या दोलायमान आणि अनिश्चित मनःस्थितीला 'तळ्यात मळ्यात करणे' म्हणतात.

तरुण म्हातारा अन् कजाग बायको

संसारात किंवा आयुष्यात जुळून न येणाऱ्या प्रतिकूल गोष्टी एकत्र येणे.

'तरुण म्हातारा अन् कजाग बायको' ही मराठी समाजजीवनात आणि जुन्या वाङ्मयात ऐकायला मिळणारी एक अतिशय मार्मिक आणि उपरोधिक म्हण (किंवा लोकोक्ती) आहे. यात 'कजाग' या शब्दाचा अर्थ कजाख, भांडखोर, कर्कश किंवा छळवादी असा होतो.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ "एखाद्या व्यक्तीच्या वाट्याला एकाच वेळी दोन अत्यंत प्रतिकूल किंवा दुर्दैवी परिस्थिती येणे, ज्यामुळे त्याचे जगणे असहाय्य होऊन जाते" असा होतो.

या म्हणीचे दोन भाग आहेत, जे माणसाच्या दुहेरी दुरवस्थेवर प्रकाश टाकतात:

तरुण म्हातारा: एखादा माणूस वयाने तरुण असूनही जर आजारपणामुळे, सततच्या चिंतेमुळे किंवा गरिबीमुळे अकाली थकलेला, हताश आणि कमकुवत झाला असेल, तर त्याला 'तरुण म्हातारा' म्हटले जाते. असा माणूस स्वतःचे रक्षण करण्यास किंवा कष्टाची कामे करण्यास असमर्थ बनतो.

कजाग बायको: घरात जर सुख-समाधान देण्याऐवजी सतत भांडण करणारी, कजाग आणि छळणारी पत्नी असेल, तर त्या पुरुषाला घरातही मानसिक शांतता लाभत नाही.

जेव्हा एखादा पुरुष स्वतः शारीरिक किंवा मानसिकदृष्ट्या खचलेला (तरुण म्हातारा) असतो, आणि त्याला आधार देण्याऐवजी घरातूनच सतत जाच (कजाग बायको) सहन करावा लागतो; तेव्हा त्याची अवस्था 'इकडे आड तिकडे विहीर' किंवा 'दुभत्या गाईच्या लाथा' सहन करण्यासारखी होते.

हा वाक्प्रचार किंवा म्हण केवळ पती-पत्नीच्या नात्यापुरती मर्यादित न राहता, व्यवहारात कोणत्याही अशा परिस्थितीला लागू होते जिथे माणूस अंतर्गत आणि बाह्य अशा दोन्ही आघाड्यांवर संकटात सापडतो.

दीपकचा अपघात झाल्यामुळे तो कित्येक महिने अंथरुणाला खिळून होता. अशा कठीण काळात त्याला धीर देण्याऐवजी त्याची पत्नी रोज पैशांवरून आणि घरगुती कारणांवरून घरात कडाक्याची भांडणे उकरून काढत असे. दीपकची अवस्था अगदी 'तरुण म्हातारा अन् कजाग बायको' अशी झाली होती; तो ना आजारपणाशी लढू शकत होता, ना घरच्या कटकटी थांबवू शकत होता.

आनंदने बँकेकडून मोठे कर्ज घेऊन एक नवीन उद्योग सुरू केला, पण मंदीमुळे व्यवसाय ठप्प झाला (तो तरुण म्हातारा झाला). त्यातच बँकेने वसुलीसाठी त्याच्या मागे तगादा लावून रोज नोटिसा पाठवणे सुरू केले (बँक कजाग बायकोसारखी वागू लागली). या दुहेरी कोंडीमुळे त्याची अवस्था अत्यंत केविलवाणी झाली.

जेव्हा एखादी व्यक्ती आधीच अत्यंत कमकुवत किंवा अडचणीच्या परिस्थितीत असते, आणि त्यातच तिला सांभाळण्याऐवजी दुसरी एखादी वर्चस्ववादी किंवा त्रासदायक शक्ती तिचा छळ करू लागते, तेव्हा त्या व्यक्तीच्या असहाय्यतेचे वर्णन करण्यासाठी 'तरुण म्हातारा अन् कजाग बायको' ही म्हण वापरली जाते.

तुळशीची धाव लग्नापर्यंत

एखाद्या व्यक्तीच्या कर्तृत्वाची किंवा विचारांची झेप एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंतच असणे.

'तुळशीची धाव लग्नापर्यंत' ही मराठी भाषेतील अत्यंत जुनी आणि संदर्भासहित वापरली जाणारी एक वैशिष्ट्यपूर्ण म्हण आहे.

याचा मुख्य अर्थ "कोणत्याही गोष्टीची, कार्याची किंवा व्यक्तीच्या कर्तृत्वाची व्याप्ती एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंतच असणे" किंवा "एखाद्याच्या क्षमतेची सीमा ठराविक मर्यादेतच संपणे" असा होतो.

म्हणीची व्युत्पत्ती (धार्मिक व सांस्कृतिक पार्श्वभूमी)

या म्हणीचा उगम आपल्या हिंदू संस्कृतीतील आणि सणांमधील एका महत्त्वाच्या परंपरेतून झाला आहे.

तुळशीचे लग्न: दरवर्षी कार्तिक महिन्यात शरद ऋतूच्या सुरुवातीला 'तुळशीचे लग्न' (तुलसी विवाह) लावले जाते.

लग्नांची सुरुवात: हिंदू पंचांगानुसार, चातुर्मासात (चार महिने) सर्व प्रकारची शुभ कार्ये आणि लग्नसराई बंद असते. कार्तिक शुद्ध द्वादशीला जेव्हा तुळशीचे लग्न लावले जाते, तेव्हापासूनच हिंदू संस्कृतीत खऱ्या मानवी लग्नसराईला (मुहूर्तांना) अधिकृत सुरुवात होते.

मर्यादा: म्हणजे, धार्मिक दृष्टिकोनातून विचार केला तर सणांच्या आणि उत्सवांच्या चक्रात तुळशीच्या रोपाचा किंवा त्या विधीचा मुख्य संबंध हा 'लग्न' सुरू करून देण्यापर्यंतच मर्यादित असतो. एकदा लग्नसराई सुरू झाली की तुळशीच्या लग्नाचे कार्य तिथेच

संपन्न होते. याच प्रथेवरून "एका ठराविक टप्प्यावर येऊन प्रवास किंवा मर्यादा संपणे" या अर्थाने ही म्हण रूढ झाली.

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीची धावपळ, वशिला, अधिकार किंवा एखाद्या वस्तूचा उपयोग एका ठराविक मर्यादेच्या पलीकडे जाऊ शकत नाही, तेव्हा या म्हणीचा उपरोधिक किंवा व्यावहारिक वापर केला जातो.

अशोकने विचार केला होता की त्याच्या ओळखीच्या एका छोट्या कारकुनाकरवी तो मंत्रालयातील मोठे काम करून घेईल. पण त्या कारकुनाने हात वर करत सांगितले, "मी फक्त तुमची फाईल पुढे पाठवू शकतो, त्यावर मंजुरी आणणे माझ्या हातात नाही; शेवटी तुळशीची धाव लग्नापर्यंत!"

समीरने ऑफिसच्या कामासाठी एक स्वस्त आणि साधा टॅबलेट खरेदी केला. सुरुवातीला त्यावर ईमेलचे काम व्यवस्थित झाले, पण जेव्हा त्याने त्यावर जड व्हिडिओ एडिटिंग सुरू केले, तेव्हा तो लॅपटॉपसारखा वेग देऊ शकला नाही. तेव्हा समीरचा मित्र म्हणाला, "अरे, त्या साध्या गॅझेटकडून जास्त अपेक्षा ठेवू नकोस, तुळशीची धाव लग्नापर्यंतच असणार."

काही लोक गप्पा मारताना खूप मोठ्या मोठ्या गोष्टी करतात, पण प्रत्यक्ष कृतीची वेळ आली की अगदी लहान पाऊल उचलून

थांबतात. अशा व्यक्तींच्या मर्यादित कर्तृत्वाला पाहून लोक म्हणतात की, यांची धाव फक्त तुळशीच्या लग्नापर्यंतच आहे.

ज्याप्रमाणे तुळशीच्या लग्नाने विवाहाचे मुहूर्त सुरू होतात आणि तिची भूमिका तिथे पूर्ण होते, त्याचप्रमाणे जेव्हा एखाद्या घटकाची कार्यकक्षा किंवा क्षमता एका विशिष्ट मर्यादेवर येऊन थांबते, तेव्हा 'तुळशीची धाव लग्नापर्यंत' असे म्हटले जाते.

तडाख्याची बहीण आणि झाडाची सावली (नेहमी सारखी नसते)

प्रत्येक वेळी नात्यातील जिव्हाळा किंवा परिस्थिती अनुकूलच राहील असे नसते.

'तडाख्याची बहीण आणि झाडाची सावली (नेहमी सारखी नसते)' हे मराठी ग्रामीण जनमानसातील आणि अनुभवातून आलेले एक अतिशय मार्मिक सुवचन आहे.

यात 'तडाखा' या शब्दाचा संदर्भ ऊन, कडक उन्हाळा किंवा निसर्गाचा तीव्र प्रकोपाशी आहे. या विधानाचा मुख्य अर्थ असा होतो की, "जगातील कोणतीही बाह्य परिस्थिती किंवा नाती नेहमी एकाच पातळीवर सुखावह किंवा सारखी राहत नाहीत;

वेळेनुसार आणि गरजेनुसार त्यांच्या स्वरूपात आणि प्रभावात बदल होतो."

या विधानात दोन सुंदर रूपके वापरली आहेत:

झाडाची सावली: उन्हाळ्यात आपल्याला झाडाची सावली अतिशय सुखद आणि हवीहवीशी वाटते. पण हीच सावली दिवसभर एका जागी स्थिर नसते; सूर्य जसा फिरतो तशी सावली आपली दिशा आणि आकार बदलते. तसेच, हिवाळ्यात किंवा पावसाळ्यात याच सावलीची फारशी गरज उरत नाही. म्हणजेच, जी सावली एका ऋतूत आश्रय देते, ती नेहमी तशीच सुखकर राहते असे नाही.

तडाख्याची बहीण: कडक उन्हाच्या किंवा संकटाच्या 'तडाख्यात' आपल्या हक्काच्या माणसांचे (जसे की बहीण किंवा जवळचे नातेवाईक) प्रेम आणि आपुलकी आपल्याला सावलीसारखा आधार देते. परंतु, मानवी स्वभाव आणि परिस्थितीनुसार नात्यांमधील हा ओलावा किंवा आदर नेहमी एकसारखाच राहील असे नाही. बदलत्या काळानुसार नात्यांचे प्राधान्य आणि त्यांचे वागणेही बदलू शकते.

हे सुवचन माणसाला वेळेचे चक्र आणि नात्यांमधील चढ-उतार समजून घेण्यासाठी प्रवृत्त करते.

दीपक जेव्हा श्रीमंत होता, तेव्हा त्याचे सर्व नातेवाईक आणि मित्र त्याच्याभोवती गोळा असायचे. पण जेव्हा त्याच्या व्यवसायावर मंदीचा मोठा तडाखा बसला, तेव्हा कालपर्यंत अत्यंत जवळचे असणारे नातेवाईकही दूर गेले आणि त्यांनी मदत करण्यास टाळाटाळ केली. दीपकला तेव्हा जाणीव झाली की, तडाख्याची बहीण आणि झाडाची सावली नेहमी सारखी नसते; वेळेनुसार माणसे बदलतात.

आजोबा आपल्या नातवाला समजावताना म्हणाले, "मुला, आज तुझा काळ चांगला आहे म्हणून सगळे तुझ्या शब्दाला मान देत आहेत. पण कायम लक्षात ठेव, झाडाची सावली जशी सूर्याच्या गतीनुसार लहान-मोठी होत राहते, तसेच संकटाच्या काळात मदतीला धावून येणाऱ्या माणसांचे मनही नेहमी सारखेच उदार राहील असे नाही. त्यामुळे स्वतः स्वावलंबी बनायला शिक."

निसर्गातील झाडाची सावली जशी वेळेनुसार आपली जागा आणि रूप बदलते, तसेच मानवी नातेसंबंध, लोकांची सहानुभूती आणि बाह्य परिस्थिती नेहमी स्थिर किंवा एकाच गतीने अनुकूल राहत नाही. बदल हा निसर्गाचा आणि मानवी स्वभावाचा नियम आहे, हेच या विधानातून स्पष्ट होते.

ताकाचे ताक आणि नाकाचे नाक

दोन वेगवेगळ्या गोष्टींची तुलना करून प्रत्येकाचे स्वतंत्र महत्त्व राखणे.

'ताकाचे ताक आणि नाकाचे नाक' ही मराठी भाषेतील एक अत्यंत चपखल, यमकप्रधान आणि व्यावहारिक म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ "दोन अत्यंत वेगवेगळ्या गोष्टींची एकमेकांशी अजिबात गल्लत न करणे, प्रत्येकाचे स्थान व महत्त्व स्वतंत्र ठेवणे" किंवा "दूध का दूध आणि पाणी का पाणी करणे म्हणजेच अत्यंत चोख, स्पष्ट आणि न्याय्य व्यवहार करणे" असा होतो.

म्हणीची पार्श्वभूमी आणि रूपकात्मक अर्थ

या म्हणीमध्ये 'ताक' आणि 'नाक' या दोन अगदी भिन्न गोष्टींची तुलना केली आहे:

ताक (एक खाद्यपदार्थ): ताक ही पोट शांत करणारी, तृप्ती देणारी आणि रोजच्या आहारातील एक सामान्य, स्वस्त वस्तू आहे.

नाक (एक ज्ञानेंद्रिय): नाक हे मानवी चेहऱ्यावरील सर्वात महत्त्वाचा अवयव असून ते माणसाची 'प्रतिष्ठा' किंवा 'इज्जत' (नाक राखणे) यांचे प्रतीक मानले जाते.

ताक आणि नाक यांच्यात यमक (Rhyme) जुळत असले, तरी स्वरूपाने आणि मूल्याने त्यांच्यात कोणताही संबंध नाही. त्यामुळे 'ताकाचे मूल्य ताकापुरते आणि नाकाचे स्थान नाकापाशी' असावे; म्हणजेच व्यावहारिक व्यवहारात पैशांची किंवा वस्तूंची जागा वेगळी आणि नात्यांची, आदराची किंवा नैतिकतेची जागा वेगळी ठेवली पाहिजे. दोन्ही गोष्टी एकमेकांत मिसळून गोंधळ करू नये.

जेव्हा एखाद्या व्यवहारात किंवा न्यायनिवाड्यात कोणतीही गल्लत न करता अगदी चोख आणि स्पष्ट भूमिका घेतली जाते, तेव्हा या म्हणीचा वापर होतो.

भाऊसाहेब आपल्या सख्ख्या मेव्हण्यासोबत व्यापार करत होते. मेव्हण्याने विचार केला की नातेवाईक असल्यामुळे हिशोबात थोडी सूट मिळेल. पण भाऊसाहेबांनी पहिल्याच दिवशी सांगितले, "बघा, नातं आपल्या जागी आणि व्यापार आपल्या जागी. व्यवसायात मी ताकाचे ताक आणि नाकाचे नाक ठेवतो; हिशोब अगदी पै न् पैचा चोख होईल."

शाळेच्या क्रीडा स्पर्धेत मुख्याध्यापकांचा स्वतःचा मुलगाही धावण्याच्या शर्यतीत होता. मुलाने नियमांचे उल्लंघन केल्याचे पाहताच मुख्याध्यापकांनी त्याला बाद ठरवले. संस्थेच्या इतर शिक्षकांनी त्यांच्या या न्याय्य भूमिकेचे कौतुक करताना म्हटले

की, सरांनी ताकाचे ताक आणि नाकाचे नाक करून दाखवले, घराण्याला झुकते माप दिले नाही.

जेव्हा दोन गोष्टींचे स्वरूप पूर्णपणे वेगळे असते, तेव्हा भावनेच्या भरात किंवा ओळखीच्या बळावर त्यांची गल्लत न करता, प्रत्येक गोष्टीला तिच्या पात्रतेनुसार स्वतंत्र आणि योग्य न्याय देणे म्हणजेच 'ताकाचे ताक आणि नाकाचे नाक' करणे होय.

तट्टू मेले तरी त्याचे दळण सुटत नाही

माणूस कितीही थकला किंवा म्हातारा झाला, तरी त्याचे रोजचे कष्ट किंवा विवंचना संपत नाहीत.

'तट्टू मेले तरी त्याचे दळण सुटत नाही' ही मराठी ग्रामीण जनमानसातील आणि जुन्या काळातील अनुभवातून आलेली एक अत्यंत मार्मिक आणि उपरोधिक म्हण आहे.

यात 'तट्टू' या शब्दाचा अर्थ लहान आकाराचा घोडा किंवा मालवाहू गाढव/टांगू असा होतो, ज्याचा वापर पूर्वीच्या काळी ओझे वाहण्यासाठी किंवा घाण्याला/दळणाला जोडण्यासाठी केला जात असे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ "एखाद्या व्यक्तीचा पिच्छा किंवा त्याच्यावरील कामाचे ओझे तो जिवंत असेपर्यंत, अगदी

मृत्यूपर्यंत (किंवा एखादी संस्था/गोष्ट नष्ट होईपर्यंत) सुटत नाही" किंवा "एखाद्या दुर्दैवी माणसाची कष्टातून कधीच सुटका न होणे" असा होतो.

म्हणीची पार्श्वभूमी आणि रूपकात्मक अर्थ

जुन्या काळात दळण दळण्यासाठी किंवा मालाची वाहतूक करण्यासाठी तट्टूचा (लहान घोड्याचा) वापर केला जाई. हे प्राणी आयुष्यभर पाठीवर ओझे वाहण्याचे किंवा दळण ओढण्याचे अथांग कष्ट उपसत.

कधीकधी मालक इतके निर्दयी किंवा हट्टी असत की, ते प्राण्याच्या थकव्याचा विचार न करता त्याच्याकडून सतत काम करून घेत. अगदी प्राण्याचा मृत्यू झाला, तरी त्या मृत शरीराचा वापर कसा करून घेता येईल किंवा त्याच्या जागी लगेच दुसरे ओझे कसे टाकता येईल, याचाच विचार केला जाई. यावरून, "ज्याची आयुष्यभर कष्टाच्या आणि जबाबदाऱ्यांच्या चक्रातून सुटका होत नाही" अशा माणसाच्या हताश स्थितीचे वर्णन करण्यासाठी हे रूपक वापरले जाते.

हा वाक्प्रचार किंवा म्हण अशा परिस्थितीला लागू होते जिथे एखादी व्यक्ती अत्यंत थकलेली असते, तरीही तिच्यावरील जबाबदाऱ्यांचे किंवा कामाचे ओझे कमी होत नाही.

पंढरीनाथ वय वर्ष ७५ झाले तरी आपल्या आजारी मुलाचा आणि नातवंडांचा खर्च भागवण्यासाठी वणवण फिरून भाजी विकत होते. शरीराने साथ देणे सोडले होते, पण कौटुंबिक विवंचना संपत नव्हत्या. शेजाऱ्यांनी त्यांची ही दुरवस्था पाहून हळहळत म्हटले, "पंढरी तात्यांचे आयुष्य म्हणजे तट्टू मेले तरी त्याचे दळण सुटत नाही असे झाले आहे; म्हातारपणातही त्यांना सुखाची भाकर नशिबी नाही."

अविनाशने ऑफिसच्या कामाच्या अति ताणामुळे शेवटी आजारी पडून राजीनामा दिला. पण राजीनामा दिल्यानंतरही त्याचे जुने बॉस त्याला रोज फोन करून जुन्या फाईल्स आणि नवीन कर्मचाऱ्याला ट्रेनिंग देण्याबाबत विचारत होते. त्रस्त होऊन अविनाश म्हणाला, "मी नोकरी सोडली तरी या कंपनीचे काम काही माझा पिच्छा सोडत नाही, तट्टू मेले तरी दळण सुटत नाही ते यालाच म्हणतात."

जेव्हा एखाद्या माणसाला किंवा घटकाला त्याच्या हक्काची विश्रांती मिळत नाही आणि अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीतही त्याच्याकडून सतत काम किंवा कर्तव्याची अपेक्षा केली जाते, तेव्हा त्याच्या या अटळ आणि खडतर नशिबावर बोट ठेवण्यासाठी 'तट्टू मेले तरी त्याचे दळण सुटत नाही' ही म्हण वापरतात.

तरवारीची जखम बरी होते, पण जिभेची जखम बरी होत नाही

शस्त्राने झालेल्या जखमा काळाच्या ओघात भरून येतात, पण शब्दांनी दुखावलेले मन कधीही पूर्ववत होत नाही.

'तरवारीची जखम बरी होते, पण जिभेची जखम बरी होत नाही' ही मराठी भाषेतील अत्यंत मार्गदर्शक आणि मानवी स्वभावावर भाष्य करणारी एक सुप्रसिद्ध म्हण आहे.

याचा मुख्य अर्थ असा की, "शस्त्राने शरीरावर झालेली जखम काही दिवसांत औषधोपचाराने भरून येते; परंतु एखाद्याच्या कटू, टोमणेखोर किंवा अपमानास्पद शब्दांमुळे मनाला झालेली जखम आयुष्यभर विसरता येत नाही, ती कधीही भरून येत नाही."

म्हणीची पार्श्वभूमी आणि रूपकात्मक अर्थ

या म्हणीमध्ये दोन वेगवेगळ्या प्रकारच्या 'जखमांची' आणि त्यांच्या परिणामांची तुलना केली आहे:

तरवारीची जखम (शारीरिक इजा): तरवार किंवा कोणत्याही शस्त्राने जेव्हा शरीरावर वार होतो, तेव्हा खूप रक्त वाहते आणि तीव्र वेदना होतात. परंतु, मानवी शरीरात नैसर्गिकरीत्या जखम भरून काढण्याची क्षमता असते. योग्य औषध, मलमपट्टी आणि

वेळ यामुळे ती शारीरिक जखम पूर्णपणे बरी होते. पुढे चालून फक्त त्याचा एक व्रण (वळा) शरीरावर शिल्लक राहतो, ज्याच्या वेदना थांबलेल्या असतात.

जिभेची जखम (मानसिक/भावनिक इजा): जीभ हे बोलण्याचे साधन आहे. जेव्हा एखादी व्यक्ती जिभेचा वापर करून अत्यंत क्रूर, टोमणेखोर, खोटे किंवा अपमानकारक शब्द बोलते, तेव्हा समोरच्या व्यक्तीच्या मनाला आणि स्वाभिमानाला खोल छेद जातो. ही जखम अदृश्य असते, त्यामुळे त्यावर कोणतेही औषध किंवा मलम काम करत नाही. माणूस जेव्हा जेव्हा एकांतात त्या शब्दांचा विचार करतो, तेव्हा ती जखम पुन्हा ताजी होते आणि मनाला यातना देत राहते.

शब्द हे माणसाला जोडण्याचेही काम करतात आणि कायमचे तोडण्याचेही काम करतात, हे या उदाहरणांवरून स्पष्ट होते.

विलास आणि प्रकाश या दोन भावांमध्ये जमिनीच्या वादावरून एकदा हाणामारी झाली, ज्यामध्ये विलासच्या हाताला दुखापत झाली. काही दिवसांत त्याचा हात बरा झाला. पण भांडणाच्या ओघात प्रकाशने विलासच्या मृत आई-वडिलांबद्दल अत्यंत नीच आणि अपमानास्पद शब्द वापरले होते. त्या घटनेला दहा वर्षे झाली, तरी विलास प्रकाशला माफ करू शकला नाही. शरीराची

जखम बरी झाली होती, पण जिभेची जखम मात्र अजूनही ताजी होती.

सुमितकडून ऑफिसमध्ये एक मोठी चूक झाली, ज्यामुळे कंपनीचे थोडे नुकसान झाले. मॅनेजरने त्याला सर्वांसमोर बोलावून अत्यंत अपमानास्पद भाषेत बोलून त्याच्या क्षमतेवर आणि लायकीवर शंका घेतली. नंतर सुमितने रात्रीचे दिवस करून ते नुकसान भरून काढले, पण मॅनेजरने घेतलेले ते बोचरे शब्द तो कधीच विसरू शकला नाही. शेवटी त्याने ती नोकरीच सोडली.

भौतिक किंवा शारीरिक आघातातून माणूस लवकर सावरू शकतो, परंतु शब्दांच्या रूपात काळजाला लागलेले बाण आयुष्यभरासाठी मनाला घायाळ करून टाकतात. म्हणूनच, बोलताना नेहमी जपून आणि मऊ बोलावे, कारण शस्त्रापेक्षा शब्दांची धार जास्त जीवघेणी असते, हाच या म्हणीचा मोलाचा संदेश आहे.

तुला न मला, घाल कुत्र्याला

स्वतःला एखादी वस्तू मिळत नसेल, तर ती दुसऱ्यालाही मिळू नये म्हणून तिचा नाश करणे (मत्सर वृत्ती).

'तुला न मला, घाल कुत्र्याला' (किंवा काही भागांत 'तुला ना मला, घाल कुत्र्याला') ही मराठी ग्रामीण जनमानसातील अत्यंत व्यावहारिक, रोखठोक आणि उपरोधिक अशी म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ "स्वतःचा फायदा होत नसेल, तर दुसऱ्या कोणाचाही फायदा होऊ न देणे, किंवा एखाद्या वस्तूचा स्वतःला उपभोग घेता येत नसेल तर ती वस्तू समजूतदारपणे कोणा गरजूला देण्याऐवजी सरळ वाया घालवणे" असा होतो. यात माणसाच्या अत्यंत हेकेखोर आणि मत्सरयुक्त प्रवृत्तीवर बोट ठेवले आहे.

या म्हणीची रचना एका छोट्या कौटुंबिक किंवा व्यावहारिक प्रसंगावरून झाली आहे. समजा, घरात एखादा चांगला पदार्थ किंवा वस्तू आहे, ज्यावरून दोन व्यक्तींमध्ये वाद सुरू आहे. दोन्हीपैकी कोणीही माघार घ्यायला तयार नाही. अशा वेळी सामोपचाराने तो पदार्थ वाटून घेण्याऐवजी, किंवा एकाने दुसऱ्याला तो आनंदाने देण्याऐवजी, हट्टीपणा आणि मत्सरापोटी एक जण म्हणतो—"हा पदार्थ ना मी खाणार, ना तुला खाऊ देणार; तो सरळ बाहेर कुत्र्याला टाकून देऊ!"

म्हणजेच, "माझे नुकसान झाले तरी चालेल, पण प्रतिस्पर्ध्याचा फायदा मात्र होता कामा नये" या संकुचित आणि हेकेखोर मानसिकतेचे हे अचूक वर्णन आहे.

हा वाक्प्रचार किंवा म्हण समाजात, राजकारणात किंवा कौटुंबिक वादात जेव्हा टोकाचा हेकेखोरपणा नडला जातो, तेव्हा वापरली जाते.

दोन भावांमध्ये वडिलोपार्जित जमिनीच्या एका तुकड्यावरून वाद सुरू होता. कोर्टाबाहेर आपापसात समझोता करून जमीन वाटून घेण्याचा सल्ला पंचांनी दिला. पण मोठा भाऊ हट्ट धरून बसला की, "मी या जमिनीचा एक इंचही याला देणार नाही. त्यापेक्षा कोर्टाच्या केसेसमध्ये वकिलांचे खिसे भरून जमीन वर्षानुवर्षे पडीक राहिली तरी चालेल." त्याचा हा स्वभाव पाहून शेजारी म्हणाले, "याची वृत्ती अगदी 'तुला न मला, घाल कुत्र्याला' अशी आहे; स्वतः तर शेती करत नाही आणि भावालाही करू देत नाही."

रमेश आणि सुरेश यांनी भागीदारीत एक दुकान सुरू केले होते. पुढे त्यांच्यात मतभेद झाले. दुकान विकून आलेले पैसे अर्धे-अर्धे वाटून घेण्याऐवजी दोघांनी एकमेकांवर कुरघोडी करण्यासाठी दुकानाला टाळे ठोकले आणि मालाचे नुकसान होऊ दिले. दोघांचेही नुकसान झाले, पण कोणी नमते घेतले नाही. यालाच म्हणतात 'तुला न मला, घाल कुत्र्याला'.

कॉलेजच्या प्रोजेक्टमध्ये दोन मित्रांचे कडाक्याचे भांडण झाले. दोघांनी मिळून बनवलेले मॉडेल शिक्षकांना दाखवण्याची वेळ

आली, तेव्हा एकाने मत्सरापोटी ते मॉडेल स्वतःच तोडून टाकले जेणेकरून दुसऱ्या मित्रालाही मार्क मिळणार नाहीत.

जेव्हा माणूस अहंकार, हेका किंवा मत्सरापोटी 'माझे भले झाले नाही तरी चालेल, पण समोरच्याचेही भले होऊ देणार नाही' अशी विनाशकारी भूमिका घेतो, तेव्हा त्याच्या या वागण्याला 'तुला न मला, घाल कुत्र्याला' म्हटले जाते.

तुमचे आमचे जमले, आणि गाढवाचे लग्न ठरले

दोन माणसांचे विचार जुळले की अवघड वाटणारी कामेही सहज ठरून जातात.

'तुमचे आमचे जमले, आणि गाढवाचे लग्न ठरले' (किंवा काही भागांत 'तुमचे आमचे चालले, अन् गाढवाचे लग्न ठरले') ही मराठी ग्रामीण संस्कृती आणि लोकभाषेतील एक अतिशय खुसखुशीत, विनोदी आणि उपरोधिक म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ "जेव्हा दोन समजूतदार किंवा मुख्य व्यक्ती एकमेकांशी सुसंवाद साधून एखादा महत्त्वाचा निर्णय पक्का करतात, तेव्हा त्या प्रक्रियेत एखाद्या निरुपयोगी, मूर्ख किंवा वकुफ नसलेल्या तिसऱ्याच घटकाला नाहक आणि अवाजवी महत्त्व मिळते" असा होतो.

या म्हणीची रचना लोककथा आणि जुन्या काळातील गावाकडच्या उपरोधावर आधारित आहे:

तुमचे आमचे जमले: याचा अर्थ दोन प्रमुख पक्ष, मित्र किंवा समजूतदार व्यक्ती यांच्यात एखादा व्यवहार, नाते किंवा तडजोड पक्की झाली आहे.

गाढवाचे लग्न ठरले: लोकसाहित्यात 'गाढव' हे मूर्खपणाचे, निरुपयोगी श्रमाचे किंवा कसलीही पात्रता नसलेल्या पात्राचे प्रतीक मानले जाते. 'गाढवाचे लग्न' ही अत्यंत हास्यास्पद आणि अशक्यप्राय गोष्ट आहे.

जेव्हा दोन मुख्य माणसे आपापसातील हेवेदावे विसरून एकत्र येतात आणि एखादा मोठा निर्णय घेतात, तेव्हा त्यांच्या या आनंदाच्या भरात किंवा अनावधानाने, एखाद्या अकार्यक्षम किंवा फालतू माणसालाही मोठे काम किंवा पद मिळून जाते—ज्याची त्याने कधी कल्पनाही केलेली नसते.

हा वाक्प्रचार किंवा म्हण सामान्यतः राजकारण, संस्थात्मक व्यवहार किंवा कौटुंबिक पातळीवर होणाऱ्या अनपेक्षित तडजोडींवर भाष्य करण्यासाठी वापरली जाते.

एका गृहनिर्माण सोसायटीच्या निवडणुकीत अध्यक्षपदासाठी दोन बलाढ्य आणि जुने उमेदवार समोरासमोर होते. दोघांचेही

वाद विकोपाला गेले होते. शेवटी, सोसायटीत शांतता राहावी म्हणून दोघांनी एकत्र येऊन असा निर्णय घेतला की, आपण दोघेही निवडणूक लढवणार नाही; त्याऐवजी सोसायटीतील अत्यंत आळशी आणि काहीही काम न करणाऱ्या एका त्रयस्थ माणसाला अध्यक्ष बनवूया. हे पाहून इतर सभासद हसून म्हणाले, "याला म्हणतात—तुमचे आमचे जमले आणि गाढवाचे लग्न ठरले!"

दोन मोठ्या कंपन्यांच्या मालकांमध्ये एका प्रोजेक्टवरून मोठा वाद सुरू होता. बराच काळ वाद चालल्यानंतर दोघांनीही समजूतदारपणा दाखवून आपापसात करार (Tie-up) केला. या करारामुळे, मधल्या काळात दोन्ही बाजूंना भडकवणारे आणि स्वतःचा स्वार्थ साधणारे काही दलाल मात्र नाहक मोठे झाले आणि त्यांना मोठा कमिशनचा फायदा मिळाला.

दोन मित्रांमध्ये एका जुन्या वस्तूच्या मालकीवरून भांडण होते. शेवटी भांडणाचा कंटाळा येऊन दोघांनी निर्णय घेतला की आपण ती वस्तू गावातल्या एका मद्यपी आणि व्रात्य माणसाला फुकट देऊन टाकूया. येथे मूळ भांडण मिटले, पण फायदा मात्र तिसऱ्याच लायकी नसलेल्या माणसाचा झाला.

जेव्हा दोन मुख्य बाजू किंवा व्यक्ती आपापसात समझोता करतात, आणि त्या समझोत्यामुळे एखाद्या अयोग्य किंवा

अजागळ माणसाला अचानक लॉटरी लागल्यासारखे महत्त्व किंवा फायदा मिळतो, तेव्हा त्या स्थितीवर उपरोधिक टीका करताना 'तुमचे आमचे जमले, आणि गाढवाचे लग्न ठरले' ही म्हण वापरतात.

ताकाला जाऊन भांडं लपवणे

एखादी गोष्ट उघडपणे करायची किंवा मागायची, पण मनात संकोच ठेवून ती लपवण्याचा निरर्थक प्रयत्न करणे. (गरज असूनही खोटा अभिमान बाळगणे).

ही मराठीतील एक अत्यंत प्रसिद्ध आणि मार्मिक म्हण आहे.

एखाद्या गोष्टीची गरज असूनही किंवा मनात विशिष्ट हेतू धरूनही, वरवर मात्र तसे काही नसल्याचा खोटा आव आणणे; म्हणजेच आपली गरज किंवा मूळ हेतू लाजेकाजेस्तव किंवा भीतीने लपवून ठेवण्याचा प्रयत्न करणे.

म्हणीमागची पार्श्वभूमी:

जुन्या काळात गावांमध्ये एकमेकांकडे ताक मागण्याची पद्धत होती. एखाद्याला ताक हवे असायचे, म्हणून तो शेजाऱ्यांकडे जायचा. पण ताक मागताना लाज वाटल्यामुळे किंवा संकोच

वाटल्यामुळे तो हातातील भांडे पाठीमागे लपवून ठेवायचा आणि इतर विषयांवर गप्पा मारायचा.

आता ताक घ्यायला आल्यावर भांडे तर बाहेर काढावेच लागणार, हे उघड असूनही ते लपवण्याचा निरर्थक प्रयत्न करण्याच्या या प्रवृत्तीवरून ही म्हण पडली आहे.

"जर तुला परीक्षेत पडलेल्या कमी गुणांबद्दल बाबांकडून पैशांची मदत हवीच आहे, तर सरळ सांगून टाक; ताकाला जाऊन भांडं लपवण्यात काय अर्थ आहे?"

समानार्थी इंग्रजी म्हण:

Shy cat makes proud mice. किंवा To mince matters. (आपला मूळ हेतू उघडपणे न बोलणे.)

तळघरचे भुकेले आणि माडीवरचे तान्हे

सर्व बाजूंनी सारखीच अडचण किंवा गरिबी असणे; कुटुंबातील सर्वच सदस्य एकाच वेळी वेगवेगळ्या विवंचनेत असणे.

‘तळघरचे भुकेले आणि माडीवरचे तान्हे’ ही मराठी भाषेतील एक अत्यंत जुनी, दुर्मीळ आणि खोल अर्थ असलेली म्हण आहे. माणसाच्या अत्यंत दुटप्पी (Double-standard) किंवा अतृप्त स्वभावावर बोट ठेवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

ज्या व्यक्तीला खरोखरच तीव्र गरज किंवा भूक आहे, ती व्यक्ती तळघरात (मनामध्ये किंवा पडद्यामागे) गप्प बसून राहते; आणि ज्याला कसलीही खरी गरज नाही (ज्याचे पोट भरलेले आहे किंवा जो सुखात आहे), तीच व्यक्ती माडीवर बसून जास्त ओरड किंवा तक्रार करत राहते.

थोडक्यात सांगायचे तर, गरजू माणसाने संयम राखणे आणि ज्याची गरज भागली आहे त्यानेच अवाजवी हट्ट किंवा आरडाओरडा करणे.

म्हणीमागची पार्श्वभूमी व रूपक:

तळघरचे भुकेले: तळघरात राहणारा माणूस हा गरिबी किंवा संकट सहन करत शांत राहतो, कारण त्याला परिस्थितीची जाणीव असते. तो आपली भूक मर्यादित राखतो किंवा शांतपणे सोसतो.

माडीवरचे तान्हे: माडीवर (वरच्या मजल्यावर) राहणारे बाळ सुबत्तेत असते. त्याचे सगळे लाड पुरवले जात असूनही ते किरकिर करत राहते.

या रूपकातून असे दर्शवले आहे की, समाजात किंवा कुटुंबात अनेकदा ज्यांना खरोखरच त्रास होत असतो, ते गप्प राहतात;

पण ज्यांना सुखाचे दिवस लाभले आहेत, तेच छोट्या-छोट्या गोष्टींवरून सतत तक्रारी करत असतात.

"कारखान्यातील मजूर वर्षानुवर्षे तुटपुंज्या पगारात शांतपणे काम करत आहेत, पण लाखो रुपये कमावणारे मॅनेजर मात्र बोनससाठी संप पुकारत आहेत; यालाच म्हणतात तळघरचे भुकेले आणि माडीवरचे तान्हे!"

तवा तापलाय तोवर पोळी भाजून घेणे

अनुकूल परिस्थिती किंवा संधी उपलब्ध असतानाच तिचा स्वतःच्या फायद्यासाठी त्वरित वापर करून घेणे.

'तवा तापलाय तोवर पोळी भाजून घेणे' ही मराठीतील अतिशय व्यावहारिक आणि लोकप्रिय म्हण आहे.

एखादी अनुकूल परिस्थिती किंवा संधी चालून आली असता, वेळ न गमावता तिचा स्वतःच्या फायद्यासाठी त्वरित उपयोग करून घेणे; म्हणजेच मिळालेल्या संधीचे सोने करणे.

म्हणीमागची पार्श्वभूमी:

घरगुती कामातून आलेली ही अतिशय सोपी उपमा आहे. जेव्हा पोळ्या (चपात्या) बनवण्यासाठी तवा शेगडीवर ठेवला जातो आणि तो योग्य प्रमाणात तापतो, नेमकी त्याच वेळी पोळी

टाकली तर ती उत्तम भाजली जाते. जर तवा थंड झाला किंवा शेगडी विझली, तर पुन्हा तवा तापवण्यात वेळ आणि इंधन वाया जाते.

यावरूनच, जेव्हा परिस्थिती आपल्या फायद्याची असते, तेव्हा आळस न करता आपले काम लगेच साधून घ्यावे, हा विचार या म्हणीत मांडला आहे.

"बाजारात सध्या सोन्याचे भाव अचानक खूप घसरले आहेत; तवा तापलाय तोवर पोळी भाजून घ्यावी म्हणून रमेशने लगेचच बहिणीच्या लग्नाचे दागिने खरेदी करून घेतले."

समानार्थी इंग्रजी म्हण:

Make hay while the sun shines. (सूर्य प्रकाशत आहे तोवरच सुके गवत गोळा करून घ्यावे.)

तोंड सुटले पाडसासारखे, पाय सुटले वाघिणीसारखे

बोलायला अतिशय गोड, निष्पाप आणि मऊ वागायचे, पण प्रत्यक्षात कृती मात्र अत्यंत क्रूर किंवा आक्रमक करायची.

ही मराठीतील अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आणि मानवी स्वभावाच्या विसंगतीवर प्रकाश टाकणारी दुर्मिळ म्हण आहे.

बोलताना अतिशय गरीब, निष्पाप आणि लाघवी (हरणाच्या पाडसासारखे) दाखवायचे; पण प्रत्यक्षात कृती करताना मात्र अत्यंत क्रूर, हिंसक किंवा स्वार्थी (वाघिणीसारखे) वागायचे.

थोडक्यात सांगायचे तर, वरवर गरीब किंवा निरपराध असल्याचे सोंग वठवून आतून मात्र अत्यंत आक्रमक किंवा घातकपणे आपली चाल खेळणे.

म्हणीमागची पार्श्वभूमी व रूपक:

तोंड सुटले पाडसासारखे: हरणाचे पाडस हे अत्यंत निष्पाप, सुंदर आणि भीतीपोटी अगदी मऊ, लाघवी आवाजात बोलते किंवा बघते. माणसाच्या बाबतीत, जेव्हा एखादी व्यक्ती अत्यंत गोड, नम्र आणि आपण किती असहाय्य आहोत असे दाखवून बोलते, तेव्हा तिची तुलना 'पाडसाशी' केली जाते.

पाय सुटले वाघिणीसारखे: वाघीण जेव्हा शिकार करते किंवा आक्रमक होते, तेव्हा तिची झेप आणि तिचे पाऊल अत्यंत क्रूर व हिंसक असते.

जेव्हा एखादी व्यक्ती बोलते खूप गोड किंवा दिनवाणी होऊन, जेणेकरून समोरच्याला दया यावी; पण प्रत्यक्षात जेव्हा तिची कृती किंवा तिचे पाऊल समोर येते, तेव्हा ते दुसऱ्याचे नुकसान

करणारे किंवा स्वतःचा स्वार्थ आक्रमकपणे साधणारे असते. या दुटप्पी वर्तनाला ही म्हण चपखल लागू पडते.

"सावकाराने कोर्टात न्यायाधीशांसमोर कर्जदाराविषयी एवढी सहानभूती दाखवली की जणू तोच मोठा दाता आहे; पण कोर्टाबाहेर येताच त्याने त्या गरीब शेतकऱ्याची जमीन बळकावली. त्याचे हे वागणे म्हणजे 'तोंड सुटले पाडसासारखे आणि पाय सुटले वाघिणीसारखे' असेच होते!"

तरणा बांड आणि काम करायला लांड

शरीरयष्टीने मजबूत, तरुण आणि निरोगी असूनही काम करायची वेळ आली की आळस दाखवणारी व्यक्ती.

ही मानवी आळसावर आणि अकार्यक्षमतेवर थेट बोट ठेवणारी एक अतिशय चपखल मराठी म्हण आहे.

शरीराने अत्यंत धडधाकट, तरुण आणि मजबूत असणे; परंतु जेव्हा प्रत्यक्ष काम करण्याची वेळ येते, तेव्हा मात्र आळस करणे किंवा कामातून अंग काढून घेणे. म्हणजेच शारीरिक क्षमता असूनही कामाची कमालीची टाळाटाळ करणे.

अर्थ आणि रूपक:

तरणा बांड: शरीरयष्टीने मजबूत, निरोगी आणि ताकदवान असलेला तरुण.

लांड (किंवा लांडगा/कामचोर वृत्ती): येथे 'लांड' या शब्दाचा अर्थ कामाची चोरी करणारा, आळशी किंवा कामाच्या वेळी पळ काढणारा असा होतो. (काही ग्रामीण भागांत 'लांड' हा शब्द शेपूट कापलेल्या प्राण्यासाठी वापरतात, जो मुख्य कामातून सहज निसटून जातो).

जेव्हा एखादा माणूस दिसायला तर अगदी पैलवानासारखा मजबूत असतो, भरपूर खातो-पितो, पण कष्टाचे काम सांगितले की त्याचे हात-पाय गळून पडतात, तेव्हा हा विरोधाभास दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

"दिवसभर गावात नटून-थटून फिरतोस आणि शेतात पाण्याचा पाळ द्यायला सांगितल्यावर मात्र पोट दुखायचं सोंग करतोस! तुझी अवस्था म्हणजे 'तरणा बांड आणि काम करायला लांड' अशी झाली आहे."

समानार्थी मराठी म्हण:

खायाला वाघ, कामाला माग!

तु कशात ना मशात, बोडकीच्या वरातात

ज्या गोष्टीशी आपला काहीही संबंध नाही, अशा परक्या गोष्टीत किंवा वादात विनाकारण नाक खुपसणे.

‘तू कशात ना मशात, बोडकीच्या वरातात’ ही ग्रामीण भागातील अस्सल मराठमोळी आणि अतिशय तिखट भाषेतील म्हण आहे. एखाद्या व्यक्तीची लायकी नसताना किंवा तिचा कुठेही संबंध नसताना, ती व्यक्ती अवाजवी ठिकाणी स्वतःला पुढे पुढे करण्याचा प्रयत्न करते, तेव्हा हा टोमणा मारला जातो.

ज्याचा मुख्य किंवा महत्त्वाच्या कामाशी दुरान्वयेही संबंध नाही, ज्याला कोणी विचारत नाही, अशा बिनमहत्त्वाच्या माणसाने नको त्या ठिकाणी उगाचच पुढे पुढे करणे किंवा भलत्याच गोष्टीत स्वतःचे महत्त्व दाखवण्याचा निरर्थक प्रयत्न करणे.

अर्थ आणि रूपक:

कशात ना मशात: 'मशात' म्हणजे शेतीची मशागत किंवा व्यवस्थापन. ज्याचा मुख्य कामात, नियोजनात किंवा कोणत्याही महत्त्वाच्या प्रक्रियेत साधा सहभागही नाही.

बोडकीच्या वरातात: जुन्या काळात ज्या परित्यक्ता किंवा विधवा महिला असत, त्यांना आदराने 'बोडकी' म्हटले जायचे (ज्यांचे कपाळ रिकामे आहे). मुळात अशा महिलांचे पुनर्वसन

किंवा त्यांचे लग्न हीच समाजात अत्यंत दुर्लक्षित आणि संकोचाची गोष्ट असायची, त्यामुळे त्यांच्या 'वराताला' (लग्नाच्या मिरवणुकीला) फारशी कोणाची गर्दी किंवा महत्त्व नसायचे.

म्हणजेच, मूळ काम तर काहीच नाही आणि जिथे गर्दीला किंवा उपस्थितीला काही किंमत नाही, अशा ठिकाणी हा माणूस स्वतःला मोठा समजून मिरवत असतो. या विसंगतीवर ही म्हण अत्यंत बोचरी टीका करते.

"गावातील मोठ्या पाणी योजनेच्या बैठकीत तुला कोणी निमंत्रणही दिले नव्हते, तरी तू तिथे जाऊन पुढारीपण करत होतास! तुझी अवस्था म्हणजे 'तू कशात ना मशात, बोडकीच्या वरातात' अशी झाली आहे."

समानार्थी मराठी म्हणी:

आधीच हौस, त्यात पडला पाऊस!

नकट्यांच्या लग्नाला सतराशे विघ्न!

ताक पिऊन पुष्टी येत नाही

वरवरच्या किंवा उथळ गोष्टींनी माणसाला खरे सामर्थ्य किंवा खरी प्रगती साधता येत नाही; त्यासाठी ठोस प्रयत्नांची गरज असते.

'ताक पिऊन पुष्टी येत नाही' ही मानवी आरोग्याशी आणि आहाराच्या पौष्टिकतेशी जोडलेली एक अत्यंत व्यवहारोपयोगी मराठी म्हण आहे.

ज्या गोष्टीमध्ये मुळातच ताकद किंवा सत्व कमी आहे, तिच्या सेवनाने शरीराला किंवा मनाला मोठी शक्ती लाभू शकत नाही; म्हणजेच कमी दर्जाच्या किंवा हलक्या प्रतीच्या साधनांचा वापर करून मोठे किंवा भरीव यश मिळवता येत नाही.

म्हणीमागची पार्श्वभूमी व रूपक:

ताक (Buttermilk): दुधाचे दही करून, ते घुसळून लोणी काढून घेतल्यानंतर जे उरते ते ताक. ताक हे आरोग्यासाठी पाचक आणि उत्तम मानले गेले असले, तरी लोणी (स्निग्धता) काढून घेतल्यामुळे त्यात दूध किंवा तुपासारखी शरीराला धष्टपुष्ट करणारी प्रचंड ऊर्जा किंवा कॅलरीज नसतात.

पुष्टी (Nourishment/Strength): पुष्टी म्हणजे शरीराचे पोषण होणे, वजन वाढणे किंवा पैलवानासारखी ताकद मिळणे.

जर एखाद्याला पैलवान व्हायचे असेल किंवा अंगात प्रचंड ताकद आणायची असेल, तर त्याला दूध, तूप, बदाम खावे लागतील. "मी रोज बादल्या भरून ताक पितो, तर माझे शरीर बलवान का होत नाही?" असा विचार करणे चुकीचे आहे. यावरूनच, केवळ वरवरच्या किंवा नावापुरत्या गोष्टी करून मोठे उद्दिष्ट साध्य होत नाही, हा सिद्धांत या म्हणीतून स्पष्ट होतो.

"जर तुला स्पर्धा परीक्षेत देशात पहिला यायचे असेल, तर रोज फक्त दोन तास अभ्यास करून चालणार नाही; अहो, ताक पिऊन पुष्टी येत नाही, त्यासाठी दिवस-रात्र कठोर परिश्रमच करावे लागतील!"

समानार्थी मराठी म्हण:

शेळीच्या दुधाने काय पैलवान होता येतं?

तुला पाहिलं आणि मनानं घेतलं

कोणतीही खात्री न करता, केवळ पहिल्या नजरेत पडलेल्या प्रभावावरून घाईघाईने निर्णय घेणे.

‘तुला पाहिलं आणि मनानं घेतलं’ ही मराठीतील एक अत्यंत सुगम, रोमँटिक आणि भावनाप्रधान अशी म्हणवजा ओळ आहे. बऱ्याचदा ही ओळ गाण्यांमध्ये, काव्यामध्ये किंवा जनमानसात

एखाद्याच्या प्रेमात पडल्याची भावना व्यक्त करण्यासाठी वापरली जाते.

एखादी व्यक्ती किंवा वस्तू पहिल्याच नजरेत एवढी आवडणे की, कोणत्याही अटी-शर्तींशिवाय किंवा जास्त विचार न करता तिने थेट मनाचा ठाव घेणे. थोडक्यात सांगायचे तर, 'पहिल्याच नजरेत प्रेमात पडणे' (Love at first sight) किंवा एखाद्या गोष्टीला पाहताक्षणीच मनापासून आपलेसे करणे.

भावार्थ व महत्त्व:

पाहिलं आणि मनानं घेतलं: यामध्ये बुद्धीपेक्षा मनाच्या कौलाला जास्त महत्त्व दिले गेले आहे. जेव्हा आपण एखाद्या व्यक्तीचे रूप, तिचे वागणे किंवा एखादी सुंदर वस्तू पाहतो आणि ती आपल्या अंतःकरणाला स्पर्श करून जाते, तेव्हा तिथे तर्क चालत नाही. मन तिचा पूर्णपणे स्वीकार करते.

साहित्यातील संदर्भ: मराठी लावणी, भावगीते आणि चित्रपटांमध्ये या ओळीचा वापर प्रेमाची कबुली देण्यासाठी खूप मोठ्या प्रमाणावर केला जातो. ही ओळ नात्यातील ओढ आणि उत्कटता दर्शवते.

"त्या ऐतिहासिक किल्ल्यावरून दिसणारा तो विहंगम सूर्योदय मी जेव्हा पहिल्यांदा पाहिला, तेव्हा 'तुला पाहिलं आणि मनानं

घेतलं' अशीच माझी अवस्था झाली; त्या जागेच्या मी प्रेमातच पडलो!"

"मंगेशने जेव्हा त्या गोड मुलीला पाहिले, तेव्हा जास्त विचार न करता त्याने घरच्यांना सांगितले की, लग्न करेन तर हिच्याशीच; कारण 'तुला पाहिलं आणि मनानं घेतलं' असे त्याचे झाले होते."

तोंड पाहून टिळा लावणे

माणसाची श्रीमंती, हुद्दा किंवा वशिल्याची पत पाहून त्याला वेगळी (विशेष) वागणूक देणे.

‘तोंड पाहून टिळा लावणे’ ही मानवी स्वभावातील पक्षपातीपणा आणि व्यावहारिक चातुर्यावर बोट ठेवणारी एक अतिशय प्रसिद्ध मराठी म्हण आहे.

समोरची व्यक्ती कोण आहे, तिची समाजातली प्रतिष्ठा, श्रीमंती किंवा पद काय आहे हे बघून तिच्याशी आपले वर्तन ठरवणे; म्हणजेच माणसाचा दर्जा किंवा लायकी पाहून त्याला मान-सन्मान देणे किंवा त्याच्याशी सवलतीने वागणे.

म्हणीमागची पार्श्वभूमी व रूपक:

टिळा लावणे: जुन्या काळी घरी येणाऱ्या पाहुण्यांचे स्वागत करताना किंवा धार्मिक कार्यात कपाळाला कुंकू किंवा चंदनाचा टिळा लावण्याची प्रथा आहे. हा सन्मानाचा भाग मानला जातो.

तोंड पाहून: न्याय किंवा नियम हा सगळ्यांसाठी समान असायला हवा. परंतु, जेव्हा एखादी व्यक्ती समोरच्याचे तोंड (चेहरा किंवा त्याची श्रीमंती/सत्ता) बघून टिळा लहान-मोठा लावते किंवा आदरसत्करात भेदभाव करते, तेव्हा या प्रवृत्तीला 'तोंड पाहून टिळा लावणे' म्हणतात.

हा एक प्रकारचा पक्षपातीपणा (Favoritism) आहे, जिथे नियमांपेक्षा व्यक्तीच्या वजनाला जास्त महत्त्व दिले जाते.

"त्या सरकारी कार्यालयात गरीब शेतकऱ्याला साध्या सहीसाठी चकरा माराव्या लागतात, पण एखादा श्रीमंत बिल्डर आला की साहेब स्वतः उठून त्याचे काम करतात; तिथे सगळा 'तोंड पाहून टिळा लावण्याचा' प्रकार चालतो."

समानार्थी इंग्रजी म्हण:

To be a respecter of persons. (व्यक्तीचा दर्जा पाहून भेदभाव करणे.)

तळहाताने सूर्य झाकत नाही

सत्य कितीही लपवण्याचा प्रयत्न केला, तरी ते कधीही लपून राहत नाही; ते उघड होतेच.

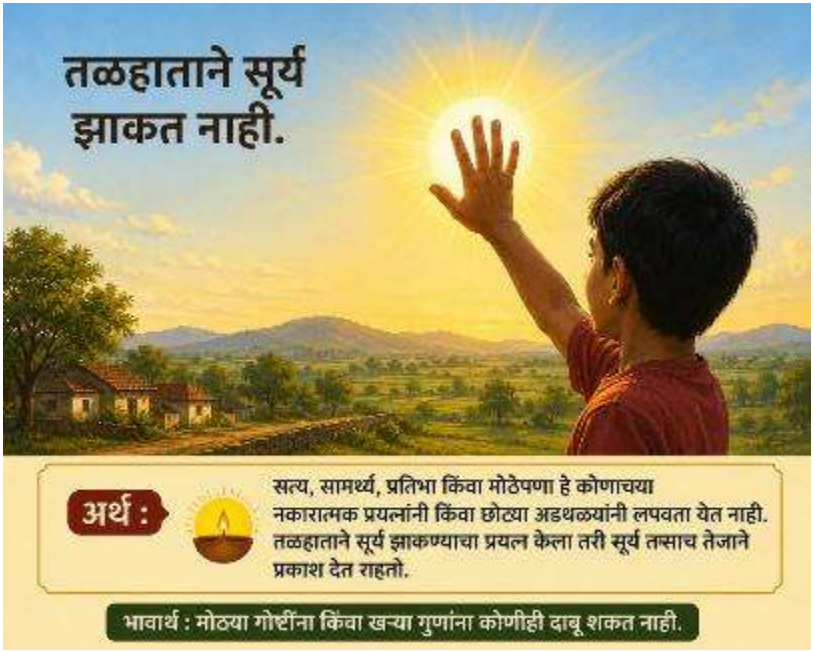

‘तळहाताने सूर्य झाकत नाही’ ही मराठी भाषेतील अत्यंत प्रभावी, उद्बोधक आणि सार्वकालिक सत्य मांडणारी म्हण आहे.

सत्य हे एवढे मोठे, प्रखर आणि उघड असते की, ते कोणत्याही प्रकारे किंवा कोणत्याही क्षुद्र प्रयत्नांनी दीर्घकाळ लपवून ठेवता येत नाही. म्हणजेच, प्रचंड मोठी आणि उघड असलेली गोष्ट लपवण्याचा प्रयत्न करणे निरर्थक ठरते.

म्हणीमागची पार्श्वभूमी व रूपक:

सूर्य: सूर्य हा अथांग, अत्यंत प्रखर आणि संपूर्ण जगाला प्रकाश देणारा आहे. त्याचे अस्तित्व वैश्विक आणि सर्वमान्य आहे.

तळहात: माणसाचा तळहात हा सूर्याच्या तुलनेत अत्यंत छोटा आणि मर्यादित आहे.

जर एखाद्याने आकाश कडेवर घेऊन उभे राहणाऱ्या सूर्यासमोर आपला छोटासा तळहात धरला, तर कदाचित त्याच्या स्वतःच्या डोळ्यांपुढे क्षणभर अंधार येईल; पण म्हणून संपूर्ण जगासाठी सूर्य मावळत नाही किंवा त्याचे अस्तित्व संपत नाही.
त्याचप्रमाणे, एखाद्या व्यक्तीने किंवा संस्थेने कितीही मोठे कटकारस्थान केले, तरी अंतिम सत्य हे बाहेर येतेच येते.

"त्या प्रामाणिक आणि कर्तबगार अधिकाऱ्यावर भ्रष्टाचाराचे कितीही खोटे आरोप केले, तरी त्यांचे जनमानसातील स्थान कमी होणार नाही; कारण शेवटी तळहाताने सूर्य झाकत नाही!"

समानार्थी इंग्रजी म्हण:

Truth will out. किंवा The sun cannot be fit into a fist.

तरण्याचे झाले म्हातारे, पण म्हाताऱ्याचे झाले ना तऱ्हे

वय वाढले तरी माणसाचे जुने स्वभावदोष, हेकेखोरपणा किंवा चुकीच्या सवयी अजिबात बदलत नाहीत.

‘तरण्याचे झाले म्हातारे, पण म्हाताऱ्याचे झाले ना तऱ्हे’ (किंवा काही भागांत 'म्हाताऱ्याचे सुटले ना तऱ्हे') ही मानवी हट्ट, सवयी आणि वयोमानानुसार बदल न होण्याच्या प्रवृत्तीवर मार्मिक भाष्य करणारी एक अतिशय चपखल मराठी म्हण आहे.

काळ बदलला, नवी पिढी तरुण होऊन म्हातारी झाली (म्हणजेच खूप मोठा काळ निघून गेला), तरीसुद्धा जुन्या माणसाचे हट्ट, त्याचे जुने स्वभावदोष, नखरे किंवा लहरीपणा अजिबात बदलत नाही. वय झाले तरी माणसाच्या स्वभावातील खोडी, अवाजवी मागण्या किंवा विशिष्ट सवयी न सुटणे, यालाच ही म्हण लागू होते.

तरण्याचे झाले म्हातारे: जे पूर्वी तरुण होते, ते काळाच्या ओघात आता स्वतः म्हातारे झाले आहेत. याचा अर्थ खूप मोठा कालखंड उलटून गेला आहे आणि पिढ्या बदलल्या आहेत.

म्हाताऱ्याचे झाले ना तऱ्हे: 'तऱ्हे' म्हणजे नखरे, लहरीपणा, हट्ट किंवा जुन्या सवयी. इतका मोठा काळ उलटूनही घरातील किंवा

समाजातील त्या मूळ वृद्ध व्यक्तीच्या लहरी स्वभावात किंवा हट्टीपणात यत्किंचितही फरक पडलेला नाही; ते आजही तसेच वागत आहेत.

सामान्यतः वयोमानानुसार माणसामध्ये समजूतदारपणा आणि शांतता अपेक्षिली जाते. पण जेव्हा एखादी व्यक्ती वयाच्या शेवटच्या टप्प्यातही लहान मुलांसारखा किंवा तरुणपणासारखाच अवाजवी हट्ट धरून बसते, तेव्हा हा टोमणा मारला जातो.

"आजोबांचे वय नव्वद झाले, नातवंडेही आता पन्नाशीला आली, तरी आजोबांचा रोज सकाळी ठराविक पानातच आणि ठराविक वेळीच चहा मिळण्याचा हट्ट सुटलेला नाही; त्यांची अवस्था पाहून घरातले म्हणतात, 'तरण्याचे झाले म्हातारे, पण म्हाताऱ्याचे झाले ना तऱ्हे!'"

समानार्थी मराठी म्हण:

मरणाची घटका आली, तरी खोड नाही गेली!

तांबड्या गाईला पांढरे वासरू

आई-वडिलांपेक्षा मुलांचे गुण किंवा रंग-रूप पूर्णपणे वेगळे असणे.

‘तांबड्या गाईला पांढरे वासरू’ हे मराठी संस्कृतीतील आणि लोकसाहित्यातील एक अतिशय प्रसिद्ध आणि सुंदर 'कोडं' (Riddle) आहे. बऱ्याचदा याचा वापर रंजक भाषिक छटा म्हणून किंवा व्यावहारिक विसंगती दर्शवण्यासाठी म्हणीसारखाही केला जातो.

कोड्याचे उत्तर (गूढार्थ):

या कोड्याचे उत्तर 'उडीद आणि उडदाची डाळ' किंवा 'चहा आणि दूध' असे दिले जाते. परंतु, सर्वात अचूक आणि पारंपरिक उत्तर पुढीलप्रमाणे आहे:

तांबडी गाय = उडदाचा दाणा (ज्याचे वरचे कव्हर/साल काळे किंवा गडद तांबूस-काळे असते).

पांढरे वासरू = उडदाची डाळ (उडदाचा दाणा मध्यभागातून फोडला की आतून पांढरीशुभ्र डाळ निघते).

(काही लोककथांमध्ये याचा संदर्भ 'विस्तव आणि धूर' किंवा 'चहा आणि फेसाळलेले दूध' यासाठीही जोडतात.)

जेव्हा ही ओळ व्यवहारात माणसाच्या गुणधर्मांना लागू केली जाते, तेव्हा तिचा अर्थ असा होतो:

आई-वडील किंवा मूळ वस्तू एका रंगाची/गुणाची असणे आणि त्यांच्या पोटी जन्मलेले अपत्य किंवा त्यातून तयार झालेली

नवीन गोष्ट पूर्णपणे वेगळ्या (किंवा अगदी उलट) गुणधर्मांची असणे.

"त्या काळ्याकभोर शेतकरी दाम्पत्याच्या पोटी अगदी गोरेपान आणि नाजूक बाळ जन्माला आले, तेव्हा शेजारी कौतुकाने म्हणाले, 'हे तर अगदी तांबड्या गाईला पांढरे वासरू झाल्यासारखे आहे!'"

तेल गेले तर गेले, पण तवा तर राहिला

मोठ्या नुकसानीतूनही काहीतरी छोटासा आधार किंवा मूळ साधन शिल्लक राहिल्यावर समाधान मानणे.

‘तेल गेले तर गेले, पण तवा तर राहिला’ ही मराठीतील एका अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण आणि सकारात्मक मानसिकतेवर प्रकाश टाकणारी म्हण आहे. कठीण परिस्थितीत किंवा मोठ्या नुकसानीतही धीर न खचू देता, 'जे उरले आहे त्यात समाधान मानणे' हा विचार या म्हणीत दडला आहे.

एखाद्या व्यवहारात किंवा संकटात आपले मोठे नुकसान झाले, तरी सर्वच गोष्टी नष्ट झालेल्या नाहीत; मूळ आधार किंवा महत्त्वाचे साधन अजूनही सुरक्षित आहे, या विचाराने स्वतःचे

सांत्वन करणे. म्हणजेच झालेल्या नुकसानीचा शोक न करता, शिल्लक राहिलेल्या गोष्टींकडे बघून समाधानी राहणे.

म्हणीमागची पार्श्वभूमी व रूपक:

घरगुती स्वयंपाकाचे रूपक वापरून ही म्हण तयार झाली आहे. समजा, एखादा पदार्थ तळताना किंवा बनवताना गफलतीने किंवा अपघाताने सर्व तेल सांडले किंवा जळून वाया गेले, तर ते मोठे आर्थिक नुकसान असते. पण अशा वेळी खचून न जाता माणूस विचार करतो की, "चला, तेल गेले तर गेले, पण ज्यावर आपण पुन्हा काहीतरी बनवू शकतो तो 'तवा' (मूळ साधन) तरी सुरक्षित आहे; तो तर फुटला नाही!"

हा विचार माणसाला नवीन सुरुवात करण्याची उमेद देतो. तेल (नाशवंत किंवा तात्पुरती वस्तू) पुन्हा कमावता येईल, जोपर्यंत तवा (कायमस्वरूपी साधन किंवा स्वतःचे अस्तित्व) सुरक्षित आहे.

"पूर आल्यामुळे दुकानातील सगळा माल वाहून गेला, पण दुकानदाराने धीर सोडला नाही. तो म्हणाला, 'मालाचे नुकसान झाले तरी माझी दुकानची जागा आणि माझे कसब सुरक्षित आहे; तेल गेले तर गेले, पण तवा तर राहिला! मी पुन्हा सुरुवात करेन.'"

समानार्थी मराठी म्हण:

हातचे गेले तरी कोपर आहे!

तोंडात नाही दात आणि म्हणावे मला हत्ती पाळायचाय

स्वतःची ऐपत किंवा लायकी नसताना अवाजवी आणि मोठ्या गोष्टींचे मनसुबे रचणे.

'तोंडात नाही दात आणि म्हणावे मला हत्ती पाळायचाय' ही मानवी स्वभावातील अवाजवी महत्त्वाकांक्षा आणि विक्षिप्त हट्टावर अतिशय मार्मिक व उपरोधिक बोट ठेवणारी एक प्रसिद्ध मराठी म्हण आहे.

स्वतःची साधी गरज भागवण्याची किंवा स्वतःचा सांभाळ करण्याची ऐपत (क्षमता) नसताना, भलत्याच मोठ्या, अवाढव्य आणि न परवडणाऱ्या गोष्टीचा हट्ट धरणे. म्हणजेच लायकी किंवा आर्थिक-शारीरिक क्षमता नसताना अवाजवी मोठे बेत आखणे.

म्हणीमागची पार्श्वभूमी व रूपक:

तोंडात नाही दात: ही अशी अवस्था दर्शवते जिथे माणूस शारीरिकदृष्ट्या अत्यंत कमकुवत, वृद्ध किंवा हतबल झाला

आहे, ज्याला स्वतःचे अन्न चावून खाण्याचीही ताकद उरलेली नाही.

हत्ती पाळायचाय: जुन्या काळात 'हत्ती पाळणे' हे श्रीमंतीचे, वैभवाचे आणि प्रचंड खर्चाचे लक्षण मानले जायचे. हत्तीला रोज लागणारा प्रचंड चारा आणि त्याच्या देखभालीचा खर्च सर्वसामान्यांच्या आवाक्याबाहेरचा असायचा.

जो माणूस स्वतःचे दात नसल्यामुळे मऊ भात खाण्यावर अवलंबून आहे, त्याने हत्तीसारखा प्रचंड खर्चिक आणि सांभाळायला कठीण असलेला प्राण्याचे स्वप्न पाहणे हा निव्वळ वेडेपणा आहे. या टोकाच्या विसंगतीतून ही म्हण जन्माला आली आहे.

"स्वतःला साधी सायकल नीट चालवता येत नाही, घरात खाण्याची भ्रांत आहे आणि हा पठ्ठ्या म्हणे मला थेट परदेशातून इम्पोर्टेड बुलेट गाडी आणायची आहे! याची अवस्था म्हणजे 'तोंडात नाही दात आणि म्हणावे मला हत्ती पाळायचाय' अशी झाली आहे."

समानार्थी मराठी म्हण:

खिशात नाही आणा आणि मला बाजीराव म्हणा!

तळहातावर शिर घेणे

जीवाची पर्वा न करता अत्यंत धाडसाने किंवा शौर्याने संकटाचा सामना करणे; बलिदानाची तयारी ठेवणे.

‘तळहातावर शिर घेणे’ (किंवा 'तळहातावर शीर घेऊन लढणे') हा मराठी भाषेतील आणि विशेषतः महाराष्ट्राच्या शौर्यशाली इतिहासातील अत्यंत वीररसयुक्त असा एक प्रसिद्ध वाक्प्रचार आहे.

आपल्या प्राणांची अजिबात पर्वा न करता, जीवावर उदार होऊन अत्यंत अटीतटीच्या किंवा धोकादायक कार्यासाठी सिद्ध होणे; देश, धर्म किंवा स्वाभिमानासाठी सर्वोच्च बलिदानाची तयारी ठेवून लढणे.

शब्दशः अर्थ आणि रूपक:

शिर (शीर्ष): माणसाचे मस्तक किंवा प्राण.

तळहातावर घेणे: एखादी वस्तू सहज हातात धरून पुढे करणे.

माणसाला स्वतःचा जीव सर्वात प्रिय असतो. पण जेव्हा एखादा वीर योद्धा आपले मस्तक (प्राण) जणू शरीरापासून वेगळे करून तळहातावर ठेवतो आणि शत्रूसमोर उभा ठाकतो, तेव्हा त्याला मृत्यूची कसलीही भीती उरलेली नसते. हा अभूतपूर्व त्याग आणि पराक्रम दर्शवण्यासाठी हे रूपक वापरले जाते.

ऐतिहासिक संदर्भ:

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या आणि मराठ्यांच्या इतिहासात मावळ्यांनी केलेल्या पराक्रमाला हा वाक्प्रचार तंतोतंत लागू होतो. बाजीप्रभू देशपांडे, तानाजी मालुसरे, मुघलांच्या छावणीत घुसणारे संताजी-धनाजी किंवा जिवंतपणी अमानुष छळ सोसणारे छत्रपती संभाजी महाराज, या सर्वांनी स्वराज्य रक्षणासाठी आपले शिर तळहातावर घेतले होते.

"सीमेवर शत्रूशी लढताना आपले भारतीय सैनिक तळहातावर शिर घेऊन मातृभूमीचे रक्षण करतात, म्हणूनच आपण घरात सुरक्षित झोपू शकतो."

"किल्ला जिंकल्याशिवाय मागे हटायचे नाही, या एकाच निर्धाराने मावळे रात्रीच्या अंधारात तळहातावर शीर घेऊन कोंढाण्याच्या कड्यावर चढू लागले."

समानार्थी इंग्रजी वाक्प्रचार:

To carry one's life in one's hands. किंवा To stake one's life.

तरंग पाहून पाऊल टाकणे

परिस्थितीचा अंदाज घेऊन, सावधगिरीने आणि विचारपूर्वक पुढचे पाऊल उचलणे.

‘तरंग पाहून पाऊल टाकणे’ (किंवा काही भागांत 'रंग पाहून पाऊल टाकणे') ही मानवी चातुर्य आणि सावधगिरीवर भाष्य करणारी एक अतिशय मार्मिक मराठी म्हण आहे.

सभोवतालची परिस्थिती नेमकी कशी आहे, वातावरणाचा कल किंवा लोकांचा मूड काय आहे, याचा अंदाज घेऊन मगच अत्यंत सावधगिरीने आपली कृती करणे किंवा पुढचे पाऊल उचलणे.

म्हणीमागची पार्श्वभूमी व रूपक:

तरंग (Waves/Ripples): पाण्यात निर्माण होणारे तरंग हे पाण्याच्या खोलीचा, प्रवाहाच्या वेगाचा किंवा त्यात असलेल्या हालचालींचा अंदाज देतात. नदी किंवा पाण्यातून वाट काढताना जुने लोक पाण्याचा प्रवाह आणि त्याचे तरंग पाहत असत, जेणेकरून पाय घसरणार नाही किंवा पाण्याचा अंदाज चुकेल अशी जागा कळेल.

पाऊल टाकणे: जीवनात किंवा व्यवहारात कोणताही निर्णय घेणे किंवा पुढे जाणे.

लाक्षणिक अर्थाने, समाजात वावरताना समोरच्या व्यक्तीच्या मनात काय चालले आहे किंवा परिस्थिती आपल्या बाजूने आहे की नाही, हे न ओळखता जर थेट पाऊल टाकले, तर नुकसान होऊ शकते. म्हणूनच, आधी परिस्थितीचे 'तरंग' (चिन्हे) तपासावेत आणि मगच योग्य निर्णय घ्यावा, हा मोलाचा सल्ला या म्हणीत आहे.

"नव्या व्यवसायात एकदम मोठी गुंतवणूक करणे धोक्याचे ठरेल; आधी बाजारपेठेचे तरंग पाहून पाऊल टाकलेले कधीही चांगले!"

समानार्थी इंग्रजी म्हण:

To test the waters. किंवा Look before you leap. (उडी मारण्यापूर्वी आधी नीट पाहावे.)

तुळशीत भांग उगवणे

अत्यंत चांगल्या, सुसंस्कृत कुटुंबात किंवा वातावरणात एखादी अत्यंत वाईट, दुर्गुणी व्यक्ती जन्माला येणे.

‘तुळशीत भांग उगवणे’ ही मराठी भाषेतील मानवी नातेसंबंध आणि गुणधर्मांमधील टोकाचा विरोधाभास दाखवणारी एक अत्यंत सुंदर आणि मार्मिक म्हण आहे.

अत्यंत सात्त्विक, गुणी आणि सुसंस्कृत आई-वडिलांच्या पोटी अत्यंत दुराचारी, व्यसनी किंवा दुर्गुणी अपत्य जन्माला येणे. म्हणजेच उत्कृष्ट कुळात किंवा घराण्यात एखाद्या वाईट प्रवृत्तीच्या व्यक्तीचा उदय होणे.

तुळस: भारतीय संस्कृतीत तुळशीला अत्यंत पवित्र, पूजनीय आणि औषधी वनस्पती मानले जाते. ती सात्त्विकतेचे आणि मांगल्याचे प्रतीक आहे. प्रत्येक अंगणात तुळशी वृंदावन असणे हे मांगल्याचे लक्षण मानले जाते.

भांग: भांग (गांजाचे झाड) ही एक अमली आणि मादक वनस्पती आहे, जी मानवी बुद्धीला भ्रष्ट करणारी आणि व्यसनाधीनतेचे प्रतीक मानली जाते.

आता विचार करा, ज्या पवित्र तुळशीच्या वृंदावनात केवळ सुगंध आणि पावित्र्य अपेक्षित असते, तिथेच जर अचानक अमली आणि टाकाऊ अशी भांग उगवली, तर तो किती मोठा विरोधाभास ठरेल! याच रूपकाचा वापर करून, जेव्हा एखाद्या अत्यंत प्रतिष्ठित आणि सुसंस्कृत कुटुंबात एखादा अत्यंत नालायक मुलगा जन्माला येतो किंवा वाममार्गाला लागतो, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

"परमपूज्य गुरुजींनी आयुष्यभर समाजाला सदाचाराचा पाठ दिला, पण त्यांचा मुलगा मात्र चोरीच्या आळात पोलिसांच्या

तावडीत सापडला. त्यांच्या घराण्याची ही अवस्था पाहून लोक हळहळत म्हणाले, 'काय नशीब, शेवटी तुळशीत भांग उगवली!'"

समानार्थी मराठी म्हण:

खाण तशी माती, पण कधी कधी दिवाळे निघती! (किंवा सामान्यतः याच्या अगदी उलट अर्थाची म्हण म्हणजे: 'बाप तसा बेटा, कुंभार तसा लोटा' ही आहे, ज्याला ही म्हण अपवाद ठरते.)

तोंड आहे म्हणून बोलणे आणि थुंकी आहे म्हणून टाकणे

बोलण्यावर कोणताही संयम न ठेवता, समोरच्याच्या मनाचा विचार न करता येईल ते बेजबाबदारपणे बोलत सुटणे.

‘तोंड आहे म्हणून बोलणे आणि थुंकी आहे म्हणून टाकणे’ ही मानवी जीभ आणि वाचाळ प्रवृत्तीवर अत्यंत कडक शब्दांत प्रहार करणारी एक अतिशय सडेतोड मराठी म्हण आहे.

कोणताही विचार न करता, प्रसंगाचे अवधान न राखता किंवा परिणामांची पर्वा न करता तोंडात येईल ते बेजबाबदारपणे

बोलत सुटणे; केवळ बोलण्याचा अधिकार आहे म्हणून निरर्थक बडबड करणे.

तोंड आहे म्हणून बोलणे: देवाने तोंड दिले आहे, तर त्याचा वापर काहीतरी बोलण्यासाठी केलाच पाहिजे, अशा अविर्भावात काही लोक सतत निरर्थक किंवा दुसऱ्याला दुखावणारे बोलत राहतात. त्यांच्या बोलण्यामागे कोणताही तर्क, अर्थ किंवा गांभीर्य नसते.

थुंकी आहे म्हणून टाकणे: शरीरात थुंकी तयार होते म्हणून ती कुठेही, कधीही टाकून देणे जितके घाणेरडे आणि बेजबाबदारपणाचे लक्षण आहे; हुबेहूब तसेच कसलाही विचार न करता शब्द बाहेर फेकणे होय.

थुंकण्यासारख्या अत्यंत टाकाऊ आणि अनैच्छिक क्रियेशी बोलण्याची तुलना करून, ही म्हण समोरच्या व्यक्तीच्या बिनबुडाच्या आणि पातळीहीन बोलण्यावर तीव्र आक्षेप घेते.

"त्या पुढचा-मागचा कोणताही पुरावा नसताना अभिजितने सुजातावर जाहीर सभेत घाणेरडे आरोप केले. त्याचे ते वक्तव्य पाहून शेजारी म्हणाले, 'त्याच्याकडे लक्ष देऊ नका, त्याचे नेहमीचेच आहे... तोंड आहे म्हणून बोलणे आणि थुंकी आहे म्हणून टाकणे!'"

समानार्थी मराठी म्हण:

बोलण्याला काय कुलूप असतं? किंवा जीभ घसरणे.

ताकापुरती आजीबाई

स्वतःचा स्वार्थ किंवा गरज असेपर्यंतच एखाद्या व्यक्तीशी अतिशय गोड आणि जवळीकतेचे संबंध ठेवणे.

'ताकापुरती आजीबाई' ही मराठीतील अत्यंत व्यावहारिक, लोकप्रिय आणि मानवी स्वार्थीपणावर अचूक बोट ठेवणारी म्हण आहे.

आपले काम साधून घेईपर्यंत किंवा स्वतःचा स्वार्थ असेपर्यंत एखाद्या व्यक्तीशी अत्यंत गोड बोलणे, तिचा आदर करणे किंवा तिच्याशी जवळीक साधणे; आणि काम संपताच तिला पूर्णपणे विसरून जाणे.

पूर्वीच्या काळी गावांमध्ये घराघरांत ताक घुसळले जायचे. एखाद्या व्यक्तीला घरात ताक हवे असायचे, पण ते मोफत हवे असायचे. मग ती व्यक्ती गावातल्या ताक घुसळणाऱ्या वृद्ध महिलेकडे (आजीबाईंकडे) जायची. तिथे गेल्यावर ताक मिळावे म्हणून ती त्या वृद्ध महिलेची अवाजवी स्तुती करायची, तिला खूप प्रेमाने 'आजीबाई, आजीबाई' म्हणून हाका मारायची, तिची चौकशी करायची.

पण एकदा का त्या आजीबाईंनी भांडं भरून ताक दिले, की ताक घेऊन निघून गेल्यावर ती व्यक्ती त्या आजीबाईंना साधी विचारपूसही करत नसे. म्हणजेच, तिचे ते 'आजीबाई' म्हणणे फक्त 'ताकापुरते' (स्वार्थापुरते) मर्यादित होते. यावरूनच ही म्हण जनमानसात रूढ झाली.

"रमेशला जोपर्यंत माझ्या गाडीची गरज होती, तोपर्यंत तो रोज मला फोन करून भाऊ-भाऊ करत होता; गाडीचे काम संपल्यापासून त्याने साधे तोंडही दाखवले नाही. त्याचे हे वागणे म्हणजेच 'ताकापुरती आजीबाई' होय!"

समानार्थी इंग्रजी म्हण:

To use someone as a cat's paw. किंवा A friend in need is a friend to feed (only for selfish motives).

तहानलेला विहिरीकडे जातो, विहीर तहानलेल्याकडे येत नाही

ज्याला गरज आहे, त्यानेच पुढाकार घेऊन योग्य त्या व्यक्तीकडे किंवा साधनाकडे गेले पाहिजे; मदत आपल्याकडे चालून येत नसते.

‘तहानलेला विहिरीकडे जातो, विहीर तहानलेल्याकडे येत नाही’ ही मराठीतील अत्यंत व्यावहारिक, तर्कशुद्ध आणि स्वावलंबनाचा संदेश देणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

ज्या व्यक्तीला खरोखरच एखाद्या गोष्टीची गरज किंवा अडचण असते, तिने स्वतःहून पुढे होऊन योग्य त्या व्यक्तीकडे किंवा साधनाकडे गेले पाहिजे; ज्याच्याकडे साधन आहे, तो स्वतःहून गरजू माणसाचा शोध घेत येत नाही.

थोडक्यात सांगायचे तर, गरजवंताने स्वतः प्रयत्न करणे आवश्यक असते, संधी किंवा मदत चालून येत नसते.

तहानलेला: ज्या माणसाला तीव्र तहान लागली आहे (लाक्षणिक अर्थाने: ज्याला ज्ञान, नोकरी, मदत, किंवा कोणत्याही गोष्टीची गरज आहे).

विहीर: विहिरीमध्ये अथांग पाणी असते (लाक्षणिक अर्थाने: ज्ञानी व्यक्ती, मालक, बँक, किंवा मदतीचे उगमस्थान).

निसर्गाचा नियम आहे की विहीर ही एका जागी स्थिर असते. ती कितीही परोपकारी असली, तरी ती स्वतः चालून तहानलेल्या माणसाच्या दारापर्यंत पोहोचू शकत नाही. जर माणसाला आपली तहान भागवायची असेल, तर त्याने स्वतःचे पाय हलवून

विहिरीपर्यंत गेलेच पाहिजे आणि कष्ट करून पाणी शोषले पाहिजे.

"जर तुला व्यवसायासाठी बँकेकडून कर्ज हवे आहे, तर तुला स्वतः जाऊन कागदपत्रे जमा करावी लागतील. घरी बसून बँक मॅनेजर तुझ्याकडे येणार नाही; कारण म्हणतात ना, 'तहानलेला विहिरीकडे जातो, विहीर तहानलेल्याकडे येत नाही!'"

"गुरुजींकडे ज्ञानाचा साठा आहे, पण तो मिळवण्यासाठी विद्यार्थ्यांनी नम्र होऊन त्यांच्याकडे गेले पाहिजे; तहानलेलाच विहिरीकडे जातो, विहीर तहानलेल्याकडे येत नाही."

समानार्थी इंग्रजी म्हण:

If the mountain will not come to Muhammad, Muhammad must go to the mountain. (जर पर्वत महंमदाकडे येत नसेल, तर महंमदाने पर्वताकडे गेले पाहिजे.)

तोंड कडू तर जग कडू

जर आपला स्वतःचा स्वभाव किंवा दृष्टीकोनच वाईट (नकारात्मक) असेल, तर आपल्याला संपूर्ण जग आणि त्यातील लोक वाईटच दिसतात.

‘तोंड कडू तर जग कडू’ ही मानवी दृष्टिकोन आणि मनःस्थितीवर अतिशय मार्मिक भाष्य करणारी एक प्रसिद्ध मराठी म्हण आहे.
आपली स्वतःची मनःस्थिती किंवा तब्येत जर वाईट असेल, तर आपल्याला संपूर्ण जग किंवा सभोवतालची परिस्थितीही वाईट, निरस आणि कडूच वाटते. म्हणजेच, माणूस जगाकडे स्वतःच्या दृष्टिकोनातून पाहत असतो; स्वतः सुखी तर जग सुखी आणि स्वतः दुःखी तर संपूर्ण जगच दुःखी वाटते.
तोंड कडू असणे: जेव्हा माणूस आजारी असतो (उदा. ताप आल्यावर), तेव्हा त्याच्या जिभेची चव जाते आणि तोंड कडू पडते. अशा वेळी त्याला जगातील सर्वोत्तम किंवा अत्यंत गोड पदार्थ खायला दिला, तरी तो जिभेला कडू किंवा अळणीच लागतो. पदार्थात दोष नसतो, दोष स्वतःच्या जिभेत (तोंडात) असतो.
जग कडू वाटणे: हुबेहूब याचप्रमाणे, जेव्हा एखाद्या व्यक्तीचे मन नैराश्याने, क्रोधाने किंवा दुःखाने भरलेले असते, तेव्हा त्याला सभोवतालच्या चांगल्या गोष्टींमध्येही सुख जाणवत नाही. त्याला वाटते की संपूर्ण जगच वाईट किंवा निरर्थक आहे.
या म्हणीतून हा मोलाचा संदेश मिळतो की, जर आपल्याला जग सुंदर पाहायचे असेल, तर आधी आपले मन आणि विचार सकारात्मक (गोड) ठेवणे गरजेचे आहे.
"परीक्षेत नापास झाल्यामुळे अमित इतका निराश झाला होता की मित्रांनी त्याला वाढदिवसाच्या पार्टीला बोलावले तरी तो

कोणाशी धड बोलला नाही. त्याची ती अवस्था पाहून आई म्हणाली, 'अरे बाबा, स्वतःचा मूड नीट कर; तोंड कडू तर जग कडू! तू आनंदी राहिलास तर सगळं जग चांगलं दिसेल.'"

समानार्थी मराठी म्हण:

आंधळ्याला जग अंधारमय!

जशी दृष्टी, तशी सृष्टी.

तुटले कवाडे आणि उघडे पडले वाडे

घराचे किंवा संस्थेचे मुख्य रक्षणकर्ते किंवा शिस्तच नष्ट झाल्यामुळे संपूर्ण व्यवस्था विस्कळीत आणि असुरक्षित होणे.

‘तुटले कवाडे आणि उघडे पडले वाडे’ ही मराठीतील एका अत्यंत दुःखद, विदारक आणि वैभव नष्ट झालेल्या स्थितीचे वर्णन करणारी एक अतिशय काव्यात्मक व मार्मिक म्हण आहे.

एखाद्या कुटुंबाचे, संस्थेचे किंवा राज्याचे मुख्य संरक्षण कवच किंवा आधारस्तंभ नष्ट झाल्यामुळे तिची संपूर्ण सुरक्षा व्यवस्था कोसळणे आणि आतले वैभव, गुपिते किंवा गरिबी जगासमोर पूर्णपणे उघडी पडणे.

कवाडे: 'कवाड' म्हणजे वाड्याचा किंवा घराचा मुख्य मोठा लाकडी दरवाजा. जुन्या काळात वाड्याची कवाडे ही केवळ दारे

नसायची, तर ती त्या घराची अब्रू, प्रतिष्ठा आणि सुरक्षिततेचे कवच असायची. वाड्याच्या आत काय चालले आहे, हे या कवाडांमुळे बाहेरच्या जगाला कधीच कळत नसे.

उघडे पडले वाडे: जर ती मुख्य कवाडेच तुटून पडली, तर तो अवाढव्य वाडा चोरांसाठी, शत्रूंसाठी आणि बाहेरच्या लोकांच्या नजरेसाठी पूर्णपणे उघडा पडतो. मग त्या वाड्यातले दारिद्र्य असो की श्रीमंती, ती जगासमोर चव्हाट्यावर येते.

लाक्षणिक अर्थाने, जेव्हा एखाद्या घराचा कर्ता पुरुष (मुख्य आधार) निघून जातो, तेव्हा त्या कुटुंबाची सुरक्षा आणि प्रतिष्ठा धोक्यात येते आणि त्यांचे कौटुंबिक प्रश्न उघडे पडतात.

"जोपर्यंत कारखान्याचे मालक जिवंत होते, तोपर्यंत कामगारांना कधीही अडचण भासली नाही आणि अंतर्गत वाद बाहेर गेले नाहीत. पण त्यांच्या निधनानंतर भागीदारांमध्येच भांडणे सुरू झाली; त्यांची अवस्था पाहून लोक म्हणू लागले, 'तुटले कवाडे आणि उघडे पडले वाडे!'"

समानार्थी मराठी म्हण:

कुंपणानेच शेत खाणे (सुरक्षेचा मूळ आधार नष्ट होण्याच्या संदर्भाने).

तूप खाल्ल्याने रूप येत नाही

कोणतीही मोठी गोष्ट, यश किंवा बदल हा एका रात्रीत किंवा लगेच मिळत नाही; त्यासाठी सातत्य आणि संयम ठेवावा लागतो.

'तूप खाल्ल्याने रूप येत नाही' ही मानवी उतावळेपणावर आणि निसर्गाच्या नियमांवर अतिशय चपखल बोट ठेवणारी एक अत्यंत लोकप्रिय मराठी म्हण आहे.

कोणतीही मोठी, महत्त्वाची किंवा गुणात्मक गोष्ट एका रात्रीत किंवा लगेच साध्य होत नाही; त्यासाठी सतत प्रयत्न करावे लागतात आणि योग्य वेळ येण्याची धीराने वाट पाहावी लागते. थोडक्यात, अतिउतावळेपणाने किंवा तात्पुरत्या उपायांनी लगेच मोठे बदल घडून येत नाहीत.

तूप खाणे: तूप हे पौष्टिकतेचे आणि आरोग्याचे प्रतीक मानले जाते. जुन्या काळी (आणि आजही) असे मानले जाते की तूप खाल्ल्याने शरीराला ताकद मिळते आणि चेहऱ्यावर एक वेगळीच चमक (तेज) येते.

रूप येणे: रूप येणे म्हणजे सौंदर्य किंवा उत्तम शरीरयष्टी प्राप्त होणे.

जर एखाद्या माणसाने आज वाटीभर तूप खाल्ले आणि उद्या सकाळी उठून तो आरशात स्वतःचे रूप (सौंदर्य) शोधू लागला, तर ते शक्य नाही. तूप खाण्याचा फायदा शरीराला मिळण्यासाठी आणि चेहऱ्यावर त्याचे तेज दिसण्यासाठी महिने-वर्षे नियमितपणे सकस आहार घ्यावा लागतो.

केवळ एकदाच किंवा उतावळेपणाने कोणतीही गोष्ट केल्याने तिचा अंतिम आणि मोठा परिणाम लगेच दिसून येत नाही, हाच निसर्गाचा नियम ही म्हण अधोरेखित करते.

"दोन दिवस जिममध्ये व्यायाम केला आणि तिसऱ्या दिवशी सुमित आरशात स्वतःचे डोले-शोले पाहू लागला. हे पाहून त्याचे वडील हसून म्हणाले, 'अरे बाबा, शरीर कमवायला वर्षानुवर्षांची मेहनत लागते, तूप खाल्ल्याने लगेच रूप येत नाही!'"

"व्यावसायिक क्षेत्रात पाय रोवण्यासाठी चिकाटी ठेवावी लागते, पहिल्याच महिन्यात लाखो रुपयांच्या नफ्याची अपेक्षा करणे चुकीचे आहे; कारण तूप खाल्ल्याने रूप येत नाही."

समानार्थी मराठी म्हण:

हत्ती हळूच चालतो.

धीर धरी रे मना, संथ सुखे जरि विन्मुख विधी तो! (किंवा सामान्यतः: 'हळू हळू मना, सगळं काही होईल' हा भाव.)

तोंडात आलेली घास हिरावून घेणे

ऐनवेळी अगदी हातात आलेली संधी किंवा हक्काची गोष्ट हिरावून नेणे.

‘तोंडात आलेला घास हिरावून घेणे’ हा मराठी भाषेतील अत्यंत तीव्र दु:ख, निराशा आणि अनपेक्षितपणे झालेल्या नुकसानीची जाणीव करून देणारा एक प्रसिद्ध वाक्प्रचार आहे.

एखादी हवी असलेली गोष्ट किंवा यश अगदी हस्तगत होणार, ती आपल्या पदरात पडणार इतक्यात शेवटच्या क्षणी ती अचानक हिरावली जाणे किंवा ती मिळण्यात अपयश येणे.

तोंडात आलेला घास: जेव्हा भूक लागलेला माणूस अन्नाचा घास हातात घेऊन थेट तोंडापाशी आणतो, तेव्हा तो घास त्याचाच होणार हे निश्चित असते. तो घास केवळ खाणे एवढेच शिल्लक राहिलेले असते.

हिरावून घेणे: नेमक्या त्याच शेवटच्या क्षणी कोणीतरी येऊन तो घास हातातून किंवा तोंडावरून हिसकावून नेणे.

हा वाक्प्रचार जीवनातील अशा प्रसंगांना लागू होतो, जिथे माणसाची मेहनत पूर्ण झालेली असते, यश अगदी हातात आलेले असते, पण नशिबाच्या खेळामुळे किंवा कोणाच्या तरी मध्यस्थीमुळे ते यश अगदी शेवटच्या टप्प्यात हुकते. यामुळे होणारी मानसिक वेदना खूप मोठी असते.

"भारतीय संघ क्रिकेट सामना जिंकण्याच्या उंबरठ्यावर होता, पण शेवटच्या चेंडूवर पंचांच्या एका चुकीच्या निर्णयामुळे भारताचा तोंडात आलेला घास हिरावून घेतला गेला."

"राजूला त्या मोठ्या कंपनीत नोकरी मिळणार हे जवळपास निश्चित झाले होते, पण ऐनवेळी मालकाच्या नातेवाईकाने वशिला लावल्यामुळे राजूच्या तोंडात आलेला घास हिरावला गेला."

समानार्थी मराठी म्हण / वाक्प्रचार:

हातचे जाणे.

हाताशी आलेला घास तोंडात न पडणे.

तळीराम गार करणे

स्वतःची भूक, तृष्णा किंवा स्वार्थ आधी पूर्ण करून तृप्त होणे (अनेकदा याचा वापर मद्यप्राशन करून तृप्त होण्याच्या अर्थीही उपरोधाने केला जातो).

‘तळीराम गार करणे’ हा मराठी भाषेतील आणि विशेषतः बोलचालीतील अत्यंत लोकप्रिय, रंजक आणि काहीसा उपरोधिक असा एक प्रसिद्ध वाक्प्रचार आहे.

मद्यप्राशन करून (दारू पिऊन) स्वतःची तृष्णा शांत करणे किंवा भरपूर दारू पिऊन तृप्त होणे.

या वाक्प्रचाराचा उगम मराठी रंगभूमीवरून आणि जुन्या लोकभाषेतून झाला आहे.

तळीराम: 'तळीराम' हे नाव मराठी साहित्यात आणि नाटकांमध्ये (विशेषतः राम गणेश गडकरी यांच्या 'एकच प्याला' या अजरामर नाटकाच्या प्रभावातून) मद्यपी किंवा दारूच्या आहारी गेलेल्या व्यक्तीचे प्रातिनिधिक नाव बनले.

गार करणे: 'गार करणे' म्हणजे थंड करणे किंवा शांत करणे. जशी उन्हाळ्यात तीव्र तहान लागल्यावर थंडगार पाणी पिऊन जीव शांत होतो, तसेच दारूचे व्यसन असलेल्या व्यक्तीला दारू मिळाल्यानंतर तिचा जीव शांत होतो (गार होतो).

या दोन शब्दांच्या एकत्रिकरणातून, जेव्हा एखादी व्यक्ती भरपूर दारू पिते आणि सुखावलेली असते, तेव्हा "तिने आपला तळीराम गार केला" असे गमतीने किंवा उपरोधाने म्हटले जाते.

"महिनाभराचा पगार हातात पडताच नामदेवने सर्वात आधी मित्रांना गोळा केले आणि ढाब्यावर जाऊन आपला तळीराम गार केला."

"लग्नाची वरात असो वा कोणतीही पार्टी, काही लोकांना जोपर्यंत त्यांचा तळीराम गार करायला मिळत नाही, तोपर्यंत चैन पडत नाही."

समानार्थी शब्द / छटा:

मद्यधुंद होणे.

घुटका लावणे.

तरण्याचे झाले कोळसे आणि म्हाताऱ्याला आले बाळसे

सृष्टीच्या किंवा निसर्गाच्या नियमाविरुद्ध अत्यंत उलटी आणि अनपेक्षित परिस्थिती निर्माण होणे.

'तरण्याचे झाले कोळसे आणि म्हाताऱ्याला आले बाळसे' ही मानवी आयुष्यातील किंवा निसर्गातील अत्यंत विपरित, उलटी आणि अनपेक्षित परिस्थिती दर्शवणारी एक अतिशय प्रसिद्ध मराठी म्हण आहे.

निसर्गाच्या किंवा सर्वसामान्य नियमाच्या अगदी उलट घडणे. म्हणजेच, ज्यांच्याकडून कर्तृत्वाची, प्रगतीची किंवा जगण्याची आशा असते अशा तरुणांचा अकाली नाश होणे किंवा ते दुर्बळ होणे; आणि ज्यांची वेळ संपत आली आहे असे वृद्ध लोक अचानक सुदृढ, प्रबळ किंवा श्रीमंत होणे.

थोडक्यात, अपेक्षित व्यक्ती अपयशी ठरणे आणि अनपेक्षित व्यक्तीने बाजी मारणे.

तरण्याचे झाले कोळसे: तरुण लाकूड किंवा तरुण व्यक्ती ही ऊर्जेने, रक्ताने आणि ताकदीने रसरसलेली असते. पण जर ते लाकूड जळून त्याचे कोळसे झाले, तर त्याची उपयुक्तता संपते. लाक्षणिक अर्थाने, तरुण वयातच एखाद्याचे आरोग्य बिघडणे, गरिबी येणे किंवा त्याचा मृत्यू होणे म्हणजे 'तरण्याचे कोळसे होणे'.

म्हाताऱ्याला आले बाळसे: 'बाळसे येणे' म्हणजे लहान मूल किंवा तरुण व्यक्ती सुदृढ आणि गुबगुबीत होणे. म्हातारपणात शरीर थकत जाते, हा निसर्गाचा नियम आहे. पण जर एखाद्या वृद्धाला या वयात अचानक बाळसे आले (म्हणजेच तो सुदृढ झाला किंवा त्याला अचानक प्रचंड संपत्ती/वैभव मिळाले), तर तो मोठा विरोधाभास ठरतो.

निसर्गाचा क्रम बदलून जेव्हा एखादी अत्यंत विसंगत घटना समाजात घडते, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

"त्या श्रीमंत घराण्यातील उच्चशिक्षित तरुण मुलगा व्यसनाच्या आहारी जाऊन देशोधडीला लागला, आणि दुसरीकडे त्याच्याच घरात वर्षानुवर्षे मजुरी करणाऱ्या म्हाताऱ्या आजोबांची लॉटरी लागल्यामुळे त्यांचे दिवस फिरले. गावकऱ्यांनी त्यांची ही अवस्था पाहिली आणि म्हटले, 'खरंच, नियतीचा खेळ अगाध

आहे... इथे तरण्याचे झाले कोळसे आणि म्हाताऱ्याला आले बाळसे!'"

समानार्थी मराठी म्हण:

उलटी गंगा वाहणे.

ताकातले पाखरू ताकातच मरणार

ज्याचे क्षितिज किंवा विचार संकुचित आहेत, ती व्यक्ती आयुष्यभर त्याच छोट्या वर्तुळात किंवा अडचणीत अडकून राहते.

'ताकातले पाखरू ताकातच मरणार' ही माणसाची मर्यादित क्षमता, त्याचा संकुचित दृष्टिकोन किंवा त्याच्या नशिबाची अटळ मर्यादा दाखवणारी एक अत्यंत मार्मिक आणि काहीशी कारुणिक मराठी म्हण आहे.

ज्या व्यक्तीला जन्मभर एकाच मर्यादित वातावरणाची सवय झालेली असते किंवा जिची क्षमता अत्यंत संकुचित असते, ती व्यक्ती त्या परिघाबाहेर पडू शकत नाही आणि शेवटी त्याच छोट्या जगात तिचे आयुष्य संपून जाते.

थोडक्यात सांगायचे तर, कुंपणाबाहेरच्या मोठ्या जगाची ओळख किंवा क्षमता नसलेला माणूस आपल्या छोट्याशा परिघातच अडकून राहतो आणि तिथेच नष्ट होतो.

ताकातले पाखरू: ताक घुसळताना किंवा भांड्यात उघडे ठेवलेले असताना एखादा लहान कीटक, माशी किंवा लहान पाखरू (पक्षी) त्यात पडले, तर ताकाच्या चिकटपणामुळे आणि पांढऱ्या रंगामुळे त्याला बाहेर पडण्याचा मार्ग सापडत नाही. त्याला आभाळाची अथांगता ठाऊक नसते; त्याच्यासाठी ते ताकाचे भांडे हेच त्याचे संपूर्ण जग बनून जाते.

ताकातच मरणार: ते पाखरू तिथून बाहेर पडण्यासाठी योग्य ते प्रयत्न करू शकत नाही आणि अखेर धडपडत त्याच ताकात आपला प्राण सोडते.

लाक्षणिक अर्थाने, काही माणसे अत्यंत संकुचित विचारांची किंवा मर्यादित संधी असलेल्या वातावरणात वाढतात. त्यांना बाहेरच्या विशाल जगाची, नवनवीन संधींची किंवा प्रगतीची अजिबात कल्पना नसते. अशी माणसे मग आयुष्यभर एकाच चौकटीत (उदा. एखादी ठराविक छोटी नोकरी, जुनाट विचार किंवा ठराविक गाव) अडकून राहतात आणि त्यांचे अस्तित्व तिथेच संपून जाते.

"शहरात जाऊन मोठे शिक्षण घेण्याची आणि प्रगती करण्याची सुवर्णसंधी उपलब्ध असतानाही, रमेशने आपल्या जुन्याच विचारांना धरून ठेवले आणि गावातील छोट्या दुकानातच आयुष्य घालवले. त्याचे हे वागणे पाहून त्याचे शिक्षक हळहळले आणि म्हणाले, 'त्याला कितीही समजावले तरी तो आपली चौकट सोडायला तयार नाही, ताकातले पाखरू शेवटी ताकातच मरणार!'"

समानार्थी मराठी म्हण:

कुपमंडूक वृत्ती (विहिरीतील बेडूक, ज्याला विहीर हेच संपूर्ण जग वाटते).

तेल गेले उकळत, तवा गेला जळत

नियोजनाच्या अभावामुळे सर्वच गोष्टी एकामागून एक बिघडत जाणे आणि संपूर्ण नुकसान होणे.

‘तेल गेले उकळत, तवा गेला जळत’ (किंवा काही भागांत 'तेल गेले, तूप गेले, हाती धुपाटणे आले' या छटांशी मिळतीजुळती) ही मराठीतील अतिशय लोकप्रिय आणि मानवी हलगर्जीपणामुळे होणाऱ्या संपूर्ण नुकसानीवर बोट ठेवणारी म्हण आहे.

एकाच वेळी दोन गोष्टी सांभाळण्याच्या नादात किंवा अतिउतावळेपणामुळे, निष्काळजीपणामुळे **हातात** असलेल्या दोन्ही गोष्टी गमावून बसणे; सर्व बाजूंनी पूर्ण नुकसान होणे आणि शेवटी हाती काहीच न उरणे.

तेल गेले उकळत: स्वयंपाक करताना गॅसवर किंवा चुलीवर तेल तापायला ठेवले, पण स्वयंपाकी मूळ कामाकडे दुर्लक्ष करून दुसरीकडेच कुठेतरी गुंतून पडला. परिणामी, तेल अतिउकळून जळून गेले किंवा वाया गेले.

तवा गेला जळत: केवळ तेलच वाया गेले नाही, तर त्या अतिउष्णतेमुळे ज्या तव्यावर किंवा कढईत तेल ठेवले होते, तो तवा/भांडेसुद्धा जळून खाक झाले, म्हणजेच ते साधनही निकामी झाले.

जर गृहिणीने किंवा स्वयंपाक्याने वेळेवर लक्ष दिले असते, तर तेल आणि तवा दोन्ही वाचले असते. पण दुर्लक्ष केल्यामुळे मुख्य वस्तू (तेल) आणि त्याचे साधन (तवा) दोन्ही एकाच वेळी नष्ट झाले. यावरूनच, निष्काळजीपणामुळे होणाऱ्या दुहेरी नुकसानीसाठी ही म्हण वापरली जाते.

"सुनीलने जास्त व्याजाच्या आमिषाने आपले कष्टाचे पैसे एका अनधिकृत फायनान्स कंपनीत गुंतवले. काही दिवसांतच ती कंपनी बुडाली आणि सुनीलचे मूळ पैसेही गेले आणि मिळणारे

व्याजही बुडाले. त्याची ही अवस्था पाहून त्याचे मित्र म्हणाले, 'झाले ना! तेल गेले उकळत आणि तवा गेला जळत! आता रडून काय फायदा?'"

समानार्थी मराठी म्हणी:

तेलही गेले, तूपही गेले, हाती धुपाटणे आले.

दोन घरांचा पाहुणा उपाशी.

तरवारीच्या धारेवर चालणे

अत्यंत कठीण, जोखमीच्या आणि बिकट परिस्थितीतून अत्यंत सावधगिरीने मार्ग काढणे.

‘तरवारीच्या धारेवर चालणे’ (किंवा 'तलवारीच्या धारेवर चालणे') हा मराठी भाषेतील अत्यंत साहसी, गंभीर आणि आव्हानात्मक परिस्थितीचे वर्णन करणारा एक प्रसिद्ध वाक्प्रचार आहे.

अतिशय अवघड, कठीण आणि संकटमय परिस्थितीतून अत्यंत सावधगिरीने, शिस्तीने आणि कौशल्याने मार्ग काढणे; ज्यामध्ये किंचितही चूक झाल्यास मोठे नुकसान किंवा प्राणांतिक संकट ओढवू शकते अशा धोक्याच्या मार्गावरून प्रवास करणे.

तरवारीची धार: तलवार आधीच धारदार आणि घातक शस्त्र असते. तिच्या अगदी बारीक आणि तीक्ष्ण धारेवर पाय ठेवून चालणे हे अशक्यप्राय आणि अत्यंत जीवघेणे कृत्य आहे.

चालणे: अशा कठीण मार्गावरून मार्गक्रमण करणे.

हा वाक्प्रचार वास्तविक अर्थाने तरवारीवर चालण्याबद्दल नसून, जीवनातील किंवा कर्तव्यातील अशा जबाबदाऱ्यांबद्दल आहे जिथे जराही दुर्लक्ष किंवा हलगर्जीपणा चालत नाही. तिथे पावलोपावली संकट असते, आणि त्यातून तावून-सुलाखून निघावे लागते.

"देशाच्या गुप्तहेर संघटनेत काम करणे म्हणजे हुबेहूब तरवारीच्या धारेवर चालण्यासारखे असते; तिथे एक छोटीशी चूकही मृत्यूला आमंत्रण देऊ शकते."

"त्या मोठ्या कंपनीचे दिवाळखोरीतून पुनरुज्जीवन करताना, नवीन मॅनेजरला अंतर्गत राजकारण आणि आर्थिक चणचण या दोन्हींचा सामना करत तरवारीच्या धारेवर चालावे लागले."

समानार्थी इंग्रजी वाक्प्रचार:

To walk on a razor's edge. (वस्तऱ्याच्या धारेवर चालणे.) किंवा *To skate on thin ice.* (पातळ बर्फावरून स्केटिंग करणे - जिथे बर्फ तुटण्याचा सतत धोका असतो.)

तूप करेल ते रूप करणार नाही

बाह्य प्रसाधने किंवा वरवरचा डामडौल यांपेक्षा सकस आहार आणि मूळचे आरोग्य माणसाला खरे सौंदर्य व तेज देते.

‘तूप करेल ते रूप करणार नाही’ ही मानवी आरोग्य, अंतर्गत पोषण आणि सकस आहाराचे महत्त्व अधोरेखित करणारी एक अत्यंत उत्कृष्ट आणि पारंपारिक मराठी म्हण आहे.

यापूर्वी आपण ‘तूप खाल्ल्याने रूप येत नाही’ (म्हणजे उतावळेपणाने लगेच परिणाम दिसत नाही) ही म्हण पाहिली होती, तर ही म्हण तुपाच्या प्रत्यक्ष गुणधर्मावर आणि अंतर्गत शक्तीवर भाष्य करते.

वरवरचे सौंदर्य किंवा केवळ बाह्य उपाय (क्रीम, पावडर किंवा कृत्रिम सौंदर्यसाधने) शरीराला जे तेज आणि ताकद देऊ शकत नाहीत, ते तेज आणि आरोग्य उत्तम, सकस आहार (उदा. शुद्ध तूप) खाल्ल्याने शरीराला आतून प्राप्त होते.

थोडक्यात, बाह्य सौंदर्यापेक्षा अंतर्गत आरोग्य आणि पोषण हे माणसाला अधिक सुदृढ व देखणे बनवते.

तूप करेल ते: आयुर्वेद आणि भारतीय संस्कृतीत शुद्ध गाईच्या तुपाला अत्यंत पवित्र आणि 'ओज' (तेज) वाढवणारे मानले गेले आहे. तूप खाल्ल्याने शरीरातील हाडे मजबूत होतात, बुद्धी

तल्लख होते, पचनक्रिया सुधारते आणि त्वचा उपजतच चमकदार बनते. हा बदल कायमस्वरूपी आणि नैसर्गिक असतो.

रूप करणार नाही: इथे 'रूप' या शब्दाचा अर्थ 'वरवरचे कृत्रिम रूप' किंवा 'केवळ बाहेरून नटणे' असा आहे. जर एखादा माणूस आतून कुपोषित किंवा आजारी असेल, तर त्याने बाहेरून कितीही सौंदर्यप्रसाधने लावली तरी त्याच्या चेहऱ्यावर नैसर्गिक टवटवीतपणा येऊ शकत नाही.

म्हणूनच, जे काम सकस आहार (तूप) करू शकतो, ते काम केवळ बाह्य नटवेपणा (रूप) करू शकत नाही.

"आजकालची मुले जेवणात तूप-दूध टाळतात आणि चेहऱ्यावर चमक आणण्यासाठी महागड्या क्रीम्स लावतात. त्यांना समजावताना आजी म्हणाली, 'अरे बाबांनो, आधी पोटात सकस अन्न जाऊ द्या; तूप करेल ते रूप करणार नाही! आतून शरीर निरोगी असेल, तर चेहरा आपोआपच चमकेल.'"

समानार्थी विचार / संदेश:

खरे सौंदर्य हे आरोग्यात दडलेले असते. (Internal health is true wealth and beauty).

ताकापुरते मामा आणि कोळशापुरते काका

आपले काम साधून घेईपर्यंतच समोरच्या व्यक्तीशी तात्पुरते आणि गोड संबंध ठेवण्याची स्वार्थी प्रवृत्ती.

'ताकापुरते मामा आणि कोळशापुरते काका' ही मराठी भाषेतील मानवी स्वार्थ, लबाडी आणि गरजेपुरती नाती जोडणाऱ्या प्रवृत्तीवर अत्यंत अचूक आणि मार्मिक बोट ठेवणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

यापूर्वी आपण 'ताकापुरती आजीबाई' ही म्हण पाहिली होती, ही म्हण त्याच अर्थाची असून ती अधिक व्याप्तीसह मानवी स्वभावाचे वेगवेगळे पैलू उघड करते.

आपले काम साधून घेईपर्यंत किंवा स्वतःचा स्वार्थ असेपर्यंत एखाद्या व्यक्तीला मान देणे, तिच्याशी गोड बोलणे किंवा जवळीक साधणे; आणि काम संपताच किंवा स्वतःची गरज भागताच तिला ओळखण्यासही नकार देणे.

पूर्वीच्या काळी ग्रामीण भागात लोक एकमेकांवर अवलंबून असायचे. त्या काळातील दोन व्यावहारिक उदाहरणांवरून ही म्हण तयार झाली आहे:

ताकापुरते मामा: कोणाकडून तरी मोफत ताक हवे असेल, तर त्या ताक घुसळणाऱ्या व्यक्तीला किंवा घरच्या प्रमुखाला अगदी

प्रेमाने 'मामा मामा' म्हणून हाका मारायच्या, त्यांची अवाजवी स्तुती करायची. एकदा का ताक मिळाले की त्या 'मामांना' विसरून जायचे.

कोळशापुरते काका: जुन्या काळी शेगड्या किंवा चुली पेटवण्यासाठी किंवा धोब्याला (परिटाला) इस्त्रीसाठी कोळशाची गरज भासायची. ज्यांच्याकडे कोळशाची गोण असायची, त्यांच्याकडून थोडे कोळसे फुकट मिळवण्यासाठी लोक त्यांना अत्यंत आदराने 'काका काका' म्हणत त्यांच्या मागे-पुढे करायचे. कोळसे हातात पडले की काका कोण आणि आपण कोण!

म्हणजेच, समोरच्या व्यक्तीबद्दल मनापासून आदर नसतो, तर तो आदर फक्त 'ताक' आणि 'कोळशा'सारख्या स्वतःच्या गरजेच्या वस्तू मिळवण्यापुरताच मर्यादित असतो.

"निलेशला जोपर्यंत परीक्षेचे प्रोजेक्ट पूर्ण करायचे होते, तोपर्यंत तो रोज राहुलला चहा पाजायचा आणि 'तूच माझा खरा मित्र' म्हणायचा. प्रोजेक्ट सबमिट होताच त्याने राहुलला साधे हाय-बाय करणेही सोडले. राहुल मनाशीच म्हणाला, 'या जगात सगळे ताकापुरते मामा आणि कोळशापुरते काका आहेत!'"

समानार्थी मराठी म्हणी:

ताकापुरती आजीबाई.

गरज सरो आणि वैद्य मरो.

काम झाले, गाढव रडले.

तोंड पाडणे आणि उर बडवणे

एखादी साधी गोष्ट मनासारखी झाली नाही की लगेच अत्यंत हताश होणे आणि मोठे संकट आल्यासारखा आक्रस्ताळेपणा करणे.

मराठी भाषेमध्ये हे दोन्ही अत्यंत लोकप्रिय आणि माणसाच्या तीव्र भावना व्यक्त करणारे वाक्प्रचार आहेत. हे दोन्ही वाक्प्रचार वेगवेगळ्या मानसिक स्थिती दर्शवतात. आपण या दोन्हीचा अर्थ आणि वापर सविस्तर समजून घेऊया:

१. तोंड पाडणे

एखाद्या गोष्टीमुळे अत्यंत निराश होणे, खट्टू होणे, लाज वाटणे किंवा चेहरा विषण्ण (उदास) करणे. जेव्हा माणसाच्या मनासारखी गोष्ट घडत नाही किंवा त्याचा अपमान होतो, तेव्हा त्याच्या चेहऱ्यावरचे भाव अचानक बदलतात, त्यालाच 'तोंड पाडणे' असे म्हणतात.

माणूस जेव्हा आनंदी असतो, तेव्हा त्याचा चेहरा खुललेला असतो. पण दुःख, अपयश किंवा मानहानी झाली की चेहऱ्यावरील स्नायू सैल पडतात आणि तोंड आपोआप खाली झुकते (पडते).

"लाडक्या लेकाने परीक्षेचा निकाल येण्यापूर्वीच नवीन बाईकची मागणी केली होती; पण परीक्षेत कमी गुण मिळाल्यामुळे वडिलांनी त्याला कडक शब्दात सुनावले. वडिलांचा ओरडा ऐकताच मुलाने तोंड पाडले."

२. उर बडवणे

एखाद्या मोठ्या संकटामुळे, अत्यंत जवळच्या व्यक्तीच्या निधनामुळे किंवा प्रचंड नुकसानीमुळे शोक अनावर होऊन छाती बडवून घेणे; अतिशय तीव्र दुःख किंवा पश्चात्ताप व्यक्त करणे.

उर: उर म्हणजे छाती किंवा हृदय.

बडवणे: मारून घेणे वा ठोकून घेणे.

जेव्हा माणसावर दुःखाचा डोंगर कोसळतो आणि ते दुःख शब्दांत मांडणे अशक्य होते, तेव्हा माणूस अत्यंत असहाय्य होऊन रडत-रडत स्वतःच्या छातीवर हात मारून घेतो. लाक्षणिक अर्थाने, एखाद्या गोष्टीसाठी अत्यंत जीवाचा आकांत

करणे किंवा हतबल होऊन शोक करणे म्हणजे 'उर बडवणे' होय.

"पुढचा-मागचा कोणताही विचार न करता रमेशने जुगारामध्ये आपली सगळी वडिलोपार्जित जमीन गमावली. आता नंतर कितीही उर बडवला तरी गेलेली संपत्ती परत येणार नाही, हे त्याला कळून चुकले होते."

'तोंड पाडणे' हे तात्पुरत्या नाराजीचे, निराशेचे किंवा शरमेचे लक्षण आहे (उदा. लहान मुलाला खेळणी न मिळाल्यास तोंड पाडणे).

'उर बडवणे' हे अत्यंत तीव्र, वेदनादायी आणि आकांत करणाऱ्या दु:खाचे किंवा पश्चात्तापाचे लक्षण आहे.

तहान विझली की विहिरीची किंमत उरत नाही

स्वत:ची गरज संपली की ज्या व्यक्तीने किंवा साधनाने मदत केली, त्याला विसरून जाण्याची माणसाची कृतघ्न वृत्ती.

‘तहान विझली की विहिरीची किंमत उरत नाही’ ही मानवी स्वार्थ, कृतघ्नता आणि गरजेपुरती नाती ठेवण्याच्या प्रवृत्तीवर अतिशय अचूक व गंभीर बोट ठेवणारी मराठी म्हण आहे.

यापूर्वी आपण ‘तहानलेला विहिरीकडे जातो...’ ही म्हण पाहिली होती, जी माणसाच्या गरजेबद्दल बोलते. ही म्हण त्या गरजेच्या पुढील टप्प्यावरील मानवी स्वभावाचे विदारक सत्य मांडते.

आपले काम साध्य होईपर्यंत किंवा स्वतःची गरज असेपर्यंत एखाद्या व्यक्तीला किंवा साधनाला प्रचंड महत्त्व देणे, त्याचा आदर करणे; आणि एकदा का आपली गरज संपली (काम झाले), की त्या व्यक्तीला किंवा साधनाला कवडीचीही किंमत न देणे, त्याला पूर्णपणे विसरून जाणे.

तहान विझणे: जेव्हा एखादा माणूस उन्हातान्हातून चालून येतो आणि तो व्याकुळ झालेला असतो, तेव्हा त्याला पाण्याचे महत्त्व सर्वाधिक वाटते.

विहिरीची किंमत: तहान लागलेली असताना त्याला ती विहीर म्हणजे जगातील सर्वात पवित्र आणि महत्त्वाची जागा वाटते. तो अत्यंत आदराने आणि आशेने विहिरीपाशी जातो, पाणी शोषून घेतो. पण एकदा का त्याचे पोट भरले, तहान पूर्णपणे विझली, की तो मागे वळूनही पाहत नाही. तो विहिरीची कृतज्ञता मानत नाही, उलट तिथून निघून जातो.

लाक्षणिक अर्थाने, समाजात अनेक लोक असे असतात जे संकटाच्या वेळी मदतीचा हात देणाऱ्या माणसाला देवासारखे

मानतात. पण संकट टळले की ते त्या उपकारकर्त्याला ओळखतही नाहीत.

"कंपनी तोट्यात असताना मॅनेजरने रात्रं-दिवस एक करून कंपनीला नफ्यात आणले. पण कंपनीची स्थिती सुधारताच मालकाने त्यांना साधे बोनस न देता नोकरीवरून काढून टाकले. खरंच, 'तहान विझली की विहिरीची किंमत उरत नाही' हेच खरे!"

"काही नातेवाईक फक्त अडचणीच्या काळातच पैशांची मदत मागायला येतात आणि काम झाले की फोनही करत नाहीत. त्यांची ही वृत्ती म्हणजेच तहान विझली की विहिरीची किंमत न उरणे होय."

समानार्थी मराठी म्हणी:

गरज सरो आणि वैद्य मरो.

काम झाले, गाढव रडले.

ताकापुरती आजीबाई.

तेल आणि तेलपट दोन्ही गेले

चुकीच्या नियोजनामुळे किंवा अतिलोभामुळे मूळ वस्तू तर जातेच, पण त्यासोबत तिच्यासाठी केलेले कष्ट आणि इतर साधनेही वाया जातात.

‘तेल आणि तेलपट दोन्ही गेले’ (किंवा काही भागांत 'तेल गेले, तूप गेले, हाती धुपाटणे आले') ही मानवी हलगर्जीपणा आणि चुकीच्या नियोजनामुळे होणाऱ्या संपूर्ण नुकसानीवर बोट ठेवणारी एक अत्यंत चपखल मराठी म्हण आहे.

यापूर्वी आपण ‘तेल गेले उकळत, तवा गेला जळत’ ही म्हण पाहिली होती. ही म्हण देखील त्याच अर्थाची असून, त्यात 'तेलपटा'चे अतिशय व्यावहारिक रूपक वापरले आहे.

एखाद्या गोष्टीचा अतिलोभ धरल्यामुळे किंवा अत्यंत निष्काळजीपणे वागल्यामुळे मूळ वस्तू तर गमावणेच, पण त्याचसोबत ती वस्तू आणण्यासाठी किंवा मिळवण्यासाठी वापरलेले साधन (किंवा भांडवल) देखील गमावून बसणे; सर्व बाजूंनी पूर्ण नुकसान होणे.

तेल: स्वयंपाकासाठी किंवा दिव्यासाठी लागणारे मुख्य तेल, जे विकत आणले जाते.

तेलपट: जुन्या काळात ग्रामीण भागात तेल विकत आणण्यासाठी घरून जे कापड, चामड्याची पिशवी किंवा विशिष्ट साधन नेले जायचे, त्याला 'तेलपट' किंवा 'तेलीपट' म्हटले जायचे.

जर तेल घेऊन येणारी व्यक्ती रस्त्यात हलगर्जीपणा करून पडली किंवा तिने निष्काळजीपणा केला, तर आणलेले मौल्यवान तेल तर सांडून (वाया) जातेच; पण ज्या वस्तूत तेल आणले होते, ते साधन किंवा कापड (तेलपट) देखील पूर्णपणे मातीने माखून किंवा फाटून निकामी होते. म्हणजेच, मूळ संपत्ती आणि ती ठेवण्याचे साधन दोन्ही एकाच वेळी नष्ट होते.

"रमेशने जुनी गाडी विकून नवीन मॉडेल घेण्याचे ठरवले. त्याने जुनी गाडी तर विकली, पण त्या पैशातून नवीन गाडी घेण्याऐवजी ते पैसे शेअर्स मार्केटमध्ये लावले आणि तिथे त्याचे मोठे नुकसान झाले. आता त्याच्याकडे जुनी गाडीही उरली नाही आणि नवीन गाडीचे पैसेही गेले; त्याची अवस्था म्हणजे 'तेल आणि तेलपट दोन्ही गेले' अशी झाली."

"व्यापारात अतिलोभ धरून प्रकाशने आपल्या मुख्य दुकानाचा साठा विकून टाकला आणि एजंटला मोठे कमिशन दिले. नंतर तो एजंट पळून गेला. प्रकाशचे तेल आणि तेलपट दोन्ही गेले."

समानार्थी मराठी म्हणी:

तेलही गेले, तूपही गेले, हाती धुपाटणे आले.

तेल गेले उकळत, तवा गेला जळत.

आधीच मरण, त्यात धरण.

तुळशीचे पान ठेवणे

एखाद्या गोष्टीवरचा आपला हक्क पूर्णपणे सोडून देणे किंवा ती गोष्ट नि:स्वार्थी भावनेने समर्पित करणे. ‘तुळशीचे पान ठेवणे’ हा मराठी संस्कृती आणि भाषेतील अत्यंत पवित्र, उदात्त आणि त्यागाची भावना व्यक्त करणारा एक अतिशय प्रसिद्ध वाक्प्रचार आहे.

एखाद्या गोष्टीवरील आपला मालकी हक्क, लोभ किंवा आसक्ती पूर्णपणे सोडून देणे; ती गोष्ट देवाच्या चरणी किंवा दुसऱ्यासाठी अत्यंत नि:स्वार्थ भावनेने अर्पण (दान) करणे.

भारतीय संस्कृतीत, विशेषत: हिंदू परंपरेत, 'तुळशी'ला अत्यंत पवित्र आणि देवाचे रूप मानले गेले आहे.

देवाच्या अर्पणाचे प्रतीक: जेव्हा देवाला नैवेद्य दाखवला जातो किंवा एखादी मौल्यवान वस्तू देवाला अर्पण केली जाते, तेव्हा त्यावर तुळशीचे पान ठेवण्याची प्रथा आहे. तुळशीचे पान ठेवले

की ती वस्तू मानवाच्या मालकीची उरत नाही, तर ती संपूर्णपणे ईश्वराची होते, अशी धारणा आहे.

संकल्प किंवा दान: जुन्या काळी जेव्हा राजे-महाराजे किंवा श्रीमंत लोक आपली जमीन, घर किंवा संपत्ती दान करायचे, तेव्हा त्या दानपत्रावर किंवा भूमीवर तुळशीचे पान ठेवून "मी या वस्तूला आता मुकलो आहे, हिच्यावरचा माझा हक्क मी सोडला आहे" असा संकल्प सोडायचे.

यावरूनच, व्यावहारिक जीवनात जेव्हा एखादी व्यक्ती आपल्या हक्काच्या गोष्टीचा दुसऱ्यासाठी त्याग करते, तेव्हा "तिने त्या गोष्टीवर तुळशीचे पान ठेवले" असे म्हणतात.

"मोठ्या भावाने स्वतःच्या सुखाचा विचार न करता, आपल्या हिश्श्याच्या संपूर्ण जमिनीवर तुळशीचे पान ठेवून ती लहान भावाच्या शिक्षणासाठी आणि लग्नासाठी देऊन टाकली."

"स्वातंत्र्यलढ्यात देशातील हजारो क्रांतिकारकांनी आपल्या संसारावर तुळशीचे पान ठेवले आणि भारतमातेच्या स्वातंत्र्यासाठी प्राण पणाला लावले."

समानार्थी संकल्पना:

जलांजली देणे (हक्क सोडणे).

सर्वसंगपरित्याग करणे.

नि:स्वार्थ भावनेने दान करणे.

तोंडात सोन्याची चमचा घेऊन जन्माला येणे

अत्यंत श्रीमंत, वैभवशाली आणि उच्च कुटुंबात जन्माला आल्यामुळे सुरुवातीपासूनच सर्व सुखांची प्राप्ती असणे.

'तोंडात सोन्याचा चमचा घेऊन जन्माला येणे' (सामान्यतः *'सोन्याचा चमचा'* असे म्हटले जाते) हा मराठी भाषेतील अत्यंत श्रीमंती, वैभव आणि नशिबाची थोरवी दर्शवणारा एक अतिशय प्रसिद्ध वाक्प्रचार आहे.

एखाद्या व्यक्तीचा जन्म अत्यंत श्रीमंत, गर्भश्रीमंत किंवा वैभवशाली कुटुंबात होणे; म्हणजेच जन्मापासूनच कोणत्याही कष्टाशिवाय सर्व प्रकारच्या सुख-सोयी आणि ऐश्वर्य हाताशी असणे.

सोन्याचा चमचा: सोने हे समृद्धी आणि अफाट संपत्तीचे प्रतीक आहे. सर्वसामान्य कुटुंबात बाळाला दूध किंवा अन्न भरवण्यासाठी तांबे, पितळ वा स्टीलचा चमचा वापरतात. परंतु, ज्या घरात लहान बाळाला भरवण्यासाठीसुद्धा चक्क सोन्याचा चमचा वापरला जातो, ते घर वैभवाच्या शिखरावर असते.

घेऊन जन्माला येणे: याचा अर्थ त्या व्यक्तीला हे वैभव मिळवण्यासाठी स्वतः कष्ट करावे लागलेले नाहीत, तर ते त्याला केवळ उच्च कुळात जन्म घेतल्यामुळे उपजतच (वारसाहक्काने) मिळाले आहे.

"राहुलच्या वडिलांचा खूप मोठा हिऱ्यांचा व्यवसाय आहे, त्यामुळे राहुलला कधीच पैशांची चणचण भासली नाही. तो खरंच तोंडात सोन्याचा चमचा घेऊन जन्माला आला आहे."

"काही लोक तोंडात सोन्याचा चमचा घेऊन जन्माला येतात, तर काहींना आपल्या कष्टाच्या जोरावर स्वतःचे साम्राज्य उभे करावे लागते."

समानार्थी इंग्रजी वाक्प्रचार:

Born with a silver spoon in one's mouth. (इंग्रजीत 'रुप्याचा/चांदीचा चमचा' हा वाक्प्रचार वापरतात, ज्याचा अर्थ मराठीत 'सोन्याचा चमचा' असा केला जातो.)

तळ्याची मासोळी तळ्यातच राहणार

संकुचित विचारसरणी असलेली किंवा मर्यादित वर्तुळात राहणारी व्यक्ती कितीही प्रयत्न केले, तरी आपल्या मूळ परिघाच्या बाहेर पडू शकत नाही.

‘तळ्याची मासोळी तळ्यातच राहणार’ ही माणसाची मर्यादित क्षमता, त्याची ठराविक परिस्थिती किंवा त्याच्या नशिबाची अटळ चौकट दाखवणारी एक अत्यंत मार्मिक मराठी म्हण आहे.

यापूर्वी आपण ‘ताकातले पाखरू ताकातच मरणार’ ही म्हण पाहिली होती, जी संकुचित दृष्टिकोनावर भाष्य करते. ही म्हण

प्रामुख्याने माणसाचे मूळ स्थान, त्याचे मर्यादित क्षेत्र आणि तिथून बाहेर पडण्याच्या त्याच्या क्षमतेच्या मर्यादेवर बोट ठेवते.

ज्या व्यक्तीचे अस्तित्व किंवा क्षमता एका ठराविक, लहान क्षेत्रापुरतीच मर्यादित असते, ती व्यक्ती कितीही प्रयत्न केले तरी त्या परिघाच्या बाहेर जाऊन मोठे साम्राज्य उभे करू शकत नाही; ती शेवटी आपल्या मूळ जागीच (परिस्थितीत) राहते.

थोडक्यात, स्थानिक पातळीवर कितीही चमक असणारी व्यक्ती मोठ्या किंवा अथांग क्षेत्रात (उदा. समुद्रात) टिकू शकत नाही, तिचे स्थान तिच्या मर्यादित जगातच सुरक्षित असते.

तळ्याची मासोळी: तळे (तलाव) हे आकाराने मर्यादित आणि संथ पाण्याचे ठिकाण असते. त्यात राहणारी मासोळी (मासा) त्या तळ्यात अतिशय वेगाने पोहू शकते, तिथे ती स्वतःला तिथली 'राणी' समजते.

तळ्यातच राहणार: त्या मासोळीला जर समुद्राच्या अथांग लाटांमध्ये किंवा मोठ्या नदीच्या तीव्र प्रवाहात सोडले, तर ती तिथे टिकू शकत नाही. तिची क्षमता फक्त त्या तळ्यापुरतीच असते. म्हणून, समुद्राची स्वप्ने पाहिली तरी ती 'तळ्याची मासोळी शेवटी तळ्यातच राहते'.

व्यावहारिक जीवनात, अनेक लोक आपल्या गावात, लहान नोकरीत किंवा छोट्या व्यवसायात खूप यशस्वी असतात. पण जेव्हा ते कोणतीही पूर्वतयारी न करता अचानक खूप मोठी झेप घेण्याचा प्रयत्न करतात, तेव्हा त्यांना आपल्या मर्यादेची जाणीव होते आणि ते पुन्हा आपल्या जुन्याच चौकटीत परत येतात.

"शहरातील मोठ्या उद्योगपतींशी स्पर्धा करण्यासाठी विलासने बँकेकडून मोठे कर्ज घेऊन नवीन फॅक्टरी सुरू केली; पण जागतिक बाजारपेठेचे नियम न समजल्यामुळे त्याला मोठा तोटा झाला आणि त्याला पुन्हा गावाकडच्या छोट्या दुकानावर यावे लागले. हे पाहून त्याचे काका म्हणाले, 'अरे बाबा, अथांग समुद्रात पोहायला ताकद लागते, तळ्याची मासोळी शेवटी तळ्यातच राहणार!'"

"गावातील राजकारणात दादांचे वजन खूप मोठे आहे, पण जेव्हा त्यांनी विधानसभेची निवडणूक लढवली तेव्हा त्यांना कळून चुकले की तळ्याची मासोळी तळ्यातच राहते, मोठ्या राजकारणात आपले स्थान निर्माण करणे सोपे नाही."

समानार्थी विचार / वाक्प्रचार:

आपल्याच चौकटीत सुखी राहणे.

कुपमंडूक (विहिरीतील बेडूक).

तरणा सांगतो कली, आणि म्हातारा म्हणतो मीच अनुभवली

तरुणाने नव्या काळातील कितीही प्रगत गोष्टी सांगितल्या, तरी ज्येष्ठ व्यक्ती आपल्या गाठीशी असलेल्या जुन्या अनुभवाचा बडेजाव मिरवतेच.

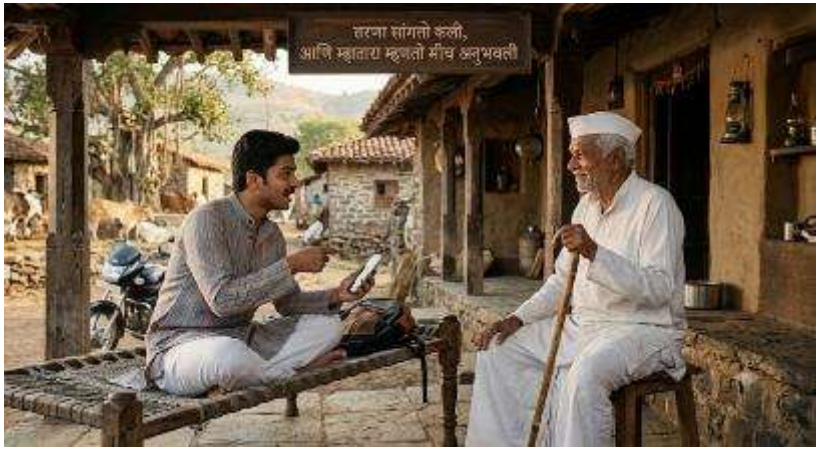

'तरणा सांगतो कली, आणि म्हातारा म्हणतो मीच अनुभवली' ही मराठी भाषेतील अत्यंत मार्मिक आणि दोन पिढ्यांमधील विचारांची देवाणघेवाण, समज-गैरसमज आणि अनुभवाचे महत्त्व अधोरेखित करणारी एक वैशिष्ट्यपूर्ण म्हण आहे.

यापूर्वी आपण 'तरण्याचे झाले कोळसे...' ही विपरित परिस्थिती दर्शवणारी म्हण पाहिली होती, तर ही म्हण प्रामुख्याने तरुणांचा अतिउतावळेपणा/उत्साह आणि वृद्धांचा प्रगल्भ अनुभव यांच्यातील संवादावर भाष्य करते.

जेव्हा एखादा तरुण माणूस नव्या युगाच्या किंवा चालू परिस्थितीच्या (कलियुगाच्या) मोठ्या गप्पा मारतो, बदलत्या जगाबद्दल सांगतो; तेव्हा अनुभवी वृद्ध माणूस त्याला शांतपणे सांगतो की, "तू ज्या गोष्टींबद्दल आज फक्त बोलत आहेस, त्या सगळ्या परिस्थितीचा आणि चढ-उतारांचा प्रत्यक्ष अनुभव मी माझ्या आयुष्यात आधीच घेतला आहे."

थोडक्यात, तरुणांच्या नव्या कल्पना किंवा आव्हाने ही अनुभवी लोकांसाठी नवीन नसतात, त्यांनी ते दिवस आधीच पाहिलेले असतात.

तरणा सांगतो कली: इथे 'तरणा' म्हणजे तरुण पिढी आणि 'कली' म्हणजे कलियुग किंवा बदलत्या काळातील कठीण परिस्थिती, नवी आव्हाने, लबाडी किंवा तंत्रज्ञान. तरुण व्यक्ती उत्साहाच्या भरात जगातील वाईट किंवा नव्या गोष्टींबद्दल मोठ्या रंजकतेने आणि अभिमानाने सांगू लागते, जणू काही हे फक्त तिलाच माहीत आहे.

म्हातारा म्हणतो मीच अनुभवली: वृद्ध किंवा अनुभवी माणूस हसून उत्तर देतो की, बाबा रे, हा काळ किंवा हे जगाचे रंग मी आधीच अनुभवले आहेत (माझे केस उन्हात पांढरे झालेले नाहीत).

१. सकारात्मक छटा: तरुणांनी ज्येष्ठांच्या अनुभवाचा आदर केला पाहिजे, कारण आपण ज्या अडचणींना आज सामोरे जात आहोत, त्यातून आपले पूर्वज आधीच जाऊन आले आहेत.

२. उपरोधिक छटा: काही वेळा तरुण पिढी जेव्हा खूप शहाणपणा शिकवायला जाते, तेव्हा जुनी पिढी 'आम्हाला सगळे माहीत आहे' या अविर्भावात त्यांचा उत्साह शांत करते, अशा वेळीही ही म्हण उपरोधाने वापरली जाते.

"नितीनने जेव्हा वडिलांना शेअर्स मार्केटमधील मंदी आणि जागतिक आर्थिक संकटाबद्दल मोठ्या तावातावाने सांगायला सुरुवात केली, तेव्हा त्याचे वडील शांतपणे हसले आणि म्हणाले, 'अरे बाळा, १९९२ आणि २००८ ची मोठी मंदी मी स्वतः अंगावर झेलली आहे आणि त्यातून घर सांभाळले आहे. तुझी अवस्था अशी आहे की तरणा सांगतो कली, आणि म्हातारा म्हणतो मीच अनुभवली! त्यामुळे मला ज्ञान देण्यापेक्षा आधी शांतपणे अनुभव घ्यायला शीक.'"

तवा थंड तर जेवण बंद

रोज कष्ट केले तरच रोजची चूल पेटते; कष्ट थांबले की जगण्याची भ्रांत होते (रोजगारावर जगणाऱ्यांची व्यथा).

‘तवा थंड तर जेवण बंद’ (किंवा काही भागांत 'तवा तापेल तर भाकर भाजेल') ही सर्वसामान्य श्रमजीवी कुटुंबांचे कष्टमय जीवन आणि रोजच्या रोजगाराचे महत्त्व अधोरेखित करणारी एक अत्यंत वास्तववादी मराठी म्हण आहे.

रोजच्या कष्टावर आणि कमाईवरच ज्यांचे जीवन अवलंबून असते, अशा कुटुंबांची विदारक स्थिती या म्हणीतून व्यक्त होते. म्हणजेच, जोपर्यंत रोज काम करून पैसे मिळत राहतील (चूल पेटत राहील), तोपर्यंतच घरात अन्न मिळेल; काम बंद पडले की उपासमारीची वेळ येणे.

तवा थंड असणे: चूल किंवा गॅस पेटवला नाही, तर तवा थंड राहतो. तवा थंड असणे हे घरात दारिद्र्य, बेरोजगारी किंवा अन्नधान्य नसण्याचे थेट लक्षण आहे.

जेवण बंद: जर तवा गरम झाला नाही, तर त्यावर भाकरी किंवा पोळी भाजली जाणार नाही, पर्यायाने घरातील सदस्यांना उपाशी राहावे लागेल.

ही म्हण प्रामुख्याने रोजंदारीवर काम करणारे मजूर, नाकावरचे कामगार किंवा हातावर पोट असणाऱ्या गरीब कुटुंबांच्या जगण्याशी जोडलेली आहे. त्यांच्या आयुष्यात 'बचत' किंवा 'शिल्लक' असे काही नसते; आज कमावले तरच आज संध्याकाळी त्यांच्या घरात चूल पेटते.

"लॉकडाऊनच्या काळात हातावर पोट असणाऱ्या बांधकाम मजुरांची अवस्था अत्यंत दयनीय झाली होती. रोजचे काम सुटल्यामुळे त्यांच्या घरात अन्नधान्याचा तुटवडा निर्माण झाला. त्यांच्या या परिस्थितीचे वर्णन करताना एका समाजसेवकाने म्हटले, 'या कष्टकऱ्यांचे आयुष्य म्हणजे तवा थंड तर जेवण बंद... शासन जोपर्यंत यांना थेट मदत करत नाही, तोपर्यंत यांचे जगणे कठीण आहे.'"

समानार्थी मराठी म्हणी:

हातावर पोट असणे.

रोज मरे त्याला कोण रडे, रोज विहीर खणे त्याला कोण पाणी पाजे.

चूल पेटेल तरच पोट भरेल.

तुझ्या लग्नाला बारा वर्ष, आणि मला म्हणतोस नवरी कुठे आहे?

एखादी गोष्ट पूर्णपणे घडून गेल्यानंतर किंवा जुनी झाल्यानंतर, त्याबद्दल अतिशय प्राथमिक आणि अडाणीपणाचा प्रश्न विचारणे.

‘तुझ्या लग्नाला बारा वर्ष, आणि मला म्हणतोस नवरी कुठे आहे?’ ही मराठी भाषेतील अत्यंत उपरोधिक, चपखल आणि समोरच्या व्यक्तीच्या प्रचंड निष्काळजीपणावर किंवा अज्ञानावर बोट ठेवणारी एक लोकप्रिय आणि विनोदी म्हण आहे.

ज्या गोष्टीला खूप मोठा काळ उलटून गेला आहे किंवा जी गोष्ट सर्वांना आधीच पूर्णपणे माहीत आहे, त्या अतिशय जुन्या आणि उघड गोष्टीबद्दल एखादी व्यक्ती अचानक असा प्रश्न विचारते, जणू काही ती गोष्ट आत्ताच घडत आहे किंवा तिला त्याबद्दल काहीच माहीत नाही.

थोडक्यात सांगायचे तर, अतिशय उशिरा जाग येणे, कमालीचा आळस दाखवणे किंवा संपूर्ण रामायण ऐकून 'रामाची सीता कोण?' असा मूर्खपणाचा प्रश्न विचारणे.

लग्नाला बारा वर्ष: 'बारा वर्ष' हा एक तपाइतका मोठा काळ मानला जातो. एखाद्या माणसाच्या लग्नाला बारा वर्षे झाली आहेत, म्हणजेच त्याचा संसार जुना झाला आहे, त्याला मुलेबाळे झाली असतील आणि लग्न ही गोष्ट इतिहास जमा झाली आहे.

नवरी कुठे आहे?: इतका प्रदीर्घ काळ उलटून गेल्यानंतरही जर तोच माणूस दुसऱ्याला विचारत असेल की "माझी नवरी कुठे

आहे?", तर तो त्याचा कमालीचा विसरभोळेपणा, गाफीलपणा किंवा मूर्खपणा दर्शवतो.

"गेली तीन वर्षे राहुल एकाच ऑफिसमध्ये एकाच प्रोजेक्टवर काम करत आहे. आज अचानक मीटिंगमध्ये त्याने मॅनेजरला विचारले, 'सर, या प्रोजेक्टचा मूळ उद्देश काय आहे?' त्यावर मॅनेजर कपाळावर हात मारून म्हणाला, 'अरे राहुल, तुझ्या लग्नाला बारा वर्ष झाली आणि आता मला विचारतोस नवरी कुठे आहे? इथं प्रोजेक्ट संपत आलाय आणि तुला आता उद्देश आठवतोय का?'"

"परीक्षा दोन दिवसांवर आली असताना अमोलने मित्राला फोन करून विचारले, 'यावेळी आपला सिलॅबस बदलला आहे का रे?' मित्र हसून म्हणाला, 'तुझी अवस्था म्हणजे तुझ्या लग्नाला बारा वर्ष आणि मला म्हणतोस नवरी कुठे आहे अशी आहे; वर्षभर कॉलेज करून आता सिलॅबस विचारतोस!'"

समानार्थी मराठी म्हणी / वाक्प्रचार:

सगळे रामायण ऐकून रामाची सीता कोण म्हणून विचारणे.

हरिद्वारला जाऊन आल्यावर गंगेचे नाव विचारणे.

तोंड सुळसुळीत आणि मन काळकुट्ट

वरून बोलताना अतिशय मऊ, गोड आणि आर्जवी बोलायचे, पण मनात मात्र समोरील व्यक्तीबद्दल अत्यंत द्वेष आणि अढी बाळगायची (दांभिक स्वभाव).

‘तोंड सुळसुळीत आणि मन काळकुट्ट’ (किंवा काही भागांत 'तोंड गुळगुळीत आणि मन काळकुट्ट') ही मानवी ढोंगीपणा, लबाडी आणि कपटी स्वभावावर अत्यंत तीव्र शब्दांत प्रहार करणारी एक प्रसिद्ध मराठी म्हण आहे.

वरवर पाहता समोरच्याशी अत्यंत गोड, मधाळ आणि लाघवी बोलणे; पण मनात मात्र त्याच व्यक्तीबद्दल कमालीचा द्वेष, कपट, मत्सर किंवा गैरविचार बाळगणे. म्हणजेच, माणसाचे बाह्य वर्तन आणि अंतर्गत विचार यांमधील दुटप्पीपणा दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

तोंड सुळसुळीत (किंवा गुळगुळीत): एखादी वस्तू जशी सुळसुळीत किंवा गुळगुळीत असते, तिथून हात लगेच घसरतो. तसेच काही लोकांची जीभ किंवा बोलणे इतके गुळगुळीत (गोड) असते की, समोरच्याला त्यांच्या बोलण्यात जराही खोटेपणा जाणवत नाही. ते समोर अतिशय आपुलकी दाखवतात.

मन काळकुट्ट: 'काळकुट्ट' म्हणजे गडद काळा रंग, जो अंधार, पाप किंवा कपटाचे प्रतीक आहे. वरून गोड बोलणाऱ्या अशा व्यक्तीच्या मनात आतून मात्र दुसऱ्याचे वाईट चिंतण्याचे काळेकुट्ट विचार चालू असतात.

थोडक्यात सांगायचे तर, अशी माणसे समोर 'मित्र' म्हणून वागतात आणि पाठीत खंजीर खुपसतात.

"शीतल समोर आल्यावर तर संजना तिची कौतुके करून थकत नाही, पण ती पाठ फिरवताच तिच्याबद्दल ऑफिसमध्ये नको त्या अफवा पसरवते. संजनाचा हा स्वभाव पाहून तिची सहकारी म्हणाली, 'तिच्यावर कधीच विश्वास ठेवू नकोस, तिची वृत्ती म्हणजे तोंड सुळसुळीत आणि मन काळकुट्ट अशी आहे!'"

समानार्थी मराठी म्हणी / वाक्प्रचार:

मुखात राम आणि बगलेत सुरी.

ओठात एक आणि पोटात एक.

वर पांढरे, आत काळे.

गळ्यात गळा आणि पाठीत सुरा.

तळहातावरची रेषा कधी पुसता येत नाही

प्रारब्ध किंवा नशिबात लिहिलेल्या गोष्टी कितीही प्रयत्न केले तरी टाळता येत नाहीत, असा मानवी समज.

'तळहातावरची रेषा कधी पुसता येत नाही' ही मराठी भाषेतील नशीब, प्राक्तन आणि नियतीच्या अटळतेवर भाष्य करणारी एक अत्यंत लोकप्रिय आणि पारंपरिक म्हण आहे.

माणसाच्या नशिबात किंवा प्रारब्धात जे लिहून ठेवले आहे, ते कोणत्याही परिस्थितीत टळत नाही; नियतीचा खेळ किंवा नशिबाचे भोग माणसाला भोगावेच लागतात, ते बदलणे कोणाच्याही हातात नसते.

तळहातावरची रेषा: हस्तसामुद्रिक शास्त्रानुसार (Palmistry) माणसाच्या तळहातावरील रेषा या त्याचे भविष्य, सुख-दुःख आणि आयुष्य ठरवतात अशी लोकधारणा आहे. या रेषा उपजतच त्वचेवर कोरलेल्या असतात.

कधी पुसता येत नाही: आपण कागदावर पेन्सिलने लिहिलेले पुसू शकतो, पण तळहातावर निसर्गाने कोरलेल्या या रेषा कितीही प्रयत्न केले तरी मिटवता किंवा पुसता येत नाहीत.

लाक्षणिक अर्थाने, माणसाच्या आयुष्यात काही घटना अशा घडतात—जसे की अचानक आलेले मोठे संकट किंवा

अनपेक्षित लाभ—ज्यावर माणसाचे स्वतःचे नियंत्रण नसते. अशा वेळी 'हे नशिबात आधीच लिहिले होते आणि ते अटळ होते' हे सांगण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

"रावासाहेबांनी आपल्या एकुलत्या एका मुलाला सर्व सुखे दिली, त्याला कधीही कशाची कमतरता भासू दिली नाही. पण एका अचानक झालेल्या अपघातात तो मरण पावला. दुःखात बुडालेल्या रावासाहेबांचे सांत्वन करताना गावचे सरपंच म्हणाले, 'रावासाहेब, दुःख करू नका, तळहातावरची रेषा कधी पुसता येत नाही. नशिबाचे भोग भोगल्याशिवाय गत्यंतर नसते.'"

"अथक परिश्रम करूनही जेव्हा अपयश पदरी आले, तेव्हा सुधीरने नशिबावर हवाला ठेवत विचार केला की, तळहातावरची रेषा कधी पुसता येत नाही, जे व्हायचे ते होणारच."

समानार्थी मराठी म्हणी / विचार:

दैव बलवत्तर असणे.

ललाटलेख कधी पुसत नाही. (कपाळावर लिहिलेले नशीब मिटत नाही.)

नशिबाचे भोग अटळ असतात.

तोंड सुळसुळीत आणि हात पाशवी

वरवर बोलताना अत्यंत गोड आणि मऊ बोलायचे, पण प्रत्यक्षात कृती करताना मात्र अत्यंत कठोर किंवा क्रूर वागायचे.

"तोंड सुळसुळीत आणि हात पाशवी" ही मराठीतील एक अत्यंत चपखल आणि मानवी स्वभावाच्या दुटप्पीपणावर बोट ठेवणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, बोलण्यात कमालीचा गोडवा किंवा सुळसुळीतपणा (लाघवीपणा) असणे, परंतु प्रत्यक्षात कृती मात्र अत्यंत क्रूर, हिंसक किंवा पाशवी असणे.

तोंड सुळसुळीत: एखादी व्यक्ती बोलताना खूप गोड बोलते, समोरच्याला पटवून देण्यात पटाईत असते किंवा वरवर खूप सहानुभूती दाखवते (जसे हातातून सुळसुळीत मासा निसटावा, तसे यांचे बोलणे अगदी सहज आणि आकर्षक वाटते).

हात पाशवी: पण जेव्हा प्रत्यक्ष कृती करण्याची किंवा अधिकार गाजवण्याची वेळ येते, तेव्हा तीच व्यक्ती अत्यंत निर्दयी, कठोर आणि प्राण्यांसारखी (पाशवी) क्रूर वागणूक देते.

समाजातील किंवा व्यक्तींच्या दुटप्पी (Double-standard) वर्तनावर टीका करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

ढोंगीपणा (Hypocrisy): वरवर पांढरपेशा किंवा सभ्य दिसणाऱ्या, पण आतून कमालीच्या दुष्ट असणाऱ्या प्रवृत्तीला उघड करण्यासाठी हा वाक्प्रचार योग्य ठरतो.

सत्तेचा किंवा अधिकाराचा दुरुपयोग: अनेकदा व्यवस्था, अधिकारी किंवा काही व्यक्ती जनतेशी किंवा हाताखालील लोकांशी बोलताना खूप नियम आणि हिताच्या गोष्टी बोलतात; पण प्रत्यक्षात त्यांच्यावर अन्याय करताना किंवा शोषण करताना जराही दया दाखवत नाहीत.

समान अर्थाच्या इतर म्हणी

मराठीत या स्वरूपाचे वर्तन दाखवणाऱ्या इतरही काही प्रसिद्ध म्हणी आहेत:

"मुखात राम आणि हातात सुरी" (बोलण्यात देवत्व आणि मनात किंवा कृतीत घात).

"बोले तैसा न चाले" (बोलणे एक आणि कृती दुसरीच).

"वरती सोंग आणि आतून ढोंग"

थोडक्यात सांगायचे तर: ही म्हण अशा व्यक्तींचे वर्णन करते ज्यांच्या बोलण्यावर (शब्दांवर) कधीही विश्वास ठेवता येत नाही, कारण त्यांच्या गोड बोलण्यामागे त्यांची पाशवी किंवा क्रूर कृत्यं

लपलेली असतात. 'शब्दांचा सुळसुळीतपणा' हा केवळ एक मुखवटा असतो.

तूप खाऊन सुज आली तर ती टिकत नाही

चुकीच्या किंवा अनैतिक मार्गाने मिळवलेले वैभव, श्रीमंती आणि मोठेपणा फार काळ टिकत नाही; तो पोकळ फुगवटा ठरतो.

"तूप खाऊन सूज आली तर ती टिकत नाही" ही मराठीतील एक अत्यंत अर्थपूर्ण आणि मानवी स्वभावाच्या तात्पुरत्या बडेजावावर बोट ठेवणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ आणि व्यावहारिक अर्थ असा की, दिसणारा फुगोश किंवा श्रीमंती जर नैसर्गिक नसेल, तर ती फार काळ टिकू शकत नाही.

तूप खाऊन सूज: शरीराला खरी पुष्टी किंवा ताकद मिळणे वेगळे आणि चुकीच्या आहार-विहारामुळे किंवा आजारपणामुळे शरीरावर तात्पुरती सूज येणे वेगळे. तूप खाल्ल्याने ताकद येते, पण जर त्यामुळे शरीराला (विकृत) सूज आली असेल, तर ती आरोग्याचे लक्षण नव्हे; ती तात्पुरती असते आणि लवकरच उतरते.

ती टिकत नाही: याचप्रमाणे, जेव्हा एखाद्या व्यक्तीला अचानक, अनपेक्षितपणे किंवा चुकीच्या मार्गाने वैभव, श्रीमंती, सत्ता किंवा मोठेपण मिळते, तेव्हा त्याचा तो बडेजाव फार काळ टिकत नाही. ती सूज जशी उतरते, तसेच त्याचे ते खोटे मोठेपणही लवकरच नष्ट होते.

समाजातील तात्पुरत्या स्वरूपाच्या बडेजावावर किंवा दिखाऊपणावर टीका करण्यासाठी ही म्हण प्रामुख्याने वापरली जाते:

तात्पुरती श्रीमंती किंवा यश: अचानक लॉटरी लागणे, वारसाहक्काने किंवा चुकीच्या मार्गाने धनलाभ झाल्यावर काही लोक खूप फुशारकी मारतात. अशा वेळी त्यांचे ते मोठेपण 'तूप खाऊन आलेल्या सुजेसारखे' असते, जे परिस्थिती बदलताच नाहीसे होते.

दिखाऊपणा (Artificial Grandeur): स्वतःजवळ क्षमता नसताना केवळ बाह्य साधनांचा किंवा इतरांच्या पैशांचा वापर करून जे मोठेपणा मिरवतात, त्यांच्या बाबतीत ही म्हण चपखल बसते.

खोट्या प्रतिष्ठेचा फुगा: समाजात काही लोकांची प्रतिष्ठा खूप फुगलेली दिसते, पण तिला जर कर्तृत्वाचा पाया नसेल, तर तो फुगा लवकरच फुटतो.

समान अर्थाच्या इतर म्हणी

मराठीत या संकल्पनेशी मिळत्याजुळत्या इतरही काही म्हणी आहेत:

"उथळ पाण्याला खळखळाट फार" (कमी ज्ञान किंवा गुणवत्ता असणाऱ्यांचा दिखाऊपणा जास्त असतो).

"आळवावरचे पाणी" (तात्पुरते असणे).

"चार दिवस सासूचे, चार दिवस सुनेचे" (परिस्थिती नेहमी सारखी राहत नाही, विशेषतः खोटा बडेजाव टिकत नाही).

माणसाचे मूळ कर्तृत्व, सचोटी आणि खरे गुण हेच कायम टिकणारे असतात. बाह्य कारणांनी किंवा चुकीच्या मार्गाने आलेले तात्पुरते मोठेपण हे आजारपणाच्या सुजेसारखे असते—ते वरवर मोठे दाखवते, पण आतून पोखरलेले असते आणि शेवटी टिकत नाही.

तळ्यातले पाणी तळ्यातच आटणे

एखाद्या गोष्टीचा फायदा किंवा तिचे अस्तित्व ज्या ठिकाणाहून सुरू झाले, तिथेच गुप्तपणे संपून जाणे; बाहेर त्याचा काहीही उपयोग न होणे.

"तळ्यातले पाणी तळ्यातच आटणे" ही मराठीतील अत्यंत उद्बोधक आणि मानवी प्रयत्नांच्या अपयशावर किंवा मर्यादांवर प्रकाश टाकणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा की, ज्या गोष्टी जिथून निर्माण झाल्या किंवा जिथे उपलब्ध होत्या, त्या तिथेच संपून जाणे; त्यांचा बाहेरच्या जगाला किंवा मूळ हेतूला कोणताही उपयोग न होणे.

तळ्यातले पाणी: तळे हे पाण्याचा साठा असतो, ज्याचा उपयोग शेतीसाठी, पिण्यासाठी किंवा इतर गरजा भागवण्यासाठी होणे अपेक्षित असते.

तळ्यातच आटणे: जर ते पाणी कालव्याद्वारे किंवा उपसा करून लोकांपर्यंत पोहोचण्याऐवजी, उन्हाच्या तीव्रतेने किंवा देखभालीअभावी तलावातच सुकले (आटले), तर ते पाणी निरुपयोगी ठरते. म्हणजेच, उपलब्ध साधनसामग्रीचा किंवा क्षमतेचा योग्य वापर न होता ती अंतर्गत कारणांमुळे तिथेच नष्ट होते.

ही म्हण केवळ पाण्याच्या संदर्भात नसून मानवी जीवन, अर्थकारण आणि नियोजनातील त्रुटी दाखवण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर वापरली जाते:

योजना किंवा निधीचा अपव्यय: शासनाने किंवा एखाद्या संस्थेने एखाद्या मोठ्या कामासाठी निधी मंजूर केला, परंतु तो निधी प्रत्यक्ष लोकांपर्यंत किंवा कामापर्यंत पोहोचण्यापूर्वीच अंतर्गत प्रशासकीय खर्च, भ्रष्टाचार किंवा ढिसाळ नियोजनामुळे तिथेच संपला, तर अशा वेळी म्हणतात की, "योजना तर झाली, पण तळ्यातले पाणी तळ्यातच आटले."

विचारांची किंवा कौशल्याची कोंडी: एखाद्या व्यक्तीकडे खूप चांगली बुद्धिमत्ता, कल्पना किंवा कौशल्य असणे; परंतु योग्य संधी न मिळाल्यामुळे किंवा संकोची स्वभावामुळे त्या कल्पना प्रत्यक्ष कृतीत न येता मनातल्या मनातच विरून जाणे.

अंतर्गत कलह (Internal Disputes): एखाद्या कुटुंबात किंवा व्यवसायात खूप मोठी संपत्ती किंवा ताकद असते, परंतु आपापसातील भांडणांमुळे ती संपत्ती बाहेरच्या कामाला न येता आपसातच नष्ट होते.

समान अर्थाच्या इतर म्हणी / वाक्प्रचार

या संकल्पनेशी साधर्म्य दर्शवणारे काही मराठी वाक्प्रचार खालीलप्रमाणे आहेत:

"घरचे घरी आणि पाय धुरपटी" (गोष्ट जागच्या जागीच मिटणे किंवा निरर्थक ठरणे).

"गंगेचे पाणी गंगेला अर्पण" (याचा अर्थ थोडा सकारात्मक असतो—ज्यातून घेतले त्यालाच देणे; परंतु 'तळ्यातले पाणी' यामध्ये मात्र संसाधनांचा झालेला नुकसान किंवा अपव्यय हा मुख्य भाव असतो).

साधनसामग्री, पैसा, ज्ञान किंवा ऊर्जा कितीही समृद्ध असली, तरी जर तिचा योग्य वेळी योग्य ठिकाणी प्रवाह झाला नाही, तर ती स्वतःमध्येच जिरून नष्ट होते. कोणतीही क्षमता सत्कारणी लागल्याशिवाय तिचे मूल्य सिद्ध होत नाही, हाच या म्हणीचा गाभा आहे.

तुळशीच्या लग्नाला उभे राहणे

एखाद्या चांगल्या किंवा धार्मिक कार्यात केवळ नावापुरते किंवा औपचारिक उपस्थिती लावणे.

"तुळशीच्या लग्नाला उभे राहणे" या मराठी वाक्प्रचाराचा उगम आपल्या सांस्कृतिक परंपरेतून आणि लग्नकार्यातील एका विशिष्ट प्रथेमधून झाला आहे.

या वाक्प्रचाराचा मुख्य अर्थ असा की, कोणतीही मोठी पूर्वतयारी न करता किंवा स्वतःची कोणतीही विशेष जबाबदारी (जसे की आर्थिक किंवा व्यवस्थापकीय) न घेता, केवळ वेळेवर हजेरी

लावणे किंवा एखादे काम अगदी सहजपणे, विनासायास पार पाडणे.

सांस्कृतिक संदर्भ: कार्तिकी एकादशीनंतर (नोव्हेंबर-डिसेंबर दरम्यान) हिंदू संस्कृतीत तुळशीचे लग्न लावले जाते. हे लग्न घरच्या घरी, अतिशय साध्या पद्धतीने, मोजक्या साहित्यात आणि कोणताही मोठा गाजावाजा किंवा खर्च न करता लावले जाते. नेहमीच्या लग्नासारखी इथे मोठी तयारी, वऱ्हाडी, मांडव किंवा जेवणावळीचे मोठे नियोजन करावे लागत नाही. घरचे लोक केवळ पूजेची तयारी करून 'मंगलाष्टके' म्हणायला उभे राहतात आणि लग्न पार पडते.

लाक्षणिक अर्थ: याच पार्श्वभूमीवर, जेव्हा एखादी व्यक्ती कोणत्याही कष्टाविना किंवा जबाबदारीविना एखाद्या कार्यात केवळ सामील होते, तेव्हा हा वाक्प्रचार वापरला जातो.

हा वाक्प्रचार दैनंदिन जीवनात वेगवेगळ्या प्रसंगी वापरला जातो:

एखाद्या मोठ्या कार्यक्रमाची किंवा प्रकल्पाची (Project) तयारी इतर लोक रात्रंदिवस राबून करत असतात. पण एखादी व्यक्ती अगदी ऐनवेळी, काम संपत आले की फक्त हजेरी लावते आणि श्रेय घेण्याचा प्रयत्न करते. अशा वेळी म्हटले जाते, "सगळी

धावपळ आम्ही केली आणि हा मात्र फक्त तुळशीच्या लग्नाला उभे राहिल्यासारखा येऊन उभा राहिला."

कधीकधी एखादे काम किंवा अगदी प्रत्यक्ष लग्नकार्य अत्यंत साधेपणाने, कोणतीही थाटमाट न करता अगदी पाच-दहा मिनिटांत उरकले जाते. अशा वेळी, "त्यांचे लग्न काय, अगदी तुळशीच्या लग्नाला उभे राहिल्यासारखे साधेपणाने पार पडले," असे म्हटले जाते.

समान छटा असणारे इतर वाक्प्रचार

"आयत्या बिळावर नागोबा" (दुसऱ्याने केलेल्या कष्टाचा आयता फायदा घेणे - यात स्वार्थीपणाचा भाव जास्त असतो, तर 'तुळशीच्या लग्नाला उभे राहणे' यात कामाच्या साधेपणाचा किंवा केवळ हजेरी लावण्याचा भाव असतो).

"उपर टपके" (ऐनवेळी येऊन टपकणे).

थोडक्यात सांगायचे तर: कोणत्याही जबाबदारीचे ओझे खांद्यावर न घेता, केवळ नामधारी किंवा औपचारिक सहभाग नोंदवण्याच्या प्रवृत्तीला दाखवण्यासाठी हा वाक्प्रचार वापरला जातो.

तुकाराम बुवांची गाथा बुडाली, तरी कीर्तन चालूच

मूळ आधार किंवा महत्त्वाचे साधन नष्ट झाले, तरी जुन्या सवयीनुसार किंवा परंपरेनुसार वरवरचे काम सुरूच ठेवणे.

"तुकाराम बुवांची गाथा बुडाली, तरी कीर्तन चालूच" ही मराठीतील अत्यंत उद्बोधक, मार्मिक आणि महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक-इतिहास जोडलेली एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा उगम जगद्गुरू संत तुकाराम महाराजांच्या जीवनातील एका ऐतिहासिक प्रसंगातून झाला आहे, परंतु तिचा लाक्षणिक अर्थ मानवी स्वभावावर आणि व्यवहारावर चपखल बोट ठेवतो.

संत तुकाराम महाराजांनी अभंगांची रचना करून ती एका 'गाथेत' (वहीत) लिहून ठेवली होती. तत्कालीन काही सनातनी

आणि कर्मठ लोकांनी तुकोबांच्या वाढत्या लोकप्रियतेचा आणि विचारांचा हेवा करून, त्यांना त्यांच्या अभंगांची गाथा इंद्रायणी नदीत बुडवण्याची सक्ती केली. तुकोबांनी ती गाथा नदीत बुडवली.

परंतु, गाथा जरी पाण्यात बुडाली, तरी तुकोबांचे विचार आणि त्यांचे अभंग लोकांच्या मुखात, मनात आणि कंठात इतके रुजले होते की, लोकांनी त्यांचे कीर्तन, विठ्ठलनाम गजर आणि विचारांचा प्रसार थांबवला नाही. ते अखंड चालूच राहिले. (पुढे ती गाथा इंद्रायणी नदीतून देवाच्या कृपेने जशीच्या तशी वर आली, हा इतिहास वेगळा).

या ऐतिहासिक प्रसंगावरून ही म्हण व्यवहारात रूढ झाली. याचा मुख्य अर्थ असा की:

"एखाद्या कार्याचे मूळ साधन, आधार किंवा मुख्य व्यक्ती दूर झाली किंवा नष्ट झाली, तरीही त्या कार्यातून सुरू झालेली परंपरा, प्रथा किंवा कार्य चालूच राहणे."

गाथा बुडाली: मूळ आधार, दस्तऐवज किंवा मुख्य सूत्रधार नाहीसा होणे.

कीर्तन चालूच: त्या आधारावर सुरू असलेले काम, गाजावाजा किंवा व्यवहार पुढे अखंडपणे सुरू राहणे.

आजच्या काळात ही म्हण दोन वेगवेगळ्या छटांमध्ये (सकारात्मक आणि नकारात्मक) वापरली जाते:

सकारात्मक अर्थ (संस्था किंवा विचारांचे सातत्य): एखाद्या मोठ्या कंपनीचा किंवा संस्थेचा संस्थापक (Founder) मरण पावला, तरी त्यांनी घालून दिलेली शिस्त आणि व्यवस्था यामुळे ती संस्था पूर्वीसारखीच उत्तम चालते. अशा वेळी, मूळ व्यक्ती नसली तरी काम थांबत नाही, या अर्थाने ही म्हण वापरतात.

नकारात्मक किंवा उपरोधिक अर्थ (केवळ दिखाऊपणा): एखाद्या गोष्टीचे मूळ तत्त्व किंवा गाभा संपलेला असतो, पण लोक केवळ नावापुरती किंवा दिखाव्यासाठी ती परंपरा पुढे ओढत असतात. उदाहरणार्थ, एखाद्या कार्यालयात मूळ फायली किंवा मुख्य योजना मंजुरीअभावी रखडलेली असते, पण तिथले कर्मचारी मात्र रोज येऊन जुन्याच कागदपत्रांची निरर्थक जुळवाजुळव करत असतात. अशा वेळी म्हणतात, "मूळ काम तर कधीच संपलंय, पण यांची नुसती गडबड सुरू आहे; जणू तुकाराम बुवांची गाथा बुडाली, तरी कीर्तन चालूच!"

समान अर्थाची म्हण / वाक्प्रचार

"मूळ नष्ट झाले तरी शाखा वाढतात"

"रात्र सरली तरी सोंग संपत नाही" (उपरोधिक संदर्भात).

ही म्हण आपल्याला शिकवते की, जेव्हा एखादा विचार किंवा कार्य जनमानसात खोलवर रुजते, तेव्हा बाह्य साधनं नष्ट झाली तरी त्या कार्याचा प्रवाह थांबवता येत नाही. दुसऱ्या बाजूला, मूळ हेतू विसरून केवळ औपचारिकतेचा खेळ सुरू ठेवणाऱ्या प्रवृत्तीवरही ही म्हण उपरोधिक प्रहार करते.

तळहातावर जीव घेऊन पळणे

अत्यंत मोठ्या संकटातून किंवा मृत्यूच्या दारातून स्वतःचा जीव वाचवण्यासाठी जीवाच्या आकांताने पळ काढणे.

"तळहातावर जीव घेऊन पळणे" (किंवा 'तळहातावर जीव घेऊन धावणे') हा मराठी भाषेतील अत्यंत प्रभावी आणि वारंवार वापरला जाणारा एक प्रसिद्ध वाक्प्रचार आहे.

या वाक्प्रचाराचा मुख्य अर्थ असा की, स्वतःच्या प्राणांची अत्यंत मोठी भीती निर्माण झाल्यामुळे, जीव वाचवण्यासाठी सर्व शक्ती पणाला लावून अतिशय वेगाने पळून जाणे.

तळहातावर जीव घेणे: माणसासाठी सर्वात प्रिय आणि मौल्यवान गोष्ट म्हणजे त्याचा स्वतःचा 'जीव' (प्राण). जेव्हा एखादी व्यक्ती अत्यंत गंभीर संकटात सापडते, तेव्हा ती जणू काही आपला प्राण शरीरातून काढून सुरक्षिततेसाठी तळहातावर ठेवते आणि केवळ तो वाचवण्याच्या एकाच ध्येयाने धावते.

पळणे: आजूबाजूला काय घडते आहे, सामान मागे सुटते आहे की काय, याचे भान न ठेवता केवळ स्वतःला सुरक्षित स्थळी पोहोचवणे.

हा वाक्प्रचार प्रामुख्याने जीवघेण्या संकटाच्या किंवा अतिशय भीतीदायक परिस्थितीचे वर्णन करताना वापरला जातो:

नैसर्गिक आपत्ती किंवा अपघात: भूकंप, पूर, ढगफुटी किंवा अचानक लागलेली आग यांसारख्या संकटाच्या वेळी लोक आपला जीव वाचवण्यासाठी सुरक्षित जागेकडे धावतात.

उदा. "डोंगरावरून दरड कोसळू लागताच पायथ्याशी राहणारे लोक तळहातावर जीव घेऊन सुरक्षित स्थळाकडे पळाले."

जंगली प्राण्यांचा हल्ला: जंगलात किंवा शेतात अचानक वाघ, बिबट्या किंवा रानगव्यासारखा हिंस्र प्राणी समोर आल्यावर होणारी माणसाची अवस्था.

उदा. "शेतात अचानक समोर बिबट्या उभा असलेला पाहून नामदेव तळहातावर जीव घेऊन गावाच्या दिशेने पळाला."

युद्ध किंवा दंगलीची परिस्थिती: अचानक उद्भवलेल्या हिंसक परिस्थितीतून स्वतःची सुटका करून घेताना.

समान अर्थाचे इतर वाक्प्रचार

मराठीत तीव्र भीती किंवा प्राण वाचवण्याच्या धडपडीशी संबंधित इतरही काही वाक्प्रचार आहेत:

"जिवाच्या अकांताने पळणे" (प्राण वाचवण्यासाठी जीवापाड प्रयत्न करत धावणे).

"पाय पाठीवर घेऊन पळणे" (अतिशय वेगाने, मागे न पाहता पळून जाणे).

"जीवावर बेतणे" (प्राण जाण्याची परिस्थिती निर्माण होणे).

जेव्हा समोर उभे असलेले संकट इतके मोठे असते की जिथे केवळ आणि केवळ 'प्राण वाचवणे' हा एकच पर्याय उरतो, तेव्हा माणसाच्या त्या धावपळीला आणि तीव्र भीतीला दर्शवण्यासाठी "तळहातावर जीव घेऊन पळणे" हा वाक्प्रचार वापरतात.

ताकाची चव ताकाला, दुधाची चव दुधाला

प्रत्येक गोष्टीची स्वतःची अशी वेगळी पात्रता आणि महत्त्व असते; दोन वेगवेगळ्या दर्जाच्या गोष्टींची बरोबरी होऊ शकत नाही.

"ताकाची चव ताकाला, दुधाची चव दुधाला" ही मराठीतील एका विशिष्ट न्यायावर आणि वस्तूंच्या अंगभूत गुणांवर प्रकाश टाकणारी अतिशय सुंदर म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, प्रत्येक गोष्टीचे समाजात किंवा निसर्गात एक स्वतंत्र, स्वतःचे असे वेगळे स्थान आणि महत्त्व

असते; एका गोष्टीची तुलना दुसऱ्या गोष्टीशी करून तिचे मूल्य कमी-जास्त करता येत नाही.

ताकाची चव ताकाला: ताक हे आंबट-गोड, पाचक आणि उन्हाळ्यात शरीराला थंडावा देणारे असते. त्याची चव आणि उपयुक्तता वेगळी आहे.

दुधाची चव दुधाला: दूध हे स्निग्ध, पौष्टिक आणि पूर्णान्न मानले जाते. त्याची चव आणि श्रीमंती वेगळी आहे.

जरी दूध आणि ताक एकाच मुळापासून (दुधापासूनच ताक बनते) तयार होत असले, तरी ताक कधी दुधाची जागा घेऊ शकत नाही आणि दूध कधी ताकाचे काम करू शकत नाही. दोन्हींचे महत्त्व आपापल्या जागी श्रेष्ठच आहे.

मानवी स्वभाव, कौशल्ये आणि कौटुंबिक-सामाजिक संबंधांमध्ये या म्हणीचा वापर प्रामुख्याने केला जातो:

अनेकदा पालक आपल्या दोन मुलांची तुलना करतात—एक अभ्यासात हुशार असतो तर दुसरा खेळात किंवा कलेत. अशा वेळी कौशल्याची योग्य कदर करताना म्हटले जाते की, "दोघांची तुलना करू नका, ताकाची चव ताकाला आणि दुधाची चव दुधाला."

प्रत्येक माणसाचा स्वभाव, त्याची काम करण्याची पद्धत आणि त्याचे गुण वेगळे असतात. एखाद्या साध्या, सरळ माणसाची तुलना फार मोठ्या हुशार व्यक्तीशी करून साध्या माणसाला कमी लेखणे चुकीचे आहे, हा विचार ही म्हण पटवून देते.

महागातल्या वस्तूचे महत्त्व वेगळे आणि स्वस्तात मिळणाऱ्या पण अत्यंत गरजेच्या वस्तूचे महत्त्व वेगळे. (उदा. सोन्याने भूक भागत नाही आणि अन्नाने दागिने बनत नाहीत).

समान अर्थाच्या इतर म्हणी

"पाचही बोटे सारखी नसतात" (प्रत्येक व्यक्ती किंवा गोष्ट वेगळी असते).

"आपल्या जागी प्रत्येक जण राजा असतो"

ही म्हण आपल्याला कोणत्याही दोन गोष्टींची निरर्थक तुलना न करण्याचा सल्ला देते. प्रत्येकाची योग्यता, गुणवत्ता आणि उपयोगिता ही स्वतंत्र असते आणि त्या त्या परिप्रेक्ष्यात (Context) ती आदरणीयच असते, हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

तोंड दाबून विहिरीत लोटणे

एखाद्या व्यक्तीला कसलीही दाद मागू न देता, तिचा आवाज दाबून तिला जाणीवपूर्वक संकटात किंवा अडचणीत ढकलणे.

"तोंड दाबून विहिरीत लोटणे" (किंवा 'तोंड दाबून बुक्क्यांचा मार') हा मराठी भाषेतील अत्यंत तीव्र, अन्यायकारक आणि हताश करणाऱ्या परिस्थितीवर बोट ठेवणारा एक प्रसिद्ध वाक्प्रचार आहे.

या वाक्प्रचाराचा मुख्य अर्थ असा की, एखाद्या व्यक्तीवर अत्यंत क्रूर किंवा मोठा अन्याय करणे आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, त्या अन्यायाविरुद्ध त्याला साधी तक्रार करण्याची, ओरडण्याची किंवा दाद मागण्याची संधीही न देणे.

तोंड दाबणे: समोरच्याचा आवाज पूर्णपणे बंद करणे, त्याला बोलण्याचा, प्रतिकार करण्याचा किंवा कोणाकडे मदत मागण्याचा हक्क नाकारणे.

विहिरीत लोटणे: अत्यंत गंभीर संकटात किंवा विनाशाच्या खाईत ढकलून देणे.

जेव्हा तोंड दाबून एखाद्याला विहिरीत ढकलले जाते, तेव्हा ती व्यक्ती वाचण्यासाठी कोणाला हाकही मारू शकत नाही आणि

पाण्यात पडून तिचा अंत निश्चित होतो. हीच अवस्था लाक्षणिक अर्थाने माणसाच्या हतबलतेची असते.

दैनंदिन व्यवहारात, राजकारणात किंवा संस्थात्मक पातळीवर जेव्हा सत्तेचा किंवा बळाचा अवाजवी वापर करून कोणाची कोंडी केली जाते, तेव्हा हा वाक्प्रचार वापरतात:

हुकूमशाही किंवा अधिकाराचा गैरवापर: एखाद्या कार्यालयात किंवा संस्थेत वरिष्ठ अधिकारी आपल्या हाताखालील कर्मचाऱ्यावर चुकीचे काम लादतात. कर्मचारी नकार देऊ शकत नाही कारण नोकरी जाण्याची भीती असते, आणि तो बाहेर कोणाकडे तक्रारही करू शकत नाही. अशा कोंडीला 'तोंड दाबून विहिरीत लोटणे' म्हणतात.

कौटुंबिक किंवा सामाजिक दडपण: समाज किंवा कुटुंबातील काही जुन्या अनिष्ट रूढी-परंपरांमुळे एखाद्या व्यक्तीच्या (विशेषतः स्त्रियांच्या किंवा दुर्बलांच्या) इच्छेविरुद्ध निर्णय घेतले जातात. त्यांना त्यांचे मत मांडू दिले जात नाही आणि परिस्थिती स्वीकारण्यास भाग पाडले जाते.

राजकीय किंवा आर्थिक पिळवणूक: सर्वसामान्य जनतेवर किंवा एखाद्या घटकावर असा नियम किंवा कर लादणे, ज्याचा प्रतिकार करणे सामान्य माणसाच्या आवाक्याबाहेरचे असते.

समान अर्थाचे इतर वाक्प्रचार

मराठीत या स्वरूपाच्या जुलमी कोंडीसाठी इतरही काही वाक्प्रचार प्रसिद्ध आहेत:

"तोंड दाबून बुक्क्यांचा मार" (अन्याय सहन करणे पण तोंड उघडून रडता किंवा सांगताही न येणे).

"गळा आवळणे" (प्रतिकार करण्याची शक्तीच काढून घेणे).

"हातपाय बांधून पाण्यात टाकणे"

हा वाक्प्रचार समाजातील किंवा व्यवस्थेतील अशा टोकाच्या अन्यायाचे आणि शोषणाचे प्रतीक आहे, जिथे पीडित व्यक्तीला केवळ त्रास दिला जात नाही, तर त्या त्रासाविरुद्ध आवाज उठवण्याचा तिचा मूलभूत अधिकारही हिरावून घेतला जातो.

तेल जळते वातीचे, नाव होते दिव्याचे

पडद्यामागे राहून खरे कष्ट किंवा त्याग भलतीच व्यक्ती करते, परंतु त्याचे श्रेय मात्र उघडपणे मिरवणाऱ्या दुसऱ्याच व्यक्तीला मिळते.

"तेल जळते वातीचे, नाव होते दिव्याचे" ही मराठीतील मानवी व्यवहारातील एका अत्यंत महत्त्वाच्या वास्तवावर आणि अन्यायावर बोट ठेवणारी अतिशय मार्मिक म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ आणि लाक्षणिक अर्थ असा की, कष्ट किंवा त्याग प्रत्यक्षात भलतेच कोणीतरी करत असते, परंतु त्याचे श्रेय, नाव किंवा कीर्ती मात्र भलत्याच (वरिष्ठ किंवा ठळकपणे दिसणाऱ्या) व्यक्तीला किंवा गोष्टीला मिळते.

तेल आणि वात जळणे: दिवा जळताना प्रत्यक्ष कष्ट, दाह आणि झीज ही तेलाची आणि कापसाच्या वातीची होत असते. ते स्वतःला संपवून प्रकाश निर्माण करत असतात.

नाव दिव्याचे होणे: परंतु, बाहेरून पाहणाऱ्या जगाला फक्त सुंदर 'दिवा' दिसतो. लोक म्हणतात, "दिवा किती छान प्रकाश देतोय!" पडद्यामागे राहून स्वतःला जाळणाऱ्या तेल-वातीचे नाव कोणाच्याही तोंडी येत नाही.

समाजात, कामाच्या ठिकाणी आणि कुटुंबात अनेकदा घडणाऱ्या 'श्रेय लाटण्याच्या' प्रवृत्तीवर टीका करण्यासाठी ही म्हण प्रामुख्याने वापरली जाते:

एखाद्या मोठ्या प्रकल्पासाठी (Project) रात्रीचा दिवस करून, अहोरात्र कष्ट कनिष्ठ कर्मचारी किंवा मजूर करत असतात. परंतु, जेव्हा तो प्रकल्प यशस्वी होतो, तेव्हा त्याचे सगळे श्रेय, कौतुक आणि पुरस्कार मात्र त्यांच्या व्यवस्थापकाला (Manager) किंवा कंपनीच्या प्रमुखाला मिळतात.

कुटुंबाचा गाडा सुरळीत चालवण्यासाठी आई किंवा घरातील काही सदस्य पडद्यामागे राहून अथांग कष्ट उपसत असतात, स्वतःच्या सुखाचा त्याग करतात. परंतु, समाजात नाव मात्र फक्त घराच्या मुख्य कर्त्या पुरुषाचे किंवा वरवर दिसणाऱ्या श्रीमंतीचे होते.

एका सिनेमाच्या यशासाठी पडद्यामागील तंत्रज्ञ, स्पॉटबॉय, लेखक आणि साहाय्यक जीवाचे रान करतात; पण प्रसिद्धीचे सगळे कडे केवळ मुख्य अभिनेता (Hero) किंवा दिग्दर्शकाच्या गळ्यात पडतात.

समान अर्थाच्या इतर म्हणी / वाक्प्रचार

मराठीत याच आशयाच्या इतरही काही प्रसिद्ध म्हणी आहेत:

"कष्ट कोणाचे आणि नाव कोणाचे!"

"पडद्यामागचे कलाकार" (नेहमी उपेक्षित राहतात).

"करावे तसे भरावे" (हा कर्मसिद्धान्त आहे, पण प्रस्तुत म्हण ही 'कष्ट उपेक्षिले जाणे आणि श्रेय तिसऱ्यानेच मिळवणे' या न्यायावर आधारित आहे).

ही म्हण जगाच्या त्या रितीवर प्रहार करते जिथे पडद्यामागील खऱ्या कष्टकऱ्यांची, पायाच्या दगडांची उपेक्षा होते आणि वरवर चमकणाऱ्या कळसाचे गुणगान गायले जाते. निःस्वार्थपणे

कर्तव्य करणाऱ्यांच्या त्यागाची जाणीव ठेवण्याचा संदेश ही म्हण आपल्याला देते.

तरवार चालवावी रणांगणात, घरात नाही

आपले शौर्य, पराक्रम किंवा बुद्धी ही बाहेरच्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी वापरावी; स्वतःच्याच माणसांवर किंवा घरात हुकूमशाही चालवू नये.

"तरवार चालवावी रणांगणात, घरात नाही" ही मराठीतील माणसाच्या शौर्याचा, शक्तीचा आणि अधिकाराचा योग्य वापर कुठे करावा, हे सांगणारी अत्यंत मोलाची उपदेशात्मक म्हण आहे.

या म्हणीचा सविस्तर अर्थ आणि त्याचे व्यावहारिक संदर्भ खालीलप्रमाणे सांगता येतील:

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, आपले शौर्य, ताकद, राग किंवा अधिकार हा बाहेरच्या शत्रूविरुद्ध किंवा योग्य ठिकाणी (रणांगणात) दाखवावा; स्वतःच्या माणसांवर किंवा घरातील दुर्बलांवर (घरात) त्याचा वापर करू नये.

तरवार रणांगणात चालवावी: तरवार हे युद्धात पराक्रम गाजवायचे शस्त्र आहे. शत्रूचा मुकाबला करण्यासाठी,

न्यायासाठी आणि शौर्य दाखवण्यासाठी रणांगण हेच योग्य ठिकाण असते. तिथे तलवार चालवणे हे वीरतेचे लक्षण मानले जाते.

घरात नाही: घरात आपलेच नातेवाईक, कुटुंब आणि जिवलग असतात. घरात तरवार चालवणे (म्हणजेच क्रूरता, राग किंवा अधिकार गाजवणे) हे शौर्य नसून भ्याडपणा आणि स्वतःच्याच माणसांचा विनाश करण्याचे लक्षण आहे.

दैनंदिन जीवनात आणि माणसाच्या वर्तणुकीवर भाष्य करताना ही म्हण वेगवेगळ्या प्रसंगी वापरली जाते:

काही पुरुष किंवा व्यक्ती बाहेरच्या जगाशी, समाज किंवा वरिष्ठांशी बोलताना अगदी मवाळ आणि दबून राहतात; परंतु घरात आल्यावर मात्र घरातील स्त्रिया, मुले किंवा वृद्धांवर आपला सगळा राग काढतात, त्यांच्यावर दादागिरी करतात. अशा प्रवृत्तीला कडक शब्दात समज देण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

आपल्याकडे असलेली सत्ता, संपत्ती किंवा पदाचा रुबाब बाहेरच्या जगाला किंवा प्रतिस्पर्ध्यांना दाखवून आपले स्थान निर्माण करण्याऐवजी, त्याचा वापर घरातील किंवा जवळच्या माणसांना त्रास देण्यासाठी करणे अत्यंत चुकीचे आहे, हा बोध ही म्हण देते.

माणसाने आपली ताकद आणि बुद्धी ही बाहेरच्या जगातील आव्हानांवर मात करण्यासाठी आणि प्रगती करण्यासाठी खर्च करावी, घरामध्ये आपसातील भांडणात ती वाया घालवू नये.

समान अर्थाच्या इतर म्हणी / सुभाषिते

मराठी आणि संस्कृतात या संकल्पनेशी मिळत्याजुळते काही विचार आढळतात:

"घरात वाघ, बाहेर उंदीर" (ही म्हण अशा लोकांवर उपरोधिक टीका करते जे बाहेर घाबरतात पण घरात शौर्य दाखवतात).

"शक्तीचा वापर शत्रूवर करावा, मित्रावर नाही."

पराक्रम आणि आक्रमकतेला योग्य दिशा असावी लागते. घरात प्रेम, सामंजस्य आणि समजूतदारपणाची गरज असते; तिथे अधिकाराची किंवा रागाची 'तरवार' चालवणे म्हणजे स्वतःच्याच सुखाचा गळा घोटण्यासारखे आहे, हाच या म्हणीचा मुख्य गाभा आहे.

तहानलेल्याला अमृतापेक्षा पाण्याचा घोट मोलाचा

ऐन गरजेच्या वेळी जी वस्तू आवश्यक असते, तिची किंमत जगातील इतर कोणत्याही मौल्यवान वस्तूपेक्षा जास्त असते.

"तहानलेल्याला अमृतापेक्षा पाण्याचा घोट मोलाचा" ही मराठीतील एका अत्यंत महत्त्वाच्या मानवी आणि व्यावहारिक सत्यावर प्रकाश टाकणारी अतिशय सुंदर म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, एखाद्या व्यक्तीला ज्या वेळी, ज्या वस्तूची तीव्र गरज असते, त्या वेळी तिच्यासाठी जगातील इतर कोणत्याही मौल्यवान वस्तूंपेक्षा तीच साधी वस्तू सर्वात जास्त महत्त्वाची आणि मोलाची ठरते.

अमृतापेक्षा पाण्याचा घोट: 'अमृत' हे जगात सर्वात श्रेष्ठ, दुर्मिळ आणि अमरत्व देणारे मानले जाते. परंतु, एखादा माणूस जर उन्हातान्हात पाण्यासाठी व्याकुळ झाला असेल, त्याचे प्राण कंठाशी आले असतील, तर त्या क्षणी त्याला अमृताचा हंडा दिला तरी त्याची तहान भागणार नाही. त्याला त्या वेळी केवळ 'पाण्याचा एक घोट' हवा असतो, जो त्याचा जीव वाचवू शकतो. म्हणजेच, तीव्र गरजेच्या वेळी वस्तूची किंमत तिच्या 'दुर्मिळतेवर' नव्हे, तर तिच्या 'उपयुक्ततेवर' ठरते.

योग्य वेळी मिळणाऱ्या योग्य मदतीचे आणि गरजेच्या वेळेचे महत्त्व सांगण्यासाठी ही म्हण प्रामुख्याने वापरली जाते:

एखाद्या गरिबाला किंवा गरजू व्यक्तीला ऐन वेळी केलेली अगदी लहान, साधी मदतही त्याच्यासाठी खूप मोठी असते. नंतर

केलेली लाखो रुपयांची मदतही त्या वेळच्या साध्या मदतीची जागा घेऊ शकत नाही.

एखाद्या विद्यार्थ्याला परीक्षेच्या आदल्या दिवशी पुस्तकाची किंवा मार्गदर्शनाची तीव्र गरज असते. परीक्षा संपल्यावर त्याला कितीही मोठी पुस्तके आणून दिली, तरी त्याचा त्या क्षणी उपयोग नसतो.

संकटात सापडलेल्या किंवा दु:खी असलेल्या माणसाला त्या क्षणी पैशांपेक्षा दोन शब्द प्रेमाचे आणि सहानुभूतीचे हवे असतात. ती दोन शब्दांची फुंकर त्याच्यासाठी अमृतापेक्षाही मोठी असते.

समान अर्थाच्या इतर म्हणी / सुभाषिते

मराठीत याच आशयाशी साधर्म्य दर्शवणाऱ्या इतरही काही गोष्टी प्रसिद्ध आहेत:

"आली लग्नघटी आणि लागली थुंकी घोटू" (ऐन वेळच्या गरजेविषयी).

"वेळेला पडली सुपारी, तीच मोठी मानली" (संकटसमयी किंवा गरजेच्या वेळी मिळालेली साधी गोष्टही मौल्यवान ठरते).

"भुकेला कोंडा आणि निजेला धोंडा" (तीव्र भूक असेल तर साधा कोंडाही गोड लागतो आणि गाढ झोप येत असेल तर दगडही उशीसारखा वाटतो).

ही म्हण आपल्याला 'गरज' आणि 'वेळ' यांचे महत्त्व शिकवते. वस्तू किती महागडी किंवा मोठी आहे यापेक्षा ती समोरच्याची 'ऐन वेळची गरज' भागवू शकते का, यालाच जगात सर्वात जास्त मूल्य आहे, हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

तोंड गोड आणि पोटात मेण

समोर असताना अतिशय आपुलकी दाखवायची, पण मनात मात्र कपट आणि स्वार्थ बाळगायचा.

"तोंड गोड आणि पोटात मेण" ही मराठीतील माणसाच्या कपटी आणि ढोंगी प्रवृत्तीवर बोट ठेवणारी एक अत्यंत चपखल म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, एखादी व्यक्ती वरवर बोलताना अतिशय गोड, लाघवी आणि आपुलकीचे बोलते; परंतु तिच्या मनात मात्र कपट, दुष्टपणा किंवा स्वार्थ लपलेला असतो.

तोंड गोड: समोरच्याशी बोलताना कमालीची नम्रता दाखवणे, खोटी स्तुती करणे किंवा आपण त्याचे किती मोठे हितचिंतक आहोत असा आव आणणे.

पोटात मेण: 'मेण' हे जसे आतून मऊ पण सावलीत लपवलेले असते, तसेच मनात मात्र समोरच्याचे वाईट चिंतणे किंवा घात करण्याची सुप्त इच्छा बाळगणे. (काही संदर्भात याचा अर्थ मनात 'खोटेपणाचा मेण' किंवा 'काळेबेरे' असणे असाही घेतला जातो).

समाजातील दुटप्पी (Double-faced) लोकांचे खरे रूप उघडे करण्यासाठी ही म्हण प्रामुख्याने वापरली जाते:

काही मित्र समोर असताना तुमचे खूप कौतुक करतात, पण तुम्ही पाठी फिरताच इतरांकडे तुमची निंदा नालस्ती करतात किंवा तुमचे नुकसान करण्याचा प्रयत्न करतात. अशा मित्रांचे वर्णन करताना ही म्हण वापरतात.

राजकारणात किंवा व्यवसायात अनेकदा लोक स्वतःचा स्वार्थ साधण्यासाठी समोरच्याशी अतिशय गोड संबंध ठेवतात, पण आतून मात्र त्याला स्पर्धेतून कसे बाद करता येईल, याचाच कट रचत असतात.

वरवर कौटुंबिक जिव्हाळा दाखवून आतून मात्र संपत्ती किंवा अधिकारासाठी हेवादावा करणाऱ्या नातेवाईकांच्या प्रवृत्तीवर ही म्हण चपखल बसते.

समान अर्थाच्या इतर म्हणी

मराठीत याच आशयाच्या आणि अतिशय प्रसिद्ध असणाऱ्या इतरही म्हणी आहेत:

"मुखात राम आणि हातात सुरी" (बोलण्यात देवत्व आणि कृतीत किंवा मनात घात).

"तोंड सुळसुळीत आणि हात पाशवी" (बोलण्यात गोडवा, पण प्रत्यक्ष कृती क्रूर).

"वरती सोंग आणि आतून ढोंग"

माणसाच्या शब्दांमधील गोडव्यावर अंधळेपणाने विश्वास ठेवू नये, कारण अनेकदा त्या गोड शब्दांमागे मनात चाललेले कुटिल कारस्थान लपलेले असू शकते, हाच सावधगिरीचा इशारा ही म्हण आपल्याला देते.

तरणा म्हणे मी चाललो पंढरीला, म्हातारा म्हणे माझी वरात आली

कामाची आणि जबाबदारीची वेळ नसताना भलत्याच गोष्टींचे मनसुबे रचण्याची विसंगत प्रवृत्ती.

"तरणा म्हणे मी चाललो पंढरीला, म्हातारा म्हणे माझी वरात आली" ही मराठीतील एका अत्यंत उपरोधिक, मजेदार आणि मानवी स्वभावाच्या उलट्या रितीवर बोट ठेवणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, ज्या वयात जी गोष्ट करणे अपेक्षित किंवा योग्य असते, त्याच्या अगदी उलट वर्तन वेगवेगळ्या पिढ्यांतील व्यक्तींकडून घडणे.

तरणा म्हणे मी चाललो पंढरीला: 'तरणा' म्हणजे तरुण माणूस. तारुण्य हे सहसा संसाराची जबाबदारी घेण्याचे, कष्ट करण्याचे, प्रपंचात रमण्याचे आणि पराक्रम गाजवण्याचे वय मानले जाते. परंतु, अशा वयात जेव्हा एखादा तरुण संसारातून मन काढून विरक्ती पत्करतो, भक्तीत लीन होतो किंवा पंढरीची वाट धरतो (म्हणजेच अध्यात्माकडे वळतो)...

म्हातारा म्हणे माझी वरात आली: ...त्याच्या अगदी उलट, 'म्हातारा' म्हणजेच ज्याने आयुष्याचे सगळे टप्पे पार केले आहेत, ज्याचे वय आता देवाचे नाव घेण्याचे किंवा शांत बसण्याचे आहे, तो वृद्ध माणूस संसारात, मोहामध्ये किंवा लग्नासारख्या (वरात) ऐहिक सुखांमध्ये रस दाखवू लागतो.

समाजातील विसंगती (Paradox) किंवा वेळेचे भान न ठेवता वागणाऱ्या लोकांवर उपरोधिक टीका करण्यासाठी ही म्हण प्रामुख्याने वापरली जाते:

जेव्हा घरातील किंवा समाजातील तरुण पिढी जबाबदाऱ्यांपासून पळ काढत अवाजवी गंभीर किंवा विरक्त बनते; आणि दुसरीकडे वयस्कर पिढी मात्र आपले वय विसरून स्वतःच्या सुखात किंवा बालिश मोहात अडकून पडते, तेव्हा या स्थितीचे वर्णन करण्यासाठी ही म्हण अगदी चपखल ठरते.

माणसाने वयानुसार आणि परिस्थितीनुसार वागावे, हा नियम जेव्हा मोडला जातो, तेव्हा समाजाला येणारा अनुभव या म्हणीतून व्यक्त होतो.

समान अर्थाच्या इतर म्हणी

मराठीत वयाच्या किंवा वेळेच्या अशाच विसंगतीवर प्रकाश टाकणाऱ्या इतरही काही म्हणी आहेत:

"आठवणीने काढले लग्न, तेव्हा आले म्हातारपण"

"म्हाताऱ्याला सुटली खाज, त्याने लग्न केले आज" (हा जरा जास्त उपरोधिक आणि तीव्र वाक्प्रचार आहे).

"वय गेले तपाशी आणि मन गेले वपाशी" (वय साधूंसारखे झाले तरी मन मात्र मोहामध्येच असणे).

माणसाचे वर्तन हे त्याच्या वयाला आणि परिस्थितीला साजेसे असावे. तारुण्यात अवाजवी विरक्ती आणि म्हातारपणात अवाजवी मोह असणे, ही समाजातील एक मोठी विसंगती आहे, यावरच ही म्हण अत्यंत विनोदी आणि मार्मिक शैलीत प्रहार करते.

तळहाताएवढे आभाळ झाकता येत नाही

क्षुल्लक किंवा लहान प्रयत्नांनी फार मोठे सत्य किंवा अत्यंत मोठी परिस्थिती लपवून ठेवता येत नाही.

"तळहाताएवढे आभाळ झाकता येत नाही" (किंवा 'तळहाताने आभाळ झाकता येत नाही') ही मराठीतील अत्यंत प्रगल्भ, सत्यनिष्ठ आणि मानवी मर्यादांची जाणीव करून देणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, एखादी खूप मोठी, व्यापक आणि जगजाहीर असलेली गोष्ट किंवा सत्य हे अत्यंत क्षुद्र, लहान आणि तात्पुरत्या उपायांनी कधीही लपवून ठेवता येत नाही.

तळहाताएवढे आभाळ: 'आभाळ' (आकाश) हे अनंत, अथांग आणि सर्वव्यापी आहे. त्याची तुलना माणसाच्या एका लहानशा 'तळहाताशी' होऊच शकत नाही.

झाकता येत नाही: जर एखाद्याने डोळ्यांसमोर तळहात धरला, तर त्याला स्वतःला कदाचित क्षणभर आकाश दिसणार नाही; परंतु त्यामुळे संपूर्ण आकाश जगासाठी नाहीसे होत नाही किंवा झाकले जात नाही. म्हणजेच, स्वतःची मर्यादा किंवा खोटा प्रयत्न हा विश्वाच्या वास्तवाला बदलू शकत नाही.

समाजातील सत्य दडपण्याच्या प्रवृत्तीवर किंवा मोठ्या संकटांना किरकोळ समजण्याच्या चुकीवर प्रहार करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते:

एखाद्या व्यक्तीने किंवा संस्थेने खूप मोठा गुन्हा, घोटाळा किंवा गैरकृत्य केले असेल, जे सर्वांना माहीत झाले आहे; तर ते कृत्य लहान-सहान खोट्या गोष्टी सांगून किंवा पैशांच्या जोरावर दडपण्याचा प्रयत्न करणे व्यर्थ ठरते. अशा वेळी म्हणतात, "सगळ्या गावाला हा घोटाळा माहीत आहे, आता तुमचे खोटे खुलासे कशाला? तळहाताने आभाळ झाकता येत नाही."

एखादे मोठे संकट (उदा. आर्थिक मंदी, मोठा आजार किंवा एखादी मोठी समस्या) दाराशी उभे असताना, त्याकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करून "सगळं काही ठीक सुरू आहे" असा आव आणणे म्हणजे तळहाताने आभाळ झाकण्यासारखे आहे.

एखाद्या महान आणि कर्तृत्ववान व्यक्तीचे कर्तृत्व किंवा तिची कीर्ती विरोधकांनी कितीही चिखलफेक करून लपवण्याचा प्रयत्न केला, तरी तो यशस्वी होत नाही.

समान अर्थाच्या इतर म्हणी / सुभाषिते

मराठी आणि इतर भाषांत या संकल्पनेशी साधर्म्य दर्शवणाऱ्या काही म्हणी खालीलप्रमाणे आहेत:

"उकिरड्यावर पांघरूण घालणे" (पण यात घाण लपवण्याचा भाव असतो, तर प्रस्तुत म्हणीत सत्याची व्यापकता महत्त्वाची असते).

"हातच्या कंकणाला आरसा कशाला?" (जे उघड आहे ते दाखवायला पुराव्याची गरज नसते).

इंग्रजीतील म्हण: "You cannot hide the sun with a finger." (बोटाने सूर्य झाकता येत नाही).

सत्य हे आकाशासारखे अथांग आणि स्वयंप्रकाशी असते. माणसाचे खोटेपणाचे किंवा पडदा टाकण्याचे प्रयत्न हे तळहातासारखे मर्यादित असतात. त्यामुळे तात्पुरता भास निर्माण करता येईल, पण अंतिम सत्याचा प्रकाश कधीही रोखता येत नाही, हाच या म्हणीचा चिरंतन संदेश आहे.

ताक मागता नी भांडं लपवता?

एखाद्या गोष्टीची अत्यंत गरज असूनही, खोट्या प्रतिष्ठेपाई किंवा संकोचामुळे ती उघडपणे कबूल न करता लपवण्याचा निरर्थक प्रयत्न करणे.

"ताक मागता नी भांडं लपवता?" (किंवा 'ताक मागायला यायचं आणि भांडं लपवायचं') ही मराठीतील अत्यंत

व्यावहारिक, मार्मिक आणि मानवी स्वभावातील संकोच किंवा खोट्या प्रतिष्ठेवर बोट ठेवणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, एखाद्या गोष्टीची गरज असणे आणि ती समोरच्याकडे मागायचीही असणे; परंतु संकोचामुळे, खोट्या अभिमानामुळे किंवा भीतीने ती मागणी उघडपणे न करता लपवून ठेवण्याचा निष्फळ प्रयत्न करणे.

ताक मागणे: जुन्या काळात गावात किंवा शेजाऱ्यांकडे ताक मागण्याची पद्धत हक्काची आणि साधी मानली जात असे. ताक मागायला जाणे म्हणजे आपल्याला एखाद्या गोष्टीची गरज आहे हे मान्य करणे.

भांडं लपवणे: ताक घ्यायचे असेल तर सोबत भांडे नेणे अनिवार्य आहे. पण जर कोणी शेजाऱ्याच्या दारात जाऊन उभा राहिला आणि खोट्या प्रतिष्ठेपायी ताक मागण्याचे भांडेच पाठीमागे लपवून ठेवू लागला, तर त्याला ताक मिळणार कसे? म्हणजेच, गरज असूनही ती उघडपणे मान्य न करणे.

दैनंदिन व्यवहारात जेव्हा एखादी व्यक्ती मदतीची अपेक्षा तर करते, पण स्वतःचा अहंकार किंवा संकोच सोडू शकत नाही, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते:

एखाद्या व्यक्तीला पैशांची, नोकरीची किंवा मार्गदर्शनाची तीव्र गरज असते. ती मदत मिळवण्यासाठी ती योग्य माणसाकडे जातेही, पण तिथे गेल्यावर मुख्य विषयावर न बोलता खोट्या प्रतिष्ठेपायी इकडेतिकडच्या गप्पा मारत राहते. अशा वेळी

म्हणतात, "अरे, गरज आहे तर उघडपणे बोल, ताक मागता नी भांडं कशाला लपवतोस?"
मनात एक आणि ओठावर दुसरेच असणे. एखादी गोष्ट हवी असणे, पण आपण ती मागतोय हे इतरांना कळू नये म्हणून वरवर उदासीनतेचा आव आणणे.

व्यवसायात किंवा व्यवहारात भागीदारी करताना स्वतःच्या अटी किंवा गरजा स्पष्ट न सांगता नंतर अपेक्षेचा भंग करून घेणाऱ्या प्रवृत्तीवरही ही म्हण लागू होते.

समान अर्थाच्या इतर म्हणी

"मनात उंडे आणि ओठावर धोंडे"

"आली लग्नघटी आणि लागली थुंकी घोटू" (ऐन वेळच्या गरजेच्या वेळी संकोच करणे).

जर तुम्हाला कोणाकडून मदत किंवा एखादी वस्तू हवी असेल, तर तुमचा खोटा अभिमान, अहंकार आणि संकोच बाजूला ठेवून ती गोष्ट स्पष्टपणे मागितली पाहिजे. तोंडात धरून आणि गरजा लपवून ठेवल्यास कधीही यश किंवा मदत मिळत नाही, हाच या म्हणीचा मुख्य गाभा आहे.

तरणा पाय आणि म्हातारं डोकं

जिथे तरुणांचा उत्साह, ऊर्जा आणि ज्येष्ठांचा अनुभव, शहाणपण एकत्र येते; तिथे कोणतेही कार्य उत्तम रीतीने यशस्वी होते.

ही मराठीतील मानवी जीवनातील कार्यक्षमता, नियोजन आणि यशाचे त्रिकालाबाधित सूत्र सांगणारी एक अत्यंत सुंदर आणि सकारात्मक म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, एखादे कार्य यशस्वी करण्यासाठी तरुणाईची ऊर्जा (पाय) आणि वृद्ध पिढीचा दांडगा अनुभव व विचार (डोकं) यांचे एकत्र येणे अत्यंत आवश्यक असते.

तरणा पाय: 'तरणा' म्हणजे तरुण. तारुण्य हे उत्साह, प्रचंड शारीरिक ताकद, गतिशीलता, धाडस आणि वेगाने काम करण्याचे प्रतीक आहे. तरुणांचे पाय सतत पुढे जाण्यासाठी, कष्ट करण्यासाठी सज्ज असतात.

म्हातारं डोकं: 'म्हातारे' म्हणजे वृद्ध किंवा अनुभवी व्यक्ती. वृद्धांचे 'डोकं' म्हणजे त्यांचा दीर्घ आयुष्याचा अनुभव, परिपक्व विचार, दूरदृष्टी, संकटांचा अंदाज घेण्याची क्षमता आणि संयम. त्यांना जगाच्या रितीचे आणि चढ-उतारांचे पूर्ण ज्ञान असते.

कौटुंबिक, सामाजिक आणि व्यावसायिक पातळीवर जेव्हा जुन्या आणि नव्या पिढीचा मेळ (Integration) घातला जातो, तेव्हा त्याचे महत्त्व अधोरेखित करण्यासाठी ही म्हण वापरतात:

कोणत्याही क्षेत्रात केवळ उत्साह असून चालत नाही, त्याला योग्य दिशा असावी लागते. तरुणांच्या ऊर्जेला जर अनुभवाची जोड मिळाली, तर कामात चुका होत नाहीत आणि यश निश्चित मिळते.

ज्या घरात तरुण मुले वडिलांच्या किंवा आजोबांच्या अनुभवाचा आदर करून त्यांच्या सल्ल्याने निर्णय घेतात आणि स्वतः कष्ट करतात, ते कुटुंब नेहमी प्रगती करते.

आजच्या स्टार्ट-अप किंवा कॉर्पोरेट जगातही हा नियम लागू होतो. तंत्रज्ञान हाताळण्यासाठी आणि धावपळ करण्यासाठी 'तरुणांचे पाय' लागतात, तर कंपनीची धोरणे (Policies) आखण्यासाठी आणि आर्थिक शिस्त ठेवण्यासाठी बोर्ड ऑफ डायरेक्टर्समध्ये 'अनुभवी डोकी' लागतात.

समान अर्थाच्या इतर म्हणी / सुभाषिते

"अनुभवासारखा गुरू नाही" (पण यात फक्त अनुभवाचे महत्त्व आहे, तर प्रस्तुत म्हणीत ऊर्जा आणि अनुभवाचा संगम महत्त्वाचा आहे).

"युवा शक्ती आणि वृद्ध बुद्धी"

ही म्हण पिढ्यांमधील दरी (Generation Gap) मिटवून त्यांना एकत्र काम करण्याचा संदेश देते. तरुणाईचा वेग आणि वृद्धांचा विवेक जेव्हा एकत्र येतात, तेव्हा कोणतीही अशक्य गोष्ट शक्य होते. केवळ डोके असून पाय चालत नसतील तर प्रगती थांबते, आणि केवळ पाय असून डोके ठिकाणावर नसेल तर माणूस खड्ड्यात पडतो; म्हणूनच "तरणा पाय आणि म्हातारं डोकं" एकत्र असणे हेच प्रगतीचे लक्षण आहे.

तोंडात साखर आणि डोक्यात बर्फ

अत्यंत कठीण किंवा वादग्रस्त प्रसंगातही जिभेवर गोडवा (संयम) आणि डोक्यात कमालीची शांतता ठेवून व्यवहार हाताळण्याची चतुर प्रवृत्ती.

ही मराठीतील मानवी व्यवहारातील आणि उत्तम व्यक्तिमत्त्वाचे एक आदर्श सूत्र सांगणारी अतिशय लोकप्रिय म्हण आहे.

आजच्या धावपळीच्या आणि तणावाच्या युगात तर ही म्हण 'यशस्वी होण्याचा सुवर्णमंत्र' मानली जाते. या म्हणीचा सविस्तर अर्थ आणि त्याचे विविध पैलू खालीलप्रमाणे आहेत:

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, बोलताना नेहमी अत्यंत गोड, नम्र व संयमी बोलणे (तोंडात साखर) आणि कितीही कठीण किंवा चिडवणारी परिस्थिती आली तरी आपले मन व मेंदू शांत ठेवणे (डोक्यात बर्फ).

तोंडात साखर: बोलण्यात कमालीचा गोडवा, आदरातिथ्य आणि आपुलकी असणे. तुमच्या शब्दांमुळे समोरच्याचे मन दुखावले जाणार नाही, उलट त्याला आनंद होईल अशी भाषा वापरणे.

डोक्यात बर्फ: बुद्धीवर रागाचे किंवा अविचाराचे सावट येऊ न देणे. अत्यंत शांत डोक्याने, संयमाने आणि विचारपूर्वक निर्णय घेणे. बर्फ जसा शीतलता देतो, तशीच शीतलता स्वतःच्या विचारात राखणे.

हा वाक्प्रचार प्रामुख्याने लोकांशी उत्तम संबंध राखण्यासाठी आणि व्यवस्थापन कौशल्य (Management Skills) अधोरेखित करण्यासाठी वापरला जातो:

ज्या व्यक्तींना समाजात किंवा ग्राहकांशी थेट व्यवहार करावा लागतो (जसे की व्यावसायिक, नेते, अधिकारी किंवा दुकानदार), त्यांच्यासाठी हा गुण अत्यंत आवश्यक असतो. समोरचा ग्राहक किंवा व्यक्ती कितीही रागात आली, तरी यांच्या "तोंडात साखर आणि डोक्यात बर्फ" असेल, तर ते परिस्थिती सहज हाताळू शकतात.

घरातील किंवा कार्यालयातील एखादे मोठे संकट समोर आल्यावर घाबरून न जाता किंवा चिडचिड न करता, शांत डोक्याने मार्ग काढणाऱ्या व्यक्तींचे वर्णन करताना ही म्हण वापरतात.

एक चांगला नेता तोच बनू शकतो, जो सहकाऱ्यांशी गोड बोलून काम करून घेतो आणि दबावाच्या परिस्थितीतही आपले मानसिक संतुलन (डोके) शांत ठेवतो.

समान छटा असणारे विचार / म्हणी

"जिभेवर सरस्वती आणि मनामध्ये शांतता"

"रागाचा झटका, बुद्धीचा लचका" (या म्हणीच्या अगदी उलट परिस्थिती, जिथे राग आल्याने नुकसान होते).

"तोंडात साखर आणि डोक्यात बर्फ" असणारी व्यक्ती जगात कुठेही अपयशी ठरत नाही. ही म्हण आपल्याला शिकवते की, कटू शब्दांनी आणि रागाने कामे बिघडतात; तर गोड भाषेने आणि शांत विचाराने अशक्य वाटणाऱ्या गोष्टीही सहज साध्य होतात. माणसाचा विवेक हाच त्याचा खरा दागिना आहे.

तळहातावर रांगोळी काढणे

अशक्य वाटणारी किंवा अत्यंत कौशल्याची गोष्ट अतिशय सहजतेने आणि सुंदर रीतीने करून दाखवणे.

हा मराठी भाषेतील एका अत्यंत दुर्मिळ, कल्पक आणि अशक्यप्राय गोष्टीचे वर्णन करणारा एक वैशिष्ट्यपूर्ण वाक्प्रचार आहे.

या वाक्प्रचाराचा सविस्तर अर्थ आणि त्याचे व्यावहारिक संदर्भ खालीलप्रमाणे आहेत:

या वाक्प्रचाराचा मुख्य अर्थ असा की, अत्यंत कठीण, गुंतागुंतीचे किंवा वरवर पाहता पूर्णपणे अशक्य वाटणारे काम कमालीच्या कौशल्याने आणि सहजतेने करून दाखवणे.

तळहातावर रांगोळी: रांगोळी ही सामान्यतः जमिनीवर, सपाट आणि स्थिर जागेवर काढली जाते. तळहात हा आकाराने अतिशय लहान असतो, त्यावर रेषा आणि वळणे असतात, तसेच तो सतत हलणारा असतो. अशा अस्थिर आणि लहान जागेवर बारीक नक्षीची रांगोळी काढणे हे अत्यंत अवघड आणि उच्च दर्जाच्या कौशल्याचे काम मानले जाते.

जेव्हा एखादी व्यक्ती आपल्या अचाट बुद्धिमत्तेच्या किंवा कौशल्याच्या जोरावर एखादे अशक्यप्राय आव्हान लीलया

पेलते, तेव्हा तिने 'तळहातावर रांगोळी काढली' असे म्हटले जाते.

हा वाक्प्रचार दैनंदिन जीवनात एखाद्याच्या अफाट कौशल्याचे कौतुक करताना किंवा एखाद्या कठीण परिस्थितीवर मात करताना वापरला जातो:

एखाद्या प्रकल्पात (Project) किंवा कामात इतक्या अडचणी असतात की कोणालाही ते पूर्ण होण्याची आशा नसते. परंतु, एखादा हुशार माणूस तिथे येतो आणि आपल्या कल्पकतेने ते काम यशस्वी करतो.

उदा. "कंपनी तोट्यातून बाहेर काढणे अशक्य वाटत होते, पण नवीन व्यवस्थापकाने आपल्या रणनीतीने जणू तळहातावर रांगोळी काढून दाखवली."

जेव्हा एखादा कलाकार किंवा तंत्रज्ञ अतिशय सूक्ष्म आणि गुंतागुंतीचे काम अचूकपणे करतो, तेव्हा त्याच्या बोटांमधील जादू दाखवण्यासाठी हा वाक्प्रचार वापरतात.

कमीत कमी संसाधने (Resources) उपलब्ध असतानाही, त्यातून सर्वोत्तम मार्ग काढण्याच्या प्रवृत्तीला हा वाक्प्रचार लागू होतो.

समान अर्थाचे इतर वाक्प्रचार

मराठीत अशक्य गोष्ट शक्य करणे किंवा अफाट कौशल्य दाखवण्याशी संबंधित इतरही काही वाक्प्रचार आहेत:

"तळहातावर मोहरी रुजवणे" (अतिशय जलद गतीने किंवा अशक्य वाटणारी गोष्ट करून दाखवणे).

"पाण्यातून वाट काढणे"

"गगनाला गवसणी घालणे" (फार मोठे ध्येय साध्य करणे).

हा वाक्प्रचार मानवी जिद्द, अफाट चातुर्य आणि कौशल्याची पराकाष्ठा दर्शवतो. आव्हाने कितीही कठीण आणि परिस्थिती कितीही प्रतिकूल असली, तरी बुद्धी आणि कौशल्याच्या जोरावर त्यावर मात केली जाऊ शकते, हाच सकारात्मक भाव यात लपलेला आहे.

तळपत्या उन्हात सावलीची किंमत कळते

सुखाच्या काळात ज्या माणसांची किंवा साधनांची किंमत जाणवत नाही, त्यांची खरी किंमत संकट आल्यावरच समजते.

"तळपत्या उन्हात सावलीची किंमत कळते" (किंवा 'उन्हाच्या झळा सोसल्याशिवाय सावलीचे सुख कळत नाही') ही मराठीतील मानवी जीवनाचा एक अत्यंत महत्त्वाचा आणि शाश्वत नियम सांगणारी अतिशय सुंदर, अनुभवसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा सविस्तर अर्थ आणि त्याचे विविध पैलू खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील:

या म्हणीचा सरळ आणि लाक्षणिक अर्थ असा की, माणसाला आयुष्यात दुःखाचे, संकटाचे किंवा अभावाचे चटके बसल्याशिवाय सुखाचे, सुरक्षिततेचे आणि चांगल्या गोष्टींचे खरे महत्त्व आणि मूल्य कधीही समजत नाही.

तळपते ऊन: हे आयुष्यातील संकटे, अपयश, गरिबी, कठीण परिस्थिती किंवा दुःखाचे प्रतीक आहे.

सावलीची किंमत: 'सावली' हे सुख, शांती, समाधान, सुरक्षितता आणि सुबत्तेचे प्रतीक आहे. जो माणूस जन्मापासूनच एसी (AC) गाडीत किंवा महालात राहिला आहे, त्याला सावलीचे कौतुक वाटणार नाही. परंतु, जो मैलोन्मैल कडक उन्हात पायी चालला आहे, ज्याचे पाय होरपळले आहेत, त्याला एखाद्या साध्या झाडाची विरळ सावलीही जगातील सर्वात मोठे सुख वाटते.

मानवी स्वभाव आणि परिस्थितीचे महत्त्व अधोरेखित करण्यासाठी ही म्हण दैनंदिन जीवनात अनेक संदर्भांत वापरली जाते:

आई-वडील, पाठीराखे मित्र किंवा हितचिंतक जोपर्यंत आपल्या सोबत असतात, तोपर्यंत आपल्याला त्यांच्या असण्याचे कौतुक नसते. पण जेव्हा आपण संकटात एकटे पडतो किंवा ते आपल्यापासून दूर जातात, तेव्हा त्यांच्या मायेच्या छत्रछायेची (सावलीची) खरी किंमत कळते.

ज्यांनी आयुष्यात कधीही गरिबी पाहिलेली नाही, ते पैशांचा अपव्यय करतात. परंतु, ज्याने पैशांची चणचण अनुभवली आहे, त्याला कष्टाने मिळवलेल्या प्रत्येक रुपयाचे आणि सुखसोयींचे महत्त्व अचूक ठाऊक असते.

माणूस जोपर्यंत निरोगी असतो, तोपर्यंत तो शरीराची काळजी घेत नाही. पण एखादा मोठा आजारपण आल्यावर (उन्हाचे चटके बसल्यावर) त्याला निरोगी शरीराचे (सावलीचे) महत्त्व समजते.

समान अर्थाच्या इतर म्हणी / सुभाषिते

मराठीत याच आशयाशी साधर्म्य दर्शवणाऱ्या इतरही काही प्रसिद्ध म्हणी आहेत:

"दुःखाशिवाय सुखाची चव कळत नाही."

"अनुभवाचे चटके बसल्याशिवाय अक्कल येत नाही."

"भोगावे तसे सुटावे" (संकटातून तावून सुलाखून निघणे).

ही म्हण आपल्याला आयुष्यातील प्रतिकूल परिस्थितीकडे (उन्हाकडे) एका सकारात्मक दृष्टिकोनातून पाहण्यास शिकवते. संकटे ही माणसाला छळण्यासाठी नव्हे, तर सुखाची खरी किंमत शिकवण्यासाठी आणि अधिक प्रगल्भ करण्यासाठी येत असतात, हाच या म्हणीचा मुख्य गाभा आहे.

तोंड पाहून विडा देणे

समोरील व्यक्तीची श्रीमंती, वशिला किंवा सामाजिक पत पाहूनच त्याला सन्मान किंवा मान-पान देण्याची दुजाभाव वृत्ती.

"तोंड पाहून विडा देणे" (किंवा 'तोंड पाहून टिळा लावणे') हा मराठी भाषेतील माणसाच्या पक्षपाती किंवा परिस्थितीधार्जिण्या स्वभावावर बोट ठेवणारा एक अतिशय मार्मिक वाक्प्रचार आहे.

या वाक्प्रचाराचा सरळ अर्थ असा की, कोणताही निर्णय घेताना किंवा कोणाचा सत्कार-सन्मान करताना सर्वांना समान न्याय न देणे; तर समोरील व्यक्तीची प्रतिष्ठा, श्रीमंती, जात, पद किंवा वशिसला (ओळख) पाहून तिला वेगळी आणि विशेष वागणूक देणे.

तोंड पाहणे: समोरील व्यक्ती कोण आहे, तिचे समाजात काय स्थान आहे, तिच्यापासून आपला काय फायदा होऊ शकतो हे तपासणे.

विडा देणे: जुन्या काळात राजदरबारात किंवा कौटुंबिक समारंभात पाहुण्यांचा सन्मान करताना विडा (तांबूल) देण्याची मानाची प्रथा होती. सर्वांना एकसारखा विडा देण्याऐवजी, माणसाचा श्रीमंत-गरीब असा भेद करून विडा देणे म्हणजेच पक्षपात करणे.

हा वाक्प्रचार समाजात किंवा कार्यालयांमध्ये घडणाऱ्या भेदभावाच्या प्रवृत्तीवर टीका करण्यासाठी वापरला जातो:

एखाद्या कार्यालयात सर्व कर्मचाऱ्यांनी सारखेच कष्ट केलेले असताना, वरिष्ठ अधिकारी केवळ आपल्या जवळच्या किंवा श्रीमंत कुटुंबातील कर्मचाऱ्याचे कौतुक करतात किंवा त्याला बढती (Promotion) देतात. अशा वेळी संतापाने म्हटले जाते, "तिथे कामाला किंमत नाही, तिथला कारभार म्हणजे केवळ 'तोंड पाहून विडा देणे' असा चालतो."

काही लोकांकडे एखादा गरीब नातेवाईक आला तर ते त्याच्याकडे ढुंकूनही पाहत नाहीत, पण एखादा गडगंज श्रीमंत किंवा हुद्द्यावर असलेला पाहुणा आला की त्याचे अवाजवी लाड करतात. या दुटप्पी वृत्तीला हा वाक्प्रचार चपखल लागू होतो.

जेव्हा नियम सर्वांसाठी सारखे नसून, मोठ्या माणसांसाठी शिथिल केले जातात आणि गरिबांवर मात्र ते सक्तीने लादले जातात, तेव्हा या परिस्थितीवर टीका करताना हा वाक्प्रचार वापरतात.

समान अर्थाच्या इतर म्हणी / वाक्प्रचार

मराठीत याच छटेचे इतरही काही वाक्प्रचार प्रसिद्ध आहेत:

"तोंड पाहून टिळा लावणे" (माणूस पाहून कपाळावर टिळा लावणे किंवा मान देणे).

"काखेत कळसा आणि गावाला वळसा" (हा वेगळ्या अर्थाचा आहे, पण "मूर्ती लहान पण कीर्ती महान" या न्यायाच्या अगदी उलट वागणूक म्हणजे तोंड पाहून विडा देणे होय).

"व्यक्ती तितक्या प्रकृती" (स्वभावाचा फरक, पण प्रस्तुत वाक्प्रचारात भेदभाव आणि अन्याय हा मुख्य भाव असतो).

हा वाक्प्रचार गुणवत्तेपेक्षा बाह्य प्रतिष्ठेला महत्त्व देणाऱ्या आणि न्यायाची चाड नसलेल्या स्वार्थी प्रवृत्तीवर कडक प्रहार करतो. माणसाने व्यक्तीच्या पदापेक्षा तिच्या कर्तृत्वाचा आणि मूल्यांचा आदर करावा, हाच संदेश यातून मिळतो.

तरवार म्यानातच बरी

आपले सामर्थ्य किंवा राग प्रत्येक वेळी उघडपणे न दाखवता योग्य वेळेची वाट पाहत संयम राखणेच शहाणपणाचे ठरते.

"तरवार म्यानातच बरी" (किंवा 'तलवार म्यानातच बरी') हा मराठी भाषेतील अत्यंत समजूतदार, शांतताप्रिय आणि संयमी वृत्तीचे महत्त्व सांगणारा एक प्रसिद्ध वाक्प्रचार आहे.

या वाक्प्रचाराचा मुख्य अर्थ असा की, आपली शक्ती, अधिकार, राग किंवा आक्रमकता ही नेहमी आवरती (नियंत्रणात) ठेवलेलीच चांगली; प्रत्येक वेळी तिचे प्रदर्शन करणे किंवा वाद निर्माण करणे शहाणपणाचे नसते.

तरवार म्यानात असणे: तरवार हे युद्धाचे आणि विनाशाचे शस्त्र आहे. ती जोपर्यंत म्यानात (कव्हरमध्ये) असते, तोपर्यंत शांतता टिकून राहते. म्यानात असलेली तलवार हे 'शक्ती' आणि 'संयमा'चे प्रतीक आहे.

म्यानातच बरी: जर तरवार कारणाशिवाय सारखी बाहेर काढली, तर त्यामुळे भीती, वाद आणि रक्तपात होण्याची शक्यता वाढते. म्हणूनच, शक्तीचा गैरवापर किंवा अवाजवी प्रदर्शन टाळणे हेच सर्वांच्या हिताचे असते.

दैनंदिन जीवनात, नात्यांमध्ये किंवा राजकारणात शांततेचा मार्ग निवडताना हा वाक्प्रचार प्रामुख्याने वापरला जातो

दोन व्यक्तींमध्ये किंवा कुटुंबामध्ये जेव्हा किरकोळ कारणावरून मोठा वाद होण्याची शक्यता असते, तेव्हा एखादी समजूतदार व्यक्ती म्हणते, "आता हा विषय इथेच थांबवा. जास्त वाद उकरून काढण्यात काही अर्थ नाही, अशा वेळी 'तरवार म्यानातच बरी' असते."

एखाद्या व्यक्तीकडे खूप सत्ता, पैसा किंवा ताकद असते. पण ती व्यक्ती समोरच्याला क्षमा करते किंवा शांत राहून प्रकरण मिटवते. आपल्या ताकदीचा अवाजवी धाक दाखवून कोणाला दडपण्यापेक्षा शांत राहणे कसे श्रेष्ठ आहे, हे सांगण्यासाठी हा वाक्प्रचार वापरतात.

आक्रमक पाऊल उचलल्याने होणारे नुकसान जर फायद्यापेक्षा जास्त असेल, तर माघार घेणे किंवा शांत राहणे हाच सर्वोत्तम उपाय ठरतो, हा विचार यातून व्यक्त होतो.

समान अर्थाचे विचार / म्हणी

"शक्तीपेक्षा युक्ती श्रेष्ठ" (वाद घालण्यापेक्षा हुशारीने किंवा शांततेने मार्ग काढणे).

"चढला तो पडला" (अवाजवी अहंकार किंवा आक्रमकता शेवटी विनाशाकडे नेते).

इंग्रजीतील विचार: "Silence is the best response." (काही प्रसंगी शांत राहणे हेच सर्वात मोठे शस्त्र असते).

हा वाक्प्रचार आपल्याला शिकवतो की, शौर्य किंवा ताकद असणे चांगली गोष्ट आहे, पण ती कधी आणि कुठे वापरायची याचे भान असणे जास्त महत्त्वाचे आहे. विनाकारण राग किंवा आक्रमकता दाखवून नाती किंवा परिस्थिती बिघडवण्यापेक्षा संयम बाळगणे ("तरवार म्यानातच ठेवणे") हाच खरा शहाणपणा आहे.

तूप खाऊन सुजलेले आणि उपाशी राहून फुगलेले सारखेच

बाहेरून दोघेही सारखेच दिसत असले तरी एकाचे वैभव खरोखरचे असते आणि दुसऱ्याचा केवळ पोकळ देखावा असतो; बाह्य स्वरूपावरून भ्रम होऊ नये.

"तूप खाऊन सुजलेले आणि उपाशी राहून फुगलेले सारखेच" (काही भागांत 'तूप खाऊन आलेली सूज आणि उपाशी राहून आलेली सूज सारखीच' असेही म्हणतात) ही मराठीतील मानवी

वर्तनातील केवळ वरवरचे रूप पाहून फसणाऱ्या प्रवृत्तीवर आणि अंतर्निहित वास्तवावर भाष्य करणारी एक अत्यंत मार्मिक म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ आणि लाक्षणिक अर्थ असा की, दोन गोष्टींची बाह्य स्थिती (वरवरचे रूप) जरी एकसारखीच दिसत असली, तरी त्यांच्या पाठीमागील कारणे आणि त्यांची खरी गुणवत्ता पूर्णपणे भिन्न असू शकते. केवळ बाह्य सुटसुटीतपणा किंवा फुशारकी पाहून दोघांना एकाच तराजूत तोलणे चुकीचे ठरते.

तूप खाऊन सुजलेले: उत्तम, पौष्टिक अन्न (तूप) मिळाल्यामुळे शरीरावर आलेली सुदृढता, पुष्टी किंवा चरबी. (नकारात्मक अर्थाने, कधीकधी अति श्रीमंतीमुळे किंवा सुबत्तेमुळे आलेला अवाजवी माज किंवा ताठा).

उपाशी राहून फुगलेले: कुपोषणामुळे, आजारपणामुळे किंवा उपासमारीमुळे पोटात पाणी होऊन किंवा अंगाला आलेली सूज. ही सूज सुदृढतेची नसून आजाराची आणि अत्यंत दयनीय अवस्थेची असते.

दोन्ही सारखेच दिसणे: दुरून पाहणाऱ्याला दोन्ही व्यक्ती जाड किंवा फुगलेल्याच दिसतात. परंतु, एक श्रीमंतीचे आणि सुखाचे प्रतीक आहे, तर दुसरे गरिबीचे आणि लाचारीचे.

समाजात, व्यवसायात किंवा माणसाच्या स्वभावाचे मूल्यमापन करताना केवळ 'देखाव्यावर' न जाण्याचा इशारा देण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते:

काही लोक खरोखरच समृद्ध असतात, तर काही लोक केवळ लोकांमध्ये आपली प्रतिष्ठा दिसावी म्हणून कर्ज काढून किंवा खोटा डामडौल करून श्रीमंतीचा आव आणतात. अशा वेळी या दोन्ही स्थितीतील पोकळपणा दाखवण्यासाठी म्हणतात, "दोघेही सारखेच मोठे दिसतात, पण एक तूप खाऊन सुजलेला आहे तर दुसरा उपाशी राहून फुगलेला आहे."

एखाद्या क्षेत्रात दोन व्यक्ती सारख्याच हुद्द्यावर किंवा पदावर दिसतात. पण एकाने ते स्थान आपल्या अफाट कष्टाने आणि ज्ञानाने (तूप खाऊन) मिळवलेले असते, तर दुसऱ्याने केवळ वशिल्याने किंवा नशिबाच्या जोरावर (वरवर फुगून) मिळवलेले असते. वरून दोघे सारखे वाटले तरी त्यांच्या लायकीत फरक असतो.

एखाद्या प्रकल्पाचा किंवा व्यवसायाचा वरवरचा पसारा खूप मोठा दिसतो, पण प्रत्यक्षात तो आतून पोकळ असतो (उपाशी राहून फुगलेला).

समान अर्थाच्या इतर म्हणी

मराठीत बाह्य देखाव्यातील फसवेगिरीवर बोट ठेवणाऱ्या इतरही काही प्रसिद्ध म्हणी आहेत:

"दुरून डोंगर साजरे" (केवळ दुरूनच गोष्टी चांगल्या दिसतात).

"नाव मोठे आणि लक्षण खोटे"

"चित्ता सारखा वाघ चालला, म्हणून तो वाघ होत नाही"

ही म्हण आपल्याला कोणत्याही गोष्टीचे किंवा माणसाचे मूल्यमापन करताना केवळ त्याच्या बाह्य स्वरूपावर (Appearance) न जाता, त्यामागचे मूळ कारण आणि वास्तव तपासण्याचा मोलाचा संदेश देते. चमकणारे सगळेच सोने नसते, आणि फुगलेले सगळेच सुदृढ नसते, हाच याचा मुख्य गाभा आहे.

तोंडात दात नाही आणि चण्याची हौस

स्वतःची शारीरिक किंवा आर्थिक पात्रता नसतानाही आपल्या आवाक्याबाहेरच्या गोष्टींची इच्छा धरणे.

ही मराठीतील माणसाच्या शारीरिक किंवा आर्थिक मर्यादा आणि त्याच्या अवाजवी इच्छा यांमधील विसंगतीवर बोट ठेवणारी एक अत्यंत लोकप्रिय आणि विनोदी म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, एखादी गोष्ट साध्य करण्यासाठी किंवा तिचा आनंद घेण्यासाठी आवश्यक असणारी पात्रता, क्षमता किंवा साधने जवळ नसतानाही, त्याच गोष्टीची अवाजवी इच्छा (हौस) बाळगणे.

तोंडात दात नाही: हे शारीरिक किंवा आर्थिक असमर्थतेचे प्रतीक आहे. चणे खाण्यासाठी मजबूत दातांची गरज असते. वयोमानामुळे किंवा इतर कारणांमुळे जर तोंडात दातच नसतील, तर चणे चावणे पूर्णपणे अशक्य असते.

चण्याची हौस: चणे खाण्याची तीव्र इच्छा असणे. ही अशी इच्छा आहे जी परिस्थितीशी किंवा स्वतःच्या क्षमतेशी सुसंगत नाही.

दैनंदिन जीवनात जेव्हा एखादी व्यक्ती स्वतःची लायकी किंवा कुवत न ओळखता मोठ्या गोष्टींचे मनसुबे रचते, तेव्हा तिच्यावर टीका करताना ही म्हण वापरली जाते:

एखाद्या व्यक्तीची आर्थिक परिस्थिती अतिशय बेताची असते, घर खर्च चालवतानाही ओढाताण होत असते; परंतु तरीही ती व्यक्ती कर्ज काढून महागडी गाडी, आयफोन किंवा परदेश वारीचे बेत आखत असते. अशा वेळी म्हणतात, "घरात खायला अन्न नाही आणि महागड्या वस्तूंची हौस... म्हणजे तोंडात दात नाही आणि चण्याची हौस!"

एखाद्या क्षेत्रात काम करण्याचा शून्य अनुभव किंवा कौशल्य नसताना, थेट त्या क्षेत्रातील सर्वोच्च पदावर बसण्याची स्वप्ने पाहणाऱ्या माणसाला समज देण्यासाठी ही म्हण चपखल बसते.

काही वृद्ध व्यक्ती शारीरिकदृष्ट्या अतिशय अशक्त झालेल्या असतात, डॉक्टरांनी त्यांना अनेक गोष्टी पथ्याची म्हणून वर्ज्य करायला सांगितलेल्या असतात; तरीही त्या जड किंवा अपथ्यकारक अन्न खाण्याचा हट्ट धरतात, तेव्हा उपरोधाने ही म्हण वापरली जाते.

मराठीत माणसाच्या अशा अवाजवी इच्छांवर प्रहार करणाऱ्या इतरही काही प्रसिद्ध म्हणी आहेत:

"अंथरूण पाहून पाय पसरावे" (आपली कुवत ओळखून वागावे - हा या म्हणीचा उपदेशात्मक पैलू आहे).

"उचलली जीभ लावली टाळ्याला" (परिणामांचा विचार न करता बोलणे/वागणे).

"गळ्यात गाठ सोन्याची आणि हौस तांब्याची" (याचा अर्थ थोडा उलटा आहे, पण विसंगती दर्शवणारा आहे).

"खायला नाही दाणा आणि मला बाजीराव म्हणा" (कुवत नसताना बडेजाव मिरवणे).

माणसाने नेहमी आपल्या क्षमता, साधने आणि परिस्थितीचे भान ठेवूनच आपली ध्येये किंवा इच्छा निश्चित केल्या पाहिजेत. स्वतःच्या मर्यादा लक्षात न घेता अवास्तव गोष्टींच्या मागे लागल्यास शेवटी पदरी निराशा आणि उपहासच येतो, हाच मोलाचा संदेश ही म्हण आपल्याला देते.

तेल गेले, तूप गेले, हाती आले धुपाटणे

एकाच वेळी दोन वेगवेगळ्या फायद्यांच्या मागे लागल्यामुळे अतिलोभापोटी दोन्ही गोष्टी हातच्या जाणे आणि शेवटी पूर्ण नुकसान सोसावे लागणे.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय, व्यावहारिक आणि मानवी अधाशीपणा किंवा चुकीच्या नियोजनामुळे होणाऱ्या पूर्ण नुकसानावर भाष्य करणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा की, दोन वेगवेगळ्या गोष्टी किंवा फायदे एकाच वेळी मिळवण्याच्या अतिस्वार्थात किंवा धरसोड वृत्तीमुळे, शेवटी त्या दोन्ही गोष्टी गमावून बसणे आणि हातात काहीच न उरता केवळ निराशा पदरी पडणे.

तेल गेले, तूप गेले: जुन्या काळात गृहिणी किंवा नोकर बाजारातून एकाच वेळी तेल आणि तूप आणण्यासाठी दोन वेगवेगळ्या भांड्यांऐवजी एकाच 'धुपाटण्याचा' (ज्या पात्रात देवासमोर धूर करण्यासाठी कोळसे आणि ऊद टाकला जातो) वापर करायला निघायचे. एका बाजूला तेल आणि दुसऱ्या बाजूला तूप घेतले, तर ते दोन्ही पदार्थ एकमेकांत मिसळून खराब व्हायचे किंवा धुपाटण्याच्या रचनेमुळे दोन्ही खाली सांडून जायचे. म्हणजेच, दोन्ही मौल्यवान गोष्टी नष्ट होणे.

हाती आले धुपाटणे: शेवटी दोन्ही पदार्थ वाहून गेल्यावर हातात फक्त ते रिकामे, काजळी लागलेले 'धुपाटणे' उरते; ज्याचा काहीच उपयोग नसतो. हे अंतिम अपयशाचे आणि पश्चात्तापाचे प्रतीक आहे.

दैनंदिन जीवनात, व्यवसायात किंवा नात्यांमध्ये जेव्हा एखादी व्यक्ती अतिलोभामुळे किंवा धरसोडीमुळे मोठे नुकसान करून घेते, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते:

एखाद्या व्यापाऱ्याला एकाच वेळी दोन फायदेशीर सौदे करायचे असतात. तो दोन्ही ठिकाणी हात मारण्याचा प्रयत्न करतो, पण कोणत्याच कामावर पूर्ण लक्ष न दिल्यामुळे दोन्ही सौदे त्याच्या हातातून निसटतात आणि त्याला मोठा तोटा सहन करावा लागतो.

एखादा तरुण सध्या हाताशी असलेली चांगली नोकरी सोडून, केवळ जास्त पगाराच्या आशेने दुसऱ्या एका अनिश्चित कंपनीच्या मागे लागतो. परंतु, घाईगडबडीत नवीन नोकरीही मिळत नाही आणि जुनीही हातची जाते. अशा वेळी त्याचे वर्णन करताना म्हणतात, "नवीनच्या नादात जुनेही गेले... शेवटी तेल गेले, तूप गेले, हाती आले धुपाटणे."

एकाच वेळी दोन बोटींवर पाय ठेवून प्रवास करणाऱ्या माणसांची शेवटी जी दयनीय अवस्था होते, ती दर्शवण्यासाठी ही म्हण अगदी चपखल बसते.

समान अर्थाच्या इतर म्हणी

मराठीत याच आशयाशी साधर्म्य दर्शवणाऱ्या इतरही काही प्रसिद्ध म्हणी आहेत:

"दोन बोटींवर पाय ठेवणारा बुडतो."

"अर्धी टाकून सख्खीला धावणे" (हाताशी असलेले अर्धे सोडून पूर्ण मिळवायला जाणे आणि दोन्ही गमावणे).

"लोभाने नागवले"

ही म्हण आपल्याला 'अतिलोभ' आणि 'धरसोड वृत्ती' टाळण्याचा मोलाचा सल्ला देते. हातातील निश्चित गोष्ट सोडून अनिश्चित गोष्टींच्या मागे धावल्यास किंवा एकाच वेळी अनेक गोष्टी मिळवण्याचा अट्टहास धरल्यास शेवटी सर्वकाही गमावण्याची वेळ येते, हाच सावधगिरीचा इशारा या म्हणीतून मिळतो.

तहान लागल्यावर विहीर खणायला घेणे

आधीपासून कोणतीही पूर्वतयारी न ठेवता, अगदी ऐन संकटाच्या वेळी किंवा गरजेच्या वेळी उपायांची धावपळ सुरू करणे.

"तहान लागल्यावर विहीर खणायला घेणे" (किंवा 'तहान लागल्यावर विहीर खोदणे') ही मराठी भाषेतील अत्यंत

लोकप्रिय आणि माणसाच्या निष्काळजी व अदूरदर्शी (Short-sighted) प्रवृत्तीवर कडक प्रहार करणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा सविस्तर अर्थ आणि त्याचे व्यावहारिक पैलू खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील:

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, संकट डोक्यावर आल्यावर किंवा एखाद्या गोष्टीची तीव्र गरज निर्माण झाल्यावरच तिच्या निवारणासाठी धावपळ सुरू करणे, ज्याचा ऐन वेळी काहीही उपयोग होत नाही.

तहान लागल्यावर: माणसाला जेव्हा तीव्र तहान लागते, तेव्हा त्याला तात्काळ पाण्याची गरज असते. त्याचे प्राण व्याकुळ झालेले असतात.

विहीर खणायला घेणे: विहीर खणणे हे अत्यंत कष्टाचे, वेळखाऊ आणि दीर्घकालीन नियोजन लागणारे काम आहे. जमीन खणणे, पाणी लागणे, ते उपसणे या प्रक्रियेला दिवस किंवा महिने लागू शकतात. त्यामुळे, तहान लागल्यावर विहीर खणायला बसणारा माणूस पाणी मिळण्यापूर्वीच प्राणाला मुकू शकतो. शहाणपणा यातच असतो की विहीर आधीच खणून तयार असावी, जेणेकरून तहान लागताच पाणी पिता येईल.

कामाचे पूर्वनियोजन (Prior Planning) न करता ऐन वेळी गडबड करणाऱ्या लोकांच्या वागणुकीवर टीका करण्यासाठी ही म्हण प्रामुख्याने वापरली जाते:

अनेक विद्यार्थी वर्षभर अजिबात अभ्यास करत नाहीत. परीक्षेचे वेळापत्रक आले किंवा परीक्षेच्या आदल्या दिवशी ते रात्रभर जागून पुस्तके चाळू लागतात. अशा विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत ही म्हण अगदी चपखल बसते.

काही लोक पैशांची उधळपट्टी करतात आणि भविष्यासाठी कोणतीही पुंजी किंवा आरोग्य विमा (Health Insurance) राखून ठेवत नाहीत. अचानक घरात एखादे मोठे आजारपण किंवा संकट आले की मग ते लोकांकडे पैसे मागायला धावतात.

दरवर्षी पावसाळ्यात शहरात पाणी साचते हे माहीत असूनही, पालिका प्रशासन पाऊस सुरू झाल्यावर नाले सफाईची कामे हाती घेते. अशा वेळी नागरिक संतापाने म्हणतात, "दरवर्षी हेच... तहान लागल्यावर विहीर खणायला घेतात!"

समान अर्थाच्या इतर म्हणी

मराठीत याच आशयाशी साधर्म्य दर्शवणाऱ्या इतरही काही प्रसिद्ध म्हणी आहेत:

"आग लागल्यावर विहीर खणणे" (घराला आग लागल्यावर विहीर खणून पाणी काढण्याचा प्रयत्न करणे).

"ऐन वेळी पाऊस आणि छत्रीची शोधाशोध"

"हत्ती गेला आणि शेपूट राहिले" (हे वेगळ्या संदर्भात आहे, पण "वेळ निघून गेल्यावर शहाणपण येणे" हा भाव सारखाच आहे).

ही म्हण आपल्याला 'पूर्वनियोजन' (Planning) आणि 'दूरदृष्टी' (Foresight) यांचे महत्त्व शिकवते. संकटे किंवा गरजा कधीही सांगून येत नाहीत. त्यामुळे त्यांचे निवारण करण्याची तयारी आधीपासूनच असायला हवी. ऐन वेळची धावपळ केवळ मानसिक ताण आणि अपयशच पदरी पाडते, हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

तवा तापलाय तोवर भाकरी भाजून घ्यावी

नशिबाने किंवा परिस्थितीमुळे आलेली अनुकूल संधी हातची न घालवता, तिचा वेळीच स्वतःच्या हितासाठी वापर करून घेणे.

ही मराठीतील अत्यंत व्यावहारिक, समयसूचकता आणि संधीचे सोने करण्याचे महत्त्व सांगणारी एक अतिशय लोकप्रिय म्हण आहे.

या म्हणीचा सविस्तर अर्थ आणि त्याचे विविध पैलू खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील:

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, एखादी अनुकूल परिस्थिती किंवा सुवर्णसंधी (Opportunity) निर्माण झाली असताना, तिचा तात्काळ लाभ उठवून आपले काम फत्ते करून घेणे; कारण ती वेळ निघून गेल्यावर पुन्हा तशी संधी मिळेलच असे नाही.

तवा तापलाय: भाकरी भाजण्यासाठी आधी चूल पेटवून तवा चांगला गरम करावा लागतो. तवा गरम असणे ही भाकरी भाजण्यासाठीची 'सर्वात अनुकूल आणि योग्य स्थिती' आहे.

तोवर भाकरी भाजून घ्यावी: जर तवा गरम असतानाच त्यावर भाकरी टाकली, तर ती उत्तम आणि पटकन भाजली जाते. जर आळस करून वेळ घालवला, तर चूल विझून जाईल, तवा थंड होईल आणि नंतर पुन्हा चूल पेटवून तवा तापवण्याचा दुप्पट त्रास सहन करावा लागेल. म्हणजेच, अनुकूल वेळेचा लगेच फायदा उठवणे.

दैनंदिन जीवनात, राजकारणात, व्यवसायात आणि करिअरमध्ये वेळेचे भान ठेवून निर्णय घेणाऱ्या लोकांच्या बाबतीत ही म्हण वापरली जाते:

बाजारात जेव्हा एखाद्या वस्तूची मागणी अचानक वाढते, तेव्हा हुशार व्यापारी आपल्या मालाचा साठा बाहेर काढतात आणि नफा कमावतात. यालाच म्हणतात बाजारपेठेचा 'तवा तापला' असताना आपली 'भाकरी भाजून घेणे'.

एखाद्या क्षेत्रात जेव्हा मोठ्या प्रमाणावर भरती (Recruitment) सुरू असते किंवा नवीन संधी उपलब्ध असतात, तेव्हा तरुणांनी आळस न करता तात्काळ अर्ज करून आपली जागा निश्चित करावी, हा सल्ला देताना ही म्हण वापरली जाते.

अनेकदा राजकीय नेते समाजात किंवा पक्षात स्वतःला अनुकूल अशी लाट निर्माण झाली की, त्याचा फायदा घेऊन स्वतःची पदे किंवा कामे करून घेतात. अशा वेळी उपरोधानेही ही म्हण वापरली जाते.

समान अर्थाच्या इतर म्हणी / इंग्रजी सुभाषिते

मराठी आणि इतर भाषांमध्ये संधीचे महत्त्व सांगणाऱ्या खालील म्हणी प्रसिद्ध आहेत:

"हात ओले आहेत तोवर धुवून घ्यावेत" (संधीचा फायदा उठवणे).

"वाहत्या गंगेत हात धुवून घेणे" (सगळे करत आहेत किंवा परिस्थिती अनुकूल आहे, तर आपणही आपला स्वार्थ साधून घेणे).

इंग्रजीतील म्हण: "Strike while the iron is hot." (लोखंड गरम असतानाच त्यावर हातोड्याचा घाव घालावा, तरच त्याला योग्य आकार येतो).

ही म्हण आपल्याला 'समयसूचकता' (Promptness) आणि 'निर्णयक्षमता' (Decisiveness) शिकवते. आयुष्यात चांगल्या संधी नेहमी चालून येत नाहीत. त्यामुळे जेव्हा परिस्थिती आपल्या बाजूने असते, तेव्हा वेळ न गमावता तात्काळ कृती करणे हेच शहाणपणाचे आणि प्रगतीचे लक्षण आहे.

तोंडात बोट घालून गप्प बसणे

अत्यंत आश्चर्यचकित झाल्यामुळे किंवा एखाद्या दबावामुळे स्वतःचे मत मांडता न येता निमूटपणे सर्व सहन करणे.

"तोंडात बोट घालून गप्प बसणे" (किंवा 'तोंडात बोट घालणे') हा मराठी भाषेतील माणसाची हतबलता, अगतिकता किंवा प्रचंड आश्चर्य व्यक्त करणारा एक अतिशय प्रभावी वाक्प्रचार आहे.

संदर्भानुसार या वाक्प्रचाराचे प्रामुख्याने दोन अर्थ निघतात.

पहिला अर्थ (हतबलता किंवा भीती): एखाद्या कठीण प्रसंगात, अन्यायाविरुद्ध किंवा मोठ्या संकटासमोर भीतीपोटी किंवा नाईलाजास्तव स्वतःचे मत मांडू न शकणे, प्रतिकार न करता पूर्णपणे गप्प राहणे.

दुसरा अर्थ (प्रचंड आश्चर्य किंवा थक्क होणे): समोर घडलेली एखादी अद्भूत, अकल्पनीय किंवा धक्कादायक गोष्ट पाहून कमालीचे आश्चर्य वाटणे आणि अवाक होऊन (तोंडात बोट घालून) पाहत राहणे.

हा वाक्प्रचार दैनंदिन जीवनात वेगवेगळ्या भावना छटा दाखवण्यासाठी वापरला जातो:

जेव्हा एखाद्या ठिकाणी उघड-उघड अन्याय किंवा चुकीच्या गोष्टी घडत असतात, पण तिथले लोक स्वतःवर संकट येईल या भीतीने शांत राहतात, तेव्हा हा वाक्प्रचार वापरतात.

उदा. "कार्यालयातील साहेबांच्या भ्रष्टाचाराविरुद्ध बोलायची कोणाचीच हिंमत नव्हती, सगळे तोंडात बोट घालून गप्प बसले होते."

एखाद्या लहान मुलाने किंवा व्यक्तीने आपल्या अफाट कर्तृत्वाने सर्वांना थक्क केले, की लोक आश्चर्याने तोंडात बोट घालतात.

उदा. "अवघ्या दहा वर्षांच्या मुलाने ज्या कौशल्याने संगणकाची कोडिंग केली, ते पाहून मोठेमोठे इंजिनिअर्स तोंडात बोट घालून गप्प बसले."

एखाद्या वादविवादात किंवा चौकशीदरम्यान जेव्हा समोरचा माणूस पुराव्यासह चूक सिद्ध करतो, तेव्हा आरोपीकडे बोलायला काहीच शब्द उरत नाहीत. अशा वेळी तो तोंडात बोट घालून गप्प बसतो.

समान छटा असणारे इतर वाक्प्रचार

मराठीत शांत बसणे किंवा अवाक होण्याशी संबंधित इतरही काही वाक्प्रचार आहेत:

"तोंड शिवणे" (काहीही न बोलण्याची शपथ घेणे किंवा पूर्णपणे गप्प राहणे).

"अवाक होणे" (आश्चर्याने बोलणेच बंद होणे).

"चकार शब्द न काढणे" (एकही शब्द न बोलता शांत राहणे).

हा वाक्प्रचार माणसाच्या मानसिक स्थितीचे सुंदर वर्णन करतो. मग ती स्थिती समोरच्याच्या भीतीने आलेली हतबलता असो, वा एखाद्या अद्भूत गोष्टीमुळे मनाला पडलेले आश्चर्याचे कोडं असो; दोन्ही प्रसंगांत माणूस शब्दांविना 'मौन' होतो, हेच या वाक्प्रचारातून व्यक्त होते.

तरण्याच्या लग्नात म्हाताऱ्याला नाचायची हौस

ही मराठीतील मानवी स्वभावातील अतिउत्साह, वयोमानानुसार न शोभणारे वर्तन आणि विसंगतीवर प्रकाश टाकणारी एक अतिशय गमतीशीर आणि मार्मिक म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, ज्या व्यक्तीचा मुख्य सहभाग असणे आवश्यक आहे किंवा ज्याच्यासाठी तो प्रसंग आहे, तो बाजूलाच राहतो; आणि ज्याचा त्या गोष्टीशी थेट संबंध नाही किंवा ज्याचे वय आणि प्रकृती त्याला साथ देत नाही, तीच व्यक्ती नको तितका अतिउत्साह दाखवून पुढे-पुढे करत राहते.

तरण्याचे लग्न: लग्न हे तरुणाचे (तरण्याचे) आहे, त्यामुळे खरा आनंद, धावपळ आणि नाच-गाणे तरुणांनी करणे अपेक्षित आणि शोभणारे असते.

म्हाताऱ्याला नाचायची हौस: वृद्ध किंवा ज्येष्ठ व्यक्तीने अशा प्रसंगी शांतपणे, सन्मानाने एका बाजूला बसून आशीर्वाद देणे अपेक्षित असते. पण जर ती वृद्ध व्यक्ती स्वतःचे वय, शारीरिक मर्यादा आणि प्रतिष्ठा विसरून तरुणांपेक्षाही जास्त नाचायला आणि मिरवायला लागली, तर तो अतिउत्साह आणि विसंगती ठरते.

दैनंदिन जीवनात जेव्हा एखादी व्यक्ती स्वतःचा अधिकार किंवा मर्यादा नसताना दुसऱ्याच्या कामात अवाजवी रस घेते, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते:

एखाद्या प्रकल्पासाठी किंवा कामासाठी तरुणांनी दिवस-रात्र कष्ट केलेले असतात. पण जेव्हा ते काम यशस्वी होते आणि कौतुकाची वेळ येते, तेव्हा संघटनेचे किंवा कार्यालयातील वयोवृद्ध वरिष्ठ स्वतःच पुढे येऊन नाचू लागतात (श्रेय घेऊ लागतात). अशा वेळी उपरोधाने म्हटले जाते, "कष्ट पोरांनी केले आणि मिरवतोय हा... जणू तरण्याच्या लग्नात म्हाताऱ्याला नाचायची हौस!"

एखाद्या विषयातील निर्णय घेण्याची मुख्य जबाबदारी ज्यांची आहे ते शांत असतात, पण ज्यांचा दूरदूरवर संबंध नाही अशी जुनी जाणती माणसे मध्येच पडून स्वतःचा बडेजाव मिरवण्याचा प्रयत्न करतात.

कधीकधी वयाची पन्नाशी-साठी ओलांडलेली व्यक्ती तरुणांच्या फॅशन, सवयी किंवा खेळांचे अनुकरण अतिउत्साहाने करू लागते, जे समाजाला थोडे विसंगत वाटते.

समान अर्थाच्या इतर म्हणी

मराठीत माणसाच्या अशा अवाजवी उत्साहावर किंवा विसंगत वर्तनावर बोट ठेवणाऱ्या इतरही काही म्हणी आहेत:

"लग्नाला गेली आणि नवरीला विसरली" (मुख्य गोष्ट सोडून इतर गोष्टींतच दंग होणे).

"आळी गपचिळी, नि खाजवा गळसरी" (नको तिथे स्वतःला पुढे करणे).

"कामापुरता मामा आणि ताकापुरती आजी" (हे वेगळ्या अर्थाचे आहे, पण "तोंडात दात नाही आणि चण्याची हौस" ही म्हण या म्हणीच्या शारीरिक मर्यादेच्या पैलूशी बरीच साम्य दर्शवते).

ही म्हण आपल्याला 'प्रसंगवधान' आणि 'स्वतःच्या मर्यादांचे भान' ठेवण्याचा सल्ला देते. आनंद साजरा करणे चुकीचे नाही, परंतु आपला उत्साह प्रसंगाला आणि आपल्या वयाला किंवा पदाला शोभणारा असावा. दुसऱ्याच्या हक्काच्या आनंदात स्वतःला अवाजवीपणे पुढे करणे हास्यास्पद ठरू शकते, हाच संदेश यातून मिळतो.

थ

थेंबे थेंबे तळे साचे

थोडेथोडे करून मोठा संचय होतो.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि जीवनोपयोगी म्हण आहे.

पाण्याचा एक-एक थेंब पडत राहिला, तर काही काळाने त्याचे एका मोठ्या तलावात रूपांतर होते.

कोणतीही मोठी गोष्ट एका रात्रीत साध्य होत नाही. लहान लहान गोष्टींची किंवा प्रयत्नांची सातत्याने साठवणूक केल्यास, कालांतराने त्यातून मोठी आणि मोलाची गोष्ट निर्माण होते.

१. पैशांची बचत: रोज थोडे-थोडे पैसे बाजूला ठेवल्यास, भविष्यात खूप मोठी रक्कम जमा होते. ही म्हण प्रामुख्याने बचतीचे महत्त्व सांगण्यासाठी वापरली जाते.

२. ज्ञान आणि अभ्यास: रोज नियमितपणे केलेला थोडा-थोडा अभ्यास किंवा अवांतर वाचन माणसाला भविष्यात ज्ञानी आणि प्रगल्भ बनवते.

३. कष्ट आणि यश: एखादे मोठे ध्येय साध्य करण्यासाठी रोज केलेले लहान-लहान प्रामाणिक प्रयत्न शेवटी मोठ्या यशात परावर्तित होतात.

समानार्थी म्हण:

'राईने पर्वत चढतो' किंवा 'थिट्या थिट्या साचे, तळे साचे' (काही भागात वापरली जाणारी प्रांतिक म्हण).

ही म्हण आपल्याला संयम, सातत्य (Consistency) आणि बचतीचे महत्त्व पटवून देते.

थोरा घराचे श्वान सर्व ही देती मान

मोठ्या माणसांच्या आश्रयाने त्यांच्याशी संबंधित लोकांनाही मान मिळतो.

"थोरा घराचे श्वान, सर्वही देती मान" (किंवा *'थोरांचे घरचे श्वान, त्याला सर्वही देती मान'*) ही समाजातील एका विशिष्ट मानवी प्रवृत्तीवर प्रकाश टाकणारी अतिशय मार्मिक म्हण आहे.

थोर घर: श्रीमंत, वजनदार, प्रतिष्ठित किंवा सत्ताधारी व्यक्तीचे घराणे.

श्वान: कुत्रा.

मुख्य अर्थ: मोठ्या, श्रीमंत किंवा प्रभावशाली व्यक्तीच्या आश्रयाला असलेल्या अत्यंत सामान्य प्राण्याला किंवा माणसालाही, लोक केवळ त्या मालकाच्या भीतीने किंवा आदरापोटी मान देतात.

वास्तविक पाहता, त्या आश्रित व्यक्तीची स्वतःची अशी कोणतीही मोठी पात्रता किंवा कर्तृत्व नसते. परंतु, ती व्यक्ती एका मोठ्या हुद्द्यावर असलेल्या किंवा पैशाने प्रबळ असलेल्या माणसाच्या जवळची असते. समाजात अशा व्यक्तीशी वैर पत्करणे कोणालाच परवडणारे नसते. त्यामुळे लोक त्या मूळ मोठ्या माणसाला खूश करण्यासाठी किंवा त्याच्या वजनाचा

धाक असल्यामुळे, त्याच्या जवळच्या सामान्य माणसाचीही जी-हजुरी करतात आणि त्याला अवाजवी महत्त्व देतात.

एखाद्या मोठ्या मंत्र्याचा किंवा उद्योगपतीचा साधा पी.ए. (पर्सनल असिस्टंट) किंवा चालक असला, तरी लोक त्याच्याशी अतिशय नम्रतेने वागतात आणि त्याचे काम आधी करतात; कारण त्याचा संबंध थेट मोठ्या व्यक्तीशी असतो. अशा वेळी ही म्हण तंतोतंत लागू होते.

ही म्हण माणसाच्या स्वतःच्या गुणवत्तेपेक्षा त्याला मिळालेल्या मोठ्या आश्रयामुळे समाजात मिळणाऱ्या तात्पुरत्या प्रतिष्ठेवर चपखल भाष्य करते.

थिट्या कोळ्याची थिटेच जाळे

अर्थ: लहान माणसांची किंवा कमी क्षमतेच्या लोकांची कामे आणि विचारही त्यांच्या क्षमतेप्रमाणेच मर्यादित स्वरूपाचे असतात.

"थिट्या कोळ्याची थिटेच जाळे" ही मराठीतील एक अतिशय जुनी, पारंपारिक आणि रूपकात्मक म्हण आहे. या म्हणीचा सविस्तर अर्थ आणि संदर्भ खालीलप्रमाणे आहे:

थिटा: लहान, अपूर्ण, कमी उंचीचा किंवा कमी क्षमतेचा.

कोळी: कोळी कीटक (Spider) जो जाळे विणतो.

ज्याची क्षमता, बुद्धी किंवा विचार करण्याची कुवत मुळातच मर्यादित (थिटा) असते, त्याच्याकडून निर्माण होणारे काम किंवा त्याचे विचारही तितकेच मर्यादित आणि संकुचित स्वरूपाचे असतात. माणसाचे कर्तृत्व हे त्याच्या अंगभूत क्षमतेपेक्षा मोठे असू शकत नाही.

ही म्हण मानवी स्वभाव, बुद्धी आणि कार्यक्षमतेच्या मर्यादेवर भाष्य करते.

१. कुवतीप्रमाणे काम: जसा लहान कोळी मोठे जाळे विणू शकत नाही, तसेच अपुरी बुद्धी किंवा संकुचित वृत्ती असलेला माणूस कधीही उदात्त किंवा मोठी कामगिरी करू शकत नाही. त्याची दृष्टी केवळ स्वतःपुरती किंवा लहान गोष्टींपुरतीच मर्यादित राहते.

२. साधनांची मर्यादा: एखाद्या व्यक्तीकडे ज्ञान, कौशल्य किंवा साधनांची कमतरता असेल, तर त्याच्या हातून घडणारे कामही परिपूर्ण होत नाही.

"त्याला साऱ्या गावाची जबाबदारी सांभाळायला दिली खरी, पण ज्याची विचारसरणीच संकुचित आहे तो काय समाज सुधारणार? शेवटी 'थिट्या कोळ्याची थिटेच जाळे'!"

थोडक्यात, ही म्हण व्यक्तीच्या अंगभूत मर्यादा आणि त्याच्या कामाचा दर्जा यांमधील थेट संबंध स्पष्ट करते.

थुंकीने वडा सुटत नाही / थुंकीने वडे तळणे

अर्थ: केवळ गोड किंवा मोठ्या गप्पा मारून कोणतेही कठीण काम साध्य होत नाही; त्यासाठी प्रत्यक्ष कष्ट करावेच लागतात.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत उपरोधिक आणि व्यावहारिक सत्य सांगणारी म्हण आहे.

वडे तळणे: वडे तळण्यासाठी भरपूर तेल आणि कडक विस्तव (अग्नी) लागतो.

थुंकीने तळणे: तेलाऐवजी केवळ थुंकीचा वापर करून वडे तळण्याचा प्रयत्न करणे, जे अशक्य आहे.

कोणतेही कठीण किंवा महत्त्वाचे काम साध्य करण्यासाठी प्रत्यक्ष मेहनत, पैसा, साधनसामग्री आणि प्रामाणिक कष्ट करावेच लागतात; केवळ मोठ्या-मोठ्या गप्पा मारून, कोरडे शब्द वापरून किंवा फुकटचे उपाय करून कोणतेही मोठे काम पूर्ण होत नाही.

समाजात अनेक लोक असे असतात जे प्रत्यक्ष कामाच्या वेळी कोणतीही मदत किंवा गुंतवणूक करत नाहीत, परंतु "मी हे

करेन, ते करेन" अशा केवळ तोंडी वाफा दवडतात. अशा केवळ गप्पा मारणाऱ्या आणि कष्टाची टाळाटाळ करणाऱ्या प्रवृत्तीवर टीका करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

व्यवसायात: "फक्त एसी केबिनमध्ये बसून 'कंपनीचा टर्नओव्हर वाढवू' अशा गप्पा मारून चालत नाही, त्यासाठी जमिनीवर उतरून काम करावे लागते. शेवटी थुंकीने वडे तळता येत नाहीत!"

अभ्यासात: परीक्षा तोंडावर आलेली असताना अभ्यासाचे नियोजन केवळ कागदावर किंवा तोंडी करणे आणि प्रत्यक्ष वाचन न करणे.

ही म्हण कष्टाला आणि प्रत्यक्ष कृतीला (Action) कोणताही सोपा पर्याय असू शकत नाही, हे अगदी स्पष्ट शब्दांत पटवून देते.

थोडक्यात सुख आणि गरिबीत चोख

अर्थ: जेवढे मिळाले आहे त्यात समाधानी राहणे आणि गरिबीतही आपली प्रामाणिकता व नीतिमत्ता टिकवून ठेवणे.

ही मराठी संस्कृती आणि मानवी मूल्यांचे अत्यंत सुंदर दर्शन घडवणारी एक आदर्शवादी म्हण आहे.

थोडक्यात सुख: आपल्याकडे जे काही आहे, मग ते कितीही कमी का असेना, त्यात समाधानी राहणे. अवाजवी हाव न धरता छोट्या-छोट्या गोष्टींत आनंद शोधणे.

गरिबीत चोख: परिस्थिती अत्यंत गरिबीची किंवा हलाखीची असली, तरीही आपल्या प्रामाणिकपणाशी, नीतिमत्तेशी आणि कर्तव्याशी पूर्णपणे प्रामाणिक (चोख) राहणे.

आर्थिक परिस्थिती बेताची असली तरीही समाधानी वृत्ती ठेवणे आणि गरिबीचे कारण पुढे करून कधीही आपली नैतिकता, इमान किंवा प्रामाणिकपणा न सोडणे.

१. समाधानाचा संदेश: मनुष्य कितीही श्रीमंत झाला तरी त्याची सुखाची व्याख्या संपत नाही. ही म्हण शिकवते की, सुखाचा संबंध पैशाच्या ढिगाऱ्याशी नसून माणसाच्या मानसिक समाधानाशी असतो.

२. प्रामाणिकपणाची कसोटी: सुबत्ता असताना प्रामाणिक राहणे सोपे असते, पण जेव्हा गरिबी असते तेव्हा माणसाच्या नैतिकतेची खरी परीक्षा असते. अशा कठीण काळातही जो गैरमार्गाला लागत नाही, तोच खरा 'चोख' माणूस.

३. स्वाभिमानी जीवन: ही म्हण स्वाभिमानाने जगणाऱ्या कष्टकरी वर्गाचे प्रतिनिधित्व करते. "आम्ही गरीब असू, पण कोणाचे हक्काचे बुडवणार नाही," ही भावना या म्हणीत आहे.

"रामरावांची आर्थिक परिस्थिती जेमतेम आहे, पण ते कोणाचे एक पैशाचेही देणे ठेवत नाहीत. त्यांची वृत्ती नेहमीच 'थोडक्यात सुख आणि गरिबीत चोख' अशी राहिली आहे."

ही म्हण आपल्याला कमी साधनांत समाधानाने जगण्याची आणि कोणत्याही परिस्थितीत आपली सचोटी न विकण्याची अत्यंत मोलाची शिकवण देते.

थिट्या हाताने देव पण पावत नाही

जर आपण स्वतः काहीच कष्ट केले नाहीत, तर देवसुद्धा आपल्याला मदत करत नाही. यश मिळवण्यासाठी स्वतःचे प्रयत्न गरजेचे असतात.

"थिट्या हाताने देव पण पावत नाही" ही मराठीतील अत्यंत अर्थपूर्ण आणि व्यावहारिक सत्य सांगणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा सोपा अर्थ असा की, जोपर्यंत आपण स्वतः कष्ट करत नाही, प्रयत्न करत नाही किंवा कोणाला काही देत नाही,

तोपर्यंत आपल्यालाही देवाचा किंवा नशिबाचा आशीर्वाद मिळत नाही.

केवळ नशिबावर किंवा देवावर विसंबून राहून चालत नाही. देवसुद्धा त्याच व्यक्तीला मदत करतो, जो स्वतः कष्ट करायला तयार असतो. आपण मराठीत म्हणतोच, "देवाने दिले, पण कर्मे नेले" किंवा "प्रयत्नांती परमेश्वर". थिटा हात (म्हणजे रिकामी बसलेला किंवा आळशी हात) काहीच मिळवू शकत नाही.

जर आपल्याला जीवनात काही मिळवायचे असेल—मग ते ज्ञान असो, यश असो, वा मानसन्मान—तर आधी आपल्याला काहीतरी अर्पण करावे लागते. काहीतरी पेरल्याशिवाय उगवत नाही, तसेच आधी स्वतः कष्ट उपसल्याशिवाय फळ मिळत नाही.

काही संदर्भात या म्हणीचा वापर 'औदार्य' किंवा 'दानशूरता' दाखवण्यासाठीही केला जातो. जो माणूस अत्यंत संकुचित मनाचा आहे, जो कधी कोणाला मदत करत नाही, त्याला संकटाच्या वेळी देव किंवा समाजही मदत करत नाही.

यश मिळवण्यासाठी किंवा देवाचा आशीर्वाद लाभण्यासाठी आपले हात कर्म करण्यात आणि कष्ट करण्यात व्यस्त असायला हवेत, संकुचित किंवा रिकामे राहून चालत नाही.

थुंकीने वडा शिजत नाही

फक्त मोठ्या गप्पा मारून किंवा वरवरचे किरकोळ प्रयत्न करून मोठे आणि कठीण काम कधीच पूर्ण होत नाही; त्यासाठी प्रत्यक्ष मेहनत आणि साधनांची गरज असते.

"थुंकीने वडा शिजत नाही" ही देखील मराठीतील अत्यंत रोकठोक, व्यावहारिक आणि चपखल अशी म्हण आहे.

या म्हणीचा सोपा अर्थ असा की, केवळ मोठमोठ्या गप्पा मारून, पोकळ बढाया मारून किंवा वरवरचे उथळ प्रयत्न करून कोणतेही मोठे किंवा कठीण काम साध्य होत नाही. कोणतीही गोष्ट प्रत्यक्ष पूर्ण करण्यासाठी योग्य ते कष्ट, साधनसामग्री आणि प्रामाणिक प्रयत्न करावेच लागतात.

या म्हणीमागील मुख्य पैलू खालीलप्रमाणे आहेत:

वडा शिजवायचा किंवा तळायचा असेल, तर त्यासाठी तेल, शेगडी, पीठ आणि योग्य तापमान (उष्णता) लागते. ते काम थुंकीच्या ओलाव्याने मुळीच होऊ शकत नाही. त्याचप्रमाणे, कोणतेही मोठे ध्येय साध्य करण्यासाठी लागणारी आवश्यक साधनसामग्री आणि प्रत्यक्ष शारीरिक किंवा बौद्धिक कष्ट हे करावेच लागतात.

काही लोकांना प्रत्यक्ष कृती करण्याऐवजी फक्त बोलण्याची, सल्ले देण्याची किंवा हवेत किल्ले बांधण्याची सवय असते. ही म्हण अशा "फायद्यापेक्षा वाफा जास्त" काढणाऱ्या प्रवृत्तीवर कडाडून प्रहार करते. केवळ बोलण्याने कामे होत नसतात, त्याला ठोस कृतीची जोड द्यावी लागते.

हे दाखवून देते की, कठीण आणि महत्त्वाच्या कामांना योग्य तितकेच गांभीर्य आणि वेळ द्यावा लागतो. वरवरचे किंवा अर्धवट प्रयत्न (शॉर्टकट) करून यश मिळत नाही.

"थिट्या हाताने देव पण पावत नाही" ही म्हण जशी कष्टाचे महत्त्व सांगते, तशीच "थुंकीने वडा शिजत नाही" ही म्हण केवळ बोलघेवड्यापणा नको तर प्रत्यक्ष ठोस कृती हवी, हे स्पष्ट करते. कामाच्या ठिकाणी केवळ शब्दांचे बुडबुडे उपयोगाचे नसून प्रत्यक्ष घाम गाळावा लागतो.

थुंकून जेवणाऱ्यातला (किंवा थुंकून चाटणाऱ्यातला)

दिलेला शब्द फिरवणारा किंवा स्वतःच ठरवलेल्या गोष्टीचा अपमान करून स्वार्थासाठी तीच गोष्ट पुन्हा स्वीकारणारा माणूस.

"थुंकून चाटणे" (किंवा "थुंकून जेवणे") हा मराठीतील एक अतिशय तीव्र आणि कडक शब्दांतील वाक्प्रचार आहे.

या वाक्प्रचाराचा सरळ अर्थ असा की, स्वतःच घेतलेला निर्णय, दिलेले आश्वासन किंवा बोललेला शब्द बदलून, अत्यंत लाजीरवाण्या पद्धतीने पुन्हा स्वतःच्या फायद्यासाठी तीच गोष्ट स्वीकारणे. म्हणजेच, एखाद्या गोष्टीचा आधी तिरस्कार करायचा, ती नाकारायची आणि नंतर स्वार्थासाठी किंवा लाचारीने पुन्हा त्याच गोष्टीकडे परत जायचे.

आपल्या समाजात शब्दाला जागणाऱ्या माणसाला मोठा मान असतो. पण जी व्यक्ती "थुंकून चाटणाऱ्यातली" असते, तिच्या बोलण्याला किंवा आश्वासनाला काहीही किंमत नसते. अशी व्यक्ती स्वतःच्या सोयीनुसार कधीही फिरू शकते (पलटी मारू शकते).

एखाद्या गोष्टीचा आधी जाहीरपणे धिक्कार केल्यानंतर, पुन्हा त्याच गोष्टीची लाचारी पत्करणे हे अत्यंत स्वाभिमानशून्य लक्षण मानले जाते. 'मागे घेतलेला शब्द' किंवा 'केलेली थुंकी' जशी परत स्वीकारता येत नाही, तसाच स्वाभिमानी माणूस आपले शब्द मागे घेत नाही.

अशी माणसे तत्त्वनिष्ठ नसतात, तर पूर्णपणे संधिसाधू असतात. जिथे फायदा दिसेल तिथे ते स्वतःचे आधीचे मत, विचार आणि विरोध विसरून लाळ घोटायला तयार होतात.

"मी या माणसाच्या दारात कधीही पाऊल ठेवणार नाही," असे सर्वांसमोर मोठ्या दिमाखात सांगायचे आणि दुसऱ्याच दिवशी स्वतःच्या कामासाठी त्याच माणसाचे उंबरठे झिजवायचे—याला म्हणतात 'थुंकून चाटणे'.

हा वाक्प्रचार माणसाच्या दोटप्पी (Double-standard) आणि लबाड प्रवृत्तीवर अत्यंत बोचरी टीका करण्यासाठी वापरला जातो.

थोर सुखाला थोरच दु:ख

माणसाचे वैभव किंवा सुख जेवढे मोठे असते, ते गमावण्याचे किंवा त्यासोबत येणारे संकटही तितकेच मोठे आणि त्रासदायक असते.

"थोर सुखाला थोरच दु:ख" ही मानवी जीवनाचे एक शाश्वत आणि निसर्गदत्त सत्य मांडणारी अत्यंत उद्बोधक म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, ज्या व्यक्तीला आयुष्यात जितके मोठे (थोर) सुख, वैभव, पद किंवा यश मिळते, त्याला

तितक्याच मोठ्या प्रमाणावर संकटांना, जबाबदाऱ्यांना किंवा दुःखाला सामोरे जावे लागते. सुख आणि दुःख हे एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत आणि त्यांचा आकार नेहमी समान असतो.

जेव्हा एखादी व्यक्ती खूप मोठ्या पदावर पोहोचते किंवा अफाट वैभव मिळवते, तेव्हा तिचे सुख जितके मोठे असते, तितकाच त्या सुखाचे रक्षण करण्याचा ताणही मोठा असतो. मोठे यश टिकवून ठेवण्यासाठी सातत्याने प्रचंड कष्ट आणि मानसिक संघर्ष करावा लागतो. सामान्य माणसाचे दुःख कदाचित छोटे असू शकते, पण मोठ्या माणसांच्या वाट्याला येणारी संकटेही 'हिमालयीन' असतात.

निसर्गाचा एक नियम आहे—उंच डोंगराच्या शेजारीच खोल दरी असते. आयुष्यात ज्याने कधी खूप मोठे सुख अनुभवले आहे, त्याला साधे किंवा छोटे दुःखही अत्यंत तीव्रतेने जाणवते. सुखाची उंची जितकी जास्त, तिथून खाली पडण्याचे दुःखही तितकेच खोल आणि वेदनादायी असते.

इतिहासातील आणि व्यवहारातील उदाहरणे

छत्रपती शिवाजी महाराज असोत वा जगातील इतर थोर महापुरुष; त्यांना अफाट सत्ता, कीर्ती आणि आदर (थोर सुख) मिळाले, पण त्यासाठी त्यांना आयुष्यभर वैयक्तिक सुखाचा

त्याग, जवळच्या माणसांचे मृत्यू आणि सततचे युद्धप्रसंग (थोर दुःख) झेलावे लागले.

अफाट संपत्ती आणि जगप्रसिद्धी मिळवणाऱ्या व्यक्तींचे आयुष्य वरून सुखी दिसले, तरी अंतर्गत स्पर्धा, बदनामीची भीती आणि प्रचंड मानसिक एकटेपणा यांसारख्या मोठ्या दुःखांशी त्यांचा रोज सामना असतो.

हे जग 'संतुलनावर' चालते. मोठे सुख विनासायास मिळत नाही; त्यासाठी मोठ्या संघर्षाची किंमत चुकवावीच लागते. म्हणूनच, मोठ्या यशाची किंवा सुखाची अपेक्षा ठेवताना, त्यासोबत येणाऱ्या मोठ्या आव्हानांना आणि दुःखांना पेलण्याची तयारीही ठेवावी लागते.

थोर मोठे गेले, पादरे पाठी राहिले

(ग्रामीण/बोलीभाषेतील म्हण) कर्तबगार आणि शहाणी माणसे निघून गेल्यावर मागे फक्त निरुपयोगी किंवा केवळ गप्पा मारणारी माणसे उरतात.

"थोर मोठे गेले, पादरे पाठी राहिले" (किंवा काही भागांत "थोर मोठे गेले आणि... पाठी राहिले") ही मराठी ग्रामीण बोलीभागातील अत्यंत स्पष्टवक्ती, काहीशी उपरोधिक आणि गावरान ढंगाची म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ असा की, जे खरे कर्तृत्ववान, शहाणे आणि ज्येष्ठ-श्रेष्ठ लोक होते, ते निघून गेले (किंवा काळाच्या पडद्याआड गेले); आणि आता मागे फक्त लायकी नसलेली, लायकीपेक्षा जास्त बढाया मारणारी किंवा कर्तृत्वशून्य माणसेच उरली आहेत.

ही म्हण जुन्या काळातील कर्तबगार लोकांची आणि आजच्या काळातील पोकळ लोकांची तुलना करण्यासाठी वापरली जाते. पूर्वीच्या काळी समाजात किंवा कुटुंबात जी थोर, वजनदार आणि मार्गदर्शक माणसे होती, त्यांची जागा घेण्याची पात्रता आजच्या पिढीतील किंवा मागे उरलेल्या लोकांमध्ये नाही, हे सांगताना हा उपरोधिक शब्द प्रयोग केला जातो.

एखाद्या संस्थेत, कुटुंबात किंवा राजकीय पटलावर जेव्हा एखादा मोठा, मुत्सद्दी नेता किंवा कुटुंबप्रमुख निघून जातो आणि त्यानंतर तिथे फक्त स्वार्थी, क्षुद्र विचारांचे आणि केवळ गप्पा मारणारे लोक उरतात, तेव्हा समाजातून अशी प्रतिक्रिया उमटते.

'पादरे' हा शब्द येथे अत्यंत उपरोधिकपणे वापरला आहे, ज्याचा अर्थ 'केवळ आवाज करणारे, पण प्रत्यक्षात काहीही दम नसलेले' असा होतो. म्हणजेच, कृती शून्य असणे आणि केवळ स्वतःचे अस्तित्व दाखवण्याचा पोकळ प्रयत्न करणे, अशा प्रवृत्तीवर ही म्हण कडाडून टीका करते.

जेव्हा एखादी कर्तृत्ववान पिढी संपते आणि त्यांच्या जागी अत्यंत सामान्य किंवा नाकर्ती माणसे अधिकार गाजवू लागतात, तेव्हा त्यांच्या लायकीवर बोट ठेवण्यासाठी ही गावरान पण चपखल म्हण वापरली जाते.

थकलेला माणूस सावलीला थांबतो, वाटेला नाही

अडचणीत आलेली व्यक्ती फक्त तात्पुरता आसरा शोधते, ती तिचे मूळ ध्येय किंवा मार्ग सोडून देत नाही.

"थकलेला माणूस सावलीला थांबतो, वाटेला नाही" हे मानवी स्वभावाचे आणि व्यावहारिक प्रवृत्तीचे अतिशय सुंदर आणि मानसशास्त्रीय विश्लेषण करणारे एक सुंदर वाक्य आहे.

या विधानाचा सरळ अर्थ असा की, आयुष्याच्या प्रवासात जेव्हा एखादी व्यक्ती थकून किंवा संकटांमुळे हताश होऊन विश्रांती घेते, तेव्हा ती केवळ तात्पुरता विसावा घेत असते; ती आपला मुख्य मार्ग (ध्येय) कधीही सोडत नाही.

प्रवास करताना ऊन लागल्यास किंवा दमल्यास माणूस एखाद्या झाडाच्या सावलीखाली घटकाभर थांबतो. तिथे थांबण्याचा हेतू फक्त मरगळ झटकणे आणि पुन्हा ऊर्जा मिळवणे हा असतो. झाडाची सावली कितीही सुखद असली, तरी माणूस तिथेच

कायमचा राहत नाही. त्याचप्रमाणे, अपयशाने किंवा कष्टाने थकलेला माणूस जेव्हा शांत बसतो, तेव्हा तो हार मानलेला नसतो, तर तो पुढील प्रवासासाठी स्वतःला तयार करत असतो.

'सावली' हे तात्पुरत्या सुखाचे, आरामाचे किंवा तडजोडीचे प्रतीक आहे, तर 'वाट' हे अंतिम ध्येयाचे प्रतीक आहे. कर्तृत्ववान माणूस सुखसोयींच्या (सावलीच्या) मोहात अडकून आपले मूळ ध्येय (वाट) विसरत नाही. सावली ही केवळ प्रवासातील एक 'थांबा' (Halt) असू शकते, ते 'मुक्काम' (Destination) असू शकत नाही.

हे वाक्य संघर्षाच्या काळात सकारात्मकता टिकवून ठेवण्यास मदत करते. जर आज आपण थकलो असू किंवा थांबलो असू, तर ती आपली हार नाही. योग्य वेळ आणि पुन्हा ताकद मिळाली की आपण पुन्हा आपल्या वाटेवर चालू लागणार आहोत, हा आत्मविश्वास यात दिसून येतो.

आयुष्यात आलेला थकवा किंवा घेतलेला विसावा हा तात्पुरता असतो. शहाणा आणि ध्येयवादी माणूस विश्रांतीसाठी 'सावली' नक्की शोधेल, पण विश्रांती संपताच तो पुन्हा आपल्या मूळ 'वाटेला' लागेल; मार्ग बदलणार नाही किंवा थांबून राहणार नाही.

थोर घराचे कुत्रे, त्याचे सर्व साभाळती सुत्रे

मोठ्या किंवा श्रीमंत माणसाच्या आश्रयाला असलेल्या सामान्य माणसालाही (किंवा त्याच्या जवळच्या व्यक्तीलाही) समाजात विनाकारण मान मिळतो आणि लोक त्याचे ऐकतात.

"थोर घराचे कुत्रे, त्याचे सर्व सांभाळती सूत्रे" (किंवा काही भागांत "मोठ्या घराचे कुत्रे, त्याचे सर्व सांभाळती सूत्रे") ही मराठीतील अतिशय मार्मिक आणि मानवी स्वभावावर भाष्य करणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, जेव्हा एखादी व्यक्ती खूप श्रीमंत, वजनदार किंवा मोठ्या पदावर असते, तेव्हा तिच्या आश्रयाला असलेल्या अत्यंत सामान्य किंवा शुल्का दर्जाच्या माणसालाही समाजात मोठा मान मिळतो. लोक त्या व्यक्तीच्या भीतीपोटी किंवा आदरापोटी तिच्या जवळच्या माणसांचे चोचले आणि नखरेही सहन करतात.

कुत्र्याची स्वतःची अशी कोणतीही राजकीय किंवा सामाजिक ताकद नसते, पण ते जर एखाद्या राजाचे किंवा बड्या माणसाचे असेल, तर त्याला कोणीही दगड मारण्याचे धाडस करत नाही. उलट, त्याला बिस्किटे घालून खुश ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो. समाजातही मोठ्या नेत्यांचे, अधिकाऱ्यांचे किंवा श्रीमंतांचे जे

चमचे, पी.ए. किंवा नातेवाईक असतात, त्यांच्याकडे स्वतःचे कोणतेही कर्तृत्व नसते; पण मूळ माणसाच्या वजनामुळे त्यांचे सगळे हट्ट आणि 'सूत्रे' (अधिकार) समाज सांभाळून घेतो.

ही म्हण समाजातील लाळघोटेपणावर आणि खुशामतखोरीवर (चापलुसी) बोट ठेवते. मुख्य माणसाला प्रसन्न ठेवण्यासाठी किंवा त्याचा रोष ओढवून न घेण्यासाठी लोक त्याच्या आश्रितांचे कितीही चुकीचे वागणे असले तरी ते निमूटपणे सहन करतात.

मोठ्या व्यक्तीच्या छत्राखाली राहिल्यामुळे अशा सामान्य माणसांचा अहंकार खूप वाढतो. आपणही कोणीतरी मोठे आहोत अशा तोऱ्यात ते वागू लागतात, कारण त्यांना माहित असते की आपल्या पाठीशी कोणती मोठी शक्ती उभी आहे.

माणसाची स्वतःची लायकी नसतानाही, केवळ मोठ्या आणि वजनदार माणसाशी असलेल्या संबंधांमुळे त्याला जे अवाजवी महत्त्व आणि अधिकार मिळतात, त्यावर टीका करताना ही म्हण वापरली जाते.

थोडक्यात सुख, सुखाचे मुख

ज्या माणसाला कमीत कमी गोष्टींमध्ये समाधान मानण्याची सवय असते, तोच आयुष्यात खऱ्या अर्थाने सुखी राहू शकतो.

"थोडक्यात सुख, सुखाचे मुख" ही मानवी मनाला अत्यंत शांतता आणि समाधान देणारा एक अतिशय सुंदर आणि तात्त्विक विचार मांडणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, ज्या माणसाला अत्यंत थोड्या किंवा मर्यादित गोष्टींमध्येही सुख मानण्याची सवय असते, त्यालाच खऱ्या सुखाचे दर्शन घडते. म्हणजेच, समाधानी वृत्ती हेच खऱ्या सुखाचे मुख्य प्रवेशद्वार किंवा 'मुख' आहे.

माणसाच्या गरजा आणि इच्छा कधीही संपत नाहीत. एकामागोमाग एक इच्छा वाढतच जातात. परंतु, "माझ्याकडे जे काही आहे, त्यात मी आनंदी आहे" हा विचार ज्याच्याकडे असतो, तो माणूस खरा सुखी असतो. म्हणूनच संत साहित्यातही "संतोष हेच परम सुख" मानले गेले आहे.

अति हाव किंवा जास्त मिळवण्याची धडपड माणसाला सतत तणावाखाली ठेवते. अफाट संपत्ती, मोठी पदे किंवा भौतिक सुखे असूनही अनेक माणसे आतून दुःखी असतात, कारण त्यांचे मन 'थोडक्यात' तृप्त होत नाही. याउलट, सुखाचे मूळ हे बाह्य वस्तूंमध्ये नसून माणसाच्या आंतरिक दृष्टिकोनात असते.

फार मोठे वैभव किंवा डामडौल नसतानाही, एका छोट्याशा झोपडीत किंवा साध्या कुटुंबात जे निखळ प्रेम आणि आनंद पाहायला मिळतो, तो या म्हणीचे उत्तम उदाहरण आहे.

थोड्याशा प्राप्तीतही समाधानाने जगणारा माणूस हा मानसिकदृष्ट्या सर्वात श्रीमंत असतो.

सुखी होण्यासाठी खूप मोठ्या गोष्टींची किंवा अफाट वैभवाची गरज नसते. गरजा मर्यादित ठेवून जे मिळाले आहे त्यात आनंद मानणे, हेच खऱ्या आणि शाश्वत सुखाचे रहस्य आहे.

थोरपण लाभले, पण शहाणपण हरवले

माणसाला संपत्ती, वय किंवा हुद्द्यामुळे मोठेपण तर मिळते, परंतु त्याच्याकडे जर योग्य समज किंवा विवेक नसेल, तर ते मोठेपण व्यर्थ ठरते.

"थोरपण लाभले, पण शहाणपण हरवले" हे वाक्य समाजात आणि उच्च पदांवर वावरणाऱ्या व्यक्तींच्या वागणुकीवर अतिशय गंभीर आणि मार्मिक बोट ठेवणारे आहे.

या विधानाचा सरळ अर्थ असा की, एखाद्या व्यक्तीला वयाने, पदाने, पैशाने किंवा प्रतिष्ठेने मोठेपण (थोरपण) तर मिळते; परंतु ते मोठेपण सांभाळण्यासाठी लागणारा समंजसपणा, विवेक आणि शहाणपण मात्र तिच्याकडून हरवून जाते.

अनेकदा माणसाला समाजात खूप मोठी पदे मिळतात किंवा वारसाहक्काने मोठेपण मिळते. परंतु, त्या पदावर बसल्यानंतर

कशी प्रतिष्ठा राखायची, कोणाशी कसे बोलायचे आणि काय निर्णय घ्यायचे, याचे भान ती व्यक्ती विसरते. अशा वेळी तिचे 'थोरपण' हे केवळ नावापुरते उरते आणि तिच्या वर्तणुकीतून तिचे 'अशहाणपण' उघडे पडते.

माणसाला जेव्हा अचानक मोठेपण, प्रसिद्धी किंवा अफाट संपत्ती मिळते, तेव्हा अनेकदा त्याच्या मनात अहंकाराचा (गर्व) प्रवेश होतो. हा अहंकार माणसाचा विवेक आणि शहाणपण हिरावून घेतो. आपण इतरांपेक्षा श्रेष्ठ आहोत या भ्रमात ती व्यक्ती चुकीचे वागू लागते आणि स्वतःचेच नुकसान करून घेते. म्हणूनच म्हणतात, "ऐश्वर्य आले की शहाणपण जाते."

'थोरपण' हे नेहमी आपल्यासोबत एक मोठी जबाबदारी घेऊन येत असते. समाज किंवा कुटुंब मोठ्या व्यक्तीकडे एक आदर्श म्हणून पाहत असतो. परंतु, जेव्हा तीच मोठी व्यक्ती अत्यंत उथळपणे, संकुचित विचार करून किंवा वादात पडून वागू लागते, तेव्हा तिच्याकडे पाहून "थोरपण लाभले, पण शहाणपण हरवले" अशी खेदजनक प्रतिक्रिया उमटते.

केवळ वयाने किंवा खुर्चीने माणूस 'थोर' होत नसतो; तर त्याच्या अंगी असलेल्या शहाणपणामुळे आणि विवेकामुळे त्याला खरे मोठेपण लाभत असते. शहाणपणाशिवाय असलेले थोरपण हे केवळ एक पोकळ कवच आहे.

थंड पाण्याची घोट, रागाला करी बोट

अत्यंत तीव्र राग आला असताना शांत राहणे किंवा थोडा वेळ संयम बाळगणे, मोठ्या अनर्थापासून वाचवते.

"थंड पाण्याची घोट, रागाला करी बोट" (किंवा काही भागांत "थंड पाण्याचा घोट, रागाला करी ओट/थोप") हा मानवी स्वभावाला आणि मनाला शांत करणारा एक अत्यंत व्यावहारिक आणि अनुभवावर आधारित संदेश आहे.

या विधानाचा सरळ अर्थ असा की, जेव्हा माणसाला तीव्र राग येतो, तेव्हा फक्त एक घोट थंड पाणी पिण्याने किंवा स्वतःला क्षणभर थांबवून शांत केल्याने तो मोठा राग सहज नियंत्रणात येतो. हा राग शांत करण्याचा आणि विवेक जागृत ठेवण्याचा एक उत्तम घरगुती आणि मानसिक उपाय आहे.

राग हा नेहमी एका विशिष्ट क्षणी खूप तीव्र असतो. जर त्या तीव्र क्षणी माणूस काही बोलला किंवा वागला, तर मोठे नुकसान होते. परंतु, जेव्हा माणूस 'थंड पाण्याचा घोट' घेतो, तेव्हा त्याचा तो संतापलेला क्षण पुढे ढकलला जातो. पाणी पिण्याच्या त्या काही सेकंदांच्या विसाव्यामुळे मनाला विचार करायला वेळ मिळतो आणि पुढचा अनर्थ टळतो.

शास्त्रीयदृष्ट्याही, राग आल्यावर शरीरातील रक्तदाब आणि उष्णता वाढते. अशा वेळी थंड पाणी पिल्याने शरीराचे तापमान संतुलित होण्यास आणि मेंदूला शांत होण्यास मदत होते. पाणी पिण्याची ही कृती माणसाचे लक्ष विचलित करते, ज्यामुळे रागाचा आवेश ओसरतो.

येथे 'रागाला बोट करणे' किंवा 'रागाला आळा घालणे' याचा अर्थ रागाला आपल्या इशाऱ्यावर नाचवणे किंवा त्याला दूर पळवून लावणे असा आहे. जो माणूस रागाच्या भरात शांत राहू शकतो, तो परिस्थितीवर सहज नियंत्रण मिळवतो.

राग हा माणसाचा सर्वात मोठा शत्रू आहे. त्याला हरवण्यासाठी कोणत्याही शस्त्राची गरज नसते; तर केवळ संयम आणि 'थंड पाण्याचा एक घोट' पुरेसा असतो. जेव्हा कधी राग अनावर होईल, तेव्हा वाद घालण्याऐवजी शांतपणे पाणी पिणे हाच सर्वात मोठा शहाणपणा ठरतो.

थोर गावीचे थोर लोक, उपाशी मरती आणि सांगती सुख

केवळ नावाखातर मोठेपण मिरवणारे लोक, आतून कितीही अडचणीत किंवा गरिबीत असले, तरी जगासमोर खोटा डौल आणि सुखाचा आव आणत राहतात.

"थोर गावीचे थोर लोक, उपाशी मरती आणि सांगती सुख" ही मानवी स्वभावातील खोट्या प्रतिष्ठेवर, दंभावर आणि 'लोकाचार' जपण्याच्या हट्टावर अत्यंत मार्मिक बोट ठेवणारी एक प्रसिद्ध मराठी म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, मोठ्या किंवा श्रीमंत घराण्यातील, मोठ्या गावातील काही लोक स्वतःच्या घरात प्रचंड गरिबी, अडचण किंवा उपासमार सहन करत असतात; परंतु बाहेर समाजात वावरताना मात्र आपली खोटी प्रतिष्ठा आणि मोठेपण टिकवून ठेवण्यासाठी "आम्ही खूप सुखात आहोत" असाच देखावा करत राहतात.

काही लोकांचे पूर्वज खूप श्रीमंत असतात किंवा ते स्वतः एखाद्या मोठ्या घराण्यात जन्माला आलेले असतात. काळाच्या ओघात त्यांची आर्थिक परिस्थिती ढासळते, पण त्यांच्या मनातील 'मोठेपणाचा' अहंकार आणि तोरा जात नाही. गरिबी आली तरी ती मान्य करायची नाही आणि लोकांना कळून द्यायचे नाही, या अट्टाहासापोटी ते आतून हाल सोसतात पण बाहेर मात्र सुखाच्या बाता मारतात.

ही म्हण समाजातील दिखाऊपणावर कडाडून प्रहार करते. "लोक काय म्हणतील?" या एकाच भीतीपोटी अनेक माणसे कर्ज काढून किंवा स्वतःचे पोट मारून स्वतःचे राहणीमान मोठे

दाखवण्याचा प्रयत्न करतात. घरात खायाला अन्न नसले, तरी बाहेर निघताना महागडे कपडे घालून मिरवणे, या प्रवृत्तीला ही म्हण चपखल लागू होते.

स्वतःला 'थोर' समजणाऱ्या लोकांना कोणाकडे मदत मागणे किंवा कष्ट करून लहान-सहान कामे करणे आपल्या प्रतिष्ठेच्या विरोधात वाटते. यामुळे त्यांची परिस्थिती अधिकच खालावत जाते. ते परिस्थिती बदलण्यापेक्षा ती लपवण्यातच आपली सगळी ऊर्जा वाया घालवतात.

"अंथरूण पाहून पाय पसरावेत" हा व्यावहारिक नियम विसरून, जे लोक केवळ पूर्वजांच्या नावावर किंवा मोठ्या गावाच्या नावावर आपली खोटी शान टिकवण्याचा प्रयत्न करतात आणि आतून दुःख सोसतात, त्यांच्या दोटप्पी आणि उथळ मानसिकतेवर टीका करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

थोडा पाऊस, फार चिखल

काम अगदी लहान असणे, परंतु त्याभोवती होणारा गाजावाजा किंवा निर्माण होणारा गोंधळ फार मोठा असणे.

"थोडा पाऊस, फार चिखल" ही मराठीतील अत्यंत मार्मिक, व्यावहारिक आणि मानवी स्वभावावर भाष्य करणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, प्रत्यक्षात काम किंवा मूळ गोष्ट अगदी थोडीच असणे; परंतु त्यावरून निर्माण होणारा गदारोळ, वाद, कटकटी किंवा गैरसमज मात्र अवाजवी प्रमाणात मोठे असणे.

निसर्गात जेव्हा मुसळधार पाऊस पडतो, तेव्हा चिखल वाहून जातो आणि रस्ते स्वच्छ होतात. परंतु, जेव्हा अगदी बारीक किंवा थोडाच पाऊस पडतो, तेव्हा फक्त रस्ते निसरडे होतात आणि सगळीकडे चिखलाचे साम्राज्य निर्माण होते. याच न्यायाने, समाजात किंवा कुटुंबात अनेकदा मूळ समस्या अत्यंत किरकोळ असते; परंतु लोकांच्या स्वभावामुळे किंवा गप्पांमुळे त्यावरून होणारा वाद आणि निर्माण होणारी घाण (चिखल) खूप वाढते.

काही लोकांना छोट्याशा गोष्टीचा बाऊ करण्याची किंवा 'राईचा पर्वत' करण्याची सवय असते. एखादी साधी घटना घडली तरी त्यावर दिवसभर चर्चा करणे, त्यात नको त्या गोष्टी ओढून आणणे आणि वातावरण कलुषित करणे—अशा प्रवृत्तीला ही म्हण चपखल लागू होते. "फायद्यापेक्षा तोटा जास्त" किंवा "कामापेक्षा कटकट जास्त" अशा संदर्भातही याचा वापर होतो.

काही व्यक्ती किंवा संस्थांमध्ये काम अगदी नावापुरतेच होते, परंतु त्या कामाच्या श्रेयावरून होणारे अंतर्गत वाद, राजकारण

आणि चिखलफेक मात्र प्रचंड मोठ्या प्रमाणावर पाहायला मिळते.

जेव्हा मूळ प्रसंग किंवा कारण अत्यंत लहान असते, पण त्यातून निष्पन्न होणारा त्रास, गोंधळ आणि मनस्ताप मात्र खूप मोठा असतो, तेव्हा "थोडा पाऊस, फार चिखल" ही म्हण वापरली जाते.

थुंकी सांडून भात शिजवणे

अत्यंत हलक्या दर्जाची किंवा चुकीची युक्ती वापरून मोठे काम साधण्याचा मूर्खपणाचा प्रयत्न करणे.

"थुंकी सांडून भात शिजवणे" ही मराठी ग्रामीण बोलीभाषेतील अत्यंत मार्मिक आणि मानवी स्वभावाच्या एका विशिष्ट पैलूवर बोट ठेवणारी म्हण आहे. ही म्हण आपण आधी पाहिलेल्या "थुंकीने वडा शिजत नाही ”या म्हणीपेक्षा थोडी वेगळी आणि अधिक सूक्ष्म अर्थ छटा असणारी आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, अतिशय क्षुद्र, कद्रू किंवा कमालीच्या कंजूष प्रवृत्तीने, साधनसामग्रीचा अत्यंत तुटपुंजा वापर करून एखादे मोठे काम रेटण्याचा किंवा तडजोड करून निभावून नेण्याचा केविलवाणा प्रयत्न करणे.

भात शिजवण्यासाठी योग्य प्रमाणात पाणी आणि इंधन (उष्णता) लागते. परंतु, एखादा माणूस इतका कंजूष किंवा कद्रू असतो की, तो मुख्य साधनांचा वापर टाळून अत्यंत चुकीच्या किंवा क्षुद्र मार्गाने (थुंकी सांडून म्हणजे पाण्याचा थेंब न् थेंब वाचवण्याच्या अट्टाहासाने) काम पूर्ण करायचा प्रयत्न करतो. जिथे खर्च करणे आवश्यक आहे, तिथेही अत्यंत हात आखडता घेण्याच्या प्रवृत्तीवर ही म्हण टीका करते.

जेव्हा एखादे काम करण्यासाठी लागणारी मूळ सामग्री न वापरता, केवळ वरवरच्या तडजोडी किंवा 'जुगाड' करून काम उरकले जाते, तेव्हा त्या कामाचा दर्जा निकृष्ट दर्जाचा होतो. अशा पद्धतीने शिजवलेला भात ना खाण्यायोग्य राहतो, ना त्याचा काही उपयोग होतो. म्हणजेच, योग्य गुंतवणुकीशिवाय किंवा खर्चाशिवाय मोठे परिणाम मिळवण्याची अपेक्षा ठेवणे व्यर्थ आहे, हे यात सांगितले आहे.

काही लोकांकडे सगळी साधनसामग्री किंवा पैसा असतो, तरीही त्यांचे मन मोठे नसते. ते प्रत्येक गोष्टीत इतकी घाणेरडी ओढाताण करतात की, त्यांच्या कामाची पद्धत पाहून लोक उपरोधाने म्हणतात, "हे म्हणजे थुंकी सांडून भात शिजवण्यासारखे आहे."

कोणत्याही चांगल्या कामाला योग्य ती किंमत, साधनसामग्री आणि मनाचा मोठेपणा द्यावाच लागतो. कमालीची कंजूषपणाची किंवा संकुचित वृत्ती ठेवून केलेले काम कधीही यशस्वी किंवा दर्जेदार होऊ शकत नाही, हेच ही म्हण स्पष्ट करते.

थोर पुरुषांची थोडी संगत, वाढवी ज्ञानाची रंगत

विद्वानांच्या किंवा थोर व्यक्तींच्या सहवासात घालवलेला अल्प वेळही माणसाला खूप काही शिकवून जातो आणि त्याचे ज्ञान समृद्ध करतो.

"थोर पुरुषांची थोडी संगत, वाढवी ज्ञानाची रंगत" हे सुविचारवजा वाक्य मानवी जीवनात 'सत्संगती'चे (चांगल्या सोबतीचे) आणि थोर व्यक्तींच्या विचारांचे काय महत्त्व असते, हे अत्यंत प्रभावीपणे सांगणारे आहे.

या ओळींचा सरळ अर्थ असा की, ज्या व्यक्तींनी आपल्या आयुष्यात मोठे कर्तृत्व गाजवले आहे, जे ज्ञानी आणि सुविचारी आहेत, अशा थोर पुरुषांचा अगदी थोडा वेळ लाभलेला सहवास किंवा त्यांची अल्पशी संगतसुद्धा आपल्या ज्ञानात, बुद्धीत आणि जगण्याच्या आनंदात मोलाची भर घालून जाते.

माणूस ज्या वातावरणात आणि ज्या लोकांमध्ये राहतो, तसे त्याचे विचार बनतात. संतांनी आणि विचारवंतांनी नेहमीच चांगल्या संगतीचे महत्त्व गायले आहे. संत तुकाराम महाराज म्हणतात, "संतसंगती नावडे ज्या नरा, तया यमपुरा जाणे लागे." थोर व्यक्तींच्या सहवासात आल्याने त्यांच्यातील सकारात्मक ऊर्जा, त्यांचे अनुभव आणि त्यांची जीवनदृष्टी आपल्याला सहजपणे लाभते.

थोर व्यक्तींसोबत आपल्याला वर्षानुवर्षे राहण्याची गरज नसते; कधीकधी त्यांचे एक व्याख्यान, त्यांनी लिहिलेले एखादे पुस्तक किंवा त्यांच्याशी झालेली पाच मिनिटांची भेटसुद्धा माणसाच्या विचारांची दिशा बदलून टाकते. लोखंडाला परिसाचा स्पर्श अवघा एक क्षण होतो, पण त्याचे सोने होते. तसाच हा प्रकार आहे.

केवळ पुस्तकी ज्ञान मिळवणे म्हणजे शहाणपण नव्हे. परंतु, थोर लोकांच्या संगतीमुळे त्या ज्ञानाचा व्यवहारात कसा वापर करायचा, जीवनातील कठीण प्रसंगांना कसे सामोरे जायचे, याचे प्रगल्भ भान मिळते. यामुळे माणसाच्या ज्ञानाला एक वेगळीच 'रंगत' किंवा धार चढते, जी त्याला प्रगतीपथावर नेते.

सामान्य लोकांच्या तासन् तास चालणाऱ्या पोकळ गप्पांपेक्षा, थोर आणि ज्ञानी पुरुषांच्या सहवासात घालवलेला एक शांत

क्षणही माणसाला वैचारिकदृष्ट्या समृद्ध करण्यासाठी पुरेसा असतो. म्हणूनच आयुष्यात नेहमी गुणी आणि मोठ्या मनाच्या माणसांचा शोध आणि सहवास घेतला पाहिजे.

थंड लोखंडाला गरम लोखंडाचे चटके

जो माणूस शांत आणि सोशिक असतो, त्याला उद्धट आणि आक्रमक लोकांचे नाहक त्रास किंवा टोमणे सहन करावे लागतात.

"थंड लोखंडाला गरम लोखंडाचे चटके" ही मानवी स्वभावातील आणि नातेसंबंधांतील संघर्षावर भाष्य करणारी एक अतिशय मार्मिक आणि व्यावहारिक म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, दोन व्यक्तींपैकी एक व्यक्ती अत्यंत शांत, संयमी (थंड) असली, तरी तिच्या सोबतीला असलेल्या दुसऱ्या अत्यंत रागीट, संतापी किंवा दुष्ट (गरम) व्यक्तीच्या वागणुकीमुळे त्या शांत व्यक्तीला नाहक मनस्ताप, त्रास किंवा चटके सहन करावे लागतात.

लोखंड जेव्हा थंड असते, तेव्हा ते शांत असते. परंतु, त्याच्या शेजारी जर लालबुंद झालेले गरम लोखंड आणून ठेवले, तर त्या उष्णतेचे चटके आपोआपच शेजारील थंड लोखंडाला बसतात

आणि तेही तापू लागते. समाजात किंवा कुटुंबातही अनेकदा असे घडते; एखादी व्यक्ती स्वतः खूप सोशिक आणि सरळ असते, पण तिच्या कुटुंबातील किंवा कार्यालयातील दुसऱ्या एखाद्या व्यक्तीच्या तापट स्वभावामुळे किंवा चुकीच्या कृत्यांमुळे या शांत व्यक्तीचे आयुष्य होरपळून निघते.

काही लोकांना सतत वाद घालण्याची, चिडचिड करण्याची किंवा इतरांना त्रास देण्याची सवय असते. अशा लोकांच्या संपर्कात येणाऱ्या सरळ माणसाला, कोणताही दोष नसताना केवळ त्यांच्या सोबतीमुळे मानसिक आणि सामाजिक त्रास सहन करावा लागतो.

हे वाक्य हेही सुचवते की, सततच्या त्रासामुळे किंवा चटक्यांमुळे शेवटी ती शांत (थंड) व्यक्तीसुद्धा एक दिवस संतापू शकते. गरम लोखंडाच्या सततच्या संपर्काने थंड लोखंडाचे तापमानही वाढू लागते, म्हणजेच संयमी माणसाचा संयम सुटू शकतो.

स्वतः शांत आणि निरपराध असूनही केवळ दुसऱ्याच्या उग्र, रागीट किंवा आक्रमक स्वभावामुळे ज्या वेळी एखाद्याला मनस्ताप सहन करावा लागतो, त्या परिस्थितीचे वर्णन करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

थोरवी सांगावी कानाने, मिरवू नये मानाने

आपले मोठेपण स्वतःच्या तोंडाने सांगण्यापेक्षा ते लोकांच्या तोंडून ऐकायला मिळण्यात खरे कौतुक असते; स्वतःहून त्याचा बडेजाव मिरवू नये.

"थोरवी सांगावी कानाने, मिरवू नये मानाने" ही मानवी स्वभावातील नम्रता, प्रगल्भता आणि खऱ्या मोठेपणाचे लक्षण सांगणारी एक अत्यंत सुंदर आणि संस्कारक्षम म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, आपले मोठेपण, आपले गुण किंवा आपले कर्तृत्व (थोरवी) हे नेहमी दुसऱ्यांच्या कानावरून आपल्यापर्यंत आले पाहिजे; म्हणजे लोकांनी आपल्या गुणांचे कौतुक केले पाहिजे. आपण स्वतःहून मान ताठ करून, अहंकार बाळगून स्वतःच्या मोठेपणाची मिजास किंवा मिरवणूक काढू नये.

माणसाने स्वतःच्या तोंडाने स्वतःची स्तुती करणे (स्वस्तुती) हे अत्यंत उथळपणाचे लक्षण मानले जाते. जेव्हा तुमचे कर्तृत्व खरोखर मोठे असते, तेव्हा समाज स्वतःहून त्याची दखल घेतो आणि तुमचे गुण लोकांच्या तोंडून ऐकायला मिळतात (कानाने सांगावी). खऱ्या हिऱ्याला स्वतःची जाहिरात करावी लागत नाही, त्याची किंमत जव्हेरी ओळखतातच.

माणूस जितका मोठा होतो, तितका तो अधिक नम्र झाला पाहिजे. झाडाला जितकी जास्त फळे लागतात, तितकी त्याची फांदी जमिनीकडे झुकते. परंतु, काही लोकांना थोडे जरी यश मिळाले, तरी ते समाजात मान मानून (मिरवू नये मानाने) अहंकार दाखवू लागतात. ही म्हण अशा अहंकारी प्रवृत्तीला पायबंद घालते.

स्वतःहून मिरवलेला मान हा तात्पुरता आणि सक्तीचा असतो; लोक अशा व्यक्तीच्या पाठीमागे तिची टिंगलच करतात. परंतु, जो माणूस आपल्या कार्याने लोकांची मने जिंकतो, त्याला समाजात जो मान मिळतो तो शाश्वत असतो. त्याचा आदर लोक मनापासून करतात, केवळ त्याच्या पदासाठी किंवा पैशासाठी नाही.

तुमचे कार्य इतके मोठे आणि शांत असावे की, त्याचा आवाज दुसऱ्यांच्या तोंडून तुमच्या कानावर पडला पाहिजे. स्वतःच्या मोठेपणाचा आव आणून समाजात ताठ मानेने मिरवण्यापेक्षा, आपल्या कर्तृत्वाने लोकांच्या मनात आदराचे स्थान मिळवणे हाच खरा शहाणपणा आहे.

थोर लोकांच्या मोठ्या गोष्टी

श्रीमंत किंवा मोठ्या पदावर असलेल्या लोकांचे राहणीमान आणि त्यांच्या गप्पा सामान्य माणसाच्या आवाक्याबाहेरच्या असतात (हा अनेकदा उपरोधाने वापरला जाणारा संवाद आहे).

"थोर लोकांच्या मोठ्या गोष्टी" ही मराठीतील एक अतिशय प्रसिद्ध आणि बहुआयामी अर्थ असलेली म्हण आहे. ही म्हण वरकरणी साधी वाटत असली, तरी ती दोन वेगवेगळ्या छटांनी (सकारात्मक आणि उपरोधिक) वापरली जाते.

या संदर्भाने पाहिल्यास, थोर किंवा महान व्यक्तींचे विचार, त्यांचे निर्णय, त्यांचे जीवनप्रसंग आणि त्यांनी घेतलेले कष्ट हे नेहमीच सामान्य माणसाच्या कल्पनेपलीकडचे म्हणजेच 'मोठे' असतात.

विचारांची उंची: थोर पुरुष वैयक्तिक स्वार्थाच्या पलीकडे जाऊन राष्ट्र, समाज किंवा मानवाच्या कल्याणाचा विचार करतात. त्यांचे ध्येय खूप मोठे असते.

अनुकरण करण्याची वृत्ती: सामान्य लोक अशा व्यक्तींच्या जीवनातील "मोठ्या गोष्टी" (उदा. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे व्यवस्थापन कौशल्य, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची ग्रंथनिष्ठा किंवा महात्मा गांधींची तत्त्वशpath) ऐकून स्वतःच्या जीवनात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न करतात.

व्यवहारात ही म्हण बऱ्याचदा उपरोधिकपणे (Sarcastic) वापरली जाते. जेव्हा समाजातले श्रीमंत, वजनदार किंवा मोठे लोक सर्वसामान्य नियमांचे उल्लंघन करतात, किंवा त्यांच्या घरात अशी काही घटना घडते जी सामान्य माणसाने केली असती तर त्यावर गदारोळ झाला असता; अशा वेळी सामान्य लोक हताशपणे म्हणतात, "थोर लोकांच्या मोठ्या गोष्टी!"

मोठ्या लोकांच्या चुकांवर किंवा त्यांच्या अवाजवी खर्चावर समाज सहसा बोट ठेवत नाही. "ते मोठे लोक आहेत, ते काहीही करू शकतात," हा विचार यातून व्यक्त होतो.

काही वेळा श्रीमंत किंवा प्रतिष्ठित लोकांचे राहणीमान, त्यांचे छंद किंवा त्यांचे वाद इतके अवाजवी असतात की, सामान्य माणसाच्या बुद्धीला ते पटत नाहीत. अशा वेळी या प्रवृत्तीकडे दुर्लक्ष करत सामान्य माणूस ही म्हण वापरून बाजूला होतो.

ही म्हण एका बाजूने थोर व्यक्तींच्या उदात्त कार आणि आदर्शांचा गौरव करते; तर दुसऱ्या बाजूने समाजातल्या बड्या लोकांच्या अवाजवी वागण्यावर आणि त्यांच्या विशेषाधिकारांवर (Privileges) सामान्य माणसाने मारलेला एक चपखल आणि मूक टोमणा आहे.

थोडा वेळ आणि मोठा खेळ

उपलब्ध वेळ अत्यंत कमी असणे, परंतु त्या कमी वेळात करावी लागणारी कामे किंवा पार पाडावे लागणारे प्रसंग मात्र फार मोठे असणे.

"थोडा वेळ आणि मोठा खेळ" (किंवा व्यावहारिक भाषेत "कमी वेळ, मोठा खेळ") हा मानवी आयुष्यातील धावपळ, अनपेक्षित वळणे आणि एखाद्या घटनेच्या तीव्रतेवर भाष्य करणारा एक अतिशय आधुनिक आणि चपखल विचार आहे.

या विधानाचा सरळ अर्थ असा की, हातात उपलब्ध असलेला वेळ अत्यंत मर्यादित असणे, परंतु त्या कमी वेळातच खूप मोठ्या घडामोडी, उलथापालथ किंवा प्रचंड मोठे काम साध्य करायचे असणे.

सध्याच्या काळात राजकीय पटलावर किंवा सामाजिक क्षेत्रात अनेकदा अतिशय नाट्यमय घडामोडी घडतात. रात्रीतून सत्ता बदलणे, अनपेक्षित निर्णय घेतले जाणे किंवा अगदी ऐनवेळी रणनीती बदलून बाजी पलटवणे, अशा प्रसंगांना "थोडा वेळ आणि मोठा खेळ" असे म्हटले जाते. इथे कमीत कमी वेळेत जास्तीत जास्त परिणाम साधण्याचा प्रयत्न असतो.

खेळाच्या मैदानात, विशेषतः आजच्या टी-२० किंवा शेवटच्या षटकांच्या (Last overs) सामन्यात हा अनुभव नेहमी येतो. जेव्हा मोजकेच चेंडू शिल्लक असतात आणि विजयासाठी

मोठ्या धावा करायच्या असतात, तेव्हा मैदानावर जो थरार निर्माण होतो, तो या वाक्याचे उत्तम उदाहरण आहे. अशा वेळी खेळाडूचा कस लागतो.

आयुष्यात अनेकदा अशी परिस्थिती येते जेव्हा संकट खूप मोठे असते, किंवा परीक्षेचा पेपर संपायला अवघा काही वेळ उरलेला असतो, पण प्रश्न मात्र खूप सोडवायचे असतात. अशा 'करो या मरो' (Do or Die) सारख्या परिस्थितीत, जो माणूस शांत राहून अचूक निर्णय घेतो, तोच या "मोठ्या खेळात" विजयी ठरतो.

एक आध्यात्मिक दृष्टिकोन असाही आहे की, माणसाला लाभलेले आयुष्य (वेळ) हे विश्वाच्या पसाऱ्यात अत्यंत 'थोडे' आहे; परंतु या छोट्याशा आयुष्यात त्याला कर्म, कर्तव्य, नाती आणि यश असा खूप 'मोठा खेळ' खेळायचा असतो.

जेव्हा परिस्थिती अत्यंत वेगाने बदलते, आव्हान खूप मोठे असते आणि विचार करायला किंवा कृती करायला अजिबात वेळ नसतो, तेव्हा "थोडा वेळ आणि मोठा खेळ" सुरू होतो. अशा वेळी केवळ अफाट कौशल्य, मानसिक तयारी आणि गती (Speed) यांच्या जोरावरच यश मिळवता येते.

द

दगडावरची रेघ: कायमची गोष्ट

"दगडावरची रेघ" (किंवा 'काळ्या दगडावरची पांढरी रेघ') हा मराठी भाषेतील एक अत्यंत प्रभावी आणि दृढता दर्शवणारा वाक्प्रचार किंवा म्हण आहे.

जर आपण मातीवर किंवा वाळूवर रेघ (लाईन) मारली, तर ती वाऱ्याने किंवा पाण्याच्या स्पर्शाने लगेच पुसली जाते. परंतु, जर तीच रेघ एखाद्या कठीण दगडावर छिन्नी-हातोड्याने कोरली, तर ती शेकडो वर्षे तशीच राहते; ती कधीही पुसली जात नाही.

कधीही न बदलणारे सत्य, कायमस्वरूपी टिकणारे शब्द किंवा अत्यंत विश्वासार्ह गोष्ट. एखादी गोष्ट किंवा भाकीत शंभर टक्के खरे ठरणार, याबद्दल खात्री देणे म्हणजेच 'दगडावरची रेघ' असणे.

१. वचनाची पक्की खात्री देताना: जेव्हा एखादी व्यक्ती आपल्या शब्दाला जागणारी असते आणि ती दिलेले वचन कोणत्याही

परिस्थितीत पाळणार असते, तेव्हा तिच्या शब्दाला 'दगडावरची रेघ' मानतात.

२. अटल सत्याचा उच्चार करताना: एखादी नैसर्गिक गोष्ट किंवा त्रिकालाबाधित सत्य सांगताना, ज्याला कोणीही खोटे ठरू शकत नाही, अशा वेळी हा वाक्प्रचार वापरतात.

३. भविष्यवाणी किंवा अनुभवाचे बोल सांगताना: मोठ्या माणसांनी अनुभवातून सांगितलेली गोष्ट किंवा दिलेला सल्ला कधीही वाया जात नाही, हे सांगताना याचा वापर होतो.

"माझ्या बाबांनी मला एकदा शब्द दिला की तो कधीच बदलत नाही. त्यांचा शब्द म्हणजे जणू दगडावरची रेघ आहे!"

"कठोर परिश्रम केल्याशिवाय यश मिळत नाही, हे त्रिकालाबाधित सत्य म्हणजे काळ्या दगडावरची रेघ आहे."

ही म्हण विश्वासार्हता, अढळता आणि अंतिम सत्याचे प्रतीक आहे.

दगडापेक्षा वीट मऊ

मोठ्या संकटापेक्षा लहान संकट कमी नुकसानकारक असते.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत व्यावहारिक आणि मानवी मानसिकतेवर आधारलेली एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा सविस्तर अर्थ आणि त्याचे विविध संदर्भ खालीलप्रमाणे आहेत:

दगड आणि वीट हे दोन्हीही कठीणच असतात. जर ते कोणाला लागले तर दुखापत ही होणारच. परंतु, दगडाच्या तुलनेत वीट थोडी ठिसूळ आणि कमी कठीण असते.

जेव्हा माणसासमोर दोन संकटे किंवा दोन वाईट परिस्थिती असतात, तेव्हा त्या दोन वाईट गोष्टींपैकी जी गोष्ट तुलनेने कमी तीव्र, कमी नुकसान करणारी किंवा अधिक सुसह्य असते, तिची निवड करणे. मोठ्या संकटाच्या तुलनेत लहान संकट किंवा कमी त्रास देणारी गोष्ट बरी वाटणे, असा याचा अर्थ होतो.

१. संकटाची तुलना करताना: जेव्हा एखाद्या व्यक्तीवर एकापाठोपाठ एक मोठी संकटे येतात आणि त्यातून सुटका

मिळवण्यासाठी तिला थोडा कमी त्रासदायक मार्ग निवडावा लागतो, तेव्हा ही म्हण वापरतात.

२. तडजोड करताना: व्यवहारात किंवा नोकरी-व्यवसायात पूर्णपणे हवी तशी परिस्थिती नसताना, अत्यंत वाईट पर्यायापेक्षा जेमतेम बरा असलेला पर्याय स्वीकारताना लोक म्हणतात, "काही नाही पेक्षा हे बरे, दगडापेक्षा वीट मऊ!"

"रमेशचा जुना मालक अत्यंत खडूस होता आणि पगारही वेळेवर देत नव्हता. नवीन नोकरीत कामाचा ताण थोडा जास्त आहे, पण पगार वेळेवर मिळतो. रमेश स्वतःचे समाधान करताना म्हणाला, 'असो, दगडापेक्षा वीट मऊ!'"

ही म्हण आपल्याला अपरिहार्य परिस्थितीत सकारात्मक राहून कमीत कमी नुकसान करणारा पर्याय निवडण्याची मानवी प्रवृत्ती दर्शवते.

.दस की लकडी एक्का बोजा

सर्वांनी थोडेथोडे साहाय्य केल्यास मोठे काम पूर्ण होते.

"दस की लकडी, एक्का बोजा" (किंवा *'दस की लाठी, एक का बोझ'*) ही मुळात एक अतिशय प्रसिद्ध हिंदी म्हण आहे, जी

मराठीतही ऐक्याचे आणि सहकार्याचे महत्त्व सांगण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर वापरली जाते.

दस की लकडी: दहा लोकांच्या छोट्या-छोट्या लाकड्या.

एक्का बोजा: एका माणसासाठी तो मोठा भार (ओझे) बनतो.

एखादे मोठे किंवा कठीण काम जेव्हा एकटा माणूस करतो, तेव्हा ते त्याला अत्यंत जड आणि अशक्य वाटते (त्याच्यावर ओझे बनते). परंतु, तेच काम जर अनेकांनी एकत्र येऊन, थोडे-थोडे वाटून घेतले, तर ते काम अगदी सहज आणि सोपे होते.

१. संघशक्ती आणि ऐक्य (Unity is Strength): ही म्हण मुख्यत्वे 'एकतेची ताकद' दर्शवते. एकत्र आल्यावर मोठ्या संकटाचा किंवा कामाचा डोंगरही लहान वाटू लागतो.

२. श्रमविभागणी (Division of Labor): कौटुंबिक किंवा सामाजिक कार्यात प्रत्येकाने आपला खारीचा वाटा उचलला, तर मुख्य व्यक्तीवरील ताण पूर्णपणे कमी होतो.

३. सहकार्य: समाजात किंवा व्यवसायात संघटितपणे (Teamwork) काम केल्यास यश निश्चित मिळते, हाच संदेश या म्हणीतून मिळतो.

गावातील रस्त्याचे काम किंवा सार्वजनिक उत्सवाचे नियोजन एका व्यक्तीला करणे अशक्य असते. पण जेव्हा गावातील सर्व

लोक एकत्र येतात आणि प्रत्येकाकडे एक-एक जबाबदारी दिली जाते, तेव्हा ते काम आनंदाने पूर्ण होते. अशा वेळी ही म्हण तंतोतंत लागू होते.

मराठीतील पर्यायी म्हण:

या म्हणीला अगदी समतुल्य अशी मराठीतील प्रसिद्ध म्हण म्हणजे — "एकट्याचे काम, दहा जणांचा आराम" किंवा "एकजुटीचे बळ".

दहा गेले, पाच उरले

आयुष्याचा मोठा भाग संपला आहे.

"दहा गेले, पाच उरले" (किंवा 'दहा गेले आणि पाच उरले') ही मराठी भाषेतील अत्यंत मार्मिक आणि वेळेचे महत्त्व पटवून देणारी म्हण आहे. प्रामुख्याने ही म्हण मानवी आयुष्याच्या उत्तरार्धात किंवा कोणत्याही मोठ्या कामाच्या शेवटच्या टप्प्यात वापरली जाते.

या म्हणीचा रोख संख्येपेक्षा 'प्रमाणावर' जास्त आहे. जर एकूण १५ भाग असतील, तर त्यातील १० भाग (म्हणजेच मोठा हिस्सा) संपून गेला आहे आणि आता फक्त ५ भाग (म्हणजेच अगदी थोडा हिस्सा) शिल्लक राहिला आहे.

आयुष्याचा किंवा कोणत्याही महत्त्वाच्या कामाचा मोठा आणि मुख्य काळ निघून गेला असून आता अगदी कमी आणि मर्यादित वेळ शिल्लक राहिला आहे, याची जाणीव होणे.

१. आयुष्याच्या संदर्भात (उतारवयात):

जेव्हा माणूस म्हातारपणाकडे झुकतो, तेव्हा त्याला जाणीव होते की तारुण्य आणि उमेदीचा काळ निघून गेला आहे आणि आता आयुष्याची काहीच वर्षे शिल्लक राहिली आहेत. अशा वेळी उरलेले आयुष्य शांततेत आणि देवाधर्मात घालवावे, हा विचार करताना वृद्ध लोक म्हणतात, "आता काय, दहा गेले आणि पाच उरले!"

२. नोकरी किंवा सेवेच्या संदर्भात:

एखाद्या व्यक्तीच्या नोकरीचा मोठा कार्यकाळ (उदा. ३० वर्षांपैकी २०-२५ वर्षे) संपून जेव्हा ती निवृत्तीच्या (Retirement) जवळ येते, तेव्हा या म्हणीचा वापर केला जातो.

३. कामाच्या किंवा प्रकल्पाच्या संदर्भात:

एखाद्या मोठ्या प्रकल्पाचे किंवा कामाचे मुख्य आणि कठीण टप्पे पार पडल्यानंतर, जेव्हा अगदी शेवटचे थोडेच काम बाकी असते, तेव्हा कामाचा आढावा घेताना ही म्हण वापरतात.

"आनंदरावांनी आयुष्यभर खूप कष्ट केले, मुलांची लग्ने करून दिली. आता वयाच्या पासष्टीला ते म्हातारपणी शांत आयुष्य जगत आहेत. कोणी विचारले तर ते हसून म्हणतात, 'आता कशाला चिंता करायची? दहा गेले आणि पाच उरलेत, आता उरलेला वेळ सुखाने घालवायचा!'"

थोडक्यात सांगायचे तर, ही म्हण आपल्याला वेळेच्या गतीची जाणीव करून देते आणि शिल्लक राहिलेल्या वेळेचा योग्य व शांततेने वापर करण्याचा संदेश देते.

दाखविलं सोनं, हसे मुल तान्हं

पैशाचा मोह सर्वांनाच असतो; पैसा दाखविल्यावर काम पटकन होतं. ही मानवी स्वभावाच्या एका विशिष्ट पैलूवर अतिशय सुंदर आणि मार्मिक भाष्य करणारी मराठीतील एक जुनी आणि दुर्मिळ म्हण आहे. सोनं दाखवणे: येथे 'सोनं' हे केवळ धातूचे प्रतीक नसून ते चकाकी, आकर्षण, प्रलोभन किंवा मोठ्या फायद्याचे प्रतीक आहे.

तान्हं मूल हसणे: लहान तान्ह्या मुलाला सोन्याचे मूल्य समजत नसते, परंतु त्याच्या डोळ्यांसमोर एखादी चकाकणारी, आकर्षक गोष्ट आणली की ते आपले रडणे विसरून आनंदाने हसू लागते.

एखादी व्यक्ती कितीही नाराज, हट्टी, रागावलेली किंवा असहकार्य करणारी असली, तरी तिच्यासमोर जर तिचा मोठा फायदा, प्रलोभन (किंवा व्यावहारिक भाषेत योग्य मोबदला/लाच) ठेवला, तर ती व्यक्ती लगेच आपला राग किंवा हट्ट सोडून अनुकूल होते आणि हसू लागते.

१. प्रलोभनाने काम करून घेताना: व्यवहारात जेव्हा एखादी व्यक्ती एखादे काम करायला स्पष्ट नकार देत असते, पण तिला पैशांचे किंवा फायद्याचे आमिष दाखवताच ती लगेच तयार होते, तेव्हा हा मानवी स्वभाव दर्शवण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

२. हट्टी माणसाला शांत करताना: एखादी व्यक्ती खूप हट्ट धरून बसली असेल आणि तिला तिच्या आवडीची किंवा मोलाची वस्तू देऊन तिची समजूत काढली की ती शांत होते, अशा वेळीही ही म्हण चपखल बसते.

"तो अधिकारी फाईलवर सही करायला अजिबात तयार नव्हता. पण जेव्हा कंत्राटदाराने त्याला बिदागी (लाच) दिली, तेव्हा त्याने लगेच हसून काम करून दिले. म्हणतात ना— 'दाखविलं सोनं, हसे मूल तान्हं'!"

ही म्हण आमिष किंवा प्रलोभनापुढे भल्याभल्यांचे मन विरघळते आणि ते अनुकूल होतात, या व्यावहारिक सत्यावर अचूक बोट ठेवते.

दात आहेत तर चणे नाहीत, चणे आहेत तर दात नाहीत

एक गोष्ट अनुकूल असते पण दुसरी आवश्यक गोष्ट नसते.

ही मानवी आयुष्यातील विसंगती आणि वेळेच्या चक्रावर भाष्य करणारी मराठीतील अत्यंत लोकप्रिय आणि उद्बोधक म्हण आहे.

दात असणे: तारुण्य, ताकद, ऊर्जा किंवा उपभोग घेण्याची शारीरिक क्षमता असणे.

चणे असणे: चणे हे कठीण असतात, ते खाण्यासाठी मजबूत दात लागतात. येथे चणे म्हणजे साधने, पैसा, संपत्ती किंवा सुखाचे इतर मार्ग उपलब्ध असणे.

जेव्हा माणसाकडे एखाद्या गोष्टीचा आनंद किंवा उपभोग घेण्याची शारीरिक क्षमता (वय आणि आरोग्य) असते, तेव्हा त्याच्याकडे आवश्यक ती साधने किंवा पैसा नसतात; आणि जेव्हा आयुष्यभर कष्ट करून त्याच्याकडे भरपूर साधने आणि पैसा जमा होतात, तेव्हा वाढत्या वयामुळे किंवा ढासळत्या आरोग्यामुळे ती उपभोगण्याची त्याची शारीरिक क्षमता संपलेली असते.

१. तरुण वय विरुद्ध वृद्धत्व: तारुण्यात माणसाला फिरायची, छान-छान पदार्थ खायची तीव्र इच्छा असते, पण खिशात पैसा नसतो. म्हातारपणी बँक बॅलन्स भरपूर असतो, पण डॉक्टर फिरायला बंदी घालतात आणि जेवणावर पथ्य आणतात.

२. संधी आणि साधने: नोकरी-व्यवसायाच्या सुरुवातीला अफाट ऊर्जा आणि वेळ असतो, पण मोठी संधी किंवा भांडवल नसते. नंतर जेव्हा नाव आणि पैसा मिळतो, तेव्हा कौटुंबिक आणि व्यावसायिक जबाबदाऱ्यांमुळे स्वतःसाठी अजिबात वेळ उरत नाही.

"तरुण वयात हॉटेलमध्ये जाऊन खाण्याची खूप इच्छा असायची, पण खिसा रिकामा असायचा. आता देवाने भरपूर पैसा दिलाय, तर डायबेटिसमुळे गोड खाता येत नाही आणि दातांमुळे कडक काही चावता येत नाही. माझी अवस्था म्हणजे— दात आहेत तर चणे नाहीत, आणि चणे आहेत तर दात नाहीत अशी झाली आहे!"

ही म्हण आपल्याला आयुष्यातील वेळेचे महत्त्व पटवून देते आणि योग्य वेळी योग्य गोष्टींचा समतोल साधण्याचा सल्ला देते.

दात कोरून पोट भरत नाही

मोठ्या व्यवहारात किरकोळ काटकसर करून काही फायदा होत नाही.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत व्यावहारिक आणि काटकसरीच्या मर्यादा स्पष्ट करणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

जेवण झाल्यावर दातांमध्ये अडकलेले अन्नाचे कण काढण्याला 'दात कोरणे' म्हणतात. दात कोरून जे अगदी थोडे कण निघतात, ते खाऊन माणसाची भूक कधीच भागू शकत नाही. पोट भरण्यासाठी भरपूर अन्नाची आणि खऱ्या जेवणाची गरज असते.

अत्यंत लहान किंवा किरकोळ गोष्टींमधून कधीही मोठी गरज पूर्ण होऊ शकत नाही. तसेच, जिथे मोठ्या खर्चाची किंवा मोठ्या प्रयत्नांची आवश्यकता असते, तिथे गरजेपेक्षा अतिशय कमी किंवा क्षुल्लक गोष्टी करून मूळ प्रश्न सुटत नाही.

१. बचतीच्या अतिरेकावर टीका करताना:

काही लोकांना खूप जास्त कंजूषपणा करण्याची सवय असते. ते अत्यंत लहान-लहान गोष्टींमध्ये पैसे वाचवण्याचा प्रयत्न करतात, ज्यामुळे मुख्य कामावर किंवा आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतो. अशा वेळी त्यांना समजावताना लोक म्हणतात की, एवढी

अवाजवी कंजूषपणा करून काही मोठे भांडवल उभे राहणार नाही, "दात कोरून पोट भरत नाही!"

२. अपुऱ्या प्रयत्नांच्या संदर्भात:

एखादे मोठे ध्येय साध्य करण्यासाठी किंवा मोठे कर्ज फेडण्यासाठी जेव्हा एखादी व्यक्ती अगदीच नगण्य प्रयत्न किंवा तोकडी तजवीज करते, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

"मुलाच्या उच्च शिक्षणासाठी लाखो रुपयांची गरज आहे आणि रामराव मात्र रोज बसचे भाडे पाच रुपये वाचवून ते पैसे साठवत आहेत. त्यांच्या या अल्प बचतीवर शेजाऱ्याने म्हटले, 'रामराव, मोठ्या कामासाठी मोठा विचार करावा लागतो, दात कोरून कधी पोट भरत नाही!'"

, ही म्हण आपल्याला अति-कंजूषपणा सोडून महत्त्वाच्या गोष्टींसाठी योग्य त्या प्रमाणात खर्च आणि प्रयत्न करण्याचा मोलाचा सल्ला देते.

दुरुन डोंगर साजरे

कोणतीही गोष्ट लांबून खूप सुंदर आणि आकर्षक वाटते; परंतु जेव्हा आपण तिच्या जवळ जातो किंवा तिचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतो, तेव्हा त्यातील त्रुटी आणि काळी बाजू समोर येते.

"दुरुन डोंगर साजरे" (किंवा तुम्ही लिहिल्याप्रमाणे *'दुरुन डोंगर साजरे'*) ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय, व्यावहारिक आणि मानवी मानसिकतेवर अचूक भाष्य करणारी म्हण आहे.

जेव्हा आपण लांबून एखाद्या डोंगराकडे पाहतो, तेव्हा तो अतिशय सुंदर, हिरवागार आणि नयनरम्य दिसतो. परंतु, जेव्हा आपण प्रत्यक्षात त्या डोंगराच्या जवळ जातो किंवा तो चढू लागतो, तेव्हा तिथे असलेले खडक, काटेरी झुडपे, चढ-उतार आणि इतर अडचणी आपल्याला जाणवू लागतात.

कोणतीही गोष्ट, व्यक्ती किंवा परिस्थिती लांबून पाहताना खूप सुखी, सोपी आणि आकर्षक वाटते; परंतु जेव्हा आपण तिच्या प्रत्यक्ष जवळ जातो किंवा तिचा अनुभव घेतो, तेव्हा त्यातील त्रुटी, अडचणी आणि काळी बाजू समोर येते.

१. दुसऱ्याच्या सुखाची तुलना करताना:

आपल्याला नेहमी वाटत असते की समोरची व्यक्ती खूप सुखात आहे, तिचा व्यवसाय किंवा तिची नोकरी किती छान आहे. पण जेव्हा आपण त्यांच्या खाजगी आयुष्याचा जवळून अभ्यास करतो, तेव्हा समजते की त्यांनाही अनेक समस्या आहेत. अशा वेळी ही म्हण तंतोतंत लागू होते.

२. झगमगाटाला भुलताना (Glamour):

काही क्षेत्रे (उदा. चित्रपटसृष्टी, राजकारण किंवा परदेशातील जीवन) लांबून अत्यंत ग्लॅमरस आणि सुखी वाटतात. पण तिथे टिकून राहण्यासाठी किती संघर्ष करावा लागतो, हे तिथल्या लोकांनाच ठाऊक असते.

"विदेशात स्थायिक झालेल्या मित्राचे सोशल मीडियावरील फोटो पाहून रमेशला वाटायचे की त्याचे आयुष्य खूप मजेशीर आहे. पण जेव्हा मित्र भारतात आला आणि त्याने तिथे करावी लागणारी घरची कामे, एकटेपणा आणि नोकरीचा ताण याबद्दल सांगितले, तेव्हा रमेशच्या तोंडातून शब्द निघाले— 'दुरुन डोंगर साजरे!'"

ही म्हण आपल्याला बाह्य स्वरूपाच्या झगमगाटाला न भुलता, वास्तवाचे भान ठेवण्याची अत्यंत मोलाची शिकवण देते.

दमडीची कोंबडी आणि रुपयाचा मसाला / दमडीची जळण आणि रुपयाचे लोण

अर्थ: मुख्य वस्तू अतिशय स्वस्त असणे, परंतु तिच्या देखभालीसाठी किंवा पूरक गोष्टींसाठी अवाजवी आणि जास्त खर्च करावा लागणे.

"दमडीची कोंबडी आणि रुपयाचा मसाला" किंवा "दमडीची जळण आणि रुपयाचे लोण" ही मराठी भाषेतील अत्यंत उपरोधिक आणि आर्थिक गणितातील चुकीच्या नियोजनावर बोट ठेवणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

दमडी: हे जुन्या काळातील अत्यंत कमी मूल्याचे नाणे आहे (अतिशय स्वस्त वस्तूचे प्रतीक).

रुपया: जुन्या काळात रुपयाचे मूल्य खूप जास्त होते (खर्चिक किंवा महागड्या गोष्टीचे प्रतीक).

जळण: चूल पेटवण्यासाठी लागणारे लाकूड किंवा सरपण.

लोण: लोणचे किंवा एखादा अन्नपदार्थ शिजवण्याची प्रक्रिया.

मूळ किंवा मुख्य वस्तू अतिशय स्वस्त असणे; परंतु त्या वस्तूचा उपभोग घेण्यासाठी, ती तयार करण्यासाठी किंवा तिच्या देखभालीसाठी (Maintenance) मूळ किंमतीपेक्षा कैक पटीने जास्त अवाजवी खर्च करावा लागणे.

जब आपण एखादी गोष्ट मोफत किंवा स्वस्त मिळते म्हणून विकत घेतो, पण नंतर ती चालू ठेवण्यासाठी किंवा वापरण्यासाठी आपल्याला खिशाला मोठा चाट लावावा लागतो, तेव्हा ही म्हण वापरतात.

१. गाडी किंवा उपकरणांची खरेदी: एखाद्याने अतिशय स्वस्तात जुनी सेकंड-हँड कार किंवा मोबाईल विकत घेतला, पण तो वारंवार बिघडू लागल्यामुळे त्याच्या दुरुस्तीचा (Repairing) खर्च गाडीच्या मूळ किंमतीपेक्षाही जास्त झाला.

२. फुकटच्या वस्तूंचा खर्च: समजा कोणाला भेट म्हणून एखादा पाळीव प्राणी (उदा. परदेशी कुत्रा) मोफत मिळाला, पण त्याच्या दरमहाच्या खाण्यापिण्याचा आणि डॉक्टरांचा खर्च मालकाच्या बजेटच्या बाहेर गेला.

"रमेशने हौसेने पाचशे रुपयांत जुना प्रिंटर आणला खरा, पण आता त्यात दरवेळेस टाकावी लागणारी शाईची (Ink) बाटली अठराशे रुपयांना मिळतेय. त्याची अवस्था अगदी 'दमडीची कोंबडी आणि रुपयाचा मसाला' अशी झाली आहे!"

ही म्हण आपल्याला कोणतीही खरेदी करताना किंवा निर्णय घेताना केवळ वरवरचा स्वस्तपणा न पाहता, त्याच्या भविष्यातील एकूण खर्चाचा (Hidden Costs) विचार करण्याचा मोलाचा सल्ला देते.

दवा पाजावी पण हवा बदलू नये

अर्थ: माणसाला आजारातून बरे करण्यासाठी औषधोपचार करणे सोपे असते, पण त्याच्या सभोवतालची परिस्थिती किंवा मूळ स्वभाव बदलणे अत्यंत कठीण असते.

"दवा पाजावी पण हवा बदलू नये" (किंवा काही भागांत *'दवा द्यावी पण हवा बदलू नये'*) ही मराठी भाषेतील मानवी स्वभावाच्या आणि परिस्थितीच्या अढळतेवर भाष्य करणारी एक अत्यंत अर्थपूर्ण म्हण आहे.

दवा पाजणे: आजारी माणसाला बरे करण्यासाठी औषधोपचार करणे.

हवा बदलणे: येथे 'हवा' या शब्दाचा अर्थ सभोवतालचे वातावरण, मूळ परिस्थिती किंवा माणसाचा अंगभूत स्वभाव असा आहे.

एखाद्या माणसाचा वाईट स्वभाव, त्याचे विचार किंवा परिस्थिती सुधारण्यासाठी त्याला तात्पुरते उपाय सांगणे किंवा समजावणे (दवा देणे) सोपे असते; परंतु त्याचा मूळ स्वभाव, त्याची जन्माची प्रवृत्ती किंवा तिच्या सभोवतालची मुख्य परिस्थिती (हवा) पूर्णपणे बदलणे अत्यंत कठीण किंवा अशक्य असते.

१. माणसाच्या मूळ स्वभावाच्या संदर्भात:

काही लोकांचा स्वभाव मुळातच कुजकट, भांडखोर किंवा स्वार्थी असतो. त्यांना कितीही चांगले उपदेश केले, चांगल्या गोष्टी शिकवल्या (दवा पाजली), तरीही काही काळाने ते पुन्हा आपल्या मूळ स्वभावावर येतात. अशा प्रवृत्तीवर टीका करताना ही म्हण वापरतात.

२. सामाजिक किंवा कौटुंबिक परिस्थितीत:

एखाद्या कुटुंबात किंवा संस्थेत अंतर्गत वाद असतील, तर एखादा तात्पुरता समझोता घडवून आणता येतो. परंतु, तिथले मूळ वातावरण किंवा लोकांच्या मनातील अढी जर बदलली नाही, तर वाद पुन्हा उफाळून येतो.

"शामराव आपल्या मुलाला सुधारण्यासाठी रोज नवनवीन सल्ले देतात, मानसोपचार तज्ज्ञांकडे नेतात; पण मुलगा मित्रांच्या संगतीत गेला की पुन्हा जुन्याच सवयींकडे वळतो. शेजारी हे पाहून म्हणाले, 'शामराव, माणसाला शहाणपणाची दवा पाजावी पण त्याच्या मनाची हवा बदलणे सोपे नसते!'"

समरूप वाक्प्रचार:

या म्हणीचा रोख 'कुत्र्याचे शेपूट नळीत घातले तरी वाकडे ते वाकडेच' किंवा 'स्वभाव गता न कश्चित्' (स्वभाव कधी सुटत नाही) या विचाराशी तंतोतंत जुळणारा आहे.

थोडक्यात, ही म्हण आपल्याला माणसाच्या बाह्य वर्तनात तात्पुरता बदल घडवता आला, तरी त्याच्या मूळ प्रवृत्तीत बदल करणे निसर्गनियमाच्या विरुद्ध आहे, या वास्तवाची जाणीव करून देते.

दशग्रंथी ब्राह्मण आणि अंबाडीचे सोंग

स्वतःला खूप विद्वान समजणे, पण प्रत्यक्ष व्यवहारात मात्र अगदी मूर्खासारखे किंवा अडाण्यासारखे वागणे.

ही मराठीतील अत्यंत उद्बोधक आणि दांभिकपणावर (Hypocrisy) बोट ठेवणारी एक जुनी आणि वैशिष्ट्यपूर्ण म्हण आहे.

दशग्रंथी ब्राह्मण: ज्या ब्राह्मणाने वेदांचे दहा ग्रंथ (ऋग्वेद, यजुर्वेद इत्यादींचे संहिता, ब्राह्मण, आरण्यके, उपनिषदे आणि अंग) तोंडपाठ केले आहेत आणि ज्याला अत्यंत प्रकांड पंडित किंवा महाविद्वान मानले जाते.

अंबाडीचे सोंग: 'अंबाडी' ही एक वनस्पती आहे, जिच्यापासून दोऱ्या किंवा सुतळी बनवली जाते. ग्रामीण भागात पूर्वी नाटकांमध्ये किंवा सोंगांमध्ये केस विस्कटलेले, विचित्र किंवा बावळट रूप दाखवण्यासाठी अंबाडीच्या अंबाड्याचा

(अंबाडीच्या केसांसारख्या धाग्यांचा) वापर केला जायचा. म्हणजेच, हे अगदीच अडाणी, मूर्ख किंवा हास्यास्पद रूप घेण्याचे प्रतीक आहे.

एखादी व्यक्ती खूप शिकलेली, पदव्या घेतलेली किंवा स्वतःला प्रचंड विद्वान समजणारी असणे; परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारात मात्र तिने अत्यंत मूर्खासारखे, अडाण्यासारखे किंवा आपल्या योग्यतेला न शोभणारे हास्यास्पद वर्तन करणे. म्हणजेच, 'विद्वत्ता अफाट पण व्यवहारज्ञान शून्य' असणे.

१. दांभिक शहाणपणावर टीका करताना: जेव्हा एखादा माणूस मोठ्या पदव्या मिरवतो, पण जेव्हा प्रत्यक्ष कृती करण्याची किंवा साधे व्यवहार सांभाळण्याची वेळ येते, तेव्हा तो एखाद्या अडाण्यासारखा गोंधळ घालतो. अशा लोकांच्या वागण्यातील विसंगती दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

२. अयोग्य वर्तनाचा निषेध करताना: समाजात अत्यंत प्रतिष्ठित मानल्या जाणाऱ्या व्यक्तीने जेव्हा स्वतःच्या दर्जाला न शोभणारे हलक्या पातळीचे काम किंवा वर्तन केले, तेव्हा ही म्हण चपखल बसते.

"गावातील प्राध्यापक साहेब भाषणात जागतिक अर्थकारणावर तासभर बोलू शकतात, पण स्वतःच्या शेतीचा हिशोब करताना किंवा बाजारातून भाजी आणताना मात्र लोकांकडून फसवले

जातात. त्यांच्या या वागण्याला काय म्हणावे— 'दशग्रंथी ब्राह्मण आणि अंबाडीचे सोंग!'"

, ही म्हण आपल्याला केवळ पुस्तकी ज्ञान किंवा विद्वत्तेचा आव आणण्यापेक्षा, माणसाकडे योग्य व्यवहारज्ञान आणि विवेक असणे किती गरजेचे आहे, याची अचूक जाणीव करून देते.

दहा गेले आणि पाच उरले

अर्थ: आयुष्याचा किंवा कोणत्याही कामाचा मोठा काळ निघून गेला असून, आता अगदी थोडाच अवधी शिल्लक राहिला आहे, याची जाणीव होणे.

आपण याआधीच पाहिल्याप्रमाणे, "दहा गेले आणि पाच उरले" ही म्हण आयुष्याचा उत्तरार्ध किंवा एखाद्या मोठ्या कामाचा अंतिम टप्पा दर्शवण्यासाठी वापरली जाते.

या म्हणीचा मुख्य गाभा 'वेळेचे भान' आणि 'स्वीकृती' (Acceptance) या दोन गोष्टींवर आधारलेला आहे.

१. मानसिक शांततेचा विचार:

उतारवयात जेव्हा माणूस ही म्हण वापरतो, तेव्हा त्यात एक प्रकारची तृप्तता आणि जगाविषयीची विरक्ती असते. "आतापर्यंत आयुष्यात भरपूर धावपळ केली, कर्तव्ये पार

पाडली, आता उर्वरित थोडा काळ (पाच उरले) कशाचीही चिंता न करता शांततेत आणि ईशस्मरणात घालवायचा," हा सात्त्विक विचार यामागे असतो.

२. कामाचा ताण कमी होणे:

एखाद्या मोठ्या प्रकल्पात (Project) सुरुवातीला प्रचंड मानसिक आणि शारीरिक ताण असतो. पण जेव्हा प्रकल्पाचा ७0% ते ८0% भाग यशस्वीपणे पूर्ण होतो, तेव्हा टीमचे मनोधैर्य वाढते. अशा वेळी "दहा गेले पाच उरलेत, आता शेवटचा हात मारूया" असे म्हणून कामाला गती दिली जाते.

३. वेळेचा सदुपयोग करण्याचा इशारा:

ही म्हण एका दृष्टीने माणसाला चेतावणीही देते की, "तुझ्या हातातून हुकमी आणि मोठा काळ निसटून गेला आहे, त्यामुळे आता उरलेल्या थोड्या वेळेचा तरी अत्यंत काळजीपूर्वक आणि योग्य वापर कर."

म्हण आपल्याला भूतकाळातील गोष्टी सोडून देऊन, वर्तमानात जे काही थोडे शिल्लक आहे, त्यात समाधानाने आणि जागरूकतेने जगण्याची मोठी शिकवण देते.

दाढी पेटली तरी त्यावर विडी पेटवणारे

दुसऱ्याचे कितीही मोठे नुकसान होत असले, तरीही त्याची पर्वा न करता केवळ स्वतःचा लहानसा स्वार्थ साधण्याचा प्रयत्न करणारी प्रवृत्ती.

"दाढी पेटली तरी त्यावर विडी पेटवणारे" (किंवा काही भागांत 'कोणाची दाढी पेटली, तर कोणी त्यावर आपली विडी पेटवून घेतो') ही मराठी भाषेतील अत्यंत उपरोधिक आणि स्वार्थी मानवी प्रवृत्तीवर कडाडून प्रहार करणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

कल्पना करा की एखाद्या व्यक्तीच्या दाढीला आग लागली आहे आणि ती जीव वाचवण्यासाठी होरपळत आहे, ओरडत आहे. अशा अत्यंत गंभीर आणि भयानक परिस्थितीत, दुसरी एखादी व्यक्ती त्या आगीचा वापर स्वतःची विडी पेटवण्यासाठी करत असेल, तर ती किती क्रूर आणि स्वार्थी म्हणावी लागेल!

समोरची व्यक्ती अत्यंत कठीण संकटात सापडलेली असताना, तिचे मोठे नुकसान होत असताना, तिच्याबद्दल सहानुभूती दाखवण्याऐवजी किंवा तिला मदत करण्याऐवजी, स्वतःचा एखादा अगदी लहानसा, क्षुल्लक स्वार्थ किंवा फायदा साधून घेण्याचा प्रयत्न करणे.

१. संकटात स्वतःचा फायदा शोधणाऱ्यांवर टीका करताना:

समाजात किंवा राजकारणात अनेकदा अशी परिस्थिती निर्माण होते, जेव्हा एखादी आपत्ती (उदा. पूर, दुष्काळ किंवा अपघात) येते. अशा वेळी काही लोक पीडितांना मदत करण्याऐवजी तिथेही काळाबाजार करून पैसे कमवण्याचा किंवा स्वतःची पोळी भाजून घेण्याचा प्रयत्न करतात. अशा अत्यंत नीच प्रवृत्तीवर बोट ठेवताना ही म्हण वापरतात.

२. कौटुंबिक किंवा व्यावसायिक वादात:

दोन भाऊ किंवा दोन मित्रांमध्ये मोठा वाद सुरू असेल, तर एखादा तिसराच माणूस त्या वादाचा गैरफायदा घेऊन स्वतःचे वैयक्तिक हित साध्य करतो.

"भर रस्त्यात एका भाजी विक्रेत्याची गाडी उलटली आणि सगळी फळे रस्त्यावर विखुरली. तो गरीब माणूस हताश होऊन रडत होता, तर काही पादचारी मात्र त्याला मदत करण्याऐवजी

रस्त्यावरील फळे उचलून स्वतःच्या पिशवीत भरत पळून जात होते. लोकांची ही वृत्ती पाहून एक वृद्ध गृहस्थ म्हणाले, 'काय हा जमाना आहे! लोकांची दाढी पेटली तरी त्यावर स्वतःची विडी पेटवून *घेणारे* कमी नाहीत इथे!'"

मराठीतील समरूप म्हणी:

'घर जळते तरी कोळसे उघळायचे!' (घर जळत असताना त्या आगीत स्वतःसाठी कोळसे गोळा करणे.)

'मूर्खाचे घर जळते, शहाणा त्यावर हात शेकतो.'

ही म्हण माणसाला संवेदनशीलता जपण्याचा आणि दुसऱ्याच्या दुःखाचा, संकटाचा गैरफायदा न घेण्याचा अत्यंत मोलाचा आणि नैतिक संदेश देते.

दिवाळी दसरा, वर्षभरात एकदाच येतो

अर्थ: आनंदाचे किंवा सुखाचे दिवस नेहमीच राहत नाहीत, ते कधीतरीच आणि मर्यादित काळासाठीच येतात; त्यामुळे त्यांचे महत्त्व राखले पाहिजे.

ही मराठी संस्कृती आणि सणांच्या पार्श्वभूमीवर आधारलेली, मानवी मनाला सुख आणि समाधानाचा समतोल राखायला शिकवणारी एक अतिशय सुंदर म्हण आहे.

दिवाळी आणि दसरा हे हिंदू संस्कृतीतील सर्वात मोठे, आनंदाचे आणि उत्साहाचे सण मानले जातात. या दिवसांत लोक नवीन कपडे खरेदी करतात, गोडधोड खातात आणि आनंद साजरा करतात. परंतु, हे सण रोज नसतात; ते संपूर्ण वर्षभरातून फक्त एकदाच येतात.

आनंदाचे, सुखाचे, वैभवाचे किंवा सुवर्णसंधीचे दिवस नेहमीच राहत नाहीत; ते आयुष्यात कधीतरीच आणि मर्यादित काळासाठीच येतात. त्यामुळे अशा चांगल्या दिवसांचे किंवा संधींचे महत्त्व ओळखून त्यांचा योग्य मान राखला पाहिजे, तसेच नेहमीच तशा ऐशारामाची अपेक्षा ठेवू नये.

१. अवाजवी खर्चाला आळा घालताना:

काही लोकांना नेहमीच सणासारखा थाटमाट करण्याची, रोज हॉटेलात जाऊन पैसे उडवण्याची किंवा अवाजवी खर्च करण्याची सवे असते. अशा वेळी घरातील मोठी माणसे त्यांना आर्थिक शिस्त लावताना समजावतात की, "रोज रोज असा खर्च परवडणारा नाही, *दिवाळी दसरा वर्षभरातून एकदाच येतो*, रोज नाही!"

२. आलेल्या संधीचे सोने करताना:

जेव्हा आयुष्यात एखादी खूप मोठी आणि सुवर्णसंधी चालून येते, जी वारंवार मिळणे शक्य नसते, तेव्हा त्या संधीचा पूर्ण फायदा उठवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते. (उदा. "असा मोठा चान्स पुन्हा मिळणार नाही, दिवाळी दसरा काही रोज येत नाही!")

३. आनंदाचा क्षण मनमुराद जगताना:

काही वेळेस एखादा मोठा कौटुंबिक सोहळा किंवा लग्नकार्य असेल, आणि तिथे खर्च करताना थोडे आढेवेढे घेतले जात असतील, तर लोक म्हणतात की, "असे आनंदाचे प्रसंग वारंवार येत नाहीत, त्यामुळे आता खर्चाचा विचार न करता आनंद साजरा करूया."

"रमेश दरमहा आपल्या पगारापेक्षा जास्त खर्च करून महागड्या वस्तू खरेदी करायचा. अखेर त्याच्या वडिलांनी त्याला कपाळावर हात मारून सांगितले, 'बाबा रे, थोडी बचत करायला शिक. दिवाळी दसरा वर्षभरात एकदाच येतो, रोज अशी उधळपट्टी केलीस तर शेवटी पश्चात्ताप करावा लागेल.'"

ही म्हण आपल्याला सुख आणि आनंदाच्या क्षणांचे मोल करायला शिकवते आणि त्याच वेळी वर्तमानातील वास्तवाचे भान ठेवून जगण्याचा मोलाचा सल्ला देते.

दिव्याखाली अंधार

मोठ्या, ज्ञानी किंवा प्रतिष्ठित व्यक्तीच्या सान्निध्यात असणाऱ्या जवळच्या व्यक्तींमध्ये किंवा त्यांच्या घरातच दोषांचा किंवा अज्ञानाचा वास असणे.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि दैनंदिन जीवनात वारंवार वापरली जाणारी एक सुप्रसिद्ध म्हण आहे.

जेव्हा आपण एखादा दिवा (पणती किंवा लॅम्प) पेटवतो, तेव्हा तो दिवा आपल्या प्रकाशानं संपूर्ण खोली किंवा सभोवतालचा परिसर उजळून टाकतो. परंतु, जर आपण अगदी बारकाईने पाहिले, तर स्वतः दिव्याच्या अगदी तळाशी (खाली) मात्र थोडासा अंधार पसरलेला असतो.

एखादी व्यक्ती समाजोपयोगी किंवा खूप मोठे काम करत असते, सर्वांना ज्ञान किंवा मदत देत असते; परंतु तिच्या अगदी जवळच्या लोकांकडे, तिच्या घरात किंवा स्वतः तिच्याच आयुष्यात मात्र एखाद्या गोष्टीची मोठी उणीव किंवा दुर्लक्ष झालेले असते. म्हणजेच, 'जगाला ज्ञान किंवा सुख देणाऱ्याच्या पदरात स्वतः मात्र दुःखाचा किंवा अज्ञानाचा अंधार असणे.'

एखादा मोठा शिक्षक किंवा प्राध्यापक गावातील शेकडो मुलांना शहाणे करतो, पण दुर्दैवाने त्यांचे स्वतःचेच मूल अभ्यासात ढ किंवा वाया गेलेले असते. अशा वेळी लोक म्हणतात— "काय करणार, दिव्याखाली अंधार!"

समजा एखादी मोठी वीज निर्मिती करणारी कंपनी किंवा प्रकल्प एखाद्या गावात आहे, ज्याच्या माध्यमातून संपूर्ण राज्याला वीज पुरवली जाते; पण ज्या गावात तो प्रकल्प आहे, तिथले स्थानिक लोक मात्र भारनियमन (Load shedding) किंवा अंधारात जगत असतील, तर तिथे ही म्हण तंतोतंत लागू होते.

काही लोक बाहेरच्या लोकांशी अत्यंत नम्रपणे, आदराने आणि मदतीचा हात देऊन वागतात, परंतु स्वतःच्या घरात मात्र आई-वडील किंवा पत्नीशी अत्यंत वाईट आणि भांडखोर वर्तन करतात.

"शहरातील नामांकित डॉक्टर साहेबांनी शेकडो रुग्णांना व्यायामाचे आणि चांगल्या आहाराचे महत्त्व पटवून देऊन निरोगी केले; पण स्वतःच्या अवाजवी कामाच्या ताणामुळे त्यांच्या स्वतःच्या आरोग्याकडे मात्र दुर्लक्ष झाले आणि त्यांना आरोग्याच्या तक्रारी सुरू झाल्या. यालाच म्हणतात, 'दिव्याखाली अंधार'."

, ही म्हण आपल्याला बाह्य जगाचा उद्धार करताना स्वतःच्या हक्काच्या माणसांकडे आणि कर्तव्याकडे दुर्लक्ष करू नये, हा अत्यंत मोलाचा कौटुंबिक आणि सामाजिक संदेश देते.

दाम करी काम, बिवी करी सलाम

पैसे खर्च केले की कोणतेही काम होते.

ही मराठी आणि हिंदी संस्कृतीमध्ये वापरली जाणारी एक अतिशय प्रसिद्ध आणि प्रचलित म्हण आहे. या म्हणीचा अर्थ व्यावहारिक जगतातील पैशाच्या ताकदीवर प्रकाश टाकतो.

या म्हणीचे दोन मुख्य भाग आहेत आणि त्यांचा एकत्रित अर्थ खालीलप्रमाणे सांगता येईल:

१. दाम करी काम (पैशाने सर्व कामे होतात)

अर्थ: तुमच्याकडे पैसा (दाम) असेल, तर अशक्य वाटणाऱ्या गोष्टीही सहज शक्य होतात. जगातील बरीचशी कामे पैशाच्या बळावर करून घेता येतात.

व्यावहारिक संदर्भ: समाजात पैशाला असलेले महत्त्व आणि त्याची ताकद यातून अधोरेखित होते.

२. बिवी करी सलाम (आदर आणि सन्मान मिळतो)

अर्थ: इथे 'बिवी' (पत्नी) हा शब्द एक प्रतीक म्हणून वापरला आहे. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीकडे पैसा आणि संपत्ती असते, तेव्हा घरातील लोकांसह संपूर्ण समाज त्याचा आदर करतो, त्याच्या शब्दाला मान देतो आणि त्याच्यासमोर झुकतो (सलाम करतो).

एकत्रित अर्थ (Conclusion)

"जर तुमच्याकडे पैसा असेल, तर तुमची सर्व कामे तर होतातच, पण सोबतीला समाजात आणि कुटुंबात मान-सन्मान, प्रतिष्ठा आणि आदरही मिळतो."

ही म्हण पैशाची व्यावहारिक ताकद आणि त्याचे मानवी नातेसंबंधांवर व आदर्शांवर होणारे परिणाम अत्यंत चपखलपणे मांडते. (इंग्रजीत यासाठी "Money talks" किंवा "Money makes the mare go" या म्हणी वापरल्या जातात.)

दिल चंगा तो कथौटी में गंगा

अंतःकरण पवित्र असेल तर पवित्रता आपल्याजवळच असते.

"मन चंगा तो कठौती में गंगा" (किंवा तुम्ही म्हटल्याप्रमाणे "दिल चंगा तो कथौटी में गंगा") ही संत शिरोमणी रविदास (संत रैदास) यांची अत्यंत प्रसिद्ध आणि मार्गदर्शक अशी हिंदीतील म्हण आहे.

या म्हणीचा मराठीत सरळ अर्थ "जर तुमचे मन शुद्ध असेल, तर तुमच्या जवळील छोट्या पात्रात (भांड्यात) सुद्धा गंगा पवित्रतेने अवतरते" असा होतो.

या म्हणीमागे एक अत्यंत सुंदर आणि प्रबोधनात्मक अर्थ दडलेला आहे:

१. मन चंगा (मनाची शुद्धता)

अर्थ: 'चंगा' म्हणजे चांगले, पवित्र किंवा शुद्ध. जर माणसाचे मन कपट, स्वार्थ, द्वेष आणि मोहापासून दूर असेल आणि त्याचे विचार शुद्ध असतील, तर तेच खरे मोठेपण आहे.

२. कठौती में गंगा (अंर्तमनातच तीर्थक्षेत्र)

अर्थ: 'कठौती' म्हणजे लाकडाचे एक छोटे भांडे (जे संत रविदास चर्मकार असल्याने कातडे भिजवण्यासाठी वापरत असत). जर तुमचे मन पवित्र असेल, तर गंगेसारख्या पवित्र नदीत स्नान करण्यासाठी किंवा देवाचा शोध घेण्यासाठी कुठेही दूर जाण्याची गरज नाही. तुमच्या त्या छोट्या भांड्यातल्या पाण्यातच गंगेचे पुण्य आणि देवाचा वास असतो.

बाह्य अवडंबर, कर्मकांड किंवा तीर्थयात्रा करण्यापेक्षा स्वतःचे मन शुद्ध ठेवणे हीच खरी ईश्वरभक्ती आहे.

असे म्हटले जाते की, एकदा एका व्यक्तीने संत रविदासांना गंगेवर स्नानासाठी चालण्याविषयी विचारले. तेव्हा आपल्या कामात व्यस्त असलेल्या संतांनी उत्तर दिले की, मी जर माझे काम सोडून गंगेवर गेलो, तर माझे मन कामातच राहील (म्हणजे मन शुद्ध राहणार नाही). जर माझे मन माझ्या कर्मात आणि ईश्वरात लीन असेल, तर माझ्या या कातडे कमावण्याच्या लाकडी पात्रात (कठौती) सुद्धा गंगा माता प्रसन्न होईल.

मराठीत याच अर्थाची "अंतरी निर्मळ वाचेचा रसाळ, त्याचे गळा माळ देवो बैसे" किंवा "चित्त शुद्ध तरी शत्रू मित्र होती" अशी संतांची वचने आहेत.

दिल्ली तो बहुत दूर है

उद्दिष्ट साध्य होण्यास अजून खूप अंतर आहे.

"दिल्ली तो बहुत दूर है" (किंवा मूळ पर्शियन भाषेत: "हनोज दिल्ली दूर अस्त" - Hanoz Dilli Door Ast) ही भारतीय इतिहासातील आणि राजकारणातील अत्यंत प्रसिद्ध अशी म्हण आहे.

या म्हणीचा शाब्दिक अर्थ 'दिल्ली अजून खूप दूर आहे' असा असला, तरी व्यावहारिक आणि लाक्षणिक अर्थ "अजून ध्येय

खूप लांब आहे", "काम पूर्ण व्हायला अजून बराच अवकाश आहे" किंवा "यशाचा मार्ग अजून सोपा नाही" असा होतो.

या म्हणीमागे एक अत्यंत रंजक आणि ऐतिहासिक प्रसंग जोडलेला आहे:

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी (Historical Context)

हा प्रसंग १४ व्या शतकातील (इ.स. १३२४-२५) आहे. दिल्लीचा सुलतान घियासुद्दीन तुघलक हा बंगालमधील बंड मोडून दिल्लीकडे परत येत होता. प्रवासादरम्यान त्याला समजले की, दिल्लीतील प्रसिद्ध सुफी संत हजरत निजामुद्दीन अवलिया यांच्या दर्शनासाठी लोकांची प्रचंड गर्दी होत आहे आणि त्यांचा प्रभाव वाढत आहे.

सुलतान घियासुद्दीन तुघलकचे निजामुद्दीन अवलिया यांच्याशी संबंध चांगले नव्हते. त्यामुळे संतप्त झालेल्या सुलतानाने बंगालहूनच संतांना एक कडक संदेश पाठवला की: "मी दिल्लीत पोहोचण्यापूर्वी तुम्ही दिल्ली सोडून निघून जावे, अन्यथा परिणामांना सामोरे जावे लागेल."

सुलतान दिल्लीच्या अगदी जवळ (तुघलकाबाद) पोहोचला असताना, संतांच्या शिष्यांनी त्यांना चिंता व्यक्त केली. त्यावर

हजरत निजामुद्दीन अवलिया यांनी शांतपणे पर्शियन भाषेत उत्तर दिले:

"हनोज दिल्ली दूर अस्त" (अर्थात: दिल्ली अजून खूप दूर आहे!)

आणि झालेही तसेच. सुलतान घियासुद्दीन तुघलक दिल्लीत प्रवेश करण्यापूर्वी, त्याच्या स्वागतासाठी दिल्लीबाहेर उभारलेला एक लाकडी महाल (मंडप) कोसळला आणि त्यात दबून सुलतानाचा मृत्यू झाला. तो कधीच जिवंतपणे दिल्लीत पोहोचू शकला नाही. तेव्हापासून ही म्हण इतिहासात अमर झाली.

आधुनिक काळातील वापर

आजच्या काळात ही म्हण प्रामुख्याने दोन संदर्भात वापरली जाते:

धैर्याची परीक्षा: जेव्हा कोणी एखादे काम अर्धवट करून किंवा सुरुवातीलाच खूप मोठा आळस किंवा आत्मविश्वास दाखवतो, तेव्हा त्याला वास्तवाचा आरसा दाखवण्यासाठी (अजून खूप प्रवास बाकी आहे हे सांगण्यासाठी) हा वाक्प्रचार वापरतात.

राजकीय संदर्भ: दिल्ली हे भारताच्या सत्तेचे केंद्र असल्याने, निवडणुकांमध्ये किंवा राजकीय घडामोडींमध्ये जेव्हा एखादा पक्ष किंवा नेता अकाली विजयाचा दावा करतो, तेव्हा विरोधक

किंवा विश्लेषक "दिल्ली अजून खूप दूर आहे" असा टोमणा मारतात.

दिवस बुडाला, मजूर उडाला

मोलमजूर काम संपताच निघून जातो; जबाबदारी घेत नाही.

ही मराठी ग्रामीण जीवनातून आलेली आणि माणसाच्या व्यावहारिक स्वभावावर प्रकाश टाकणारी एक अतिशय चपखल म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा आहे की, दिवस मावळला (काम करण्याची वेळ संपली) की मजूर काम सोडून आपल्या घरी निघून जातो.

या म्हणीच्या मागे दडलेला सखोल व्यावहारिक आणि लाक्षणिक अर्थ खालीलप्रमाणे आहे:

१. कामापुरता संबंध (व्यवहारवाद)

अर्थ: एखादी व्यक्ती जोपर्यंत पैशाने किंवा कराराने बांधलेली असते, तोपर्यंतच ती काम करते. कामाची वेळ किंवा स्वार्थ संपला की ती व्यक्ती तिथे एक क्षणही थांबत नाही.

व्यावहारिक संदर्भ: ही म्हण मानवी स्वभावातील कोरडा व्यवहार दाखवते. मजुराला फक्त त्याच्या वेळेचे आणि कामाचे पैसे हवे असतात, त्याला मालकाच्या फायद्या-तोट्याशी किंवा कामाच्या भावनेशी काही देणेघेणे नसते.

२. जबाबदारीतून मुक्त होण्याची घाई

अर्थ: जेव्हा एखाद्या कामात स्वतःची थेट मालकी किंवा जिव्हाळा नसतो, तेव्हा वेळ संपताच माणूस तिथून पळ काढतो. 'वेळ पाळणे' यापेक्षा 'जबाबदारीतून मोकळे होणे' हाच यामागचा मुख्य उद्देश असतो.

आजच्या काळात ही म्हण केवळ शेतमजूर किंवा बांधकाम मजुरांपुरती मर्यादित राहिलेली नाही. कॉर्पोरेट क्षेत्रात (IT किंवा इतर कंपन्यांमध्ये) याला आपण "9 to 5" मानसिकता किंवा "Quiet Quitting" म्हणू शकतो. संध्याकाळी ६ वाजले आणि लॉग-ऑफची वेळ झाली की काम कितीही महत्त्वाचे असले तरी लॅपटॉप बंद करून निघून जाणाऱ्या कर्मचाऱ्यांच्या मानसिकतेला ही म्हण तंतोतंत लागू पडते.

समानार्थी इंग्रजी वाक्प्रचार:

"Down tools" किंवा "Clock-watcher" (वेळ संपताच काम सोडून देणारा).

दुधाने तोंड भाजले की ताकपण फुंकून प्यावे लागते

एकदा अद्दल घडल्यावर माणूस सर्व बाबतीत सावध होतो.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि मानवी स्वभावाचे अचूक वर्णन करणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, एखादी व्यक्ती गरम दूध पिताना जर तिचे तोंड भाजले, तर तो अनुभव इतका तीव्र असतो की पुढे कधीतरी थंड ताक पितानाही ती व्यक्ती ते गरम असण्याच्या भीतीने फुंकून पिऊ लागते.

या म्हणीमागे दडलेला सखोल लाक्षणिक आणि व्यावहारिक अर्थ खालीलप्रमाणे आहे:

१. कटू अनुभवातून आलेली अति-सावधानता

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीला भूतकाळात एखाद्या गोष्टीमुळे किंवा व्यक्तीमुळे मोठा फटका बसतो (आर्थिक नुकसान, फसवणूक किंवा मानसिक त्रास), तेव्हा ती व्यक्ती भविष्यात तशाच प्रकारच्या किंवा अगदी साध्या प्रसंगातही अत्यंत सावधगिरी बाग्रते.

एकदा झालेली चूक किंवा मिळालेला दगा माणसाला इतका सतर्क करतो की तो नंतर प्रत्येक पाऊल टाकताना १० वेळा विचार करतो.

२. भीती आणि अविश्वास

कधीकधी आधीच्या वाईट अनुभवामुळे माणसाच्या मनात एक प्रकारची भीती घर करते. त्यामुळे समोरची परिस्थिती सुरक्षित असली तरीही तो संशयानेच त्याकडे पाहतो.

आर्थिक गुंतवणूक: एखाद्या व्यक्तीने एखाद्या योजनेत (Scheme) पैसे गुंतवून ते बुडाले असतील, तर नंतर ती व्यक्ती बँकेच्या सुरक्षित फिक्स डिपॉझिटमध्ये (FD) पैसे ठेवतानाही शंभर प्रश्न विचारते आणि घाबरते.

नातेसंबंध: एखाद्या व्यक्तीचा मैत्रीत किंवा प्रेमात विश्वासघात झाला असेल, तर ती व्यक्ती पुढे आयुष्यात नवीन मित्र जोडताना किंवा कोणावरही विश्वास ठेवताना खूप वेळ घेते.

इतर भाषांमधील समानार्थी म्हणी

हिंदी: "दूध का जला छाछ भी फूंक-फूंक कर पीता है।"

इंग्रजी: "Once bitten, twice shy" किंवा "A burnt child dreads the fire."

हा मानवी स्वभाव आहे की, एकदा आलेला मोठा अपयश किंवा नुकसानीचा अनुभव माणसाला आयुष्यभरासाठी शहाणपण आणि अति-सावधपणा शिकवून जातो.

दुभत्या गाईच्या लाथा गोड

ज्याच्याकडून फायदा होतो, त्याचा त्रासही सहन केला जातो.

ही मराठी संस्कृती आणि ग्रामीण जीवनातून आलेली एक अतिशय व्यावहारिक आणि वास्तववादी म्हण आहे.

या म्हणीचा शाब्दिक अर्थ असा आहे की, जी गाय भरपूर दूध देते (दुभती गाय), तिने दूध काढताना एखादी लाथ मारली तरीही तिचा मालक ती रागावून सहन करतो; कारण तिच्यापासून मिळणारा फायदा (दूध) हा लाथेच्या त्रासापेक्षा खूप मोठा असतो.

ज्या व्यक्तीकडून किंवा गोष्टीकडून आपल्याला मोठा फायदा, नफा किंवा मदत होत असते, त्या व्यक्तीने केलेला अपमान, तिचा सुमार स्वभाव किंवा तिच्याकडून होणारा त्रास माणूस आनंदाने किंवा मुकाट्याने सहन करतो.

समाजात आणि व्यवहारात 'फायदा' हा बऱ्याचदा 'स्वाभिमाना'पेक्षा पुढे निघून जातो, हेच ही म्हण दर्शवते.

जोपर्यंत एखादी वस्तू किंवा व्यक्ती उपयुक्त असते, तोपर्यंत तिच्या दोषांकडे किंवा चुकांकडे दुर्लक्ष केले जाते.

ऑफिसमध्ये एखादा कर्मचारी कंपनीला खूप मोठा नफा कमावून देत असेल किंवा अत्यंत हुशार असेल, तर त्याचा उद्धट स्वभाव किंवा त्याचे नखरे मालक आणि मॅनेजर सहन करतात. कारण तो कंपनीसाठी 'दुभती गाय' असतो.

घरामध्ये कमावती व्यक्ती किंवा जी व्यक्ती सगळ्यांना आर्थिक मदत करते, तिचा थोडा रागीट किंवा फटकळ स्वभावही कुटुंबातील इतर सदस्य शांतपणे सहन करतात.

इतर भाषांमधील समानार्थी म्हणी

हिंदी: "दूध देने वाली गाय की लात भी सहनी पड़ती है।"

इंग्रजी: ”He who pays the piper calls the tune" (जरी हे पूर्णपणे समानार्थी नसले, तरी फायद्यासाठी तडजोड करणे या अर्थाने "Endure the flaws of a generous benefactor ” असे म्हटले जाते).

व्यावहारिक जगात जिथे मोठा लाभ असतो, तिथे माणूस छोटे-मोठे त्रास आणि अपमान सहज पचवून जातो.

दुसऱ्याच्या डोळ्यातील कुसळ दिसते, पण आपल्या डोळ्यातले मुसळ दिसत नाही

दुसऱ्याचे लहानसे दोष दिसतात पण स्वतःचे मोठे दोष दुर्लक्षित राहतात.

ही मराठी भाषेतील मानवी स्वभावाच्या दोषांवर बोट ठेवणारी एक अत्यंत उद्बोधक आणि मार्मिक म्हण आहे.

या म्हणीमध्ये 'कुसळ' म्हणजे धान्याचे किंवा गवताचे अगदी बारीक टोक (जे डोळ्यात गेले तर सहज दिसत नाही) आणि 'मुसळ' म्हणजे धान्य कांडण्यासाठी वापरले जाणारे लाकडाचे किंवा लोखंडाचे मोठे, जड साधन (जे आकाराने खूप मोठे असते).

माणसाला दुसऱ्याच्या स्वभावातील किंवा वागण्यातील अगदी बारीक, क्षुल्लक चुका (कुसळ) लगेच दिसतात आणि तो त्यावर टीका करतो. परंतु, स्वतःमध्ये असलेले खूप मोठे, गंभीर दोष किंवा चुका (मुसळ) मात्र त्याला कधीच दिसत नाहीत किंवा तो त्याकडे सोयीस्करपणे दुर्लक्ष करतो.

मानवी स्वभाव हा स्वतःच्या बाबतीत अंध आणि दुसऱ्याच्या बाबतीत अत्यंत चोखंदळ असतो, हेच या म्हणीतून स्पष्ट होते.

अनेक लोकांना दुसऱ्यांचे मूल्यमापन करायला आवडते, पण स्वतःचे आत्मपरीक्षण (Self-introspection) करण्याची त्यांची तयारी नसते. स्वतःचे वागणे नेहमी योग्यच आहे, असा त्यांचा पूर्वग्रह असतो.

एखादा वरिष्ठ स्वतः ऑफिसला नेहमी उशिरा येत असूनही (मुसळ), एखादा कर्मचारी दोन मिनिटे उशिरा आला तर त्याला कडक भाषेत सुनावतो (कुसळ).

समाजात वावरताना अनेक लोक दुसऱ्यांच्या कुटुंबातील वादावर किंवा उणिवांवर मोठ्या गप्पा मारतात, पण स्वतःच्या घरात चाललेल्या मोठ्या गोंधळाकडे मात्र दुर्लक्ष करतात.

इतर भाषांमधील समानार्थी म्हणी / वचने

बायबलमधील प्रसिद्ध वचन: "तू आपल्या भावाच्या डोळ्यातील कुसळ पाहतोस, पण तुझ्या स्वतःच्या डोळ्यातील मुसळ तुझ्या लक्षात कसे येत नाही?" (Matthew 7:3)

हिंदी: "औरों की कनी (तिनका) देखत फिरे, अपनी ढेली (पहाड़) न देखे।"

इंग्रजी: "You see the splinter in your neighbor's eye, but fail to see the plank in your own eye."

ही म्हण माणसाला दुसऱ्यांवर बोट ठेवण्यापूर्वी स्वतःकडे पाहण्याचा, म्हणजेच 'आधी स्वतःचे आत्मपरीक्षण करण्याचा' मोलाचा सल्ला देते.

दृष्टीआड सृष्टी

नजरेसमोरून गेलेली गोष्ट विसरली जाते.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय, मानवी मानसशास्त्र आणि व्यावहारिक जगताचे सत्य सांगणारी एक अतिशय छोटी पण अर्थपूर्ण म्हण आहे.

या म्हणीचा शाब्दिक अर्थ असा आहे की, जी गोष्ट आपल्या डोळ्यांसमोर नाही (दृष्टीआड), ती आपल्यासाठी अस्तित्वातच नाही (सृष्टी नाही).

डोळ्यांसमोरून दूर, मनातून दूर (Out of Sight, Out of Mind)

जेव्हा एखादी व्यक्ती, वस्तू किंवा समस्या आपल्या नजरेसमोरून दूर जाते, तेव्हा हळूहळू आपण तिच्याबद्दल विचार करणे सोडून देतो किंवा ती विसरून जातो. माणसाचे मन समोर दिसणाऱ्या गोष्टींवरच जास्त केंद्रित होते.

२. समस्यांकडे कानाडोळा करणे (उपेक्षा करणे)

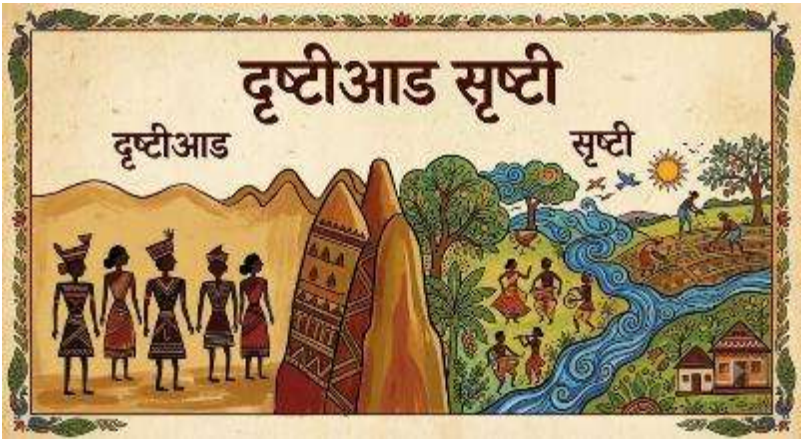

कधीकधी एखादी त्रासदायक परिस्थिती किंवा संकट टाळण्यासाठी माणूस त्याकडे सोयीस्करपणे दुर्लक्ष करतो. 'आपण पाहिले नाही, म्हणजे ते घडलेच नाही' अशी पळपुटी भूमिका घेणे म्हणजे 'दृष्टीआड सृष्टी' करणे होय.

कामाचे नियोजन: कपाटात किंवा टेबलावर अस्ताव्यस्त पडलेली कागदपत्रे जेव्हा आपण ड्रॉवरमध्ये बंद करून ठेवतो, तेव्हा तात्पुरती शांतता मिळते. समस्या सुटलेली नसते, पण ती नजरेआड झाल्यामुळे आपण निर्धास्त होतो.

नातेसंबंध: खूप जवळचे मित्र किंवा नातेवाईक जेव्हा कामानिमित्त दूरच्या देशात किंवा शहरात जातात, तेव्हा सुरुवातीला संपर्क असतो. पण हळूहळू 'दृष्टीआड सृष्टी' या न्यायाने त्यांच्यातील संवाद आणि ओढ कमी होऊ लागते.

सामाजिक जाणीव: रस्त्यावरील कचरा किंवा गरिबी पाहून जर आपण गाडीची काच वर केली आणि पुढे निघून गेलो, तर आपण क्षणभर स्वतःपुरती ती 'सृष्टी' नाहीशी करतो.

इतर भाषांमधील समानार्थी म्हणी

इंग्रजी: "Out of sight, out of mind."

हिंदी: "आंख ओझल, पहाड़ ओझल।" (डोळ्यांसमोरून दूर झाले की डोंगराएवढी मोठी गोष्टही दिसेनाशी होते).

ही म्हण एका बाजूने मानवी मनाचा विसरभोळा स्वभाव दाखवते, तर दुसऱ्या बाजूने संकटांकडे डोळेझाक करण्याच्या मानवी प्रवृत्तीवर मार्मिक बोट ठेवते.

देखल्या देवा दंडवत

सहज दिसले की चौकशी किंवा नमस्कार करणे.

ही मराठी संस्कृती आणि लोकजीवनातील माणसाच्या तात्पुरत्या आणि वरकरणी असणाऱ्या स्वभावावर बोट ठेवणारी एक अतिशय मार्मिक म्हण आहे.

या म्हणीचा शाब्दिक अर्थ असा आहे की, रस्त्याने जाताना अचानक एखादे देवूळ किंवा देवाची मूर्ती दिसली (देखल्या देवा), की तात्पुरते हात जोडून नमस्कार (दंडवत) करायचा

आणि पुढे निघून जायचे. त्या देवाविषयी मनात कोणतीही सखोल भक्ती किंवा आस्था नसते, फक्त तो समोर दिसला म्हणून उपचार पूर्ण केला जातो.

जेव्हा एखादी व्यक्ती मनापासून नव्हे, तर केवळ समोर परिस्थिती आली म्हणून किंवा कोणालातरी दाखवण्यासाठी एखादी गोष्ट करते, तेव्हा त्याला 'देखल्या देवा दंडवत' असे म्हणतात. यात कोणत्याही प्रकारची आत्मियता किंवा जिव्हाळा नसतो, फक्त निव्वळ औपचारिकता (Formalities) असते.

जेव्हा एखादी व्यक्ती समोर आल्यावरच आपण तिची चौकशी करतो किंवा तिच्याशी आदराने वागतो, पण ती नजरेआड होताच तिच्याबद्दल पूर्णपणे विसरून जातो, अशा वेळी हा वाक्प्रचार वापरला जातो.

सामाजिक किंवा कौटुंबिक वर्तन: लग्नात किंवा एखाद्या कार्यक्रमात एखादा नावडता नातेवाईक अचानक समोर आला, की आपण चेहऱ्यावर खोटे हसू आणून त्याची चौकशी करतो आणि तो बाजूला झाला की परत आपल्या कामाला लागतो.

कामाच्या ठिकाणी: ऑफिसमध्ये कामाचे मूल्यमापन करणारे वरिष्ठ (बॉस) समोर दिसले की कर्मचारी खूप काम करत असल्याचा आव आणतात आणि मान वाकवून नमस्कार करतात. बॉस केबिनमध्ये गेले की परत गप्पा मारणे सुरू होते.

इतर भाषांमधील समानार्थी संदर्भ

इंग्रजी: "Lip service" (केवळ ओठांनी दाखवलेला आदर, ज्यात मनात जागा नसते) किंवा "Eye-service".

हिंदी: "देखा-देखी साधें सब ”(सामोरी परिस्थिती पाहून वागणे).

ही म्हण माणसाच्या कोरड्या व्यवहारावर आणि 'मनात नसताना केवळ गरजेपुरते किंवा प्रसंगावधान राखून दाखवल्या जाणाऱ्या आदरावर' अत्यंत अचूक प्रहार करते.

देणे कुसळांचे, घेणे मुसळाचे

देणे थोडे पण घेणे खूप.

ही मराठी भाषेतील मानवी व्यवहारातील कमालीचा स्वार्थ आणि असमानता दाखवून देणारी एक अत्यंत चपखल म्हण आहे.

या म्हणीमध्ये 'कुसळ' म्हणजे धान्याचे किंवा गवताचे अगदी बारीक, वजनाने हलके असणारे टोक आणि 'मुसळ' म्हणजे धान्य कांडण्यासाठी वापरले जाणारे लाकडाचे किंवा लोखंडाचे मोठे, जड आणि मौल्यवान साधन.

जेव्हा एखादी व्यक्ती दुसऱ्याला काही देण्याची वेळ येते, तेव्हा अगदी क्षुल्लक, नगण्य किंवा कमीत कमी मूल्याची गोष्ट (कुसळासारखी) देते. परंतु, जेव्हा तीच व्यक्ती दुसऱ्याकडून काही घेण्याची किंवा वसूल करण्याची वेळ येते, तेव्हा मात्र ती अत्यंत मोठी, मौल्यवान आणि भरघोस गोष्ट (मुसळासारखी) पदरात पाडून घेते.

स्वतःचा जास्तीत जास्त फायदा करून घेणे आणि दुसऱ्याला मात्र नावापुरतेच देणे, या मानवी प्रवृत्तीवर ही म्हण प्रहार करते.

एखाद्याकडून डोंगराएवढे काम करून घ्यायचे (घेणे मुसळाचे) आणि त्याला मोबदला किंवा वेतन देताना मात्र अगदी सुक्या कुसळासारखा अल्प द्यायचा (देणे कुसळांचे), या शोषक वृत्तीलाही ही म्हण लागू पडते.

एखाद्या व्यवहारात किंवा भागीदारीत (Partnership) स्वतः गुंतवणूक अगदी कमी करायची किंवा नफ्यातला अतिशय छोटा वाटा दुसऱ्याला द्यायचा, पण त्या बदल्यात त्याच्याकडून मात्र अतोनात कष्ट किंवा संपूर्ण फायदा स्वतःकडे ओढून घ्यायचा.

काही लोकांना इतरांकडून मदत, भेटी आणि आदर भरभरून घेण्याची सवय असते, पण जेव्हा दुसऱ्यांना मदत करण्याची किंवा प्रत्युत्तर देण्याची वेळ येते, तेव्हा ते हात आखडता घेतात.

इतर भाषांमधील समानार्थी संदर्भ

मराठीतील दुसरी म्हण: "देणे सुईचे, घेणे कुदळाचे" (सुईसारखी बारीक गोष्ट देणे आणि कुदळीसारखी मोठी वस्तू घेणे).

हिंदी: "लेना पहाड़ का, देना राई का।"

इंग्रजी: "To give a sprat to catch a mackerel" (छोटी मासोळी देऊन मोठा मासा पकडणे - जरी यात चलाखीचा भाग जास्त असला, तरी व्यवहारातील असमानता सारखीच आहे).

ही म्हण समाजात वावरणाऱ्या अशा 'आत्यंतिक स्वार्थी आणि मतलबी' लोकांचे खरे रूप उघडे पाडते, जे व्यवहारात नेहमी स्वतःचे पारडे जड ठेवण्याचा (घेणे मुसळाचे) प्रयत्न करतात.

देव तारी त्याला कोण मारी?

देवाची कृपा असल्यास कोणीही वाईट करू शकत नाही.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि मानवी मनाला प्रचंड धीर देणारी एक आध्यात्मिक व व्यावहारिक म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा आहे की, ज्याचे रक्षण स्वतः ईश्वर (देव) करत आहे, त्याला जगातील कोणतीही मोठी शक्ती किंवा संकट मारू शकत नाही (नुकसान पोहोचवू शकत नाही).

माणसाच्या आयुष्यात कितीही मोठे संकट आले, अगदी मृत्यूच्या दारातून परत येण्याची वेळ आली, तरीही जर त्याची आयुष्यरेषा बाकी असेल आणि देवाचा आशीर्वाद असेल, तर तो सुरक्षित राहतो. मानवी प्रयत्नांपेक्षा 'दैवी शक्ती' किंवा 'नशीब' बलवत्तर असते, हा विश्वास यातून व्यक्त होतो.

एखादी बलाढ्य व्यक्ती किंवा शत्रू कोणाचे वाईट करण्याचा कितीही आटोकाट प्रयत्न करत असला, तरी जोपर्यंत ईश्वराची इच्छा नाही, तोपर्यंत त्या माणसाचे केसभरही नुकसान होऊ शकत नाही.

पौराणिक कथेत हिरण्यकश्यपूने आपल्याच मुलाला, म्हणजेच विष्णूभक्त प्रल्हादाला मारण्यासाठी डोंगरावरून ढकलले, हत्तीच्या पायी दिले आणि शेवटी होलिकेच्या चितेवरही बसवले. परंतु, प्रत्येक वेळी देवाच्या कृपेने प्रल्हाद सुखरूप वाचला.

इतिहासामध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांवर अफझलखानाचा प्रसंग असो, सिद्धी जोहरचा पन्हाळगडाचा वेढा असो वा आग्र्याहून सुटकेचा प्रसंग; प्रत्येक वेळी ते मृत्यूच्या जबड्यातून सहीसलामत बाहेर पडले. अशा वेळी जनता श्रद्धेने याच म्हणीचा उच्चार करायची.

अनेकदा आपण बातम्यांमध्ये पाहतो की, विमान किंवा बसचा अत्यंत भीषण अपघात होतो, ज्यामध्ये संपूर्ण गाडीचा चक्काचूर

होतो. परंतु, त्यातून एखादे लहान मूल किंवा व्यक्ती अगदी साधे ओरखडे न येता जिवंत बाहेर पडते. अशा वेळी अचंबित होऊन लोक म्हणतात—"देव तारी त्याला कोण मारी!"

डॉक्टरांनी आशा सोडलेला एखादा रुग्ण जेव्हा अचानक चमत्कारासारखा बरा होतो, तेव्हा या म्हणीची प्रचिती येते.

इतर भाषांमधील समानार्थी म्हणी

हिंदी: "जाको राखे साइयाँ, मार सके न कोए। बाल न बांका कर सके, जो जग बैरी होए।" (संत कबीर यांचे प्रसिद्ध कवन)

इंग्रजी: "Whom God keeps, no frost can freeze" किंवा "If God be for us, who can be against us?"

ही म्हण माणसाला संकटाच्या काळात 'सकारात्मक राहण्याचा' आणि 'ईश्वरावर तसेच स्वतःच्या नशिबावर श्रद्धा ठेवण्याचा' मोलाचा संदेश देते. परिस्थिती कितीही विपरीत असली, तरी आशेचा किरण कायम असतो, हेच ही म्हण अधोरेखित करते.

देवा दंडवत

एखादी व्यक्ती अचानक भेटली की तिची खुशाली विचारणे.

"देवा दंडवत" ही स्वतंत्रपणे वापरली जाणारी किंवा "देखल्या देवा दंडवत" या प्रसिद्ध म्हणीचाच एक संवादात्मक संक्षेप (Short form) म्हणून ओळखली जाणारी रचना आहे.

मराठी संस्कृतीत याचे दोन वेगवेगळ्या संदर्भांत अर्थ निघतात:

देवाला साष्टांग नमस्कार (दंडवत) घालणे. जेव्हा एखादी व्यक्ती देवाच्या मूर्तीसमोर किंवा मंदिरासमोर जाते, तेव्हा ती आदराने आणि शरणागतीने नतमस्तक होते, त्याला 'देवा दंडवत' म्हणतात.

यामध्ये स्वतःचा अहंकार बाजूला ठेवून ईश्वरा चरणी लीन होण्याचा पवित्र भाव असतो.

व्यावहारिक जगात जेव्हा कोणी केवळ "देवा दंडवत!" असे उद्गारते, तेव्हा त्याचा सूर बहुदा उपरोधिक (Sarcastic) असतो. या संदर्भातील अर्थ खालीलप्रमाणे आहेत:

केवळ औपचारिकता दाखवणे: मनात कोणतीही खरी भक्ती किंवा आदर नसताना, केवळ एखादी व्यक्ती किंवा परिस्थिती समोर आली म्हणून नावापुरता केलेला नमस्कार किंवा दाखवलेला आदर.

सुटका करून घेणे (हात जोडणे): एखाद्या अतिशय त्रासदायक, कटकटीच्या किंवा हुशार व्यक्तीपासून स्वतःचा बचाव करण्यासाठी आपण लाक्षणिक अर्थाने "बाबा रे, तुला लांबूनच देवा दंडवत!" असे म्हणतो. याचा अर्थ ”तुझ्याशी वाद

घालण्यापेक्षा किंवा तुझ्या नादी लागण्यापेक्षा तुला लांबूनच नमस्कार केलेला बरा, मला यातून मुक्त कर" असा होतो.

गरजेपुरता आदर: काम साधून घेण्यासाठी किंवा स्वार्थासाठी तात्पुरते दाखवलेले आदराचे नाटक.

"त्याच्याशी वाद घालण्यात काहीच अर्थ नाही, तो कोणाचंच ऐकत नाही; त्यामुळे त्याला लांबूनच देवा दंडवत घालणं शहाणपणाचं ठरेल."

हा शब्दप्रयोग जसा ईश्वराप्रती असणाऱ्या श्रद्धेचा भाग आहे, तसाच तो व्यावहारिक जगात 'कटकटीपासून दूर राहण्यासाठी किंवा औपचारिकता पाळण्यासाठी' वापरला जाणारा एक मार्मिक टोमणाही आहे.

देश तसा वेश

परिस्थितीनुसार वर्तन बदलणे.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत व्यावहारिक आणि परिस्थितीशी जुळवून घेण्याचा संदेश देणारी एक अतिशय लोकप्रिय म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा आहे की, आपण ज्या देशात (किंवा प्रदेशात) जाऊ, तिथल्या संस्कृतीला, वातावरणाला

आणि रीतीरिवाजांना अनुसरूनच आपण आपला पोषाख (वेश) आणि राहणीमान ठेवले पाहिजे.

या म्हणीमागे दडलेला सखोल लाक्षणिक आणि व्यावहारिक अर्थ खालीलप्रमाणे आहे:

माणूस जेव्हा नवीन ठिकाणी, नवीन समाजात किंवा नवीन कामाच्या वातावरणात जातो, तेव्हा तिथले नियम आणि पद्धती स्वीकारण्यातच त्याचे हित असते. स्वतःचे हट्ट बाजूला ठेवून स्थानिक संस्कृतीचा आदर करणे आणि त्यात मिसळून जाणे हाच शहाणपणा ठरतो.

हे केवळ कपड्यांपुरते मर्यादित नाही, तर ते मानवी वर्तनाला आणि विचारांनाही लागू होते.

जो माणूस काळाची आणि परिस्थितीची पावले ओळखून स्वतःमध्ये बदल करतो, तोच जगात टिकून राहतो. जुनाट किंवा अवाजवी आग्रह धरून बसणारा माणूस मागे पडतो.

जेव्हा एखादी भारतीय व्यक्ती कामानिमित्त किंवा शिक्षणासाठी पाश्चात्य देशात जाते, तेव्हा तिथल्या कडक थंडीमुळे तिला तिथल्यासारखे उबदार कपडे (कोटा-पँट इत्यादी) वापरावे लागतात. तिथे "मी फक्त धोती-कुर्ता किंवा साडीच नेसेन" असा हट्ट धरणे व्यावहारिक ठरणत नाही.

घरात आपण अगदी साध्या कपड्यांमध्ये आणि मोकळेपणाने राहतो, पण ऑफिसमध्ये किंवा एखाद्या महत्त्वाच्या व्यावसायिक बैठकीत (Business Meeting) जाताना आपल्याला तिथल्या शिष्टाचाराप्रमाणे (Formal dress code) राहावे लागते.

दुसऱ्या राज्यात गेल्यावर तिथल्या लोकांची मने जिंकण्यासाठी तिथली भाषा किंवा सण-उत्सव थोडेफार आत्मसात करणे म्हणजेच 'देश तसा वेश' करणे होय.

इतर भाषांमधील समानार्थी म्हणी

इंग्रजी: "When in Rome, do as the Romans do" (जेव्हा रोममध्ये जाल, तेव्हा रोशमवासीयांसारखेच वागा).

हिंदी: "जैसा देश, वैसा भेष। "

ही म्हण माणसाला 'लवचिकता' (Flexibility) शिकवते. जगामध्ये सुखाने आणि आदराने जगायचे असेल, तर ज्या वातावरणात आपण आहोत, त्याच्याशी समरस होणे अत्यंत आवश्यक आहे, हाच मोलाचा विचार यातून मिळतो.

दैव आले द्यायला, अन् पदर नाही घ्यायला

नशिबाने संधी मिळाली पण ती वापरता आली नाही.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत मार्मिक आणि मानवी नशिबावर व संधींवर प्रकाश टाकणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा आहे की, जेव्हा नशीब (दैव) आपल्याला भरभरून द्यायला तयार असते, तेव्हा ते स्वीकारण्यासाठी आपल्याकडेच पात्रता, तयारी किंवा साधन (पदर) नसणे.

मराठी संस्कृतीत स्त्रिया काही मागताना किंवा स्वीकारताना पदर पुढे करतात, त्यावरून 'पदर असणे' म्हणजे 'स्वीकारण्याची क्षमता असणे' असा अर्थ इथे अभिप्रेत आहे

१. आयती संधी चालून येणे, पण तिचा लाभ उठवता न येणे

अनेकदा माणसाच्या आयुष्यात खूप मोठी आणि सुवर्णसंधी (Golden Opportunity) अचानक चालून येते, ज्याची त्याने कधी कल्पनाही केलेली नसते. परंतु, स्वतःच्या अविचाराने, आळसाने, अज्ञानाने किंवा योग्य पूर्वतयारीअभावी तो ती संधी गमावून बसतो.

नशीब अनुकूल असूनही केवळ स्वतःच्या कमकुवतपणामुळे किंवा चुकीच्या निर्णयामुळे माणसाला अपयशाचा सामना करावा लागतो, हेच ही म्हण दर्शवते.

कधीकधी परिस्थिती आणि नशीब संपूर्णपणे तुमच्या बाजूने असते, पण ती परिस्थिती हाताळण्याची कुवत तुमच्यात नसते.

एखाद्या तरुणाला त्याच्या ओळखीमुळे किंवा नशिबाने एका मोठ्या आंतरराष्ट्रीय कंपनीत थेट उच्च पदाची मुलाखत देण्याची संधी मिळते (दैव आले द्यायला). पण त्याने आधी शिक्षण नीट पूर्ण न केल्यामुळे किंवा संवाद कौशल्य (Communication Skills) नसल्यामुळे तो त्या मुलाखतीत नापास होतो (पदर नाही घ्यायला).

एखाद्याला अचानक खूप मोठा व्यवसाय करण्याची किंवा लॉटरी लागण्यासारखी संधी मिळते, पण पैशांचे नियोजन कसे करावे हे माहीत नसल्यामुळे तो सर्व पैसे वाया घालवतो.

इतर भाषांमधील समानार्थी म्हणी

मराठीतील दुसरी म्हण: 'दैव देते आणि कर्म नेते" (नशीब देते, पण स्वतःची वाईट कर्मे किंवा चुका ते हिरावून घेतात).

हिंदी: "खुदा मेहरबान तो गधा पहलवान" (जरी यात नशिबाचा भाग मोठा आहे, तरी 'नशिबाने मिळणे पण लायकी नसणे' या अर्थाने हा संदर्भ येतो).

इंग्रजी: "Fortune knocks once at every man's door" (परंतु ती आली असताना तयारी नसणे याला "To miss a golden opportunity due to unreadiness" असे म्हणतात).

ही म्हण माणसाला नेहमी 'तयार' (Prepared) राहण्याचा संदेश देते. नशीब कधीही आणि कोणालाही संधी देऊ शकते, पण त्या संधीचे सोने करण्यासाठी स्वतःकडे ज्ञान, पात्रता आणि क्षमता असणे आवश्यक आहे; अन्यथा नशीब समोर असूनही हात रिकामेच राहतात.

दैव उपाशी राही आणि उद्योग पोटभर खाई

नशिबावर अवलंबून राहणारा उपाशी राहतो, तर उद्योगी माणूस सुखाने जगतो.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत प्रेरक, पुरोगामी आणि वास्तववादी विचार मांडणारी एक अतिशय सुंदर म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा आहे की, केवळ नशिबावर (दैवावर) विश्वास ठेवून गप्प बसणारा माणूस शेवटी उपाशी राहतो, तर कष्टावर (उद्योगावर) विश्वास ठेवून अविरत प्रयत्न करणारा माणूस आयुष्यात नेहमी पोटभर खातो (म्हणजेच सुखी आणि समृद्ध होतो).

अनेक लोक आपल्या अपयशाचे किंवा गरिबीचे खापर 'नशिबावर' फोडतात आणि हात जोडून बसून राहतात. ही म्हण

अशा दैववादावर कडक प्रहार करते. नशीब माणसाला आयते जेवण भरवू शकत नाही; त्यासाठी कर्म करावेच लागते.

'उद्योग' म्हणजेच कष्ट, मेहनत आणि सातत्य. जो माणूस प्रामाणिकपणे कष्ट करतो, त्याला उशिरा का होईना, पण त्याच्या कष्टाचे फळ नक्कीच मिळते. उद्योगी माणसाच्या घरात कधीही अन्नाची किंवा समृद्धीची कमतरता भासत नाही.

एखादा शेतकरी "माझ्या नशिबात असेल तर पीक येईल" असे म्हणून शेतात दाणाही न टाकता केवळ देवाकडे पाहत बसला, तर त्याचे शेत ओसाड पडेल (दैव उपाशी राही). याउलट, जो शेतकरी कडक उन्हात, पावसात शेत नांगरतो आणि अतोनात कष्ट करतो, त्याच्या घरात धान्याची कोठारे भरतात (उद्योग पोटभर खाई).

परीक्षेत उत्तीर्ण होण्यासाठी केवळ नशिबाची नव्हे, तर अहोरात्र अभ्यास करण्याची, म्हणजेच 'उद्योगाची' गरज असते. नशिबाच्या भरवशावर बसणारे मागे राहतात आणि कष्ट करणारे यशाचे शिखर गाठतात.

इतर भाषांमधील समानार्थी वचने / म्हणी

संस्कृत सुभाषित:

"उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः। न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः॥"

(अर्थ: कोणतीही कामे केवळ इच्छेने नव्हे, तर कष्टानेच पूर्ण होतात. झोपलेल्या सिंहाच्या तोंडात हरिण स्वतःहून येऊन पडत नाही.)

इंग्रजी: "God helps those who help themselves" किंवा "No pain, no gain."

हिंदी: "उद्योगी पुरुष सिंह को लक्ष्मी वरण करती है।"

ही म्हण माणसाला 'दैववाद' सोडून 'प्रयत्नवाद' स्वीकारण्याचा अत्यंत मोलाचा संदेश देते. माणसाने नशिबाच्या आहारी न जाता स्वतःच्या कष्टावर आणि कर्मावर विश्वास ठेवावा, कारण कष्ट हाच यशाचा आणि सुखाचा खरा मार्ग आहे.

दैव देते आणि कर्म नेते

नशिबामुळे उत्कर्ष होतो, पण चुकीच्या कृतींमुळे नुकसान होते.

ही मराठी भाषेतील मानवी प्रवृत्ती आणि नशिबाच्या खेळावर अत्यंत अचूक बोट ठेवणारी एक अत्यंत लोकप्रिय म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा आहे की, कधीकधी नशीब (दैव) आपल्याला खूप मोठ्या सुवर्णसंधी किंवा सुख-समृद्धी आयती

आणून देते, परंतु माणसाच्या स्वतःच्याच चुकीच्या वागण्यामुळे, अविचाराने किंवा आळसामुळे (वाईट कर्मामुळे) तो त्या मिळालेल्या गोष्टी गमावून बसतो (नेते).

बऱ्याचदा माणसाला पूर्वपुण्याईने किंवा नशिबाच्या जोरावर खूप चांगली परिस्थिती, संपत्ती किंवा अधिकार मिळतात. परंतु, जर त्याच्याकडे ती परिस्थिती सांभाळण्याचे शहाणपण नसेल, तर तो स्वतःच्या हाताने स्वतःचे नुकसान करून घेतो.

नशीब तुम्हाला फक्त संधी देऊ शकते, पण ती संधी टिकवून ठेवणे संपूर्णपणे तुमच्या कर्मावर (कृतीवर) अवलंबून असते.

आयते वैभव मिळाल्यावर माणसाच्या अंगी अहंकार येतो. या अहंकारातून तो इतरांशी वाईट वागू लागतो किंवा व्यसनांच्या आहारी जातो. परिणामी, त्याचे हेच 'कर्म' त्याचे सर्व वैभव हिरावून घेण्यास कारणीभूत ठरते.

एखाद्या तरुणाला त्याच्या वडिलांनी अतोनात कष्ट करून उभा केलेला मोठा आणि नफा कमावणारा व्यवसाय आयता मिळतो (दैव देते). परंतु, तो तरुण आळशी निघतो, चुकीच्या लोकांच्या संगतीत पडतो आणि व्यवसायाकडे दुर्लक्ष करतो. शेवटी तो संपूर्ण व्यवसाय बुडवून रस्त्यावर येतो (कर्म नेते).

एखाद्याला लॉटरी लागते किंवा अचानक प्रचंड पैसा मिळतो, पण पैशाचे योग्य नियोजन न करता केवळ उधळपट्टी केल्यामुळे काही वर्षांतच तो पुन्हा गरीब होतो.

इतर भाषांमधील समानार्थी म्हणी

मराठीतील दुसरी म्हण: "दैव आले द्यायला, अन् पदर नाही घ्यायला."

हिंदी: "भाग्य से जितना मिलता है, कर्म से उतना ही खो जाता है (यदि बुद्धि ठीक न हो)।"

इंग्रजी: "Fortune gives, but folly throws away" (भाग्य देते, पण मूर्खपणा ते फेकून देतो).

ही म्हण माणसाला 'सतर्कता' आणि 'सत्कर्माचे महत्त्व' शिकवते. नशिबाने कितीही दिले, तरी जर आपले विचार आणि कर्म शुद्ध नसतील, तर मिळालेले वैभव टिकत नाही. म्हणूनच, भाग्याची साथ मिळाल्यावर अधिक नम्र बनून योग्य कर्म करणे आवश्यक आहे.

दैव नाही लल्लाटी, पाऊस पडतो शेताच्या काठी

नशिबात नसल्यास अगदी जवळ आलेली संधीही हातातून निसटते.

ही प्रामुख्याने महाराष्ट्रातील शेतकरी जीवनातून आणि कृषी संस्कृतीतून आलेली अत्यंत कारुणिक, पण तितकीच वास्तववादी म्हण आहे.

इथे 'लल्लाटी' म्हणजे ललाटी किंवा कपाळावर (नशिबात) आणि 'शेताच्या काठी' म्हणजे शेताच्या अगदी कडेला किंवा शेत सोडून इतरत्र.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, जर एखाद्याच्या नशिबातच नसेल, तर त्याच्या शेतात पाऊस पडण्याऐवजी अगदी शेताच्या कडेने किंवा शेजारच्या जमिनीवर पडतो आणि त्याचे शेत कोरडेच राहते.

कधीकधी माणूस एखाद्या गोष्टीसाठी प्रचंड कष्ट करतो आणि यशाची संधी अगदी त्याच्या जवळ आलेली असते. परंतु, ऐनवेळी नशिबाची साथ न मिळाल्यामुळे ती संधी हुकते. यश अगदी जवळून हुकण्याच्या दुर्दैवी परिस्थितीला ही म्हण लागू पडते.

"सगळं काही अनुकूल असूनही ऐनवेळी हातचे जाणे" किंवा अत्यंत दुर्दैवाचा सामना करावा लागणे, हा मानवी अनुभव यातून व्यक्त होतो.

शेतकरी संपूर्णपणे पावसावर अवलंबून असतो. अनेकदा असे घडते की, शेजारच्या शेतात मुसळधार पाऊस होतो आणि अवघ्या काही अंतरावर असलेल्या दुसऱ्या शेतकऱ्याचे शेत कोरडेच राहते. निसर्गाच्या या अनपेक्षित आणि लहरी

वागण्याला शेतकरी आपले 'दैव' मानून मनाला हुरहूर लावून घेतो.

एखाद्या विद्यार्थ्याने स्पर्धा परीक्षेसाठी अतोनात अभ्यास केलेला असतो. तो ज्या केंद्रावर परीक्षा देणार असतो, नेमका तिथलाच सर्व्हर डाऊन होतो किंवा ऐन परीक्षेच्या दिवशी तो आजारी पडतो आणि त्याचे वर्ष वाया जाते. अशा वेळी "नशिबातच नव्हते" म्हणून ही म्हण आठवते.

दोन व्यापाऱ्यांची दुकाने शेजारी-शेजारी असतात. एक कडेला असूनही तिथे ग्राहकांची तोबा गर्दी होते, तर दुसऱ्याच्या चांगल्या दुकानात कोणी फिरकतही नाही.

इतर भाषांमधील समानार्थी संदर्भ

मराठीतील दुसरी म्हण: "दैव देते आणि कर्म नेते" किंवा "दैव आले द्यायला, अन् पदर नाही घ्यायला" (जरी यामध्ये काही प्रमाणात मानवी चुकीचा संदर्भ असतो, परंतु 'नशीब नसणे' हा भाग समान आहे).

इंग्रजी: "So near and yet so far" (अगदी जवळ असूनही खूप दूर राहणे).

ही म्हण मानवी जगतातील 'दुर्दैव' आणि 'संधी हुकल्याची हतबलता' अत्यंत भावूक शब्दांत मांडते. विशेषतः कोरडवाहू

शेतकऱ्याचे दु:ख आणि निसर्गाच्या लहरीपणावर विसंबून राहणारे त्याचे जीवन या म्हणीतून हुबेहूब उभे राहते.

दोन मांडवांचा वऱ्हाडी उपाशी

दोन ठिकाणी अवलंबून असणाऱ्याचे काम कुठेच होत नाही.

ही मराठी भाषेतील मानवी धरसोड वृत्ती आणि अनिर्णायकतेवर बोट ठेवणारी एक अत्यंत चपखल आणि विनोदी म्हण आहे.

या म्हणीचा शाब्दिक संदर्भ लग्नाशी जोडलेला आहे. जुन्या काळात एकाच गावात किंवा जवळच दोन वेगवेगळी लग्ने असली, की दोन्हीकडचे आमंत्रण असलेला एखादा वऱ्हाडी (लग्नाला आलेला पाहुणा) विचार करतो—"आधी पहिल्या मांडवात जेवून घेतो, मग निवांत दुसऱ्या मांडवात जाऊन गोडधोड खातो." परंतु, दोन्ही मांडवांतील जेवणाची वेळ साधण्याच्या नादात आणि कुठे जास्त चांगले जेवण मिळेल या संभ्रमात, तो दोन्हीकडे ऐनवेळेत पोहोचू शकत नाही आणि शेवटी त्याला उपाशी राहावे लागते.

जेव्हा एखादी व्यक्ती एकाच वेळी दोन वेगवेगळ्या पर्यायांचा किंवा फायद्यांचा लाभ घेण्याचा प्रयत्न करते, तेव्हा ती कोणत्याच एका पर्यायावर लक्ष केंद्रित करू शकत नाही. दोन्ही

आघाड्यांवर पाय ठेवण्याच्या नादात शेवटी तिच्या पदरात काहीच पडत नाही आणि तिचे मोठे नुकसान होते.

"दोन दगडांवर पाय ठेवणारा माणूस नेहमी बुडतो", हाच नियम ही म्हण अधोरेखित करते.

समोर असलेल्या एका चांगल्या संधीचा आनंद घेण्याऐवजी, आणखी चांगल्या संधीच्या मोहापायी माणूस हातची संधीही गमावून बसतो.

एखादा विद्यार्थी एकाच वेळी दोन कठीण स्पर्धा परीक्षांचा अभ्यास करण्याचा निर्णय घेतो. दोन्ही परीक्षांचे विषय आणि पद्धती वेगळ्या असतात. दोन्हीकडे यश मिळवण्याच्या नादात तो कोणत्याही एका परीक्षेची पूर्ण तयारी करू शकत नाही आणि शेवटी दोन्ही परीक्षांमध्ये नापास होतो.

एखादा व्यावसायिक दोन वेगवेगळ्या भागीदारांसोबत एकाच वेळी दोन मोठे प्रकल्प सुरू करतो. दोन्ही ठिकाणी पुरेसा वेळ आणि लक्ष न दिल्यामुळे दोन्ही प्रकल्प तोट्यात जातात.

इतर भाषांमधील समानार्थी म्हणी / वाक्प्रचार

मराठी: "दोन दगडांवर पाय ठेवणारा बुडतो."

हिंदी: "धोबी का कुत्ता, न घर का न घाट का।" (जरी यात संदर्भ वेगळा असला, तरी अवस्था सारखीच होते).

इंग्रजी: "Between two stools, one falls to the ground" (दोन स्टूलच्या मध्ये बसू पाहणारा जमिनीवर पडतो) किंवा "He who hunts two hares catches neither" (जो एकाच वेळी दोन सशांचा पाठलाग करतो, त्याच्या हाती एकही लागत नाही).

ही म्हण माणसाला 'एकाग्रता' (Focus) आणि 'योग्य निवड' (Decision Making) करण्याचे महत्त्व शिकवते. एका वेळी एकाच गोष्टीवर प्रामाणिकपणे लक्ष केंद्रित केले तरच यश मिळते; अतिलोभ किंवा धरसोड वृत्ती नेहमी अपयशाकडे नेते.

दुष्काळात तेरावा महिना

संकटात अधिक त्रास होणे.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि संकटाच्या तीव्रतेचे वर्णन करणारी एक अतिशय चपखल म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा आहे की, आधीच दुष्काळ पडलेला असताना (म्हणजेच भीषण संकट आलेले असताना) त्यात पुन्हा अधिकचा तेरावा महिना सुरू होणे.

या म्हणीमागे एक विशिष्ट सांस्कृतिक आणि खगोलशास्त्रीय संदर्भ आहे, जो समजून घेतल्यास याचा अर्थ अधिक स्पष्ट होतो:

भारतीय हिंदू पंचांगानुसार (चंद्र कॅलेंडर), दर साडेतीन वर्षांनी सूर्याची आणि चंद्राची गती मिळतीजुळती ठेवण्यासाठी वर्षामध्ये एक जास्तीचा महिना जोडला जातो. याला आपण 'धोंड्याचा महिना' किंवा 'अधिक मास' (तेरावा महिना) म्हणतो.

नॉर्मल वर्षात १२ महिने असतात, पण अधिक मासाच्या वर्षी १३ महिने होतात. आता कल्पना करा, एखाद्या वर्षी आधीच पाऊस पडला नाही, दुष्काळ पडला आहे, घरात खायला अन्न नाही, पिण्याला पाणी नाही आणि अशा कठीण परिस्थितीत वर्ष १२ महिन्यांऐवजी १३ महिन्यांचे झाले, तर गरीब शेतकरी आणि जनतेला आणखी एक महिना त्या तीव्र संकटाचा सामना करावा लागतो. त्यांच्यासाठी तो तेरावा महिना अत्यंत वेदनादायी ठरतो.

व्यावहारिक जगात जेव्हा "एका मोठ्या संकटातून माणूस अजून सावरलेला नसतानाच, त्यावर लागोपाठ दुसरे मोठे संकट कोसळते", तेव्हा या अत्यंत हतबल करणाऱ्या परिस्थितीला 'दुष्काळात तेरावा महिना' असे म्हणतात.

एखाद्या कुटुंबात आधीच पैशांची खूप चणचण आहे, घरातील मुख्य कमावत्या व्यक्तीची नोकरी सुटली आहे (दुष्काळ) आणि अशातच अचानक घरातील एका सदस्याला मोठा आजार होतो आणि हॉस्पिटलचा मोठा खर्च समोर येतो (तेरावा महिना).

लॉकडाऊनमुळे किंवा मंदीमुळे एखाद्या व्यापाऱ्याचा व्यवसाय आधीच ठप्प झाला आहे आणि त्यातच त्याच्या गोदामाला अचानक आग लागून राहिलेले मालही जळून खाक होते.

इतर भाषांमधील समानार्थी म्हणी / वाक्प्रचार

मराठी: "अडला हरी गाढवाचे पाय धरी" (जरी हा संदर्भ वेगळा असला, तरी संकटाच्या वेळची हतबलता सारखीच असते).
दुसरी म्हण: "वरं कंगाली में आटा गिला".

हिंदी: "कंगाली में आटा गीला" (आधीच गरिबी असताना त्यात पिठात जास्त पाणी पडून पीठ खराब होणे).

इंग्रजी: "Misfortunes seldom come alone" (संकटं कधीच एकटी येत नाहीत) किंवा "To add insult to injury".

ही म्हण मानवी जीवनातील 'विपत्तीवर येणाऱ्या महाविपत्तीचे' आणि त्यावेळच्या हतबलतेचे अत्यंत अचूक आणि वास्तववादी चित्रण करते.

देणे ना घेणे, कंदील लावून बसणे

ज्या गोष्टीशी किंवा वादाशी आपला काहीही संबंध नाही, तिथे उगाचच रस घेणे किंवा आपला वेळ आणि शक्ती फुकट घालवणे.

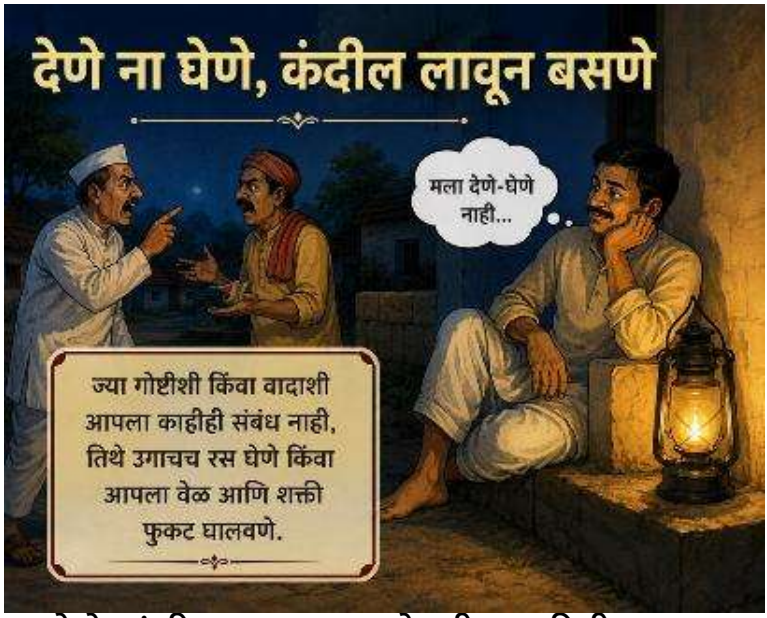

'देणे ना घेणे, कंदील लावून बसणे' ही मराठीतील एक अत्यंत चपखल आणि खुसखुशीत म्हण आहे.

ज्या गोष्टीशी आपला काहीही संबंध नाही, जिथे आपला कोणताही फायदा किंवा तोटा नाही, अशा ठिकाणी विनाकारण आपला वेळ, श्रम किंवा ऊर्जा वाया घालवत बसणे म्हणजेच 'देणे ना घेणे, कंदील लावून बसणे'.

पूर्वीच्या काळी जेव्हा वीज नव्हती, तेव्हा रात्रीच्या वेळी प्रकाशासाठी कंदील किंवा मशाल वापरावी लागायची. कंदिलात तेल टाकावे लागायचे, जे मोलाचे असायचे. जर एखाद्या व्यक्तीचा एखाद्या कामाशी किंवा व्यवहाराशी काहीही संबंध

नसेल ('देणे ना घेणे'), तरीही ती व्यक्ती तिथे रात्रीचा कंदील लावून (स्वतःचे तेल/पैसे वाया घालवून) उगाचच लक्ष घालत किंवा वाट पाहत बसली असेल, तर त्यावरून हा वाक्प्रचार रूढ झाला.

दोन अनोळखी लोकांचे भांडण चालले असताना, तिसऱ्यानेच तिथे जाऊन तासभर उभे राहणे आणि सल्ला देत बसणे.

आपल्याला ज्या कामाचा काहीच मोबदला मिळणार नाही किंवा ज्याच्याशी आपला दुरान्वयेही संबंध नाही, अशा गोष्टीची विनाकारण चिंता करत बसणे.

"स्वतःचा काहीही संबंध नसताना उगाचच उठाठेवी करत बसणे."

दोघांचे भांडण तिसऱ्याचा लाभ

जेव्हा दोन व्यक्ती किंवा दोन पक्ष आपापसात भांडत बसतात, तेव्हा त्यांचा गैरफायदा घेऊन कोणीतरी तिसराच माणूस स्वतःचा फायदा करून घेतो.

'दोघांचे भांडण तिसऱ्याचा लाभ' (किंवा 'दोघांचे भांडण, तिसऱ्याचा लाभ') ही मराठीतील अत्यंत लोकप्रिय आणि व्यावहारिक सत्य सांगणारी म्हण आहे.

जेव्हा दोन व्यक्ती किंवा दोन गट आपापसातील हेवेदावे, अहंकार किंवा वादविवादामुळे एकमेकांशी भांडत राहतात, तेव्हा त्या भांडणाचा फायदा त्या दोघांनाही न होता, तिसऱ्याच एखाद्या चतुर व्यक्तीला किंवा मध्यस्थाला मिळतो.

या म्हणीचा उगम आपण लहानपणापासून ऐकत आलेल्या 'दोन मांजरी आणि माकडाच्या' गोष्टीवरून झाला आहे.

दोन मांजरांना एक भाकरी मिळते. ती कोणाची आणि कशी वाटायची यावरून त्यांच्यात जोरदार भांडण सुरू होते. तेवढ्यात तिथे एक हुशार माकड येते. ते मध्यस्थी करायचे नाटक करते आणि भाकरीचे समान दोन तुकडे करण्यासाठी तराजू आणते. दोन्ही तुकडे सारखे करण्यासाठी माकड मुद्दाम एका बाजूचा तुकडा जास्त तोडते आणि तो स्वतः खाऊन घेते. असे करत करत, मांजरांच्या भांडणाचा फायदा घेऊन माकड अख्खी भाकरी फस्त करते. शेवटी मांजरांच्या हाती काहीच लागत नाही.

दोन भावांमध्ये जमिनीवरून किंवा मालमत्तेवरून वाद सुरू असेल आणि ते कोर्टबाजीत अडकले, तर त्या दोघांचे पैसे खर्च होतात आणि फायदा मात्र वकिलांचा किंवा मध्यस्थांचा होतो.

एकाच पक्षातील किंवा दोन मोठ्या नेत्यांमधील अंतर्गत गटबाजी आणि भांडणामुळे मतविभागणी होते आणि निवडणुकीत

तिसराच एखादा लहान पक्ष किंवा उमेदवार अनपेक्षितपणे जिंकून येतो.

दोन मोठ्या कंपन्या जेव्हा ग्राहकांना आकर्षित करण्यासाठी एकमेकांशी जीवघेणी स्पर्धा आणि किंमत युद्ध (Price War) करतात, तेव्हा त्या स्पर्धेत ग्राहकांचा (तिसऱ्याचा) मोठा फायदा होतो.

आपापसातील मतभेद आणि वाद हे सामोपचाराने मिटवले पाहिजेत. जर आपण घरातले किंवा संस्थेतले वाद चव्हाट्यावर आणले किंवा ताणून धरले, तर बाहेरचे लोक त्याचा गैरफायदा उठवायला टपलेलेच असतात.

दळू बाई दळू, गव्हाचं दळू, सोन्याच्या सुळक्याने हुळहुळू

काम करताना अवाजवी डामडौल दाखवणे किंवा साधे, दैनंदिन काम करतानाही खूप नखरे करणे.

'दळू बाई दळू, गव्हाचं दळू, सोन्याच्या सुळक्याने हुळहुळू' या ओळी महाराष्ट्राच्या ग्रामीण संस्कृतीचा आणि लोकसाहित्याचा एक अत्यंत सुंदर व महत्त्वाचा भाग असलेल्या 'जात्यावरच्या ओव्यां'मधील आहेत.

पूर्वीच्या काळी जेव्हा घरोघरी विजेच्या गिरण्या नव्हत्या, तेव्हा पहाटेच्या शांत, संथ प्रहरी घरातील स्त्रिया उठून दगडी जात्यावर धान्य दळत असत. त्या कष्टाच्या आणि थकवून टाकणाऱ्या कामाला सुसह्य आणि आनंदमयी करण्यासाठी स्त्रिया ओव्या गात असत.

गव्हाचं दळू: घरातल्या माणसांसाठी, विशेषतः मुलाबाळांसाठी किंवा पाहुण्यारावळ्यांसाठी गहू दळले जात आहेत. गहू हे समृद्धीचे आणि पाहुणचाराचे प्रतीक मानले जाई.

सोन्याचा सुळका: 'सुळका' म्हणजे जात्याची लाकडी खुंटी (ज्याला धरून जाते फिरवले जाते). ओवी गाणारी माउली आपल्या घरावरील आणि संसारावरील प्रेमापोटी त्या साध्या लाकडी खुंटीलाही कौतुकाने 'सोन्याचा सुळका' म्हणत आहे.

हुळहुळू (किंवा खुळखुळू): जाते फिरवताना होणारा तो संथ, लयबद्ध आणि मंजूळ आवाज. अगदी हलक्या हाताने, आनंदाने जाते फिरवण्याची ती क्रिया आहे.

जात्यावरच्या ओव्या केवळ गाणी नसून, त्या काळातील स्त्रियांच्या सुख-दुःखाचे, माहेरच्या आठवणींचे, पती-मुलांवरील प्रेमाचे आणि देवावरील भक्तीचे प्रतिबिंब असायच्या. पहाटेच्या संथ वातावरणात जात्याचा *'घरघर'* असा घुमणारा आवाज

आणि सोबतीला उमटणारे हे सुश्राव्य सूर संपूर्ण घराला एका पवित्र आणि प्रसन्न ऊर्जेने भरून टाकत असत.

आज जरी जाते आणि या ओव्या काळाच्या पडद्याआड गेल्या असल्या, तरी मराठी मनाच्या कोपऱ्यात आणि लोकसाहित्यात त्यांचे स्थान कायम अजरामर आहे.

दसरा, दिवाळी, वर्षं का वळती?

चांगले दिवस किंवा सणासुदीचे आनंदाचे क्षण नेहमीच टिकत नाहीत, ते फार वेगाने निघून जातात; त्यामुळे वेळेचे महत्त्व राखले पाहिजे.

"दसरा, दिवाळी, वर्षं का वळती? माझ्या ग भावाला, बळती का मिळती?" ही मुळात एक पारंपरिक जात्यावरची ओवी आहे, जी महाराष्ट्राच्या ग्रामीण लोकजीवनात आणि साहित्यात एखाद्या म्हणीसारखीच अर्थपूर्ण आणि लोकप्रिय झाली आहे.

वर्षं का वळती?: 'वळती' म्हणजे पुढे सरकणे किंवा उलटून जाणे. सणामागून सण येत आहेत, दसरा-दिवाळीसारखे मोठे सण दरवर्षी वेळेवर येतात आणि वर्षामागून वर्षे निघून जात आहेत.

बळती का मिळती?: 'बळती' म्हणजे वेळ, सवड, सणंग किंवा उसंत.

पार्श्वभूमी: जुन्या काळात सासरी गेलेल्या मुलीला माहेरी येण्यासाठी घरातल्या पुरुषाने—विशेषतः भावाने—न्यायला यावे लागायचे. दळणवळणाची साधने नसल्याने हे येणे-जाणे कष्टाचे असायचे.

काळाचे चक्र आपल्या गतीने अविरत सुरू असते, ऋतुचक्र वेळेवर बदलते, जगातील सगळे नियम वेळेनुसार पाळले जातात; परंतु आपल्या अत्यंत जवळच्या किंवा हक्काच्या माणसाला मात्र आपल्यासाठी साधी सवड किंवा वेळ काढता येत नाही, अशी हतबलता किंवा खंत व्यक्त करण्यासाठी ही ओवी प्रामुख्याने वापरली जाते.

सुप्रिया लग्न होऊन मुंबईला गेली होती. तिचे माहेर साताऱ्याच्या एका छोट्या गावात होते. लग्नानंतर दोन वर्षे झाली, दोनदा दसरा आणि दिवाळी येऊन गेली, पण सुप्रियाचा भाऊ शेतीच्या आणि नोकरीच्या व्यापात इतका अडकला होता की त्याला बहिणीला घ्यायला साताऱ्याहून मुंबईला यायला वेळच मिळाला नाही. यंदाच्या दिवाळीलाही भावाचे येणे रद्द झाले हे समजल्यावर, सुप्रिया खिडकीबाहेर पाहत डोळ्यात पाणी आणून आपल्या सासूला म्हणाली, "आई, खरंच संसाराचे नियम

किती पक्के असतात बघा... 'दसरा, दिवाळी, वर्षं का वळती? माझ्या ग भावाला, बळती का मिळती?' सण वेळेवर आले, पण माझ्या भावालाच माझ्यासाठी वेळ मिळाला नाही."

आजच्या काळात दोन जिवाभावाचे मित्र एकाच शहरात राहत असूनही ऑफिसच्या कामामुळे आणि वैयक्तिक व्यापांमुळे वर्षानुवर्षे एकमेकांना भेटू शकत नाहीत. कॅलेंडरची पाने उलटत राहतात, नवीन वर्षे येतात आणि जातात. अशा वेळी एका मित्राने दुसऱ्याला फोन करून म्हटले: "अरे, दरवर्षी आपल्या ग्रुपवर हॅप्पी न्यू इयरचे मेसेज वेळेवर येतात, वर्षं बदलतात; पण तुला मात्र माझ्याशी बोलायला पाच मिनिटांची 'बळती' (वेळ) मिळत नाही. आपली अवस्था अगदी त्या जात्यावरच्या ओवीसारखी झाली आहे!"

ही ओवी केवळ एका बहिणीची भावासाठीची व्याकुळता दाखवत नाही, तर "काळ कोणासाठी थांबत नाही, पण हक्काची माणसे वेळेच्या चौकटीत मागे पडतात" हे जीवनाचे एक भावनिक सत्य सोदाहरण स्पष्ट करते.

दळण सांडले म्हणून कुत्रे उधळले

एखाद्या व्यक्तीचे नुकसान झाले की त्याचा गैरफायदा घेण्यासाठी किंवा त्यावर डल्ला मारण्यासाठी क्षुद्र प्रवृत्तीचे लोक टपून बसतात.

ही मराठीतील एक अतिशय मार्मिक आणि मानवी स्वभावाचे अचूक वर्णन करणारी म्हण आहे.

एखाद्या व्यक्तीचे नुकसान झाले किंवा तिच्याकडून काही चूक झाली, तर त्या परिस्थितीचा सहानुभूतीपूर्वक विचार न करता, उलट आजूबाजूच्या स्वार्थी किंवा दुष्ट प्रवृत्तीच्या लोकांना आयतेच उधाण येणे किंवा ते स्वतःच्या फायद्यासाठी त्याचा गैरफायदा उठवायला लागणे.

पूर्वीच्या काळी जेव्हा स्त्रिया जात्यावर दळण दळून ते पीठ टोपलीत किंवा पाटीत भरून नेत असत, तेव्हा चुकून जर ते पीठ (दळण) जमिनीवर सांडले, तर दळणाऱ्या माउलीचे मोठे नुकसान व्हायचे. पण त्याच वेळी आजूबाजूला फिरणारी भटकी कुत्री मात्र ते सांडलेले अन्न खाण्यासाठी आणि तिथे धुमाकूळ घालण्यासाठी सुसाट सुटायची (उधळायची). एकाचे नुकसान तो दुसऱ्याचा आनंदोत्सव ठरतो, यावरून ही म्हण रूढ झाली.

रमेशरावांनी बाजारात एक मोठे कापडाचे दुकान सुरू केले होते, पण काही कारणांमुळे त्यांच्या व्यवसायात मोठे नुकसान झाले आणि त्यांना दुकान बंद करावे लागले. रमेशरावांचे नुकसान झाले म्हणून हळहळ व्यक्त करण्याऐवजी, त्यांच्या प्रतिस्पर्धी दुकानदारांनी लगेच बाजारात 'रमेशरावांचे दिवाळे वाजले' अशी आवई उठवली आणि त्यांचे ग्राहक स्वतःकडे खेचण्यासाठी जाहिरातींचा सुळसुळाट केला. हे पाहून गावातील ज्येष्ठ नागरिक म्हणाले, "बिचाऱ्या रमेशचे 'दळण सांडले म्हणून इथे कुत्रे उधळले' बघा! लोकांच्या नुकसानीतही यांना स्वतःचा फायदा दिसतोय."

कंपनीतील एका प्रामाणिक मॅनेजरकडून कामात एक अनपेक्षित चूक झाली, ज्यामुळे कंपनीचे थोडे नुकसान झाले. त्या मॅनेजरला मदत करून ती चूक सुधारण्याऐवजी, त्याच्या हाताखालील काही स्वार्थी कर्मचाऱ्यांनी मॅनेजरची खुर्ची बळकावण्यासाठी वरिष्ठांकडे त्याच्याविरुद्ध कान भरायला सुरुवात केली आणि ऑफिसमध्ये गोंधळ घातला. या परिस्थितीला 'दळण सांडले म्हणून कुत्रे उधळले' अशीच उपमा दिली जाईल.

ही म्हण आपल्याला सावध करते की, जेव्हा आपल्यावर एखादे संकट येते किंवा आपल्याकडून चूक होते, तेव्हा समाज

आपल्याला सांभाळून घेण्याऐवजी काही संधीसाधू लोक त्या संकटाचा उत्सव करायला टपलेले असतात.

दाखवली सोन्याची सुरी, म्हणून काय गळा कापायचा?

एखादी गोष्ट दिसायला कितीही सुंदर, मौल्यवान किंवा प्रलोभन देणारी असली, तरी तिच्या नादाला लागून स्वतःचे नुकसान करून घेऊ नये.

ही मराठीतील एक अतिशय धारदार, अनुभवी आणि व्यावहारिक शहाणपण शिकवणारी म्हण आहे.

सामिष किंवा प्रलोभन कितीही मौल्यवान, आकर्षक किंवा फायद्याचे वाटत असले, तरी जर त्यातून स्वतःचे नुकसान, विनाश किंवा अहित होणार असेल, तर त्या मोहाला बळी पडू नये. सुरी सोन्याची असली तरी तिचा गुणधर्म 'कापणे' हाच असतो, त्यामुळे केवळ तिच्या मोहापायी स्वतःचा गळा कापून घेता येत नाही.

काही गोष्टी बाहेरून अत्यंत सुंदर, फायदेशीर किंवा सन्मानकारक दिसतात, पण त्यांच्या अंतरंगात किंवा परिणामांमध्ये मोठा धोका दडलेला असतो. अशा वेळी निव्वळ

'दिसण्याला' किंवा तात्पुरत्या फायद्याला भुलून स्वतःचे अस्तित्व पणाला लावणे मूर्खपणाचे ठरते.

शामरावांना एका अनोळखी कंपनीकडून फोन आला, "तुमच्या बँक खात्यात फक्त १०,००० रुपये गुंतवा आणि दरमहा ५०,००० रुपये परतावा मिळवा." योजना ऐकून शामराव भुलले आणि त्यात पैसे गुंतवणार होते. तेवढ्यात त्यांच्या सुजाण मित्राने त्यांना अडवले आणि म्हटले, "शामराव, एवढा परतावा कोणतीही वैध कंपनी देत नाही. ही तुमची फसवणूक करायची चाल आहे. 'दाखवली सोन्याची सुरी, म्हणून काय गळा कापायचा?' पैशाच्या हव्यासापोटी मूळ भांडवलही गमावून बसाल!"

विकासला एका परदेशी कंपनीकडून खूप मोठ्या पगाराची नोकरी चालून आली होती. पण त्या बदल्यात त्याला काही बेकायदेशीर कागदपत्रांवर सह्या कराव्या लागणार होत्या, ज्यामुळे पुढे जाऊन तो मोठ्या कायदेशीर अडचणीत किंवा तुरुंगात जाऊ शकत होता. पगार मोठा होता म्हणून तो तयार होत होता, पण त्याच्या वडिलांनी त्याला समजावले, "बाळा, चुकीच्या मार्गाने मिळणारा पैसा हा सोन्याच्या सुरीसारखा आहे. पगार मोठा आहे म्हणून काय स्वतःचे भविष्य आणि अब्रू

पणाला लावायची? दाखवली सोन्याची सुरी, म्हणून काय गळा कापायचा? ती नोकरी नाकार."

ही म्हण आपल्याला "लोभ आणि विवेक" यातील फरक शिकवते. प्रलोभन कितीही मोठे आणि चकाकणारे असले, तरी स्वतःच्या नैतिकतेचा आणि सुरक्षिततेचा गळा घोटून ते स्वीकारू नये, हाच मौल्यवान संदेश ही म्हण आपल्याला देते.

दैव खंबीर, तर जग गंभीर

जर माणसाचे नशीब बलवत्तर असेल आणि त्याचे प्रयत्न प्रामाणिक असतील, तर संपूर्ण जग त्याच्या कर्तृत्वाची गंभीरपणे दखल घेते.

'दैव खंबीर, तर जग गंभीर' ही मराठीतील माणसाच्या नशिबावर, आत्मविश्वासावर आणि सामाजिक मानसिकतेवर भाष्य करणारी एक अतिशय अर्थपूर्ण म्हण आहे.

जर एखाद्या व्यक्तीचे नशीब (दैव) बलवत्तर असेल, किंवा तिचा स्वतःवर आणि आपल्या कर्तृत्वावर दृढ विश्वास (खंबीरपणा) असेल, तर संपूर्ण जग तिच्यासमोर नतमस्तक होते. अशा व्यक्तीला जग आदराने आणि गांभीर्याने ('गंभीर') घेते, तिची उपेक्षा करण्याचे धाडस कोणी करत नाही.

या म्हणीचे दोन पैलू पडतात:

भाग्याचा पैलू: जेव्हा नशीब पूर्णपणे अनुकूल असते, तेव्हा तुमचे शत्रू किंवा तुमचे वाईट चिंतणारे लोकही तुमचे काहीही वाकडे करू शकत नाहीत. उलट ते शांत आणि गंभीर होतात.

स्वावलंबनाचा पैलू: येथे 'दैव' या शब्दाचा अर्थ अनेकदा माणसाचे 'आत्मबळ' असाही घेतला जातो. जर माणूस स्वतः मनातून खंबीर असेल, तर परिस्थिती कितीही प्रतिकूल असली तरी जग त्याला कमी लेखू शकत नाही.

आनंदने एका अत्यंत दुर्गम भागातून येऊन स्पर्धा परीक्षेची तयारी सुरू केली. सुरुवातीला गावातील लोक आणि नातेवाईक त्याची थट्टा करायचे, त्याला "तुझ्याने हे होणार नाही" म्हणून हिणवायचे. पण आनंदने जिद्दीने अभ्यास केला आणि पहिल्याच प्रयत्नात तो थेट 'जिल्हाधिकारी' (IAS) झाला. त्याचा हा निकाल पाहताच, कालपर्यंत त्याची चेष्टा करणारे सगळे लोक आज त्याच्या स्वागतासाठी हातात हार घेऊन शांत उभे राहिले. या परिस्थितीवर त्याचे वडील अभिमानाने म्हणाले, "म्हणतात ना, 'दैव खंबीर, तर जग गंभीर!' आज आनंदचे नशीब आणि कर्तृत्व फळाला आले, तर अख्खा गाव त्याच्यासमोर आदराने झुकला."

एका मोठ्या व्यावसायिकावर अचानक मोठे संकट आले आणि त्याचे प्रचंड नुकसान झाले. विरोधकांना वाटले की आता हा माणूस पूर्णपणे संपेल आणि रस्त्यावर येईल. पण तो व्यावसायिक अजिबात डगमगला नाही; तो आत्मविश्वासाने आणि खंबीरपणे पुन्हा उभा राहिला. त्याचा हा आत्मविश्वास पाहून त्याच्या शत्रूंनाही कळून चुकले की याला हरवणे सोपे नाही आणि त्यांनी आपला विरोध थांबवला. यालाच म्हणतात, 'दैव खंबीर, तर जग गंभीर'.

ही म्हण आपल्याला हे शिकवते की, जेव्हा तुमचे दैव किंवा तुमचे स्वतःचे मन खंबीर असते, तेव्हा जगाची विनाकारण टीका करण्याची किंवा अडथळे आणण्याची ताकद उरत नाही. जग केवळ उगवत्या सूर्याला नमस्कार करते आणि खंबीर माणसाचा आदर करते.

दगडाची नाव आणि पाण्याचा उतार

संकटाच्या वेळी अत्यंत चुकीच्या किंवा अयोग्य साधनांचा वापर करून पार पडण्याचा मूर्खपणाचा प्रयत्न करणे. (दगडाची नाव पाण्यात बुडणारच, हे माहीत असूनही तिचा वापर करणे).

ही मराठीतील एका अत्यंत अशक्य, विपरीत आणि विनाशकारी परिस्थितीचे वर्णन करणारी अतिशय मार्मिक म्हण आहे.

जेव्हा साधने चुकीची, जड किंवा कुचकामी असतात (दगडाची नाव) आणि परिस्थिती किंवा काळही पूर्णपणे प्रतिकूल असतो (पाण्याचा तीव्र उतार), अशा वेळी घेतलेला कोणताही निर्णय किंवा केलेले काम हे निश्चित विनाशाकडे किंवा अपयशाकडे घेऊन जाते.

दगडाची नाव: नाव (बोट) नेहमी लाकडाची किंवा वजनाने हलकी असावी लागते, जेणेकरून ती पाण्यावर तरंगू शकेल. जर नाव दगडाची असेल, तर ती पाण्यात टाकताच बुडणार हे उघड आहे. म्हणजेच, चुकीचे किंवा घातक साधन निवडणे.

पाण्याचा उतार: पाण्याचा प्रवाह किंवा उतार तीव्र असेल, तर चांगल्या नावेलाही सांभाळणे कठीण होते.

एकत्रित अर्थ: एक तर साधन आधीच चुकीचे (दगडाची नाव) आणि त्यात भर म्हणून परिस्थितीही आव्हानात्मक (पाण्याचा उतार). अशा दुहेरी संकटात सर्वनाश ठरलेलाच असतो.

सोहमला एका नव्या व्यवसायात गुंतवणूक करायची होती. त्याने बाजाराचा कोणताही अभ्यास न करता, एका आधीच कर्जात बुडालेल्या आणि बदनाम कंपनी भागीदारी पत्करली (दगडाची

नाव). त्यात भर म्हणून, त्याच काळात त्या व्यवसायाशी संबंधित सरकारी नियमांमध्ये मोठे बदल होऊन बाजार मंदीत गेला (पाण्याचा उतार). परिणामी सोहमाचे सगळे पैसे बुडाले. हे पाहून त्याचे काका म्हणाले, "अरे सोहम, आधीच ती कंपनी बुडणारी आणि त्यात बाजारात मंदी! तुझा हा निर्णय म्हणजे 'दगडाची नाव आणि पाण्याचा उतार' असा होता. अपयश तर येणारच होते!"

दोन भावांमध्ये कोर्टात जमिनीचा वाद सुरू होता. मोठ्या भावाने हा वाद मिटवण्यासाठी अशा एका वकिलाची निवड केली, ज्याला कायद्याचे ज्ञान कमी होते आणि जो पैशाचा हावरी होता (दगडाची नाव). दुसरीकडे, कोर्टात समोरचा पक्ष खूप ताकदवान आणि पुरावे मजबूत होते (पाण्याचा उतार). अशा स्थितीत मोठा भाऊ केस हरला. या परिस्थितीला 'दगडाची नाव आणि पाण्याचा उतार' अशीच उपमा दिली जाईल, जिथे साधन आणि परिस्थिती दोन्ही घातकी होते.

ही म्हण आपल्याला सावध करते की, कोणत्याही संकटाचा सामना करताना किंवा मोठे पाऊल उचलताना आपले साधन (साधने/माणसे) खंबीर असावे लागते. जर तुमचे साधनच दगडाच्या नावेसारखे जड आणि कुचकामी असेल, तर प्रतिकूल परिस्थितीच्या प्रवाहात तुमचे बुडणे अटळ आहे.

दांडग्याचा अळू अन बोडक्याचा गळू

बलवान माणसाने किंवा सत्ताधाऱ्याने केलेली चूकही समाजात झाकली जाते, किंवा त्याच्या चुकीलाही लोक 'नियम' मानून स्वीकारतात.

'दांडग्याचा अळू अन बोडक्याचा गळू' (किंवा 'दांडग्याचा अळू अन बोडकीला गळू') ही मराठीतील मानवी स्वभावाचे विदारक आणि उपरोधिक चित्रण करणारी, अत्यंत दुर्मिळ पण तितकीच मार्मिक म्हण आहे.

एखाद्या श्रीमंत किंवा ताकदवान व्यक्तीचे किरकोळ कौतुकही समाजात खूप मोठे करून सांगितले जाते, तर दुसरीकडे गरीब, अगतिक किंवा हतबल व्यक्तीचे मोठे दुःखही दुर्लक्षित केले जाते किंवा तिच्या दुःखाची समाजात चेष्टाच उडवली जाते.

दांडग्याचा अळू: 'दांडगा' म्हणजे श्रीमंत, बलवान किंवा वजनदार माणूस. 'अळू' म्हणजे अळूची भाजी किंवा त्याचे पान. जर एखाद्या मोठ्या किंवा श्रीमंत माणसाने साधी अळूची भाजी जरी स्वतःच्या शेतात लावली किंवा खाल्ली, तरी लोक त्याचे कौतुक "बघा, श्रीमंत असूनही किती साधे आहेत!" असे मोठे करून सांगतात.

बोडक्याचा गळू: 'बोडकी' म्हणजे केस नसलेली, जुन्या काळात हतबल मानली गेलेली विधवा स्त्री किंवा अत्यंत अगतिक व्यक्ती. 'गळू' म्हणजे शरीरावर आलेली मोठी, अत्यंत वेदनादायी जखम किंवा फोड. आधीच केस नसल्यामुळे ती जखम किंवा गळू डोक्यावर स्पष्ट आणि विद्रूप दिसत असते, तरीही लोक तिच्या वेदनेची सहानुभूती बाळगण्याऐवजी तिची चेष्टा करतात किंवा तिच्याकडे दुर्लक्ष करतात.

देशातील एका खूप मोठ्या अब्जाधीश उद्योगपतीने सोशल मीडियावर एक साधा वडापाव खातानाचा फोटो टाकला. त्यावर लगेच लाखो लाईक्स आले आणि चॅनेल्सवर "बघा अब्जाधीशाचा साधेपणा!" अशा बातम्या रंगू लागल्या. याउलट, त्याच शहरात फूटपाथवर राहणाऱ्या एका गरिबाचे थंडीने हाल होत होते, पण त्याच्याकडे पाहायला कोणाला वेळ नव्हता. हे पाहून एक वृद्ध गृहस्थ म्हणाले, "सध्याच्या जगाची रीतच 'दांडग्याचा अळू अन बोडक्याचा गळू' अशी झाली आहे. मोठ्या माणसाने वडापाव खाल्ला तरी कौतुक, आणि गरीब थंडीने विव्हळला तरी कोणाला पर्वा नाही!"

कंपनीच्या मोठ्या साहेबांनी (CEO) कार्यालयात स्वतः उठून पाण्याचा ग्लास घेतला, तर "साहेब किती नम्र आहेत" म्हणून त्यांचे कौतुक केले जाते. पण दुसरीकडे, रात्रंदिवस राबणाऱ्या

साध्या शिपायाला किंवा क्लार्कला अचानक प्रकृती अस्वास्थ्यामुळे सुट्टी हवी असेल, तर मात्र त्याच्या अडचणी समजून घेण्याऐवजी "हा कामा टाळू आहे" म्हणून त्याच्यावर ओरडले जाते. या दुटप्पी मानसिकतेला ही म्हण तंतोतंत लागू पडते.

ही म्हण समाजाच्या दुटप्पी आणि संधीसाधू मानसिकतेवर अचूक बोट ठेवते. जग नेहमी उगवत्या सूर्याला आणि ताकदवान माणसाला पूजते, तर दुर्बळाच्या मोठ्या संकटाचीही उपेक्षा करते, हे कटू व्यावहारिक सत्य ही म्हण आपल्याला शिकवते.

दिवाळा निघणे, पण तोरा न जाणे

आर्थिक परिस्थिती पूर्णपणे खालावली किंवा दिवाळखोरी आली, तरी मनातील जुना खोटा अभिमान आणि श्रीमंतीचा तोरा न सोडणे.

ही मराठीतील अत्यंत उद्बोधक आणि मानवी अहंकारावर मार्मिक भाष्य करणारी म्हण आहे.

व्यावसायिक किंवा आर्थिक परिस्थिती पूर्णपणे खालावणे, सर्वस्व संपून कंगाल होणे (दिवाळे निघणे), तरीही मनातील जुना अहंकार, गर्व, ऐट किंवा मिजास (तोरा) यत्किंचितही कमी

न होणे. म्हणजेच, गरिबी आली तरी श्रीमंतीचा खोटा दिमाख आणि ताठा कायम ठेवणे.

काही लोक पूर्वजांच्या किंवा स्वतःच्या जुन्या श्रीमंतीच्या आणि वैभवाच्या बळावर समाजात वावरत असतात. परंतु, काळाच्या ओघात सर्व संपत्ती नष्ट झाली, कर्जबाजारी होण्याची वेळ आली, तरी त्यांची मानसिकता बदलत नाही. परिस्थिती बदलली तरी आपले वागणे, बोलणे आणि इतरांना कमी लेखण्याची वृत्ती न बदलणाऱ्या लोकांच्या स्वभावावर ही म्हण अचूक बोट ठेवते.

विलासराव हे गावातील एका मोठ्या जमीनदार घराण्यातील होते. पण जुगार आणि उधळपट्टीमुळे त्यांची सगळी जमीन विकली गेली आणि त्यांच्यावर कर्जबाजारी होऊन भाड्याच्या घरात राहण्याची वेळ आली. असे असूनही, जेव्हा ते गावातून चालायचे, तेव्हा लोकांवर हुकूम सोडणे आणि स्वतःला मोठे समजणे त्यांनी सोडले नव्हते. आजही ते साध्या चहाच्या टपरीवर गेल्यावर तिथल्या पोऱ्याशी उद्धटपणे वागायचे. हे पाहून गावकरी म्हणायचे, "विलासरावांची अवस्था म्हणजे 'दिवाळं निघालं, पण तोरा गेला नाही' अशी झाली आहे. खिशात दमडी नाही, पण मिजास अजूनही राजासारखी आहे!"

अजयने कर्ज काढून एक मोठी आयटी कंपनी सुरू केली होती, पण चुकीच्या व्यवस्थापनामुळे कंपनी पार बुडाली आणि त्याचे

दिवाळे निघाले. बँकेने त्याच्या मालमत्तेवर जप्ती आणली. तरीही अजयने आपला महागडा आयफोन, ब्रँडेड कपडे आणि बडेजाव दाखवणे सोडले नव्हते. तो आजही कर्ज मागायला जाताना महागड्या भाड्याच्या गाडीतूनच जायचा. त्याचे हे वागणे पाहून त्याचे नातेवाईक म्हणाले, "अरे बाबा, कंपनी बुडाली हे मान्य कर आणि साधेपणाने पुन्हा सुरुवात कर. 'दिवाळा निघणे, पण तोरा न जाणे' या स्वभावामुळे तू अजून जास्त अडचणीत येशील."

ही म्हण आपल्याला "बदलत्या परिस्थितीनुसार स्वतःला बदलण्याचे" आणि व्यावहारिक बनण्याचे महत्त्व शिकवते. परिस्थिती खराब झाल्यावरही जर माणूस खोटा अहंकार धरून बसला, तर तो समाजाच्या हास्यास्पदतेचा विषय बनतो, हेच हे उदाहरण स्पष्ट करते.

दाराला खिळे आणि खिडक्या उघड्या

मूळ किंवा महत्त्वाच्या ठिकाणी खूप कडक सुरक्षा ठेवणे आणि दुसऱ्या बाजूला मात्र सर्रास चोरी किंवा नुकसान होऊ देणे (अव्यवस्थेचे लक्षण).

'दाराला खिळे आणि खिडक्या उघड्या' ही मराठीतील एका अतिशय विसंगत, मूर्खपणाच्या आणि तकलादू सुरक्षा व्यवस्थेवर किंवा नियोजनावर भाष्य करणारी अत्यंत मार्मिक म्हण आहे.

या म्हणीचे सविस्तर आणि सोदाहरण स्पष्टीकरण खालीलप्रमाणे आहे:

मुख्य किंवा महत्त्वाच्या गोष्टीवर प्रचंड ताकद, लक्ष आणि पैसा खर्च करून ती सुरक्षित करण्याचा दिखावा करणे (दाराला खिळे ठोकणे), पण त्याच वेळी दुसऱ्या बाजूला असलेल्या मोठ्या त्रुटी किंवा पळवाटांकडे संपूर्ण दुर्लक्ष करणे, ज्यामुळे मूळ हेतूच साध्य होत नाही (खिडक्या उघड्या ठेवणे). म्हणजेच, चुकीचे किंवा अपूर्ण नियोजन करणे.

चोर घरात येऊ नये म्हणून जर कोणी मुख्य दरवाजाला जागोजागी खिळे ठोकून, मोठे कुलूप लावून तो बंद केला, पण घराच्या खिडक्या मात्र सताड उघड्या ठेवल्या, तर चोराला घरात येणे अगदी सोपे होते. अशा वेळी दरवाजाला लावलेल्या खिळ्यांचा काहीच उपयोग होत नाही. हीच रीत अनेकदा लोक आपल्या दैनंदिन व्यवहारात किंवा नियोजनात वापरतात, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

गल्लीतील जोशीकाकूंचे वजन खूप वाढले होते. डॉक्टरांनी त्यांना खाण्यावर नियंत्रण ठेवण्यास सांगितले. काकूंनी रोज चहामध्ये साखर घेणे पूर्णपणे बंद केले (दाराला खिळे), पण दुसरीकडे त्या रोज दुपारी आणि संध्याकाळी तळलेले वेफर्स, समोसे आणि मिठाई मात्र पोटभर खायच्या (खिडक्या उघड्या). महिनाभरानंतर जेव्हा त्यांचे वजन कमी होण्याऐवजी वाढले, तेव्हा त्यांच्या मुलीने डोक्याला हात लावून म्हटले, "आई, तुझा हा डाएट म्हणजे 'दाराला खिळे आणि खिडक्या उघड्या' असा आहे. चहाची साखर बंद करून काय फायदा, जर तू बाकीचे तेलकट-तुपकट उघड्या खिडकीसारखे चालूच ठेवले आहेस?"

एका मोठ्या कंपनीने आपल्या कार्यालयाच्या मुख्य गेटवर आणि इमारतीभोवती अत्यंत महागडे सीसीटीव्ही (CCTV) कॅमेरे आणि कडक सुरक्षा रक्षक तैनात केले होते. पण त्यांच्या ऑफिसमधील मुख्य कॉम्प्युटर सिस्टीमचा पासवर्ड मात्र अगदी साधा '12345' असा ठेवला होता, जो एका हॅकरने सहज ओळखून कंपनीचा सगळा डेटा चोरला. या परिस्थितीवर टिप्पणी करताना तंत्रज्ञांनी म्हटले, "त्या कंपनीची सुरक्षा व्यवस्था म्हणजे 'दाराला खिळे आणि खिडक्या उघड्या' अशी होती. बाहेरून सुरक्षा कडक केली, पण मूळ डेटा मात्र वाऱ्यावर सोडला."

ही म्हण आपल्याला "पूर्ण आणि चहूबाजूंनी विचार करून नियोजन करण्याचे" महत्त्व शिकवते. केवळ एका बाजूने किंवा दाखवण्यापुरती खबरदारी घेऊन उपयोग नसतो; जर दुसऱ्या बाजूला मोठ्या पळवाटा उघड्या असतील, तर केलेले सगळे श्रम आणि खर्च वाया जातात, हाच मौल्यवान संदेश ही म्हण देते.

दैव आले द्यायला, आणि पदर नाही घ्यायला

नशिबाने किंवा देवाने अत्यंत मोठी संधी समोर आणून ठेवली असतानाही, स्वतःच्या नाकर्तेपणामुळे किंवा अभावामुळे ती संधी पदरात पाडून न घेता येणे.

'दैव आले द्यायला, आणि पदर नाही घ्यायला' ही मराठीतील मानवी नशीब, योग्य वेळ आणि पूर्वतयारी यांवर भाष्य करणारी एक अतिशय सुंदर आणि लोकप्रिय म्हण आहे.

जेव्हा नशीब किंवा परिस्थिती आपल्याला मोठी संधी किंवा भरपूर लाभ देण्यास पूर्णपणे अनुकूल असते (दैव आले द्यायला), परंतु आपल्या स्वतःच्या अकार्यक्षमतेमुळे, पूर्वतयारी नसल्यामुळे किंवा मूर्खपणामुळे आपण त्या संधीचा फायदा उठवू शकत नाही (पदर नाही घ्यायला).

जुन्या काळात स्त्रिया धान्य किंवा कोणतीही मौल्यवान वस्तू स्वीकारताना आपल्या साडीचा पदर पुढे करायच्या. जर कोणी आपल्याला भरभरून देत असेल, पण आपल्याकडे ते साठवण्यासाठी पदर किंवा झोळीच नसेल, तर समोरची व्यक्ती देऊनही आपल्या हाती काही लागत नाही. म्हणजेच, "संधी चालून येणे, पण ती स्वीकारण्याची स्वतःची पात्रता किंवा तयारी नसणे."

निखिलेशने एका मोठ्या बहुराष्ट्रीय कंपनीत नोकरीसाठी अर्ज केला होता. अचानक त्या कंपनीकडून त्याला थेट मुलाखतीचे आणि निवडीचे पत्र आले. त्याच्यासाठी ही खूप मोठी आणि नशीब बदलवणारी संधी होती (दैव आले द्यायला). परंतु, निखिलेशने कॉलेजमध्ये असताना साधे इंग्रजी संभाषण किंवा संगणकाचे ज्ञान घेण्याकडे पूर्ण दुर्लक्ष केले होते, ज्यामुळे तो त्या मुलाखतीत अपयशी ठरला. हे पाहून त्याचे प्राध्यापक म्हणाले, "निखिलेश, कंपनीने तुला स्वतःहून बोलावले होते, पण तुझी स्वतःची तयारी नव्हती. तुझी अवस्था म्हणजे 'दैव आले द्यायला, आणि पदर नाही घ्यायला' अशी झाली!"

यंदा निसर्गाने उत्तम साथ दिली, वेळेवर आणि भरपूर पाऊस पडला. बाजारातही पिकाला खूप मोठा भाव मिळत होता (दैव आले द्यायला). परंतु, शेतकरी सोपानराव आळसामुळे वेळेवर

पेरणी करायलाच विसरले, त्यामुळे त्यांचे शेत पडीक राहिले आणि हातात आलेला लाखो रुपयांचा नफा निघून गेला. सोपानरावांच्या या चुकारपणामुळे गावात चर्चा सुरू झाली की, "निसर्ग द्यायला तयार होता, पण सोपानरावांकडेच तो घ्यायला पदर नव्हता."

ही म्हण आपल्याला "नेहमी तयारीत राहण्याचा" मोलाचा संदेश देते. नशीब किंवा देव आपल्याला संधी नक्की देतो, पण ती संधी सोन्यासारखी पदरात पाडून घेण्यासाठी आपल्याकडे ज्ञान, कष्ट आणि पूर्वतयारीची झोळी तयार असावी लागती.

दगडाला घाम फुटणे

ज्या व्यक्तीचे मन अत्यंत कठोर किंवा निर्दयी आहे, अशा व्यक्तीलाही दया येणे; किंवा अशक्य कोटीतील एखादी गोष्ट शक्य होणे.

'दगडाला घाम फुटणे' हा मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि तीव्र भावना व्यक्त करणारा एक वाक्प्रचार (किंवा म्हण) आहे.

अत्यंत क्रूर, कठोर किंवा दयाशून्य व्यक्तीच्या मनात अचानक दया, करुणा किंवा पश्चात्ताप निर्माण होणे.

एखादी अशक्यप्राय किंवा निसर्गनियमाच्या विरुद्ध वाटणारी गोष्ट प्रत्यक्षात घडणे.

खूप प्रचंड कष्ट करावे लागणे (काही संदर्भांत).

दगड हा निर्जीव, अत्यंत कठीण आणि भावनाहीन असतो. उन्हाळ्यात माणसाला घाम येतो, पण दगडाला कधीही घाम फुटत नाही. त्यामुळे जर 'दगडाला घाम फुटला' असे म्हटले, तर त्याचा अर्थ असा होतो की जी गोष्ट घडणे निसर्गतः अशक्य होते, ती घडली आहे. मानवी स्वभावाच्या संदर्भात, ज्या माणसाचे हृदय दगडासारखे कठोर आहे, त्यालाही एखाद्याचे दुःख पाहून पाझर फुटला, हे दाखवण्यासाठी हा वाक्प्रचार वापरतात.

गावातला सावकार जगन्नाथ हा अत्यंत क्रूर आणि लोभी माणूस होता. कर्ज न फेडणाऱ्या गरिबांची घरे जप्त करताना त्याला कधीही दया येत नसे. पण एक दिवस एका अत्यंत गरीब, अनाथ आणि आजारी लहान मुलीने जेव्हा त्याच्यासमोर येऊन रडत रडत पदर पसरला, तेव्हा जगन्नाथचे मन अचानक वितळले. त्याने तिचे सगळे कर्ज माफ केले आणि उपचारासाठी स्वतः पैसे दिले. सावकाराचा हा बदललेला अवतार पाहून गावकरी थक्क झाले आणि म्हणाले, "बाप रे! ज्या जगन्नाथ सावकाराने आजपर्यंत अनेकांचे संसार उद्ध्वस्त केले, त्याचे मन आज एका अनाथ मुलीसाठी वितळले... आज खरोखरच 'दगडाला घाम फुटला' म्हणायचा!"

वर्गातील सर्वात खोडकर, अभ्यासात ढ आणि शिक्षकांना उलट उत्तरे देणारा रोहन अचानक शांत झाला आणि त्याने दिवस-रात्र एक करून अभ्यास करायला सुरुवात केली. एवढेच नव्हे, तर दहावीच्या परीक्षेत तो शाळेत पहिला आला. त्याचा हा बदल आणि निकाल पाहून मुख्याध्यापक म्हणाले, "रोहन सुधारेल आणि थेट पहिला येईल असं कोणालाच वाटलं नव्हतं, आज तर दगडालाच घाम फुटला!"

हा वाक्प्रचार आपल्याला हे सांगतो की, या जगात कोणतीही गोष्ट किंवा व्यक्ती कायमची बदलू शकत नाही असे नाही. योग्य वेळ आणि परिस्थिती आली की, अत्यंत कठोर मनाच्या माणसालाही करुणेचा पाझर फुटू शकतो.

दळायला बसणे आणि गाणी गात सुटणे

हातात घेतलेले मुख्य काम सोडून इतर अवांतर किंवा निरुपयोगी गोष्टींमध्ये स्वतःचा वेळ वाया घालवणे.

'दळायला बसणे आणि गाणी गात सुटणे' ही मराठीतील एका अतिशय विशिष्ट, विचलित किंवा चुकीच्या कार्यपद्धतीवर भाष्य करणारी रंजक म्हण आहे.

मूळ किंवा हाती घेतलेले मुख्य काम बाजूला ठेवून, त्या कामाशी संबंधित नसलेल्या इतर गोष्टींमध्ये किंवा मनोरंजनात वेळ वाया घालवणे. म्हणजेच, कर्तव्यापेक्षा फापटपसाऱ्याला जास्त महत्त्व देणे.

पूर्वीच्या काळी जेव्हा स्त्रिया पहाटेच्या वेळी जात्यावर दळण दळायला बसायच्या, तेव्हा कष्टाचा थकवा जाणवू नये म्हणून त्या ओव्या किंवा गाणी गात असत. पण गाणी गाणे हे कष्टाला सोपे करण्यासाठी असायचे, मुख्य काम 'धान्य दळणे' हेच असायचे. जर एखादी स्त्री जातं फिरवायचं सोडून किंवा संथ ठेवून फक्त मोठमोठ्याने गाणी गाण्यातच मग्न झाली, तर दळण कधीच पूर्ण होणार नाही. यावरून, मुख्य काम सोडून इतर गोष्टींत मग्न होणाऱ्या व्यक्तीसाठी ही म्हण रूढ झाली.

निनादची दुसऱ्या दिवशी गणिताची महत्त्वाची परीक्षा होती. तो दुपारी अभ्यासाचे पुस्तक उघडून टेबलावर बसला (दळायला बसणे). पण दोनच मिनिटांत त्याने गणिते सोडवणे सोडून, पुस्तकावर पेनाने वेगवेगळ्या डिझाईन्स काढणे, गाणी गुणगुणणे आणि शेवटी मोबाईलवर रील्स पाहणे सुरू केले (गाणी गात सुटणे). संध्याकाळी जेव्हा वडिलांनी त्याचा अभ्यास किती झाला हे पाहिले, तेव्हा पुस्तक पहिल्याच पानावर उघडे होते. ते वैतागून म्हणाले, "निनाद, परीक्षा उद्यावर आली आहे आणि

तुझा हा काय प्रकार सुरू आहे? तुझी अवस्था अगदी 'दळायला बसणे आणि गाणी गात सुटणे' अशी झाली आहे. मुख्य अभ्यास सोडून बाकीच्याच उठाठेवी करतोयस!"

एका कंपनीत नवीन प्रोजेक्टचे काम वेळेत पूर्ण करण्यासाठी कर्मचाऱ्यांची महत्त्वाची बैठक बोलावण्यात आली होती. सर्वांनी मिळून कामाचे नियोजन करणे अपेक्षित होते. पण मिटिंग सुरू होताच, तिथले मॅनेजर मूळ विषयावर बोलण्याऐवजी आपल्या जुन्या अनुभवांच्या गप्पा मारत बसले आणि इतर कर्मचाऱ्यांशी थट्टा-मस्करी करू लागले. दोन तास निघून गेले तरी कामाचा काहीच आराखडा तयार झाला नाही. हे पाहून प्रोजेक्ट हेड म्हणाले, "आपण इथे काम पूर्ण करायला आलो आहोत की गप्पा मारायला? 'दळायला बसणे आणि गाणी गात सुटणे' बंद करा आणि आधी मुख्य मुद्द्यावर या!"

ही म्हण आपल्याला "कामातील एकाग्रतेचे आणि प्राधान्यक्रमाचे (Priorities)" महत्त्व शिकवते. कोणतेही ध्येय साध्य करायचे असेल, तर मूळ कर्मावर लक्ष केंद्रित करणे गरजेचे आहे; मनोरंजनाच्या किंवा इतर गोष्टींच्या नादात मुख्य कामाची वेळ निघून जाता कामा नये, हाच संदेश ही म्हण देते.

दारात हत्ती झुलणे

घरात अफाट श्रीमंती, ऐश्वर्य आणि वैभव असणे. (श्रीमंत घराण्याचे वर्णन करताना ही म्हण वापरतात).

'दारात हत्ती झुलणे' (किंवा 'दाराशी हत्ती झुलणे') हा मराठी भाषेतील अत्यंत वैभवशाली आणि समृद्धीचे वर्णन करणारा एक प्रसिद्ध वाक्प्रचार आहे.

अत्यंत श्रीमंती, ऐश्वर्य, संपन्नता आणि मोठा सामाजिक लौकिक (प्रतिष्ठा) असणे.

घरात अमाप संपत्ती असणे आणि राजा-महाराजांसारखे वैभवशाली जीवन जगणे.

जुन्या काळात किंवा राजा-महाराजांच्या राजवटीत हत्ती पाळणे हा अत्यंत खर्चिक आणि प्रतिष्ठेचा विषय मानला जाई. सामान्य माणसाला हत्तीचा सांभाळ करणे किंवा त्याचा अवाढव्य खर्च पेलणे अशक्य असायचे. केवळ राजे, महाराजे, मोठे सरदार किंवा अत्यंत श्रीमंत सावकार यांच्याच वाड्याच्या किंवा महालाच्या दारासमोर हत्ती बांधलेले असायचे आणि ते तिथे डौलाने झुलत असायचे. यावरूनच, ज्याच्या घरात प्रचंड श्रीमंती आहे, त्याच्यासाठी 'दारात हत्ती झुलणे' हा वाक्प्रचार रूढ झाला.

गावातील जुन्या देशमुखांचा वाडा खूप मोठा होता. त्यांच्याकडे शेकडो एकर जमीन, सोन्या-नाण्याची खाण आणि अनेक नोकर-चाकर होते. जुनी माणसे त्यांच्या वैभवाचे वर्णन करताना आजही म्हणतात, "अहो, काय ते देशमुखांचे वैभव! त्यांच्या पूर्वजांच्या काळात 'दारात हत्ती झुलत होते'. आज काळ बदलला असला, तरी त्यांच्या वाड्याची पत अजूनही तशीच आहे."

एका अत्यंत सामान्य कुटुंबात जन्मलेल्या सुधीरने स्वतःच्या बुद्धीच्या आणि कष्टाच्या जोरावर एक आंतरराष्ट्रीय कंपनी स्थापन केली. अवघ्या काही वर्षांत तो देशातील आघाडीचा उद्योगपती बनला. आज त्याच्याकडे स्वतःचे खाजगी विमान, अलिशान गाड्यांचा ताफा आणि अनेक बंगले आहेत. त्याची ही प्रगती पाहून त्याचे नातेवाईक अभिमानाने म्हणतात, "सुधीरने शून्यातून आपले विश्व निर्माण केले. आज त्याच्या 'दारात हत्ती झुलत आहेत' (म्हणजेच तो अतिशय श्रीमंत आणि प्रतिष्ठित झाला आहे)."

हा वाक्प्रचार प्रामुख्याने सर्वोच्च आर्थिक सुबत्ता आणि उच्च सामाजिक दर्जा दर्शवण्यासाठी वापरला जातो. आजच्या काळात प्रत्यक्ष दारात हत्ती नसला, तरी एखाद्याचे अलिशान

राहणीमान आणि अफाट संपत्ती पाहून हा वाक्प्रचार चपखलपणे वापरला जातो.

दैव बलवत्तर म्हणून जीव वाचला

अत्यंत भीषण किंवा जीवघेण्या संकटातून केवळ नशिबाची साथ असल्यामुळे सुखरूप बाहेर पडणे.

'दैव' म्हणजे नशीब, भाग्य किंवा प्राक्तन आणि 'बलवत्तर' म्हणजे अत्यंत मजबूत किंवा शक्तिशाली. जेव्हा एखादी व्यक्ती अत्यंत भयानक संकट, जीवघेणा अपघात किंवा थेट मृत्यूच्या दारातून कोणतीही मोठी इजा न होता अगदी थोडक्यात आणि सुखरूप बचावून बाहेर पडते, तेव्हा "माणसाच्या प्रयत्नांपेक्षा किंवा परिस्थितीपेक्षा त्याचे नशीब जास्त बलवान होते म्हणून त्याचे प्राण वाचले" हे कृतज्ञतेने सांगण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

एकदा महामार्गावरून एक कार भरधाव वेगाने जात असताना अचानक तिचे टायर फुटले. कार रस्त्यावरून घसरून थेट एका मोठ्या दरीत कोसळली. गाडीचा पूर्ण चक्काचूर झाला. पण आश्चर्य म्हणजे, कारमधील प्रवाशांना साधी खरचटही आली नाही आणि ते सुखरूप बाहेर पडले. अशा वेळी तिथे जमलेले लोक आणि डॉक्टरही उद्गारतात, "कारची अवस्था बघून कोणी

जिवंत वाचेल असे वाटले नव्हते, पण दैव बलवत्तर म्हणून जीव वाचला!"

एखाद्या शहरात अचानक ढगफुटी होऊन पूर येतो आणि अनेक घरे वाहून जातात. एक व्यक्ती पुराच्या पाण्यात वाहून जात असताना अचानक एका झाडाची फांदी तिच्या हाताला लागते आणि ती कशीबशी रात्रीभर ती फांदी धरून स्वतःला वाचवते. सकाळी पूर ओसरल्यावर जेव्हा ती सुखरूप घरी परतते, तेव्हा संपूर्ण कुटुंब म्हणते, "काळ आला होता पण वेळ आली नव्हती, नक्कीच त्याचे दैव बलवत्तर म्हणून जीव वाचला."

ही म्हण आपल्याला हे शिकवते की मानवी जीवनात अनेकदा अशा घटना घडतात जिथे माणसाचे चातुर्य, पैसा किंवा शक्ती काहीच कामाला येत नाही; तिथे केवळ आणि केवळ त्याचे 'भाग्य' किंवा 'नशीब' त्याला नवजीवनदान देते.

दळी सोडून कुळवावर बसणे

एका ठिकाणचे काम अर्धवट सोडून दुसऱ्या कामाच्या मागे लागणे, ज्यामुळे दोन्ही कामे नीट होत नाहीत.

'दळी सोडून कुळवावर बसणे' ही मराठी ग्रामीण जीवनातून आलेली एक अत्यंत चपखल आणि अर्थपूर्ण म्हण आहे.

शेतीच्या कामांमधील अनुभवातून हा वाक्प्रचार तयार झाला आहे.

दळी: दळी म्हणजे डोंगराच्या उतारावर, झाडीझुडपांमध्ये किंवा खडकाळ, अवघड जागेवर केली जाणारी शेती. ही शेती अत्यंत कष्टदायक असते, तिथे बैल किंवा अवजारे चालवणे कठीण असते आणि पीकही कमी येते.

कुळव: कुळव (किंवा कोळपे) हे सपाट, मऊ आणि चांगल्या मशागत केलेल्या शेतात तण काढण्यासाठी किंवा माती मोकळी करण्यासाठी वापरले जाणारे शेतीचे अवजार आहे. कुळवावर बसून काम करणे हे दळीच्या खडतर कामापेक्षा कितीतरी पटीने सोपे, सुखाचे आणि आरामदायी असते.

त्यामुळे, 'दळी सोडून कुळवावर बसणे' याचा अर्थ "खूप कष्टाची, त्रासाची किंवा गरिबीची परिस्थिती संपून अचानक अत्यंत सोपी, सुखाची आणि सुबत्तेची परिस्थिती लाभणे" असा होतो.

रमेश सुरुवातीला एका खाजगी कंपनीत रात्री-अपरात्री १२-१२ तास कष्टाचे आणि कमी पगाराचे काम करायचा. तिथे त्याला खूप मनस्ताप सहन करावा लागायचा. पण नंतर त्याला सरकारी खात्यात चांगल्या पगाराची, हक्काची आणि निश्चित वेळेची नोकरी मिळाली. आता त्याचे काम आणि आयुष्य दोन्ही सुखाचे

झाले. हे पाहून त्याचे गावकरी म्हणाले, "रमेशची पार परवड चालली होती, पण आता कुठे तो दळी सोडून कुळवावर बसला!"

एका गरीब शेतकऱ्याचे कुटुंब वर्षानुवर्षे कोरड्या, डोंगराळ जमिनीवर प्रचंड कष्ट करून पोट भरत होते. पण त्यांच्या मुलाने शहरात जाऊन मोठा व्यवसाय सुरू केला आणि गावात भरपूर बागायती जमीन खरेदी केली, घर बांधले. आता त्या वृद्ध शेतकरी दांपत्याला शेतात कष्ट करावे लागत नाहीत, ते घरात आरामात राहतात. यालाच म्हणतात, प्रारब्ध बदलले आणि कुटुंब दळी सोडून कुळवावर बसले.

थोडक्यात सांगायचे तर, जेव्हा एखादी व्यक्ती आयुष्यातील अत्यंत कठीण, खडतर आणि संघर्षाचा काळ पार करून अचानक सुखाच्या, स्थैर्याच्या आणि आरामाच्या दिवसांमध्ये पदार्पण करते, तेव्हा तिची ती स्थिती दर्शवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

दात खाऊन रागावणे

अत्यंत तीव्र संताप किंवा राग व्यक्त करणे; पण प्रत्यक्षात समोरच्याचे काहीही वाकडे करता न येणे.

'दात खाऊन रागावणे' हा मराठीतील एक अतिशय प्रचलित वाक्प्रचार आहे. हा मानवी स्वभाव आणि शारीरिक हावभावांवरून तयार झाला आहे.

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीला अत्यंत तीव्र, तीव्रतम किंवा पराकोटीचा राग येतो, तेव्हा ती व्यक्ती आपला राग शब्दांत व्यक्त न करता किंवा शब्दांसोबतच रागाच्या भरात एकावर एक दात घासते (किंवा दात ओठ खाते). या क्रियेला 'दात खाणे' म्हणतात.

त्यामुळे, 'दात खाऊन रागावणे' म्हणजे "अतिशय हिंसक किंवा तीव्र संताप व्यक्त करणे, मनात प्रचंड चीड निर्माण होऊन समोरच्यावर डाफरणे" असा होतो. यात केवळ राग नसून, समोरच्याला धडा शिकवण्याची किंवा सूड घेण्याची तीव्र भावनाही दडलेली असते.

समीरने परीक्षेचा अभ्यास न करता मित्रांसोबत फिरण्यात वेळ घालवला आणि तो नापास झाला. जेव्हा त्याचे प्रगतीपुस्तक (Result) घेऊन तो घरी आला, तेव्हा त्याचे वडील काही बोलण्याआधीच रागाने लालबुंद झाले. त्यांनी समीरकडे पाहत दात खाऊन रागावत म्हटले, "तुला एवढ्या सोयीसुविधा देऊनही तू आमचे नाव मातीत मिळवले ना? आता बघच मी तुझे काय करतो ते!"

राजूने एका व्यक्तीवर विश्वास ठेवून त्याला व्यवसायासाठी मोठी रक्कम दिली होती. पण त्या व्यक्तीने पैसे बुडवले आणि तो राजूला टाळू लागला. एक दिवस तो व्यक्ती बाजारात अचानक राजूच्या समोर आला. त्याला पाहताच राजूचा स्वतःवरील ताबा सुटला आणि तो दात खाऊन रागावत त्याच्या अंगावर धावून गेला.

हा वाक्प्रचार रागाची 'उच्च पातळी' दर्शवतो. जेव्हा माणसाचा राग नेहमीसारखा सामान्य नसून, तो सहनशक्तीच्या पलीकडे जातो आणि चेहऱ्यावरून किंवा शारीरिक हालचालींमधून (दात ओठ खाण्यावरून) स्पष्ट दिसू लागतो, तेव्हा या वाक्प्रचाराचा वापर केला जातो.

दात पाडून हातात देणे

एखाद्याच्या उद्धटपणाचा किंवा चुकीच्या वागणुकीचा खरपूस समाचार घेऊन त्याला अद्दल घडवणे.

हा मराठी भाषेतील एक अत्यंत प्रभावी आणि नेहमी वापरला जाणारा वाक्प्रचार आहे. हा वाक्प्रचार प्रामुख्याने एखाद्याला कडक शब्दांत दिलेली तंबी किंवा केलेल्या मारहाणीचा संदर्भ देतो.

या वाक्प्रचाराचा शाब्दिक अर्थ जरी 'मारून तोंडातील दात पाडणे' असा दिसत असला, तरी व्यवहारात याचा अर्थ "एखाद्याला त्याची लायकी दाखवणे, त्याची मस्ती जिरवणे किंवा त्याला इतकी जबर चपराक/शिक्षा देणे की तो पुन्हा कधी तशी चूक करणार नाही" असा होतो.

हा वाक्प्रचार बऱ्याचदा धमकी देण्यासाठी, सज्जड दम भरण्यासाठी किंवा एखाद्या उद्धट व्यक्तीचा गर्व उतरवण्यासाठी वापरला जातो.

गावात एक नवीन आलेला तरुण तिथल्या ज्येष्ठ आणि प्रतिष्ठित लोकांचा वारंवार अपमान करत होता. सुरुवातीला सर्वांनी त्याच्याकडे दुर्लक्ष केले, पण जेव्हा त्याचा उद्दामपणा मर्यादेबाहेर गेला, तेव्हा गावच्या प्रमुखांनी त्याला बोलावून कडक शब्दात बजावले, "आजवर तू लहान आहेस म्हणून सोडले, पण इथून पुढे जर कोणाचा अपमान केलास, तर लक्षात ठेव, दात पाडून हातात देईन!"

शाळेबाहेर काही रिकामटेकडे तरुण रोज मुलींची छेड काढत असत. एक दिवस मुलींच्या भावांनी आणि काही सुजाण नागरिकांनी मिळून त्या गुंडांना पकडले आणि त्यांची चांगलीच धुलाई केली. त्यांची ती अवस्था पाहून शेजारी राहणारे काका म्हणाले, "फार माजले होते हे पोरे, आज योग्य माणसांशी गाठ

पडली म्हणून त्यांनी यांचे दात पाडून हातात दिले! आता ही पोरे या भागात फिरकणारही नाहीत."

थोडक्यात सांगायचे तर, जेव्हा एखादी व्यक्ती स्वतःच्या बळावर किंवा पैशाच्या घमेंडीत येऊन इतरांना त्रास देते, तेव्हा तिचा तो माज उतरवण्यासाठी किंवा तिला जबर अद्दल घडवण्यासाठी 'दात पाडून हातात देणे' हा वाक्प्रचार वापरला जातो.

दिव्यात तेल नाही आणि वतीची ऐट काय?

स्वतःची आर्थिक किंवा कौटुंबिक परिस्थिती अत्यंत गरिबीची असणे, परंतु बाहेर वावरताना मात्र अवाजवी डामडौल आणि तोरा दाखवणे.

'दिव्यात तेल नाही आणि वतीची ऐट काय?' (किंवा काही भागांत 'दिव्यात नाही तेल, अन् वतीची काय ऐट?') ही मानवी स्वभावातील उथळपणावर आणि खोट्या प्रतिष्ठेवर बोट ठेवणारी एक अत्यंत मार्मिक मराठी म्हण आहे.

दिवा आणि तेल: दिवा जळण्यासाठी आणि प्रकाश देण्यासाठी त्यात 'तेल' असणे ही अत्यंत मूलभूत आणि महत्त्वाची गोष्ट आहे. तेलाशिवाय दिवा चालूच शकत नाही. तेल हे माणसाची खरी क्षमता, संपत्ती किंवा गुणवत्तेचे प्रतीक आहे.

वत (वात) आणि ऐट: वात ही कापसाची असते आणि ती दिव्याच्या वर डौलाने उभी असते. पण तेलच नसेल, तर त्या वातीला काहीच अर्थ उरत नाही. तरीही ती वात जर ऐटीत (तोऱ्यात) उभी असेल, तर ती हास्यास्पद ठरते.

म्हणूनच, या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा होतो: "स्वतःजवळ कोणतीही खरी पात्रता, क्षमता, संपत्ती किंवा लायकी नसताना, केवळ बाह्य देखावा करणे, बडेजाव मिरवणे किंवा खोटा तोरा दाखवणे."

रमेशच्या घरात खाण्याचे वांधे होते, साधे महिनाभराचे किराणा सामान भरायची त्याची ऐपत नव्हती. पण समाजात आपली पत दिसावी म्हणून त्याने कर्ज काढून महागडा आयफोन (iPhone) खरेदी केला आणि तो गळ्यात अडकवून फिरू लागला. त्याची ही अवस्था पाहून त्याचे शेजारी कुजबुजले, "घरात खायला दाणा नाही आणि हातात महागडा फोन! याला म्हणतात, दिव्यात तेल नाही आणि वतीची ऐट काय!"

एका कार्यालयात नवीन आलेल्या कर्मचाऱ्याला कामाचा कोणताही अनुभव नव्हता आणि त्याला साधे संगणक (Computer) चालवता येत नव्हते. परंतु, तो इतर सहकाऱ्यांवर हुकूम गाजवत स्वतःला खूप मोठा तज्ज्ञ असल्यासारखा वागवत असे. एके दिवशी जेव्हा त्याच्यावर प्रत्यक्ष काम करायची वेळ

आली, तेव्हा त्याची तारांबळ उडाली. त्यानंतर वरिष्ठ म्हणाले, "काम शून्य आणि तोरा मोठा, दिव्यात तेल नाही आणि वतीची ऐट काय? आधी काम शिकून घे."

ही म्हण आपल्याला हे शिकवते की माणसाचे कर्तृत्व किंवा संपत्ती ही 'तेलासारखी' अंतर्भूत आणि खरी असावी. बाह्य देखावा किंवा 'वातीसारखी' खोटी ऐट फार काळ टिकत नाही; कारण दिवा जळण्यासाठी शेवटी तेलाचीच गरज असते, केवळ वातीच्या तोऱ्याची नाही.

दूध पोळले की माणूस ताकही फुंकून पितो

एखाद्या गोष्टीमुळे एकदा मोठे नुकसान किंवा फसवणूक झाली, की माणूस भविष्यात तशाच प्रकारच्या छोट्या गोष्टीबाबतही कमालीची सावधगिरी बाळगतो.

'दूध पोळले की माणूस ताकही फुंकून पितो' ही मराठीतील मानवी मानसशास्त्रावर आधारलेली एक अत्यंत प्रसिद्ध आणि व्यावहारिक म्हण आहे. एकदा आलेल्या वाईट अनुभवामुळे माणूस किती सावध होतो, हे या म्हणीतून स्पष्ट होते.

दूध पोळणे: दूध हे नेहमी गरम करून पिण्याची पद्धत आहे. जर एखादा माणूस घाईघाईत किंवा निष्काळजीपणाने गरम दूध

प्यायला गेला, तर त्याची जीभ जोरात भाजते (पोळते). हा अनुभव अत्यंत वेदनादायी असतो.

ताक फुंकून पिणे: ताक हे मूळचे थंडच असते, ते कधीही गरम नसते. परंतु, दुधाने जीभ भाजलेला माणूस इतका धास्तावलेला असतो की, त्यानंतर जेव्हा त्याच्यासमोर पांढरे शुभ्र ताक येते, तेव्हा ते दुधासारखेच दिसत असल्यामुळे तो 'हे हि गरम असेल का?' या भीतीने ते ताकही फुंकून-फुंकून अगदी सावधपणे पितो.

म्हणूनच, या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा होतो: "एखाद्या गोष्टीमुळे एकदा मोठे नुकसान झाले किंवा वाईट अनुभव आला, की माणूस तशाच प्रकारच्या दुसऱ्या साध्या आणि निरुपद्रवी गोष्टीच्या बाबतीतही अत्यंत सावधगिरी बाळगतो आणि अतिदक्ष होतो."

विश्वासरावांनी एका ओळखीच्या व्यक्तीच्या शब्दावर विश्वास ठेवून एका खाजगी फायनान्स कंपनीत आपले कष्टाचे लाखो रुपये गुंतवले. पण ती कंपनी रातोरात बुडाली आणि विश्वासरावांचे मोठे नुकसान झाले. या धक्क्यातून सावरल्यानंतर, काही दिवसांनी त्यांच्या एका मित्राने त्यांना एका सरकारी आणि अत्यंत सुरक्षित बँकेत पैसे ठेवण्याचा सल्ला दिला. परंतु, आधीच्या फसवणुकीमुळे घाबरलेल्या

विश्वासरावांनी तिथेही पैसे ठेवण्यास नकार दिला आणि ते पैसे घरातच सुरक्षित ठेवले. यालाच म्हणतात, "दूध पोळले की माणूस ताकही फुंकून पितो."

सुधीरने एका नवीन कंपनीत नोकरी सुरू केली, तेव्हा त्याने तिथल्या एका सहकाऱ्यावर आंधळा विश्वास ठेवून आपल्या मनातील सर्व गोष्टी त्याला सांगितल्या. त्या सहकाऱ्याने सुधीरचा विश्वासघात करून त्या गोष्टी वरिष्ठांकडे चुकीच्या पद्धतीने सांगून सुधीरची नोकरी धोक्यात आणली. सुधीरला तिथून नोकरी सोडावी लागली. आता सुधीर दुसऱ्या कंपनीत रुजू झाला आहे, तिथे तो अत्यंत प्रामाणिकपणे काम करतो पण कोणत्याही सहकाऱ्याशी वैयक्तिक जवळीक साधत नाही. त्याचा हा संशयी आणि अतिसावध स्वभाव पाहून त्याचे मित्र म्हणतात, "जुना अनुभव पाठीशी आहे, शेवटी दूध पोळले की माणूस ताकही फुंकून पितोच!"

ही म्हण आपल्याला हे सांगते की वाईट अनुभव हा माणसाचा सर्वात मोठा शिक्षक असतो. तो माणसाला भविष्यात होणाऱ्या संभाव्य धोक्यांपासून वाचवण्यासाठी सतर्क आणि समंजस बनवतो.

दगडाला शेंदूर फासला की तो देव होतो

समाजात एखाद्या सामान्य किंवा लायकी नसलेल्या व्यक्तीलाही जर मोठ्या लोकांनी पाठींबा दिला किंवा तिची खोटी स्तुती केली, तर सामान्य जनता तिला 'मोठी व्यक्ती' मानून पुजू लागते.

'दगडाला शेंदूर फासला की तो देव होतो' (किंवा काही भागांत 'दगडाला शेंदूर लाविला, की देवपण आले त्याला') ही मराठीतील एक अतिशय खोल, व्यावहारिक आणि मानवी मानसिकतेवर भाष्य करणारी म्हण आहे. लोकमान्यता आणि अंधश्रद्धा किंवा एखाद्या सामान्य गोष्टीला अवाजवी महत्त्व देण्याच्या मानवी स्वभावावर यातून बोट ठेवले आहे.

दगड आणि शेंदूर: निसर्गात हजारो दगड वाटेत पडलेले असतात, ज्यांच्याकडे कोणी साधे पाहतही नाही. परंतु, जर एखाद्या सामान्य दगडाला लाल रंगाचा 'शेंदूर' फासला (किंवा लावला) आणि तो झाडाखाली किंवा रस्त्याकाठी ठेवून दिला, तर लोक त्याला 'मारुती' किंवा 'दैवी रूप' समजून नमस्कार करू लागतात.

तो दगड आतून बदललेला नसतो, तो तोच असतो; परंतु बाह्य रूप बदलल्यामुळे आणि लोकांनी त्यावर श्रद्धा किंवा महत्त्व लादल्यामुळे त्याला 'देवपण' प्राप्त होते.

म्हणूनच, या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा होतो: "एखादी सामान्य, सुमार किंवा लायकी नसलेली वस्तू किंवा व्यक्ती असणे, परंतु केवळ बाह्य बडेजाव, प्रसिद्धी, दिखावा किंवा लोकांच्या अंधभागामुळे (अंधश्रद्धेमुळे) तिला समाजात अचानक मोठे स्थान, आदर किंवा देवपण मिळणे."

एक सामान्य, अशिक्षित आणि गावात निरुपयोगी फिरणारा माणूस अचानक अंगात भगवे कपडे घालतो, कपाळावर मोठा टिळा लावतो आणि हातात माळ घेऊन मौन पाळतो. त्याचे हे बाह्य रूप पाहून लोक त्याला 'मोठे महाराज' समजून त्याच्या पाया पडू लागतात, त्याला नवस बोलतात आणि त्याच्या मठात गर्दी करतात. त्या माणसाची लायकी नसतानाही केवळ वेषामुळे त्याला मिळालेले हे महत्त्व पाहून सुजाण लोक म्हणतात, "या समाजात माणसाची पारख नाही, इथे दगडाला शेंदूर फासला की तो देव होतो!"

एका श्रीमंत नेत्याचा मुलगा ज्याला समाजाच्या प्रश्नांची काहीच माहिती नसते आणि ज्याचे स्वतःचे कोणतेही कर्तृत्व नसते; परंतु निवडणुकीच्या काळात गळ्यात मोठे हार, मागे-पुढे

कार्यकर्त्यांची फौज आणि महागड्या गाड्यांचा ताफा घेऊन तो फिरू लागतो. प्रसारमाध्यमे आणि चमचे त्याचे कौतुक करू लागतात आणि जनता त्याला आपला मोठा नेता मानू लागते. हे पाहून जुने ज्येष्ठ कार्यकर्ते म्हणतात, "गुणवत्ता शून्य आहे, पण काय करणार, सध्याच्या काळात दगडाला शेंदूर फासला की तो देव होतो, तसेच याचे झाले आहे."

ही म्हण आपल्याला अंतर्मुख करायला लावते. ती सांगते की समाजात अनेकदा 'गुणांपेक्षा' केवळ 'बाह्य रूपाला' किंवा 'प्रसिद्धीच्या तंत्राला' (Marketing) महत्त्व दिले जाते. माणसाने कोणत्याही गोष्टीचे किंवा व्यक्तीचे अंधानुकरण करण्यापूर्वी तिची आंतरिक योग्यता आणि सत्यता पारखून घेतली पाहिजे, केवळ वरवरचा शेंदूर पाहून नतमस्तक होऊ नये.

दळ उभे राहिले, पण सेनापती हरवला

एखादे मोठे काम करण्यासाठी सर्व साधनसामग्री आणि माणसे (सैन्य) तयार असणे; परंतु त्या कामाला योग्य दिशा देणारा मुख्य नेता किंवा मार्गदर्शकच ऐनवेळी गायब असणे.

'दळ उभे राहिले, पण सेनापती हरवला' हा मराठी भाषेतील एक अत्यंत ऐतिहासिक पार्श्वभूमी असलेला आणि मराठी

माणसाच्या अस्मितेशी जोडलेला ऐतिहासिक वाक्प्रचार किंवा म्हण आहे. प्रामुख्याने युद्धाच्या मैदानावरील प्रसंगावरून आणि मराठी साम्राज्यातील ऐतिहासिक घटनांवरून (विशेषतः पानिपतच्या युद्धाच्या संदर्भाने) हा वाक्प्रचार रूढ झाला आहे.

दळ: 'दळ' म्हणजे सैन्याची मोठी तुकडी, फौज किंवा संपूर्ण सैन्य.

सेनापती हरवला: सैन्य तर युद्धासाठी पूर्ण तयारीनिशी मैदानात उभे आहे, पण त्यांचे नेतृत्व करणारा, त्यांना दिशा दाखवणारा मुख्य 'सेनापती' (Leader) मात्र ऐनवेळी बेपत्ता झाला आहे किंवा धारातीर्थी पडला आहे.

इतिहासात जेव्हा मुख्य सेनापती मारला जायचा किंवा दिसेनासा व्हायचा, तेव्हा प्रचंड फौज असूनही सैन्याचा धीर खचायचा आणि मोठे सैन्य असूनही पराभव व्हायचा.

म्हणूनच, या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा होतो: "एखाद्या मोठ्या कामाची, आंदोलनाची किंवा प्रकल्पाची संपूर्ण तयारी झालेली असणे, लोक एकत्र आलेले असणे; परंतु ऐनवेळी मुख्य नेतृत्व करणारा, दिशा दाखवणारा नेता किंवा प्रमुख माणूसच गायब होणे किंवा उपलब्ध न असणे."

एका महत्त्वाच्या सामाजिक समस्येवर आवाज उठवण्यासाठी हजारो नागरिक आणि कार्यकर्ते रस्त्यावर उतरले. मोठा मोर्चा निघाला, प्रचंड जनसमुदाय (दळ) एकत्र आला. पण ज्या मुख्य नेत्याने या मोर्चाचे नेतृत्व करायचे होते आणि सरकारशी वाटाघाटी करायच्या होत्या, तोच नेता ऐनवेळी वैयक्तिक कारणास्तव किंवा दबावामुळे आंदोलनात आलाच नाही. त्यामुळे कार्यकर्त्यांना पुढे काय करायचे हे कळेनासे झाले आणि आंदोलन विस्कळीत झाले. तेव्हा लोकांनी सुस्कारा सोडत म्हटले, "आंदोलनाची काय जय्यत तयारी होती, पण दळ उभे राहिले आणि सेनापती हरवला, अशी गत झाली!"

एका सॉफ्टवेअर कंपनीत एका मोठ्या आंतरराष्ट्रीय क्लायंटसाठी प्रोजेक्ट तयार करायचा होता. कंपनीने सर्व तांत्रिक टीम, इंजिनिअर्स आणि कोट्यवधी रुपयांचे साहित्य गोळा केले. सर्व कर्मचारी काम सुरू करायला सज्ज होते. पण ऐन कामाच्या सुरुवातीलाच, ज्या मुख्य 'प्रोजेक्ट मॅनेजर'च्या डोक्यातून ही कल्पना आली होती आणि ज्याला संपूर्ण आराखडा माहित होता, त्याने अचानक नोकरी सोडली. मुख्य मार्गदर्शकच नसल्यामुळे अख्खी टीम गोंधळात पडली. कंपनीच्या संचालकांनी परिस्थिती पाहिली आणि म्हणाले, "काम करायला

माणसे तर आहेत, पण मुख्य माणूसच नाही; दळ उभे राहिले, पण सेनापती हरवला!"

ही म्हण आपल्याला 'नेतृत्वाचे' (Leadership) महत्त्व पटवून देते. साधनसामग्री, पैसा आणि माणसे कितीही मोठी असली, तरी योग्य दिशा दाखवणाऱ्या खंबीर नेत्याशिवाय त्या सर्वांचे अस्तित्व निरर्थक ठरते, हाच या म्हणीचा गाभा आहे.

दारात आलेली लक्ष्मी पायाने नाकारणे

स्वतःच्या अविचाराने किंवा अहंकाराने आयती चालून आलेली सुवर्णसंधी, वैभव किंवा चांगला लाभ नाकारणे आणि स्वतःचे नुकसान करून घेणे.

'दारात आलेली लक्ष्मी पायाने नाकारणे' (किंवा 'घरी आलेली लक्ष्मी पायाने तुडवणे') हा मराठी संस्कृती आणि विचारसरणीतील एक अतिशय महत्त्वाचा आणि वारंवार वापरला जाणारा वाक्प्रचार आहे. हिंदू संस्कृतीत 'लक्ष्मी' ही संपत्ती, समृद्धी, वैभव आणि भाग्याची देवता मानली जाते, त्यामुळे तिच्याशी जोडलेला हा वाक्प्रचार माणसाच्या चुकीच्या निर्णयावर प्रकाश टाकतो.

दारात आलेली लक्ष्मी: याचा अर्थ घरात स्वतःहून चालून आलेली पैशाची, चांगल्या नोकरीची, व्यवसायाची, फायद्याची किंवा प्रगतीची सुवर्णसंधी. अशी संधी मिळवण्यासाठी लोक वर्षानुवर्षे कष्ट करतात, पण जेव्हा ती कोणत्याही त्रासाशिवाय स्वतःहून समोर येते, तेव्हा तिला 'दारात आलेली लक्ष्मी' म्हणतात.

पायाने नाकारणे (किंवा तुडवणे): पायाने नाकारणे म्हणजे अत्यंत आदराच्या आणि पवित्र गोष्टीचा पायाने स्पर्श करून तिचा घोर अपमान करणे.

म्हणूनच, या वाक्प्रचाराचा मुख्य अर्थ असा होतो: "स्वतःच्या मूर्खपणामुळे, आळसामुळे किंवा अवाजवी अहंकारामुळे स्वतःहून चालून आलेली सुवर्णसंधी, चांगला फायदा किंवा भाग्याची गोष्ट नाकारणे आणि स्वतःचेच नुकसान करून घेणे."

अमित बऱ्याच दिवसांपासून बेरोजगार होता. एक दिवस त्याच्या ओळखीच्या एका मोठ्या उद्योगपतीने त्याला स्वतःच्या कंपनीत चांगल्या पगाराची आणि मानाची नोकरी देऊ केली. अमितला तिथे कोणतीही परीक्षा किंवा मुलाखत द्यायची नव्हती. पण अमितने केवळ 'मला घरून लांब जायचे नाही' किंवा 'मला आणखी मोठ्या पदाची नोकरी हवी' अशा फालतू कारणास्तव ती नोकरी नाकारली. नंतर मंदी आल्यामुळे त्याला साधी नोकरीही मिळेनाशी झाली. हे पाहून त्याचे वडील म्हणाले, "अरे

मूर्खा, ती नोकरी म्हणजे तुझ्या दारात आलेली लक्ष्मी होती, तू ती स्वतःच्या पायाने नाकारलीस! आता बस हात चोळत."

एक शेतकरी आपली जमीन विकू इच्छित होता. एका खरेदीदाराने त्याला जमिनीची बाजारभावापेक्षा दुप्पट किंमत देऊ केली आणि व्यवहाराचे पैसे लगेच रोख देण्याची तयारी दर्शवली. पण शेतकऱ्याने अजून जास्त पैशांच्या लोभापायी त्याला नकार दिला. काही दिवसांतच शासनाने त्या भागातून जाणारा प्रकल्प रद्द केला, ज्यामुळे जमिनीचे भाव गडगडले. नंतर त्या शेतकऱ्याला निम्म्या किमतीतही जमीन विकणे कठीण झाले. यालाच म्हणतात, "लोभापोटी दारात आलेली लक्ष्मी पायाने नाकारली, आता पश्चाताप करण्याशिवाय काही उरले नाही."

हा वाक्प्रचार आपल्याला वेळेचे आणि संधीचे महत्त्व शिकवतो. भाग्य किंवा चांगल्या संधी प्रत्येकाच्या आयुष्यात रोज रोज चालून येत नाहीत. त्यामुळे जेव्हा कधी प्रगतीची किंवा लाभाची एखादी चांगली संधी समोर येईल, तेव्हा अहंकार किंवा आळस बाजूला सारून तिचा आदरपूर्वक स्वीकार करावा; अन्यथा नंतर केवळ पश्चातापाची वेळ येते, हाच या वाक्प्रचाराचा मुख्य संदेश आहे.

दैव खोटे, त्याला काय करील शहाणे मोठे?

जर माणसाचे नशीबच अत्यंत प्रतिकूल असेल आणि परिस्थिती पूर्णपणे हाताबाहेर गेली असेल, तर जगातील कितीही मोठा ज्ञानी किंवा शहाणा माणूस मदतीला आला तरी तो ती परिस्थिती बदलू शकत नाही.

'दैव खोटे, त्याला काय करील शहाणे मोठे?' ही मराठीतील मानवी मर्यादा आणि प्राक्तनाची (नशिबाची) अपरिहार्यता अधोरेखित करणारी एक अत्यंत गंभीर आणि वास्तववादी म्हण आहे.

दैव खोटे: जेव्हा माणसाचे नशीब किंवा भाग्यच पूर्णपणे फिरलेले असते, म्हणजेच वेळ अत्यंत वाईट असते.

शहाणे मोठे: समाजातील अत्यंत बुद्धिमान, विद्वान, अनुभवी, श्रीमंत किंवा शक्तिशाली लोक.

म्हणूनच, या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा होतो: "जर एखाद्या व्यक्तीचे नशीबच पूर्णपणे खराब असेल किंवा तिची वेळच वाईट चालली असेल, तर जगातील कितीही मोठा बुद्धिमान, श्रीमंत किंवा शक्तिशाली माणूस मदत करायला आला, तरी तो त्या व्यक्तीचे नुकसान किंवा संकट टाळू शकत नाही." माणसाच्या

बुद्धीपेक्षा आणि प्रयत्नांपेक्षा कधीकधी परिस्थिती आणि दैव इतके बलवान ठरते की तिथे सर्वांचेच उपाय थकतात.

एका श्रीमंत कुटुंबातील एकुलत्या एका मुलाला अत्यंत दुर्मिळ आजार झाला. वडिलांनी पैशाची पर्वा न करता देशातील आणि परदेशातील सर्वात मोठ्या, तज्ज्ञ डॉक्टरांना पाचारण केले. डॉक्टरांनीही आपल्या बुद्धीची आणि वैद्यकीय शास्त्राची पराकाष्ठा केली. परंतु, मुलाची प्रकृती खालावतच गेली आणि अखेर तो दगावला. डॉक्टरांनी हताश होऊन हात जोडले. अशा वेळी नातेवाईक म्हणतात, "डॉक्टरांनी शर्थ केली, पैसाही अफाट होता; पण दैव खोटे, त्याला काय करील शहाणे मोठे!"

एका प्रगतशील शेतकऱ्याने कृषी तज्ज्ञांचा (Agricultural Experts) सल्ला घेऊन, आधुनिक तंत्रज्ञान वापरून आणि लाखो रुपयांचे कर्ज काढून शेतात उत्तम दर्जाचे पीक उभे केले. पीक काढणीला आले आणि रात्री अचानक अभूतपूर्व ढगफुटी व गारपीट झाली. संपूर्ण पीक डोळ्यादेखत मातीत मिळाले. कृषी तज्ज्ञांची बुद्धी आणि शेतकऱ्याचे कष्ट निसर्गाच्या आघातापुढे फिके पडले. हे पाहून शेजारी म्हणाले, "सर्व नियोजन अचूक होते, पण दैव खोटे, त्याला काय करील शहाणे मोठे?"

ही म्हण माणसाला नम्रता शिकवते. ती सांगते की मानवी बुद्धी, ज्ञान, पैसा आणि शक्ती यांना एक मर्यादा आहे. जेव्हा निसर्ग

किंवा दैव माणसाच्या विरोधात उभे ठाकते, तेव्हा जगातील कोणतीही 'शहाणी' किंवा 'मोठी' व्यक्ती त्या परिस्थितीला बदलू शकत नाही. तिथे केवळ संयम राखणे आणि वाईट वेळ निघून जाण्याची वाट पाहणे इतकेच माणसाच्या हाती असते.

दळीचा पाऊस आणि कुळवाचा नांगर

निसर्गाचा किंवा परिस्थितीचा असा उफराटा नियम की, जेव्हा पिकाला पाण्याची अत्यंत गरज असते तेव्हा दुष्काळ पडतो, आणि जेव्हा गरज नसते तेव्हा अवाजवी पाऊस पडतो; म्हणजेच वेळेचे गणित न जमणे.

'दळीचा पाऊस आणि कुळवाचा नांगर' ही मराठी ग्रामीण आणि शेती जीवनातून आलेली, अतिशय दुर्मिळ आणि वैशिष्ट्यपूर्ण म्हण आहे. शेती करण्याच्या पद्धती आणि निसर्गाचे चक्र यावर आधारित ही म्हण मानवी स्वभावातील विसंगती आणि चुकीच्या नियोजनावर अचूक बोट ठेवते.

दळी आणि पाऊस: 'दळी' म्हणजे डोंगराच्या उतारावर, खडकाळ किंवा झाडीझुडपांच्या अवघड जागेवर केली जाणारी शेती. अशा डोंगराळ जमिनीला पाणी टिकवून धरण्याची क्षमता कमी असते. तिथे पिकासाठी अत्यंत जोरदार, मुसळधार आणि

संततधार पावसाची (दळीचा पाऊस) गरज असते, तरच खडकाळ जमिनीत ओलावा टिकतो.

कुळव आणि नांगर: 'कुळव' (कोळपे) हे सपाट, मऊ आणि आधीच मशागत केलेल्या भुसभुशीत शेतातील तण काढण्याचे हलके अवजार आहे. याउलट, 'नांगर' हा कठीण, न भाजलेली किंवा कडक जमीन खोलवर खणण्यासाठी वापरले जाणारे जड अवजार आहे. सपाट आणि मऊ जमिनीत जड नांगर चालवणे म्हणजे मूर्खपणा किंवा ऊर्जेचा अपव्यय ठरतो; तिथे कुळवाची गरज असते.

म्हणूनच, या म्हणीचा मुख्य अर्थ असा होतो: "प्रसंगाचे किंवा परिस्थितीचे गांभीर्य न ओळखता पूर्णपणे चुकीचे, विसंगत किंवा उलट नियोजन करणे. जिथे मोठ्या उपायाची गरज आहे तिथे अतिशय किरकोळ गोष्टी करणे आणि जिथे साध्या उपायाने काम होणार आहे तिथे उगाचच मोठा आव आणणे."

एक मोठी बांधकाम कंपनी (Construction Company) कोट्यवधी रुपयांची इमारत बांधत होती, पण त्यांनी पाया मजबूत करण्यासाठी पुरेसा सिमेंट-कंक्रीटचा खर्च केला नाही (जिथे मोठ्या दळीच्या पावसासारख्या खर्चाची गरज होती). याउलट, इमारतीचा पाया कमकुवत ठेवून त्यांनी केवळ इमारतीच्या बाहेरील रंगावर आणि रोषणाईवर अफाट पैसा खर्च

केला (कुळवाच्या जमिनीवर नांगर चालवला). जेव्हा इमारत काही वर्षांतच खचू लागली, तेव्हा तज्ज्ञ म्हणाले, "यांचे नियोजन म्हणजे दळीचा पाऊस आणि कुळवाचा नांगर ठरेल, जे मूळ काम आहे तिथे दुर्लक्ष आणि जिथे गरज नाही तिथे अवाजवी बडेजाव!"

राहुलची गणिताची परीक्षा होती. गणितात पैकीच्या पैकी गुण मिळवण्यासाठी त्याला सूत्रांचा सराव करणे आणि कठीण उदाहरणे सोडवणे आवश्यक होते (मोठ्या कष्टाची गरज). पण राहुलने गणित सोडवण्याचा सराव न करता, केवळ भूमितीच्या आकृत्या रंगवण्यात आणि गणिताचे गाईड वरवर वाचण्यात संपूर्ण वेळ घालवला. निकाल आल्यावर तो नापास झाला. हे पाहून शिक्षकांनी डोक्याला हात लावला आणि म्हणाले, "अरे गणिताला सरावाची गरज होती, तू फक्त आकृत्या सजवल्यास. तुझा अभ्यास म्हणजे दळीचा पाऊस आणि कुळवाचा नांगर असा झाला!"

थोडक्यात सांगायचे तर, ही म्हण आपल्याला 'योग्य वेळी योग्य साधनांचा वापर' करण्याचे शहाणपण शिकवते. परिस्थितीची गरज ओळखून जर आपण पावले उचलली नाहीत, तर आपले कष्ट, पैसा आणि वेळ सर्व काही वाया जाते, हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

दिवसा स्वप्न पाहणे आणि रात्री जागणे

आळशी प्रवृत्तीच्या माणसाचे लक्षण. दिवसा काम न करता केवळ अशक्य गोष्टींचे मनोरथ रचायचे (हवाई किल्ले बांधणे) आणि रात्री विनाकारण जागे राहून वेळ वाया घालवायचा.

'दिवसा स्वप्न पाहणे आणि रात्री जागणे' हा मानवी स्वभाव, आळस आणि चुकीच्या जीवनशैलीवर बोट ठेवणारा एक अतिशय मार्मिक वाक्प्रचार आहे. निसर्गाने बनवलेल्या वेळेच्या चक्राच्या पूर्णपणे उलट वागणाऱ्या लोकांची वृत्ती दर्शवण्यासाठी याचा वापर केला जातो.

वसा स्वप्न पाहणे (Daydreaming): दिवसा जागेपणी अशक्य कोटीतील गोष्टींच्या कल्पना करत राहणे, हवेत इमले बांधणे, पण ते पूर्ण करण्यासाठी कोणतेही प्रत्यक्ष कष्ट किंवा काम न करणे.

रात्री जागणे: रात्रीची वेळ ही शांतपणे झोपण्याची आणि विश्रांतीची असते, पण ती वेळ निरर्थक गोष्टींमध्ये, चिंतनात किंवा उगाचच जागे राहून वाया घालवणे.

म्हणूनच, या वाक्प्रचाराचा मुख्य अर्थ असा होतो: "प्रत्यक्ष कृती किंवा कष्ट न करता केवळ अशक्य गोष्टींचे मनसुबे रचणे, वेळेचे

नियोजन पूर्णपणे चुकवणे आणि आळसात किंवा चुकीच्या सवयींमध्ये आपले आयुष्य वाया घालवणे."

नितीनला खूप मोठा उद्योगपती व्हायचे होते, स्वतःची महागडी गाडी असावी असे त्याचे स्वप्न होते. पण तो नोकरीसाठी किंवा व्यवसायासाठी कोणतेही प्रयत्न करत नव्हता. तो दिवसभर अंथरुणावर पडून केवळ मोठेमोठे विचार करायचा आणि रात्री उशिरापर्यंत मोबाईलवर गेम खेळत किंवा मित्रांशी गप्पा मारत जागा राहायचा. त्याचे हे वागणे पाहून त्याचे आजोबा म्हणाले, "नुसती मोठी स्वप्ने पाहून पोट भरत नाही. तुझा हा दिवसा स्वप्न पाहणे आणि रात्री जागणे हा उद्योग आधी बंद कर, आणि प्रत्यक्ष कामाला लाग!"

एका लेखकाने एक मोठे महाकाव्य लिहिण्याचे ठरवले. तो दिवसभर 'मी कसे लिहीन, मला किती पुरस्कार मिळतील' याच्याच विचारात (दिवसा स्वप्न पाहण्यात) घालवायचा. जेव्हा प्रत्यक्ष लिहिण्याची वेळ यायची, तेव्हा तो कंटाळा करायचा आणि रात्री 'माझे लेखन कसे पूर्ण होणार' या विवंचनेत जागून काढायचा. अनेक महिने उलटले तरी एकही पान लिहिले गेले नाही. यालाच म्हणतात, "दिवसा स्वप्न पाहणे आणि रात्री जागणे, याने हाती काहीच लागत नाही."

हा वाक्प्रचार आपल्याला 'कृतीचे' (Action) महत्त्व शिकवतो. स्वप्ने पाहणे वाईट नाही, पण ती स्वप्ने डोळे बंद करून किंवा केवळ दिवसा बसून विचार करण्याने पूर्ण होत नाहीत, तर त्यासाठी दिवसा कठोर परिश्रम करावे लागतात आणि रात्री शांत झोप घ्यावी लागते. जीवनशैली आणि विचारांमधील विसंगती माणसाला प्रगतीपासून दूर नेते, हाच यातून मिळणारा धडा आहे.

दात उघडे पडणे

एखाद्या व्यक्तीची लबाडी, खोटेपणा किंवा गुपित सर्वांसमोर उघडे पडल्यामुळे तिची अत्यंत नाचक्की किंवा फजिती होणे.

'दात उघडे पडणे' हा मराठी भाषेतील मानवी वर्तन, फजिती आणि भावनांशी जोडलेला एक अतिशय मार्मिक वाक्प्रचार आहे. संदर्भानुसार या वाक्प्रचाराचे दोन मुख्य अर्थ निघतात.

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीची चोरी, खोटारडेपणा किंवा एखादी गुपित गोष्ट सर्वांसमोर उघडी पडते, तेव्हा ती व्यक्ती प्रचंड ओशाळते. अशा वेळी अपमान लपवण्यासाठी ती फक्त खोटे, लाजीरवाणे हसू हसते, ज्याला 'दात उघडे पडणे' म्हणतात.

काही संदर्भांत, खाण्यासाठी अन्न न मिळाल्यामुळे चेहऱ्यावरील मांस सुकणे आणि दात दिसायला लागणे (उपासमार होणे) या दयनीय स्थितीलाही 'दात उघडे पडणे' असे म्हटले जाते.

विकासने ऑफिसमध्ये वरिष्ठांना खोटे सांगितले की, "माझी तब्येत बरी नसल्यामुळे मी काल येऊ शकलो नाही." परंतु, नेमके त्याच दिवशी तो मित्रांसोबत मॉलमध्ये फिरताना मॅनेजरच्या नजरेस पडला होता. दुसऱ्या दिवशी जेव्हा मॅनेजरने त्याला सर्वांसमोर त्याविषयी विचारले, तेव्हा विकासची बोलतीच बंद झाली. स्वतःची चोरी पकडली गेल्यामुळे काहीही उत्तर न सुचून तो फक्त लाजून खोटे हसू हसला. हे पाहून सहकाऱ्यांनी कुजबुज केली, "वरिष्ठांपुढे खूप हुशारी दाखवत होता, आज चोरी पकडली गेली आणि दात उघडे पडले त्याचे!"

एका वर्षी गावात भीषण दुष्काळ पडला. शेतकऱ्यांच्या हाताला काम नव्हते आणि घरात साठवलेले धान्यही संपले होते. सलग दोन दिवस घरात चूल पेटली नाही, तेव्हा लहान मुलांची अवस्था पाहून एका वृद्ध शेतकऱ्याने सुस्कारा सोडला, "निसर्गाने साथ दिली नाही तर आमच्यासारख्या गरिबांचे दात उघडे पडायला वेळ लागत नाही."

हा वाक्प्रचार प्रामुख्याने माणसाच्या 'लाजीरवाण्या किंवा हताश' स्थितीचे वर्णन करतो. समाजात वावरताना खोटेपणाचा आधार

घेतला की एक ना एक दिवस फजिती होऊन 'दात उघडे पडतातच', त्यामुळे माणसाने नेहमी प्रामाणिक राहावे, हाच यातून मिळणारा व्यावहारिक धडा आहे.

दुबळ्याचे धन आणि चोराची नजर

गरीब किंवा असहाय माणसाकडे जर काही मौल्यवान वस्तू असेल, तर ती टिकत नाही; कारण समाजातील लबाड आणि ताकदवान लोक ती हिरावून घेण्यासाठी त्यावर टपून बसलेले असतात.

'दुबळ्याचे धन आणि चोराची नजर' ही मराठीतील एक अत्यंत चपखल आणि खोल अर्थ असलेली म्हण आहे.

दुबळ्याचे धन: एखादी गरीब, अशक्त किंवा असहाय व्यक्ती जेव्हा खूप कष्टाने थोडी संपत्ती किंवा धन जमा करते, त्याला 'दुबळ्याचे धन' म्हणतात. अशा व्यक्तीकडे स्वतःच्या धनाचा रक्षण करण्यासाठी पुरेशी ताकद, सत्ता किंवा साधनसामग्री नसते.

चोराची नजर: समाजात जे वाईट प्रवृत्तीचे, लबाड किंवा शक्तीवान लोक असतात, त्यांची नजर नेहमी अशा असहाय लोकांच्या हक्कांवर किंवा संपत्तीवर असते.

"अगतिक किंवा कमजोर माणसाकडे असलेली मौल्यवान वस्तू किंवा संपत्ती नेहमीच लबाड आणि दुष्ट लोकांच्या निशाण्यावर असते."

कमकुवत व्यक्ती स्वतःचे रक्षण करण्यास असमर्थ असल्यामुळे, गैरफायदा घेणारे लोक त्याची संपत्ती कशी लाटायची याच प्रयत्नात असतात. ज्याप्रमाणे एखादा चोर श्रीमंतापेक्षा, सहजासहजी लुटता येईल अशा कमजोर माणसावर पाळ ठेवतो, तसाच हा प्रकार आहे.

एखाद्या गरीब शेतकऱ्याची मोक्याची जमीन असेल, तर गावातील वजनदार किंवा श्रीमंत लोक ती स्वस्तात किंवा धाक दाखवून लाटण्याचा प्रयत्न करतात.

एखाद्या प्रामाणिक, साध्या कर्मचाऱ्याने साठवलेले पैसे लबाड लोक वेगवेगळ्या योजनांचे आमिष दाखवून किंवा फसवून काढून घेतात.

थोडक्यात सांगायचे तर, ही म्हण अगतिकता आणि शोषण यांमधील संबंध दर्शवते. सुरक्षिततेचा अभाव असलेल्या ठिकाणी संकट लवकर घोंघावते, हाच या म्हणीचा गाभा आहे.

दारावरून हत्ती गेला आणि शेपूट अडकले

एखादे अत्यंत कठीण आणि मोठे काम यशस्वीपणे पूर्ण करणे; परंतु शेवटी अगदी साध्या आणि किरकोळ गोष्टीवरून संपूर्ण काम रखडणे.

'दारावरून हत्ती गेला आणि शेपूट अडकले' ही मराठीतील अत्यंत लोकप्रिय आणि खुसखुशीत म्हण आहे. अत्यंत कठीण कामे सहज पूर्ण होणे, पण अगदी शेवटी एखाद्या छोट्याशा गोष्टीमुळे संपूर्ण काम रेंगाळणे, हा मानवी स्वभाव आणि परिस्थिती या म्हणीतून अचूक मांडली आहे.

"मोठमोठी, कठीण आणि गुंतागुंतीची कामे यशस्वीरीत्या पूर्ण करून शेवटी अगदी क्षुल्लक किंवा साध्या कारणावरून काम अडकून पडणे."

विचार करा, हत्तीसारखा अवाढव्य प्राणी एखाद्या अरुंद दारातून किंवा गल्लीतून त्याचे विशाल शरीर सुखरूप पार करून घेऊन जातो. हे खरे तर सर्वात अवघड काम होते. पण ते पूर्ण झाल्यावर, त्याची अगदी बारीक आणि लवचिक असलेली शेपूट तिथे अडकते. म्हणजेच, मुख्य संकट टळले तरी शेवटी अगदी लहान गोष्ट खोडा घालते.

एखाद्या व्यक्तीने लाखो रुपये खर्च करून, सर्व परवानग्या मिळवून आलिशान घर बांधले. घराचे सगळे मोठे काम पूर्ण झाले, पण फक्त वीज किंवा पाण्याचे कनेक्शन मिळण्यात काहीतरी तांत्रिक अडचण आल्यामुळे घरात राहायला जाता येत नाही.

ऑफिसमध्ये एखाद्या मोठ्या प्रकल्पाचे सादरीकरण (Presentation) आणि कठीण कोडिंग महिने धावपळ करून पूर्ण केले जाते. पण अगदी ऐनवेळी मुख्य साहेबांसमोर पेनड्राइव्ह न चालल्यामुळे किंवा एक छोटीशी प्रिंट आऊट न निघाल्यामुळे काम थांबते.

संपूर्ण लग्नाचा एवढा मोठा सोहळा शेकडो पाहुण्यांच्या उपस्थितीत व्यवस्थित पार पडतो. पण शेवटी वधु-वरांना घेऊन निघताना गाडीची चावी हरवल्यामुळे सगळा गोतावळा तिथेच थांबून राहतो.

ही म्हण आपल्याला अतिसावधतेचा आणि नियोजनाचा संदेश देते. अनेकदा आपण मोठ्या संकटांचा सामना करण्यासाठी पूर्ण तयारी करतो, पण काम पूर्ण होत आले की थोडे गाफील राहतो. म्हणूनच, काम जोपर्यंत शंभर टक्के पूर्ण होत नाही, तोपर्यंत शेवटच्या लहान वाटणाऱ्या गोष्टीकडेही दुर्लक्ष करू नये, हाच या म्हणीचा मुख्य गाभा आहे.

देऊन मागणे, आणि नरकात जाणे

एखाद्याला आधी स्वतःच्या इच्छेने मनापासून दान किंवा मदत करायची आणि नंतर ती गोष्ट किंवा उपकार वारंवार परत मागून स्वतःचा मोठेपणा घालवून बसणे.

'देऊन मागणे, आणि नरकात जाणे' ही मराठीतील अत्यंत रोकठोक आणि मानवी स्वभावावर बोट ठेवणारी म्हण आहे. समाजातील दांभिकता, संकुचित वृत्ती आणि उपकाराची भावना यावर ही म्हण प्रकाश टाकते.

"एखाद्याला स्वेच्छेने किंवा उदारपणा दाखवून एखादी वस्तू अथवा मदत देणे आणि नंतर ती परत मागून किंवा त्याचे उपकार टोचून स्वतःचे हसे करून घेणे."

या म्हणीमध्ये दोन भाग आहेत: 'देऊन मागणे' (मदत करून ती परत मागणे किंवा तिचा गाजावाजा करणे) आणि 'नरकात जाणे' (अशा कृत्यामुळे स्वतःचे पुण्य गमावून समाजात मानहानी किंवा नैतिक अधोगती पत्करणे). जेव्हा आपण एखाद्याला मनापासून मदत करतो, तेव्हा त्यामागे निस्वार्थी भावना असणे अपेक्षित असते. परंतु, दिलेली गोष्ट परत मागितल्यामुळे त्या सत्कृत्याचा आनंद आणि आदर दोन्ही नाहीसे होतात.

एखाद्या मित्राला किंवा नातेवाईकाला अडचण आहे म्हणून स्वतःहून एखादी मौल्यवान वस्तू किंवा पैसे वापरायला देणे. नंतर काही दिवसांनी चार चौघात त्याच्याकडे ती वस्तू हक्काने परत मागून त्याला लाजवणे.

एखाद्या सामाजिक किंवा धार्मिक कार्यासाठी मोठ्या अभिमानाने देणगी देणे. परंतु, नंतर संस्थेच्या कारभारात स्वतःचे महत्त्व वाढवण्यासाठी "मी एवढी मदत केली आहे" असे सांगून ती मदत परत मागण्यासारखी भाषा करणे.

एखाद्या गरजू व्यक्तीला संकटसमयी मदत करणे आणि नंतर प्रत्येक वादात किंवा संभाषणात "मी तुला त्या वेळी मदत केली होती" असे म्हणून दाखवणे. हे देखील 'देऊन मागण्या'सारखेच क्लेशदायक असते.

या म्हणीचा सामाजिक व नैतिक दृष्टिकोन

निस्वार्थतेचे महत्त्व: भारतीय संस्कृतीत दानाला किंवा मदतीला अत्यंत पवित्र मानले गेले आहे. 'एका हाताने दिलेले दुसऱ्या हाताला समजू नये' अशी आपली धारणा आहे. ही म्हण अशा निस्वार्थी वृत्तीचे समर्थन करते.

प्रतिष्ठेला धक्का: जेव्हा एखादी व्यक्ती दिलेली गोष्ट परत मागते किंवा त्याचा अहंकार बाळगते, तेव्हा तिचा समाजातील आदर कमी होतो. लोक अशा व्यक्तीला 'संन्यशाच्या कपाळावर पडलेला डाग' या नजरेने पाहतात.

थोडक्यात सांगायचे तर, मदत करायची असेल तर ती निस्वार्थ भावनेने करावी; अन्यथा मदत न करणे बरे. देऊन परत मागण्यामुळे समोरील व्यक्तीचा अपमान होतोच, पण देणाऱ्याची स्वतःची वृत्तीही खुजी ठरते, हाच या म्हणीचा मूळ संदेश आहे.

दरोड्याच्या भीतीने वाघाच्या गुहेत आश्रय घेणे

एका लहान संकटापासून स्वतःचा बचाव करण्याच्या नादात नकळतपणे दुसऱ्या एखाद्या अत्यंत मोठ्या आणि जीवघेण्या संकटात सापडणे.

'दरोड्याच्या भीतीने वाघाच्या गुहेत आश्रय घेणे' ही मराठीतील अत्यंत उद्बोधक आणि गंभीर परिस्थितीवर प्रकाश टाकणारी म्हण आहे. एका संकटातून सुटण्याचा प्रयत्न करताना नकळतपणे त्यापेक्षाही मोठ्या आणि जीवघेण्या संकटात अडकणे, हा मानवी जीवनातील विरोधाभास या म्हणीतून व्यक्त होतो.

"एका लहान किंवा तात्कालिक संकटाला घाबरून, त्यापासून स्वतःचा बचाव करण्यासाठी अशा ठिकाणी जाणे जिथे आधीच्या संकटापेक्षाही मोठे आणि विनाशकारी संकट दबा धरून बसलेले असते."

या म्हणीतील रूपक अतिशय स्पष्ट आहे. दरोडेखोर आले तर ते जास्तीत जास्त धनदौलत लुटतील, मारहाण करतील; पण त्यांच्या भीतीने पळत सुटून जर माणूस स्वतःचा जीव वाचवण्यासाठी थेट 'वाघाच्या गुहेत' शिरला, तर तिथे मृत्यू निश्चित आहे. म्हणजेच, भीतीपोटी घेतलेला निर्णय पहिल्या संकटापेक्षा कितीतरी पटीने जास्त घातक ठरतो.

समान अर्थाच्या इतर म्हणी

मराठीमध्ये याच अर्थाच्या आणखी काही प्रसिद्ध म्हणी आहेत, ज्या आपल्या रोजच्या बोलण्यात येतात:

'आगीतून निघून फुफाट्यात पडणे'

'विहिरीतून निघाला नि पोहऱ्यात अडकला'

एखाद्या व्यक्तीवर बँकेचे किंवा कायदेशीर कर्ज फेडण्याचा दबाव येतो. त्या दबावाला किंवा अपमानाला घाबरून ती व्यक्ती बँकेचे कर्ज फेडण्यासाठी एखाद्या बेकायदेशीर सावकाराकडून किंवा गुंडा कडून जास्त व्याजाने पैसे घेते. परिणामी, ती नंतर अधिक मोठ्या चक्रव्यूहात आणि त्रासात अडकते.

ऑफिसमधील किरकोळ राजकारण किंवा कामाच्या ताणाला कंटाळून एखादा कर्मचारी घाईघाईने दुसरी नोकरी शोधतो. पण नवीन कंपनीची पार्श्वभूमी न तपासल्यामुळे, तिथले वातावरण आधीच्या कंपनीपेक्षाही जास्त जाचक आणि शोषण करणारे निघते.

एखाद्या लहान कायदेशीर कटकटीतून किंवा चौकशीतून सुटण्यासाठी एखाद्या मोठ्या गुन्हेगाराची किंवा भ्रष्ट नेत्याची मदत घेणे; ज्यामुळे पुढे जाऊन तो माणूस कायमचा त्यांच्या तावडीत सापडतो.

ही म्हण आपल्याला धैर्य, विवेक आणि शांत डोक्याने निर्णय घेण्याचा संदेश देते. संकट कितीही मोठे असले, तरी त्या प्रसंगी घाबरून किंवा भांबावून जाऊन कोणताही निर्णय घेऊ नये.

घाईगडबडीत आणि केवळ भीतीपोटी घेतलेला आसरा अनेकदा मूळ संकटापेक्षाही जास्त विनाशकारी ठरू शकतो, याचे भान ही म्हण आपल्याला करून देते.

दळणाऱ्यापेक्षा उखळणाऱ्याला जास्त घाम

प्रत्यक्ष काम करणारा माणूस शांतपणे आणि प्रामाणिकपणे आपले काम करत असतो; परंतु बाजूला उभे राहून फक्त सूचना देणारे किंवा उगीचच गडबड करणारे लोक मात्र स्वतःला खूप कामात असल्याचे दाखवतात.

'दळणाऱ्यापेक्षा उखळणाऱ्याला जास्त घाम' ही मराठीतील मानवी स्वभाव, ढोंगीपणा आणि कामाचा आव आणणाऱ्या प्रवृत्तीवर बोट ठेवणारी एक अत्यंत खुसखुशीत म्हण आहे.

पूर्वीच्या काळी घरात जेव्हा जात्यावर धान्य दळले जायचे किंवा उखळात धान्य कांडले (कुटले) जायचे, तेव्हा ते कष्ट कष्टाचे असायचे.

दळणारा: जो माणूस प्रत्यक्ष जात्यावर बसून धान्य दळत असतो, तो खरे कष्ट करत असतो.

उखळणारा: जो माणूस केवळ उखळात धान्य ओतणे, ते हाताने थोडे हलवणे किंवा बाजूला उभे राहून फक्त हुंकार भरणे

(नुसताच आवाज करणे किंवा सुस्कारे सोडणे) एवढेच काम करतो.

म्हणीचा थेट अर्थ असा की, जो माणूस प्रत्यक्ष कष्टाचे मुख्य काम करत आहे त्याला तितका त्रास होत नाही किंवा तो शांतपणे काम करतो; परंतु बाजूला उभे राहून फक्त देखरेख किंवा वरवरची मदत करण्याचा आव आणणारा माणूसच जास्त थकल्याचे किंवा कष्ट करत असल्याचे नाटक करतो.

"प्रत्यक्ष कष्ट करणाऱ्या माणसापेक्षा, कामाचा केवळ आव आणणारा किंवा वरवरची मदत करणारा माणूसच जास्त गाजावाजा करतो आणि आपणच किती मोठे काम करत आहोत हे दाखवण्याचा प्रयत्न करतो."

एखाद्या प्रकल्पावर (Project) रात्रंदिवस जागून खरी मेहनत कनिष्ठ कर्मचारी किंवा डिझायनर करतात. पण मीटिंगमध्ये साहेबांस समोर पीपीटी (PPT) सादर करताना टीम लीडर किंवा व्यवस्थापक 'आम्ही किती प्रचंड मेहनत केली' असा आव आणून स्वतःचाच उदोउदो करून घेतात.

स्वयंपाकी आणि घरची काही मुख्य माणसे पडद्यामागे राहून सगळी कामे चोख पार पाडत असतात. पण एखादा नातेवाईक फक्त पाहुण्यांना पाणी देणे किंवा इकडेतिकडे फेऱ्या मारणे

एवढेच काम करतो, आणि "अरेरे! लग्नात माझ्या अंगाचे पाणी पाणी झाले, कमालीची धावपळ झाली" असे म्हणत फिरतो.

प्रत्यक्ष जमिनीवर (Ground level) काम करणारे कार्यकर्ते उन्हातानात काम करत असतात, पण मुख्य नेता किंवा स्टेजवर मिरवणारे लोकच एसी गाडीतून उतरून रुमालाने घाम पुसत "जनतेसाठी आम्ही दिवसरात्र झटतोय" असा देखावा करतात.

ही म्हण समाजातील दांभिकता आणि वाचालपणा यावर प्रहार करते. काम करणाऱ्याने शांत राहावे आणि काम न करणाऱ्यानेच त्याचा डांगोरा पिटावा, या विसंगतीवर ही म्हण अचूक प्रकाश टाकते. संथपणे आणि प्रामाणिकपणे काम करणाऱ्याचे महत्त्व अधिक असते, केवळ घाम गाळण्याचे नाटक करणाऱ्याचे नाही, हाच या म्हणीचा गर्भितार्थ आहे.

दैव बलवत्तर, तर मरणही अंतरते

जर माणसाचे नशीब खंबीर असेल आणि आयुष्य शिल्लक असेल, तर डोळ्यांसमोर आलेले अत्यंत भीषण संकट किंवा मृत्यूच्या दाढेतूनही तो सुखरूप बाहेर पडतो.

'दैव बलवत्तर, तर मरणही अंतरते' ही मराठीतील मानवी जीवनातील नियती, नशीब आणि अद्भूत योगायोगांवर भाष्य

करणारी एक अत्यंत प्रभावी म्हण आहे. जेव्हा सर्व परिस्थिती प्रतिकूल असते आणि मृत्यू अगदी समोर उभा असतो, अशा वेळी केवळ नशिबाची साथ असल्यामुळे माणूस सुखरूप वाचतो, हा भाव या म्हणीत दडलेला आहे.

"जर माणसाचे भाग्य किंवा नशीब प्रबळ (बलवान) असेल, तर समोर आलेले मृत्यूचे मोठे संकटही टळते आणि माणसाला जीवदान मिळते."

या म्हणीमध्ये 'दैव' म्हणजे नशीब किंवा प्रारब्ध आणि 'अंतरते' म्हणजे दूर राहते किंवा टळते. अनेकदा मानवी प्रयत्न किंवा वैद्यकीय उपचार जिथे अपुरे पडतात, तिथे एक अनाकलनीय शक्ती किंवा उत्तम नशीब माणसाचे रक्षण करते, अशी लोकांची श्रद्धा असते.

समान अर्थाच्या इतर म्हणी व वाक्यप्रचार

मराठीत याच भावनेशी मिळत्याजुळत्या इतरही काही म्हणी आणि वाक्यप्रचार प्रसिद्ध आहेत:

'देव तारी त्याला कोण मारी'

'काळ आला होता पण वेळ आली नव्हती'

'मरण दारात उभे राहून परतणे'

एखाद्या महामार्गावर गाड्यांचा इतका भीषण अपघात होतो की गाडीचा चक्काचूर होतो. पाहणाऱ्याला वाटते की आत कोणीही जिवंत राहिले नसेल; परंतु गाडीतील व्यक्तीला साधी खरचटही न होता ती सुखरूप बाहेर येते. अशा वेळी लोक म्हणतात, 'दैव बलवत्तर म्हणून मरण अंतरले!'

भूकंप, पूर किंवा कडाडणारी वीज एखाद्या इमारतीवर किंवा घरावर कोसळते. सर्व काही उद्ध्वस्त होते, पण एखादे लहान मूल किंवा व्यक्ती ढिगाऱ्याखाली अनेक तास अडकूनही अगदी सुरक्षितपणे जिवंत सापडते.

डॉक्टरांनी देखील ज्या रुग्णाची आशा सोडलेली असते आणि त्याचे जगणे अशक्य मानले जाते, तो रुग्ण अचानक काहीतरी चमत्कार व्हावा तसा आजारातून पूर्णपणे बरा होऊन घरी परततो.

ही म्हण मानवी मनाला आशेचा किरण दाखवते. संकट कितीही मोठे आणि अटळ वाटत असले, तरी माणसाने धीर सोडू नये; कारण निसर्गात किंवा नशिबात कधी काय चमत्कार घडेल हे सांगता येत नाही. कठीण प्रसंगात मनाला धीर देण्यासाठी आणि निसर्गाच्या अगाध शक्तीचा स्वीकार करण्यासाठी ही म्हण समाजात वापरली जाते.

दारावर तुळशीपत्र आणि घरात भुतांचा वास

बाहेरून अत्यंत सात्त्विक, धार्मिक किंवा चांगला असल्याचा मोठा आव आणायचा; परंतु प्रत्यक्षात घरात किंवा मनात मात्र अत्यंत दुष्ट विचार आणि दुराचार असणे.

'दारावर तुळशीपत्र आणि घरात भुतांचा वास' ही मराठीतील मानवी स्वभावातील प्रचंड विरोधाभास, ढोंगीपणा आणि कौटुंबिक विसंगतीवर बोट ठेवणारी एक अतिशय मार्मिक म्हण आहे.

वरवर अत्यंत सात्त्विक आणि पवित्र दिसणाऱ्या गोष्टीच्या मागे किती भयानक किंवा उद्वेगजनक वास्तव दडलेले असू शकते, हे या म्हणीतून स्पष्ट होते.

दारावर तुळशीपत्र: हिंदू संस्कृतीत घराच्या दारासमोर किंवा अंगणात तुळशीचे वृंदावन असणे हे अत्यंत पवित्र, सात्त्विक आणि संपन्नतेचे लक्षण मानले जाते. तुळशीपत्र हे भक्ती, शांतता, आणि शुद्धतेचे प्रतीक आहे. वरवर पाहता ते घर अतिशय सुसंस्कृत आणि समाधानी असल्याचा आभास निर्माण करते.

घरात भुतांचा वास: 'भुतांचा वास' म्हणजे भूत असणे नव्हे, तर घरात सतत चालणारी भांडणे, कटकटी, अस्वच्छता, दारिद्र्य, दुष्ट बुद्धी किंवा अत्यंत क्लेशदायक वातावरण असणे.

"समाजात स्वतःची पत किंवा अब्रू राखण्यासाठी वरवर अतिशय चांगुलपणाचा, धार्मिकतेचा किंवा सुसंस्कृतपणाचा देखावा करणे; परंतु प्रत्यक्षात घरात मात्र कमालीची दुष्टता, भांडणे आणि अशांतता असणे."

समाजासमोर वावरताना अत्यंत प्रतिष्ठित, सुशिक्षित आणि सुसंस्कृत भासणारे जोडपे किंवा कुटुंब; जे बाहेर सर्वांशी गोड बोलते, पण घराचे दार बंद झाले की एकमेकांचे तोंडही पाहत नाही आणि घरात अहोरात्र संशयाचे, भांडणांचे कुलूप असते.

एखादी व्यक्ती दारात मोठे तुळशी वृंदावन ठेवते, कपाळाला टिळा लावते, दररोज पूजा-अर्चा करते, पण घरामध्ये मात्र वृद्ध आई-वडिलांना उपाशी ठेवते किंवा त्यांचा छळ करते.

बाहेरून घराची इमारत आणि प्रवेशद्वार अतिशय सुंदर, आलिशान नटवलेले असणे; पण घरातील लोकांचे विचार आणि वागणूक अत्यंत निकृष्ट दर्जाची असणे.

ही म्हण मानवी मनाच्या आणि समाजाच्या दुटप्पीपणावर (Double Standards) प्रहार करते. केवळ बाह्य रूपावरून

किंवा दारातल्या देखाव्यावरून एखाद्या घराच्या किंवा व्यक्तीच्या अंतर्गत सुखाचा अंदाज लावता येत नाही. खरे सौंदर्य आणि पवित्रता हे बाह्य अवडंबरात नसून घरातील शांतता, प्रेम आणि सुसंवादामध्ये असते, हाच या म्हणीचा गर्भितार्थ आहे.

दिवसाच्या चोराला रात्रीचा कंदील कशाला?

जो माणूस उजळ माथ्याने, सर्वांसमोर उघडपणे लबाडी किंवा गैरप्रकार करतो, त्याला त्याचे कृत्य लपवण्यासाठी कोणत्याही गुप्ततेची किंवा बहाण्याची गरज भासत नाही.

'दिवसाच्या चोराला रात्रीचा कंदील कशाला?' ही मराठीतील एका अत्यंत निर्लज्ज, उघड आणि धाडसी प्रवृत्तीवर उपरोधिकपणे बोट ठेवणारी म्हण आहे.

जेव्हा एखादी व्यक्ती कोणताही पडदा न ठेवता, उघडपणे चुकीचे काम किंवा लबाडी करते, तेव्हा तिची वृत्ती स्पष्ट करण्यासाठी हा वाक्प्रचार वापरला जातो.

"जो माणूस भरदिवसा, सर्वांच्या देखत आणि उघडपणे गैरप्रकार किंवा चोरी करत आहे, त्याला त्याचे काळे कारनामे लपवण्यासाठी किंवा अंधारात चाचपडण्यासाठी रात्रीच्या कंदिलाची (साधनांची) काय गरज?"

सर्वसाधारणपणे चोर हा अंधाराचा फायदा घेऊन, स्वतःला लपवत रात्रीची चोरी करतो; ज्यासाठी त्याला प्रकाशाची (कंदिलाची) गरज भासते. पण जो 'दिवसाचा चोर' आहे—ज्याला समाजाची, कायद्याची किंवा लोकांची अजिबात भीती उरलेली नाही—तो उजळ माथ्याने गैरप्रकार करतो. अशा माणसाला स्वतःचा गुन्हा लपवण्याची किंवा त्यासाठी वेगळी सबब शोधण्याची गरजच उरत नाही.

सरकारी कार्यालयात किंवा खाजगी व्यवहारात जेव्हा एखादा अधिकारी लाच घेताना किंवा गैरव्यवहार करताना अजिबात भीत नाही आणि "असेच काम चालते" असे उघडपणे सांगतो, तेव्हा तो दिवसाचा चोर ठरतो.

ग्राहकांसमोरच तराजूमध्ये फेरफार करून कमी वजनाचे सामान देणे किंवा छापील किमतीपेक्षा (MRP) जास्त किंमत उघडपणे वसूल करणे.

एखादी गोष्ट चुकीची आहे हे सर्वांना माहीत असतानाही, एखादी व्यक्ती सर्वांसमोर अत्यंत आत्मविश्वासाने आणि ढिटाईने खोटे बोलते आणि स्वतःचा गुन्हा मान्य करत नाही.

ही म्हण समाजातील नैतिकतेचा ऱ्हास आणि ढिटाई यावर तीव्र प्रहार करते. जेव्हा गुन्हेगारांना किंवा चुकीचे काम करणाऱ्यांना कायद्याचा किंवा समाजाचा कोणताही धाक उरत नाही, तेव्हा

त्यांची प्रवृत्ती 'दिवसाच्या चोरासारखी' बनते. अशा लोकांना कोणत्याही गुप्ततेची किंवा लपवाछपवीची गरज वाटत नाही, हाच या म्हणीचा उपरोधिक गाभा आहे.

दुधाची तहान ताकावर भागवणे

आपली अत्यंत मोठी किंवा मौल्यवान गरज पूर्ण होऊ न शकल्यास, परिस्थितीशी तडजोड करून त्यापेक्षा दुय्यम दर्जाच्या गोष्टीवर समाधानी राहणे.

'दुधाची तहान ताकावर भागवणे' ही मराठीतील अत्यंत लोकप्रिय आणि व्यावहारिक जीवनाशी निगडीत असलेली म्हण आहे. परिस्थितीशी जुळवून घेण्याची मानवी वृत्ती आणि मर्यादा या म्हणीतून अतिशय सोप्या शब्दांत मांडल्या आहेत.

"आपल्या आवडीची किंवा अत्यंत मूल्यवान, दर्जेदार वस्तू न मिळाल्यामुळे, त्यापेक्षा कमी दर्जाच्या किंवा स्वस्त वस्तूवर समाधान मानून आपली गरज पूर्ण करणे."

दूध हे पौष्टिक, चविष्ट आणि महाग असते. जर एखाद्याला दूध पिण्याची तीव्र इच्छा (तहान) असेल, पण परिस्थितीमुळे किंवा कमतरतेमुळे दूध उपलब्ध नसेल, तर तो दुधासारखेच दिसणारे आणि दुधापासूनच बनणारे पण तुलनेने स्वस्त असलेले 'ताक'

पिऊन स्वतःचे समाधान करून घेतो. म्हणजेच, मुख्य इच्छा पूर्ण न झाल्याने उपलब्ध पर्यायावर समाधानी राहणे.

एखाद्या तरुणाला अत्यंत महागडी स्पोर्ट्स बाईक (Sports Bike) खरेदी करायची असते. परंतु, तितके बजेट नसल्यामुळे तो शेवटी सामान्य, मायलेज देणारी आणि बजेटमध्ये बसणारी साधी दुचाकी खरेदी करतो आणि आनंद मानतो.

कुटुंबाला उन्हाळ्याच्या सुट्टीत स्वित्झर्लंड किंवा परदेशात फिरायला जायचे असते. पण ऐनवेळी विमानाचे तिकीट आणि खर्च न परवडल्यामुळे ते महाबळेश्वर किंवा एखाद्या जवळच्या हिल स्टेशनला जाऊन सुट्टी साजरी करतात.

एखाद्या विद्यार्थ्याला देशातील सर्वात नामांकित आयआयटी (IIT) संस्थेत प्रवेश घ्यायचा असतो, पण प्रवेश परीक्षेत थोडे गुण कमी पडल्यामुळे तो आपल्याच शहरातील चांगल्या अभियांत्रिकी महाविद्यालयात प्रवेश घेतो.

या म्हणीचा सकारात्मक व नकारात्मक दृष्टिकोन

सकारात्मक बाजू (समाधान वृत्ती): ही म्हण आपल्याला 'परिस्थितीशी तडजोड करणे' आणि जे उपलब्ध आहे त्यात आनंद मानणे शिकवते. हट्ट धरून बसण्यापेक्षा उपलब्ध पर्यायाचा स्वीकार करणे शहाणपणाचे ठरते.

नकारात्मक बाजू (तडजोड): काही वेळा ही म्हण माणसाच्या अगतिकतेचे किंवा मर्यादित आर्थिक परिस्थितीचे दर्शन घडवते, जिथे इच्छा असूनही माणसाला आपल्या गरजा आखाडाव्या लागतात.

थोडक्यात सांगायचे तर, "न मामापेक्षा काना मामा चांगला" या न्यायाने, मुख्य गोष्ट मिळाली नाही तरी त्याच्याशी साधर्म्य असणाऱ्या दुसऱ्या गोष्टीवर मनाला समजावणे, म्हणजेच दुधाची तहान ताकावर भागवणे होय.

दगडाची पूजा करून देव भेटत नाही

केवळ बाह्य कर्मकांड, देखावा किंवा अंधश्रद्धा ठेवून आंतरिक ज्ञान किंवा खऱ्या समाधानाची प्राप्ती होत नाही; त्यासाठी अंतःकरण शुद्ध असावे लागते.

ही मराठीतील एका अत्यंत खोल आध्यात्मिक, वैचारिक आणि प्रबोधनात्मक विचार मांडणारी म्हण आहे. विशेषतः महाराष्ट्रातील संतांनी, समाजसुधारकांनी आणि विचारवंतांनी समाजातील बाह्य कर्मकांडावर प्रहार करण्यासाठी या विचाराचा वारंवार वापर केला आहे.

"केवळ दगडी मूर्तीची बाह्य पूजा-अर्चा करणे, उपवास-तापास करणे किंवा कर्मकांड करणे म्हणजे खरा धर्म किंवा ईश्वरप्राप्ती नव्हे. जोपर्यंत मनात शुद्धता, भूतदया आणि माणुसकी नाही, तोपर्यंत देवाची खरी भेट होऊ शकत नाही."

या म्हणीचा उद्देश मूर्तीपूजेचा केवळ विरोध करणे हा नसून, 'मूर्तीमध्ये अडकून पडलेल्या मानवी विवेकाला' जागे करणे हा आहे. माणूस दगडाच्या मूर्तीसमोर डोकं टेकवतो, पण घरातल्या जिवंत माणसांशी मात्र वाईट वागतो, या दुटप्पीपणावर ही म्हण बोट ठेवते.

संतांचे विचार आणि संदर्भ

महाराष्ट्राच्या संत परंपरेने हा विचार अत्यंत प्रखरतेने मांडला आहे.

संत तुकाराम महाराज म्हणतात:

"पाषाण देव केला। बोलावितात तो बोलेना झाला॥"

अर्थात, माणसाने दगडाचा देव बनवला, पण तो कधी बोलत नाही. खरा देव तर माणसाच्या अंतकरणात आणि सत्कृत्यांत आहे.

संत गाडगेबाबा आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी तर आयुष्यभर याच विचाराचा प्रचार केला. गाडगेबाबा म्हणायचे

की, दगडाला देव मानून त्यावर तेल-सिंदूर वाहण्यापेक्षा, तोच पैसा गरिबांच्या शिक्षणासाठी, आजारी लोकांच्या औषधासाठी आणि भुकेलेल्यांच्या अन्नासाठी खर्च करा. जिवंत माणसात देव शोधा.

एखादी व्यक्ती मंदिरात जाऊन तासन् तास पूजा करते, लाखो रुपयांचे दान धर्मस्थळांना देते; परंतु आपल्याच कार्यालयातील कर्मचाऱ्यांचे पगार वेळेवर देत नाही किंवा समाजात इतरांशी फसवणूक करते. अशा वेळी ही म्हण लागू होते.

घरात वृद्ध आई-वडिलांचा सांभाळ नीट न करणे, त्यांना दुषणे देणे; पण ते वारल्यानंतर किंवा जिवंत असताना त्यांच्या नावाने मोठ्या मोठ्या धार्मिक विधींचे अवडंबर माजवणे.

या म्हणीचा खरा संदेश

माणुसकी हाच खरा धर्म: देव हा कोणत्याही एका निर्जीव वस्तूत नसून तो चराचरात, निसर्गात आणि प्रत्येक सजीवामध्ये आहे. त्यामुळे माणसाने माणसाशी माणसासारखे वागणे हीच खरी ईश्वरसेवा आहे.

अंतःशुद्धीचे महत्त्व: बाह्य अवडंबरापेक्षा मनाची शुद्धता, प्रामाणिकपणा आणि इतरांबद्दलची सहानुभूती अधिक महत्त्वाची आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर, ही म्हण आपल्याला अंधश्रद्धा आणि निरर्थक कर्मकांडाकडून 'विवेक आणि माणुसकी'कडे घेऊन जाणारा एक मोलाचा संदेश देते.

दाराशी आले कुत्रं, त्याला म्हणावं मित्रं

वेळप्रसंगी प्रेमाने जवळ करावे लागते.

'दाराशी आले कुत्रं, त्याला म्हणावं मित्रं' ही मराठीतील मानवी गरजा, अगतिकता आणि स्वार्थी प्रवृत्तीवर अत्यंत उपरोधिकपणे बोट ठेवणारी म्हण आहे.

जेव्हा एखाद्या माणसाला स्वतःचे काम साधून घ्यायचे असते किंवा संकटातून वाट काढायची असते, तेव्हा तो अत्यंत क्षुल्लक किंवा शत्रूसमान माणसाशीही गोड बोलू लागतो, हा स्वभाव या म्हणीतून अचूक मांडला आहे.

"स्वतःचा स्वार्थ साधण्यासाठी किंवा वेळ मारून नेण्यासाठी, एखाद्या टाकाऊ, निरुपयोगी किंवा न आवडणाऱ्या प्राण्याला/माणसालाही तात्पुरते आपलेसे करणे आणि त्याला आदराची वागणूक देणे."

एरवी घरात किंवा दाराशी कुत्रे आले, तर लोक त्याला हाकलून लावतात. परंतु, जर परिस्थिती अशी असेल की त्या कुत्र्याकडून

आपल्याला काहीतरी फायदा करून घ्यायचा आहे किंवा त्याच्यामुळे आपले एखादे संकट टळणार आहे, तर माणूस त्याला 'मित्र' म्हणून जवळ करतो. म्हणजेच, "गरज सरो आणि वैद्य मरो" याच्या अगदी उलट—"गरज पडेल तेव्हा गाढवालाही माऊली (किंवा बाप) म्हणावे"—हा मानवी स्वभाव या म्हणीत दडलेला आहे.

समान अर्थाच्या इतर म्हणी

मराठीमध्ये याच मानवी प्रवृत्तीवर भाष्य करणाऱ्या इतरही काही प्रसिद्ध म्हणी आहेत:

'गरज पडली की गाढवाचे पाय धरावे'

'तळहातावर राखावे आणि वेळ मारून न्यावी'

एरवी सामान्य जनतेला किंवा लहान कार्यकर्त्यांना साधे ओळखतही नसलेले मोठे नेते, निवडणुकीचे दिवस आले की प्रत्येकाच्या दारात जातात. अगदी गरिबांच्या घरात जाऊन जेवतात आणि त्यांना "तुम्हीच आमचे खरे अन्नदाते आणि मित्र आहात" असा देखावा करतात.

एखाद्या कर्मचाऱ्याचे आपल्या सहकाऱ्याशी अजिबात पटत नसते, तो त्याला मनातल्या मनात नाव ठेवत असतो. पण एखाद्या प्रकल्पात (Project) जेव्हा अचानक त्याची मदत

लागते, तेव्हा तो स्वतःचा अहंकार बाजूला ठेवून त्याच्याशी अतिशय गोड बोलतो आणि काम करून घेतो.

एखाद्या शेजाऱ्याशी वर्षानुवर्षे भांडण सुरू असणे; पण अचानक घरात काही तातडीची वैद्यकीय मदत लागली आणि त्यांचीच गाडी हवी असेल, तर जुने वाद विसरून "अहो, शेजारी हेच खरे आपले मित्र" असे म्हणत मदत मागणे.

ही म्हण समाजातील संधीसाधूपणा (Opportunism) आणि व्यवहारी वृत्ती स्पष्ट करते. माणूस हा बऱ्याचदा तत्त्वांपेक्षा स्वतःच्या सोयीला आणि गरजेला जास्त महत्त्व देतो. संकट किंवा गरज माणसाला नम्र बनवते आणि त्या वेळी तो कोणाशीही तडजोड करायला तयार होतो, हाच या म्हणीचा गर्भितार्थ आहे.

देऊन धन आणि वेढून घेऊन मरण

कोणालातरी विश्वासाने मोठी रक्कमेची मदत किंवा कर्ज देणे, आणि नंतर ते पैसे परत मिळवण्यासाठी स्वतःचा जीव टांगणीला लागणे किंवा मनस्ताप सहन करावा लागणे.

'देऊन धन आणि वेढून घेऊन मरण' ही मराठीतील एका अत्यंत गंभीर, व्यावहारिक आणि डोळे उघडणाऱ्या चुकीच्या निर्णयावर

भाष्य करणारी म्हण आहे. स्वतःच्या हाताने स्वतःचे नुकसान करून घेणे किंवा स्वतःच्याच पैशाने स्वतःवर संकट ओढवून घेणे, हा मानवी चुकीचा परिपाक या म्हणीतून व्यक्त होतो.

"स्वतःचेच कष्टाचे पैसे (धन) दुसऱ्याला विश्वासाने किंवा दबावाखाली देणे आणि नंतर ते पैसे परत मिळवण्यासाठी किंवा त्या व्यवहारामुळे स्वतःवरच मानसिक, शारीरिक अथवा कायदेशीर संकट (मरण) ओढवून घेणे."

या म्हणीमध्ये दोन स्पष्ट भाग आहेत: 'देऊन धन' (आपली संपत्ती दुसऱ्याच्या हवाली करणे) आणि 'वेढून घेऊन मरण' (त्यानंतर उद्भवणाऱ्या संकटांनी स्वतःला चारी बाजूंनी कोंडीत पकडणे). आपण जेव्हा कोणाला पैसे देतो, तेव्हा ते सत्कृत्य किंवा मदत म्हणून असते; परंतु जर समोरील व्यक्ती लबाड निघाली, तर आपलेच पैसे आपल्याला परत मिळवण्यासाठी आयुष्यभराचा मनस्ताप सहन करावा लागतो.

समान अर्थाच्या इतर म्हणी

मराठीमध्ये याच परिस्थितीशी साधर्म्य दर्शवणाऱ्या इतरही काही म्हणी वापरल्या जातात:

'आपल्याच हाताने आपल्या पायावर धोंडा पाडून घेणे'

'पैसे देऊन मनस्ताप विकत घेणे'

एखाद्या मित्र किंवा नातेवाईकाला अडचण आहे म्हणून स्वतः जड अंत:करणाने मोठी रक्कम उसने देणे. नंतर ती व्यक्ती पैसे देण्यास टाळाटाळ करते, फोन उचलणे बंद करते आणि उलट आपल्यालाच धमकावू लागते. आपलेच पैसे मागताना वाद होऊन शेवटी पोलिसात किंवा न्यायालयात जाण्याची वेळ येते.

कमी कालावधीत दुप्पट पैसे मिळतील या आमिषाला बळी पडून आयुष्यभराची पुंजी एखाद्या बोगस कंपनीत गुंतवणे. नंतर ती कंपनी पळून गेल्यावर नैराश्यातून किंवा कर्जबाजारीपणातून जीव धोक्यात येणे.

दुसऱ्याच्या बँकेच्या कर्जासाठी स्वतःचे घर किंवा सही गहाण ठेवणे. मुख्य कर्जदाराने पैसे न भरल्यामुळे बँकेने स्वतःच्या घरावर जप्ती आणणे; ज्यामुळे कुटुंबावर रस्त्यावर येण्याची वेळ येते.

या म्हणीतून मिळणारा संदेश

ही म्हण आपल्याला आर्थिक व्यवहार करताना कमालीची सतर्कता आणि व्यावहारिक शहाणपणा बाळगण्याचा सल्ला देते.

अतिभावनिकतेचा त्याग: पैशांचे व्यवहार करताना नातेसंबंध किंवा अवाजवी विश्वास बाजूला ठेवून कायदेशीर बाजू भक्कम ठेवणे गरजेचे आहे.

मर्यादा ओळखणे: कोणालाही मदत करताना किंवा गुंतवणूक करताना ती स्वतःच्या क्षमतेपेक्षा जास्त नसावी, जेणेकरून नंतर पश्चाताप करण्याची वेळ येणार नाही.

थोडक्यात सांगायचे तर, अपात्र किंवा लबाड व्यक्तीला दिलेले धन हे शेवटी स्वतःसाठीच 'काळ' ठरते, हाच या म्हणीचा मुख्य गर्भितार्थ आहे.

दमडीची सोय, अन रुपयाची धूळधाण

अगदी लहान गोष्टीची किंवा किरकोळ पैशांची बचत करण्याचा अट्टाहास धरताना, दुसऱ्या बाजूला मात्र नकळतपणे खूप मोठे आर्थिक नुकसान करून बसणे.

"दमडीची सोय, अन रुपयाची धूळधाण" ही मराठीतील एक अतिशय प्रसिद्ध आणि मार्मिक म्हण आहे.

दमडी: हे जुन्या काळातील अत्यंत कमी मूल्याचे नाणे होते (अगदी काही पैसे). म्हणजेच 'किरकोळ किंवा क्षुल्लक गोष्ट'.

रुपया: हे मोठ्या मूल्याचे नाणे. म्हणजेच 'मोठी किंवा मौल्यवान गोष्ट'.

अगदी छोट्याशा फायद्यासाठी किंवा अगदी कमी पैसे वाचवण्यासाठी प्रचंड धडपड करायची, पण त्याच वेळी

दुसरीकडे खूप मोठे नुकसान होऊ द्यायचे किंवा मोठ्या प्रमाणावर पैशांची उधळपट्टी करायची. म्हणजेच "बारीक गोष्टींत कंजूषपणा आणि मोठ्या गोष्टींत निष्काळजीपणा करणे."

एखादी व्यक्ती भाजी घेताना २ रुपये वाचवण्यासाठी १० मिनिटे हुज्जत घालते, पण मॉलमध्ये गेल्यावर ब्रँडेड कपड्यांवर किंवा नको त्या वस्तूंवर हजारो रुपये विनाकारण उडवून येते.

ऑफिसमध्ये किरकोळ स्टेशनरी (पेन, पेन्सिल) वाचवण्यासाठी कडक नियम करणे, पण दुसरीकडे चुकीच्या नियोजनामुळे प्रकल्पात लाखो रुपयांचे नुकसान होऊ देणे.

इंग्रजीत याला समांतर म्हण:

"Penny wise, pound foolish."

थोडक्यात सांगायचे तर, हा माणसाच्या अविचारावर आणि चुकीच्या आर्थिक नियोजनावर केलेला एक अचूक कटाक्ष आहे.

दगड मारला तर स्वतःचेच हात भरणार

अत्यंत नीच, उथळ किंवा दुष्ट प्रवृत्तीच्या माणसाच्या नादाला लागल्यास किंवा त्याच्याशी वाद घातल्यास, स्वतःचीच नाचक्की आणि अब्रू खराब होते; म्हणूनच अशा लोकांपासून दूर राहणे शहाणपणाचे ठरते.

"दगड मारला तर स्वतःचेच हात भरणार" (किंवा काही भागांत "चिखलात दगड टाकला तर स्वतःवरच शिंतोडे उडणार") ही मराठीतील एक अतिशय व्यावहारिक आणि मोलाचा सल्ला देणारी म्हण आहे.

दगड मारणे/चिखलात दगड टाकणे: एखाद्या नीच, वाईट, किंवा मूर्ख माणसाशी विनाकारण वाद घालणे किंवा घाणेरड्या गोष्टीत पडणे.

हात भरणार/शिंतोडे उडणार: स्वतःचीच नाचक्की होणे किंवा स्वतःलाच मनस्ताप सहन करावा लागणे.

जर आपण एखाद्या अत्यंत वाईट, दुष्ट किंवा खालच्या पातळीवर जाऊन बोलणाऱ्या व्यक्तीशी वाद घालायला गेलो, तर त्याचा त्या व्यक्तीवर काहीच फरक पडत नाही; उलट आपल्याच इज्जतीचे धिंडवडे निघतात आणि आपल्यालाच अपमान सहन करावा लागतो.

रस्त्यावरून जाताना कुणीतरी मुद्दाम हुज्जत घालणारे भेटले आणि आपणही त्याला धडा शिकवायला गेलो, तर ती व्यक्ती जाहीरपणे शिवीगाळ करायला लागते. अशा वेळी लोक म्हणतात, "त्याच्या नादी लागू नकोस, दगड मारला तर स्वतःचेच हात भरणार."

आजकाल सोशल मीडियावर अनेक लोक विनाकारण ट्रोल करत असतात. अशा लोकांच्या कमेंट्सना उत्तर देऊन वाद वाढवला, तर आपलीच मानसिक शांतता बिघडते.

इंग्रजीत याला समांतर म्हण:

"Never wrestle with a pig. You both get dirty, but the pig likes it."

(डुकराशी कधीही कुस्ती खेळू नका. तुम्ही दोघेही घाण व्हाल, पण डुकराला त्यातच आनंद मिळतो.)

थोडक्यात सांगायचे तर, "मूर्खांशी आणि दुर्जनांशी वाद घालण्यापेक्षा तिथून शांतपणे निघून जाणे कधीही शहाणपणाचे ठरते."

दळण दळावे आपल्या हाता, नाही तर धूळ जाई पोता

आपले महत्त्वाचे काम नेहमी स्वतःच्या देखरेखीखाली किंवा स्वतःच करावे. इतरांवर संपूर्ण विसंबून राहिल्यास कामाचा दर्जा खराब होतो किंवा नुकसान होते.

"दळण दळावे आपल्या हाता, नाही तर धूळ जाई पोता" ही मराठीतील स्वावलंबनाचे आणि जागरूकतेचे महत्त्व सांगणारी अतिशय सुंदर ओवी किंवा म्हण आहे.

दळण आपल्या हाता दळणे: स्वतःचे महत्त्वाचे काम स्वतःच्या देखरेखीखाली किंवा स्वतःच करणे.

धूळ जाई पोता: कामात निष्काळजीपणा केल्यास किंवा दुसऱ्यावर विसंबून राहिल्यास पदरात फक्त कचरा (नुकसान) पडणे.

आपले महत्त्वाचे काम नेहमी स्वतःच करावे. जर आपण आपले काम संपूर्णपणे दुसऱ्यावर सोडून दिले, तर त्यात चुका होण्याची, फसवणूक होण्याची किंवा काम बिघडण्याची दाट शक्यता असते. म्हणजेच, "स्वतःच्या कामात स्वतः लक्ष घातल्याशिवाय ते नीट पूर्ण होत नाही."

जर एखाद्या शेतकऱ्याने किंवा दुकानदाराने सर्व काम गड्यांवर (नोकरांवर) सोडून दिले आणि स्वतः कधी लक्षच दिले नाही, तर व्यवसायात तोटा होणार हे नक्की.

विद्यार्थ्याने स्वतः अभ्यास न करता मित्राच्या वह्यांवर किंवा नोट्सवर अवलंबून राहणे म्हणजे परीक्षेच्या वेळी ऐन वेळेला फजिती करून घेणे.

या म्हणीशी मिळत्याजुळत्या इतर मराठी म्हणी:

"आपला हात जगन्नाथ."

"स्वतः मेल्याशिवाय स्वर्ग दिसत नाही."

दुसऱ्यावर आंधळा विश्वास ठेवून आपले नुकसान करून घेण्यापेक्षा, आपले 'दळण' आपणच दळलेले कधीही उत्तम!

दारात नाही सुतळी, अन चालली बिछान्याची घडी

स्वतःकडे साधी प्राथमिक साधनसामग्री किंवा ऐपत नसताना, खूप मोठ्या आणि अवास्तव गोष्टींचे बेत आखण्याची फुशारकी मारणे.

"दारात नाही सुतळी, अन चालली बिछान्याची घडी" (किंवा काही भागांत "घरात नाही सुतळी, अन चालली बिछान्याची घडी") ही मानवी स्वभावातील उथळपणा आणि खोट्या प्रतिष्ठेवर अचूक बोट ठेवणारी एक मजेशीर आणि बोधप्रद मराठी म्हण आहे.

दारात/घरात नाही सुतळी: अत्यंत साधी आणि प्राथमिक वस्तू (उदा. सुतळीचा तुकडा) देखील जवळ नसणे. म्हणजेच, अत्यंत गरिबी असणे किंवा कोणतीही पूर्वतयारी नसणे.

चालली बिछान्याची घडी: थेट मोठा बिछाना (गादी-अंथरूण) बांधून प्रवासाला निघण्याची किंवा मोठे काम करण्याची तयारी करणे.

मुख्य अर्थ: स्वतःजवळ अत्यंत साध्या, प्राथमिक गोष्टी किंवा साधनांची टंचाई असताना, कोणत्याही तयारीशिवाय किंवा लायकीशिवाय थेट मोठ्या गोष्टींच्या बाता मारणे किंवा अतिशय मोठी कामे करायला जाणे. म्हणजेच "पायरी नसताना अवाढव्य आव आणणे."

एखाद्या व्यक्तीच्या खिशात साधे बसचे भाडे नसणे, पण ती व्यक्ती मोठ्या हॉटेल्समध्ये पार्ट्या देण्याच्या किंवा महागड्या गाड्या खरेदी करण्याच्या गप्पा मारत असणे.

एखाद्याला कॉम्प्युटर चालू करायलाही येत नसताना, थेट मोठ्या सॉफ्टवेअर कंपनीचा प्रोजेक्ट सांभाळण्याचा आव आणणे.

या म्हणीशी मिळत्याजुळत्या इतर मराठी म्हणी:

"खिशात नाही आणा, अन मला बाजीराव म्हणा."

"घरात नाही दाणा, अन मला बाजीराव म्हणा."

आपली खरी परिस्थिती विसरून जो माणूस उगाचच बडेजाव किंवा मोठेपणा मिरवतो, त्याची फजिती उडवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

दाताखाली जीभ येणे

स्वतःच्याच माणसाकडून किंवा स्वतःच्याच चुकीमुळे स्वतःचे नुकसान होणे; अथवा काही वेळा अतिशय कठीण प्रसंगात सापडल्यामुळे गप्प बसावे लागणे.

"दाताखाली जीभ येणे" हा मराठीतील एक अतिशय प्रसिद्ध आणि रोजच्या व्यवहारात वापरला जाणारा वाक्प्रचार आहे.

शारीरिक क्रिया: जेवताना किंवा बोलताना अचानक स्वतःचीच जीभ दाताखाली दबली की तीव्र वेदना होते आणि आपण एकदम गप्प होतो.

लाक्षणिक अर्थ: एखाद्या प्रसंगात स्वतःच्याच चुकीमुळे किंवा अविचाराने स्वतःचेच नुकसान करून घेणे, किंवा एखादी चूक नडल्यामुळे अतिशय अडचणीत येणे, गोत्यात येणे किंवा काहीही न बोलता गप्प बसावे लागणे.

चुकीमुळे कोंडी होणे: जेव्हा आपण कोणाशी तरी वाद घालत असतो किंवा स्वतःला खूप शहाणे समजत असतो, पण ऐन वेळी आपलीच एखादी जुनी चूक किंवा खोटेपणा समोर येतो; अशा वेळी समोरच्याला उत्तर देणे कठीण होते. या स्थितीला म्हणतात— *'दाताखाली जीभ येणे'*.

लाचारी पत्करावी लागणे: कधीकधी एखाद्या व्यक्तीचा स्वभाव खूप ताठ असतो, पण स्वतःच्या गरजेपोटी किंवा चुकीमुळे त्याच व्यक्तीसमोर मान झुकवावी लागते, तेव्हाही हा वाक्प्रचार वापरतात.

"नेहमी इतरांना प्रामाणिकपणाचे डोस पाजणाऱ्या मुख्यमंत्र्यांचा स्वतःचाच घोटाळा बाहेर आल्यामुळे, विरोधकांच्या प्रश्नांवर त्यांची दाताखाली जीभ आली."

"दुसऱ्यांवर टीका करताना जरा जपून बोलावे, नाहीतर कधी स्वतःचीच जीभ दाताखाली येईल हे सांगता येत नाही."

स्वतःच्याच कृत्यामुळे बोलती बंद होणे किंवा अडकणे म्हणजे दाताखाली जीभ येणे.

दिवसाची गढी आणि रात्रीची मढी

परिस्थितीचे अस्थिरत्व दाखवणारी म्हण. जो माणूस किंवा जी जागा दिवसा अत्यंत वैभवात आणि डामडौलात असते, तीच रात्री अत्यंत ओसाड किंवा दयनीय अवस्थेत पाहायला मिळणे.

"दिवसाची गढी आणि रात्रीची मढी" ही मराठीतील एका विशिष्ट भौगोलिक, ऐतिहासिक किंवा सामाजिक परिस्थितीवर भाष्य करणारी एक अतिशय जुनी आणि सूचक म्हण आहे.

दिवसाची गढी: 'गढी' म्हणजे छोटा किल्ला, वैभव, किंवा गजबजलेले, सुरक्षित ठिकाण. दिवसाच्या प्रकाशात जे ठिकाण अत्यंत देखणे, जिवंत आणि सुरक्षित वाटते.

रात्रीची मढी: 'मढी' किंवा 'मढं' म्हणजे स्मशान किंवा प्रेत कळालेले, ओसाड, भीतीदायक ठिकाण. रात्रीच्या अंधारात त्याच ठिकाणी भयानक शांतता, भीती आणि असुरक्षितता जाणवते.

एखादी जागा, गाव किंवा परिस्थिती अशी असणे जी "दिवसा अत्यंत सुरक्षित आणि गजबजलेली वाटते, पण रात्र होताच कमालीची ओसाड, असुरक्षित किंवा भीतीदायक बनते." माणसाच्या दुटप्पी किंवा बदलत्या स्वभावाच्या बाबतीतही हा वाक्प्रचार कधीकधी वापरला जातो—जो दिवसा प्रतिष्ठित (गढीसारखा) वागतो आणि रात्रीच्या अंधारात चुकीची कामे (मढीसारखी) करतो.

ऐतिहासिक व व्यावहारिक संदर्भ:

पूर्वीच्या काळातील गावे/किल्ले: जुन्या काळात अनेक गावे किंवा गढ्यांवर दिवसा सैन्याचा आणि लोकांचा कडक पहारा असायचा, त्यामुळे तिथे सुरक्षितता वाटे. परंतु, रात्रीच्या वेळी तिथे अंधार आणि दरोडेखोरांची इतकी भीती असायची की तेच ठिकाण स्मशानासारखे शांत आणि भयानक वाटायचे.

आजच्या काळातील संदर्भ: शहरांमधील काही व्यापारी भाग (उदा. मुंबई-पुण्यातील काही बाजारपेठा) दिवसा कोट्यवधींच्या उलाढालीने आणि गर्दीने 'गढी'सारखे गजबजलेले असतात, पण रात्री नऊ-दहानंतर तिथे सामसूम होते आणि अगदी 'मढी'सारखी शांतता पसरते.

समानार्थी किंवा जवळची म्हण:

"दिवसा राजा, रात्री कुत्रा" (रात्रीच्या वेळी परिस्थिती किंवा सुरक्षा व्यवस्था पूर्णपणे कोलमडणे).

थोडक्यात सांगायचे तर, वेळेनुसार आणि परिस्थितीनुसार एखाद्या गोष्टीचे रूप पूर्णपणे बदलून जाणे, हे दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

दुबळ्याची गाय आणि गल्लीची माय

गरीब, सरळ आणि असहाय माणसाला समाजातील प्रत्येक जण दबावात ठेवण्याचा किंवा त्याचा गैरफायदा घेण्याचा प्रयत्न करतो; कारण त्याचा प्रतिकार करण्याचा अधिकार क्षीण असतो.

"दुबळ्याची गाय आणि गल्लीची माय" (काही भागांत "गरीबाची गाय आणि गल्लीची माय") ही समाजमनाचा आणि

मानवी स्वभावाचा एक क्रूर पण अत्यंत सत्य पैलू उलगडून दाखवणारी मराठीतील एक जुनी म्हण आहे.

दुबळ्याची (गरीबाची) गाय: गरीब किंवा हतबल माणसाच्या गायीला कोणीही हसडते, मारते किंवा तिचे दूध काढून घेते, कारण तिचा मालक प्रतिकार करू शकत नाही.

गल्लीची माय: गल्लीतील अशी एखादी असहाय्य, गरीब किंवा विधवा स्त्री जिचा सांभाळ करणारे किंवा तिच्या पाठीशी उभे राहणारे कोणी नसते.

जो माणूस समाजात आर्थिकदृष्ट्या किंवा सामाजिकदृष्ट्या अशक्त, गरीब आणि अनाथ असतो, त्याला प्रत्येक जण त्रास देतो, त्याचा गैरफायदा घेतो आणि त्याच्यावर आपला अधिकार गाजवण्याचा प्रयत्न करतो. अशा हतबल व्यक्तीवर गल्लीतील लहान-मोठा प्रत्येक जण हुकूमत चालवतो.

ऑफिसमध्ये जो कर्मचारी अत्यंत साधा, गरीब आणि शांत असतो, त्यालाच सीनियरपासून ज्युनियरपर्यंत सगळे जण अंगावरची कामे टाकतात आणि चुका झाल्या की त्यालाच धारेवर धरतात.

समाजात ज्या कुटुंबाच्या मागे उभे राहायला कोणतीही मोठी शक्ती किंवा राजकीय वरदहस्त नसतो, त्यांच्या हक्काच्या

जागेवर किंवा गोष्टींवर आजूबाजूचे लोक सहज अतिक्रमण करतात.

या म्हणीशी मिळत्याजुळत्या इतर मराठी म्हणी:

”गरीबाचे मढं आणि सोन्याचं कढं" (गरीबाच्या दु:खापेक्षा लोकांना पैशाची किंमत जास्त असते).

"अशक्ताची बायको, सर्वांची भावजय" (दुबळ्या माणसाच्या हक्काच्या गोष्टीवरही सर्व जण आपला हक्क सांगू पाहतात).

जगात जो दुबळा किंवा कमजोर असतो, त्याला कोणीही मान देत नाही, उलट प्रत्येक जण त्याला आपल्या पायाखाली दाबण्याचा प्रयत्न करतो, हे या म्हणीतून अधोरेखित होते.

दाराशी आला पाहुणा, तो कधीही न म्हणावा उणा

आपल्या घरी आश्रयाला किंवा भेटीला आलेल्या अतिथीचा, पाहुण्याचा नेहमी योग्य तो आदरसत्कार करावा; त्याला विन्मुख किंवा उपाशी परत पाठवू नये, ही भारतीय संस्कृतीची शिकवण यात आहे.

"दाराशी आला पाहुणा, तो कधीही न म्हणावा उणा" हे मराठी संस्कृतीतील अतिशय पवित्र आणि उदात्त विचार मांडणारे एक सुवचन किंवा म्हण आहे. आपल्याकडे असलेल्या "अतिथी देवो

भव" (पाहुणा हा देवासारखा असतो) या परंपरेचा हा मराठी अनुवादच आहे.

दाराशी आला पाहुणा: आपल्या घरी आलेली कोणतीही व्यक्ती (मग ती ओळखीची असो, अनोळखी असो, नातेवाईक असो वा एखादा गरजू असो).

उणा न म्हणावा: त्याला कधीही कमी लेखू नये, त्याचा अपमान करू नये, किंवा त्याला आपल्या घरातून रिकाम्या हाती वा उपाशी पोटी परत पाठवू नये.

आपल्या दारात आलेल्या पाहुण्याचा नेहमी आदर-सत्कार करावा. आपली परिस्थिती कशीही असो, आपल्या क्षमतेनुसार त्याला अन्न, पाणी किंवा आश्रय देऊन त्याचे स्वागत करावे. पाहुण्याला "नाही" म्हणणे किंवा त्याला कमी लेखणे हे गृहस्थाश्रमाच्या धर्माला धरून नाही.

जुन्या काळात प्रवासाची साधने नव्हती, त्यामुळे लोक पायी प्रवास करायचे. अशा वेळी वाटेत लागणाऱ्या कोणत्याही घरात आश्रय मागितला जात असे. त्या काळी घराची दारे पाहुण्यांसाठी नेहमी उघडी असत.

आपल्या घरी आलेल्या व्यक्तीशी आपण कसे वागतो, यावरून आपल्या कुटुंबाच्या संस्कृतीची आणि मनाच्या मोठेपणाची

ओळख होते. श्रीमंती नसली तरी चालेल, पण मनाचा श्रीमंत माणूस पाहुण्याला कधीही 'उणा' म्हणत नाही.

या विचाराशी मिळत्याजुळत्या इतर ओळी:

"अतिथी देवो भव ।"

"आला पाहुणा घरा, तोचि देव जाणा खरा ।"

थोडक्यात काय तर, दारात आलेल्या पाहुण्याला अन्न-पाणी देऊन तृप्त करणे आणि त्याचा योग्य सन्मान राखणे, हे प्रत्येक सुसंस्कृत माणसाचे आद्य कर्तव्य आहे, हाच संदेश ही म्हण देते.

दगडाला देवपण यायला छिन्नीचे घाव सोसावे लागतात

आयुष्यात मोठे कर्तृत्व गाजवण्यासाठी, उच्च स्थान मिळवण्यासाठी किंवा समाजात आदरणीय होण्यासाठी आधी प्रचंड कष्ट, कष्टप्रद अनुभव आणि संकटं सहन करावी लागतात.

"दगडाला देवपण यायला छिन्नीचे घाव सोसावे लागतात" हे मराठीतील एक अत्यंत विचारप्रवर्तक, प्रेरणादायी आणि जीवनोपयोगी सुवचन आहे. माणसाच्या जडणघडणीत आणि यशाच्या मार्गात 'कष्टाचे' काय महत्त्व असते, हे या ओळीतून अतिशय सुंदर रीतीने समजवले आहे.

दगडाला देवपण येणे: एका साध्या, रस्त्यावर पडलेल्या दगडाचे रूपांतर मंदिरात पूजल्या जाणाऱ्या पवित्र आणि देखण्या मूर्तीमध्ये होणे. (लाक्षणिक अर्थ: एका साध्या माणसाने कष्टाच्या जोरावर समाजात मोठे स्थान, यश किंवा आदर मिळवणे).

छिन्नीचे घाव सोसणे: मूर्तिकार जेव्हा दगडावर छिन्नी आणि हातोड्याने सतत प्रहार करतो, तेव्हाच त्या दगडाला आकार येतो. म्हणजेच, अतोनात दु:ख, कष्ट, त्याग आणि कठीण प्रसंगांना तोंड देणे.

जोपर्यंत माणूस आपल्या आयुष्यात येणारी संकटे, अपयश, कष्ट आणि कठोर परिश्रम धीराने सहन करत नाही, तोपर्यंत त्याला आयुष्यात मोठेपण, यश किंवा कीर्ती लाभत नाही. "उच्च ध्येय गाठण्यासाठी आधी कठीण परीक्षा द्यावीच लागते."

एका विद्यार्थ्याला जर आयुष्यात मोठा अधिकारी, डॉक्टर किंवा शास्त्रज्ञ व्हायचे असेल, तर त्याला खेळणे, फिरणे आणि झोप बाजूला ठेवून रात्रीचा दिवस करावा लागतो. हा अभ्यासाचा आणि शिस्तीचा त्रास म्हणजेच 'छिन्नीचे घाव' असतात, ज्यातून पुढे त्याचे उज्ज्वल भविष्य घडते.

कोणतीही व्यक्ती जन्मताच महान नसते. छत्रपती शिवाजी महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर किंवा एपीजे अब्दुल कलाम यांच्यासारख्या थोर विभूतींनी आपल्या आयुष्यात प्रचंड संघर्ष

आणि संकटांचे घाव सोसले, म्हणूनच आज संपूर्ण जग त्यांना देवासारखे पूजते.

हे सुवचन आपल्याला शिकवते की, आयुष्यात जेव्हा संकटं येतात, तेव्हा खचून न जाता "माझी जडणघडण होत आहे" या विचाराने त्यांचा सामना केला पाहिजे.

इंग्रजीत याला समांतर विचार:

"No pain, no gain." किंवा

"Gold must be tried by fire before it can be purified."

जो दगड छिन्नीचे घाव सोसायला घाबरतो, तो आयुष्यभर पायरीचा दगड बनून राहतो; पण जो ते घाव धैर्याने सोसतो, तोच गर्भगृहात देव म्हणून पूजला जातो. आपल्या आयुष्याचेही अगदी तसेच आहे.

दैव अनुकूल तर वाळूचेही कण होतील सोने

जर माणसाचे नशीब पूर्णपणे अनुकूल असेल आणि त्याला योग्य वेळेची साथ मिळाली, तर त्याचे अत्यंत साधे आणि सामान्य प्रयत्नही कमालीचे यशस्वी ठरतात आणि त्याला अफाट वैभव मिळते.

"दैव अनुकूल तर वाळूचेही कण होतील सोने" (किंवा काही भागांत "दैव देते आणि कर्म नेते" याच्या अगदी उलट अर्थाने) ही मानवी जीवनातील 'भाग्या'चे किंवा 'नशिबा'चे महत्त्व अधोरेखित करणारी एक प्रसिद्ध मराठी म्हण आहे.

दैव अनुकूल असणे: नशीब किंवा भाग्य पूर्णपणे आपल्या बाजूने असणे, ग्रहमान चांगले असणे.

वाळूचे कण सोने होणे: अत्यंत कवडीमोल, निरुपयोगी किंवा साध्या गोष्टींमधूनही अफाट संपत्ती, यश किंवा अद्भूत लाभ मिळणे.

जेव्हा एखाद्या माणसाचे नशीब बलवत्तर असते किंवा त्याला नशिबाची पूर्ण साथ मिळते, तेव्हा त्याने अगदी साध्या किंवा टाकाऊ गोष्टीत हात घातला तरी त्याचे रूपांतर मोठ्या फायद्यात होते. अगदी कमी प्रयत्नांत किंवा अनपेक्षितपणे त्याला प्रचंड यश आणि वैभव प्राप्त होते.

एखाद्या व्यापाऱ्याने किंवा उद्योजकाने अगदी मंदीच्या काळात किंवा सर्वसामान्य वाटणाऱ्या व्यवसायात गुंतवणूक करावी आणि अचानक बाजारात अशी परिस्थिती निर्माण व्हावी की त्याला त्यातून करोडोंचा नफा व्हावा. अशा वेळी लोक म्हणतात, ”त्याचे दैव अनुकूल आहे, त्याने वाळू उपसली तरी त्याचे सोने होते."

एखाद्या व्यक्तीने सहज म्हणून घेतलेले लॉटरीचे तिकीट किंवा शेअर्समध्ये गुंतवलेले थोडेसे पैसे तिला एका रात्रीत श्रीमंत करून जातात.

या म्हणीशी मिळत्याजुळत्या इतर मराठी म्हणी:

"दैव आले द्यायला आणि पदर नाही घ्यायला" (याच्या उलट परिस्थिती - जेव्हा नशीब अनुकूल असते पण माणूस स्वतः चुकी करतो).

"नशिबाचे दोन हात" (प्रयत्नांपेक्षा नशिबाचा वरदहस्त मोठा असणे).

ही म्हण भाग्याचे महत्त्व सांगत असली, तरी व्यावहारिक जीवनात "दैव" हे कष्टाला (कर्माला) अनुकूल होते असे मानले जाते. म्हणजेच, प्रामाणिक कष्टाला जेव्हा नशिबाची साथ मिळते, तेव्हाच वाळूचे कण सोने होण्याचा चमत्कार घडतो.

दगडाची छाती करणे

अत्यंत कठीण, दुःखद किंवा भयंकर प्रसंगाला सामोरे जाण्यासाठी स्वतःचे मन अतिशय खंबीर आणि कठोर करणे.

"दगडाची छाती करणे" हा मराठीतील एक अतिशय सशक्त आणि वारंवार वापरला जाणारा वाक्प्रचार आहे. हा प्रामुख्याने

माणसाच्या मानसिक धैर्याशी आणि खंबीरपणाशी संबंधित आहे.

दगडाची छाती: दगड हा कठीण, न तुटणारा आणि कोणत्याही घावाने सहजासहजी न डगमगणारा असतो. छाती हे धैर्याचे प्रतीक मानले जाते.

लाक्षणिक अर्थ: अत्यंत कठीण, दुःखाच्या किंवा भयंकर संकटाच्या प्रसंगी स्वतःचे मन अतिशय घट्ट करणे, क्रूर किंवा कठोर प्रसंगाला सामोरे जाण्यासाठी अतोनात धैर्य गोळा करणे.

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीवर आभाळ कोसळते (खूप मोठे दुःख होते), तेव्हा रडत न बसता किंवा खचून न जाता परिस्थितीचा सामना करण्यासाठी मन कठोर करावे लागते, त्याला 'दगडाची छाती करणे' म्हणतात.

"एकुलत्या एक तरुण मुलाच्या निधनाचे वृत्त ऐकूनही, वृद्ध आईने आपल्या कुटुंबाला सावरण्यासाठी दगडाची छाती केली."

"सीमेवर शत्रूशी लढताना आणि छातीवर गोळ्या झेलताना आपल्या सैनिकांना दगडाची छाती करून उभे राहावे लागते."

"अनेक वर्षांपासून सांभाळलेला इमानी कुत्रा पिसाळल्यामुळे, त्याला विष देण्याचा कठोर निर्णय घेताना मालकाने दगडाची छाती केली होती."

समानार्थी किंवा जवळचे वाक्प्रचार:

हृदय वज्रासारखे करणे.

मन घट्ट करणे.

थोडक्यात काय तर, जेव्हा परिस्थिती अत्यंत बिकट असते आणि मऊ किंवा हळवे पडून चालत नाही, तेव्हा मनातील सर्व भावना बाजूला सारून वज्रासारखे खंबीर होणे म्हणजे 'दगडाची छाती करणे' होय.

दळायला बसली आणि सूप विसरली

एखादे महत्त्वाचे काम करायला सुरुवात करणे, परंतु त्या कामासाठी लागणारे मुख्य साधन किंवा आवश्यक गोष्टच ऐनवेळी विसरून जाणे (अस्ताव्यस्तपणाचे लक्षण).

"दळायला बसली आणि सूप विसरली" (किंवा काही भागांत "दळायला बसली आणि सुपटं विसरली") ही मानवी स्वभावातील विसरभोळेपणा आणि अव्यवस्थितपणावर अचूक बोट ठेवणारी एक मिश्कील मराठी म्हण आहे.

दळायला बसणे: जुन्या काळात घराघरांमध्ये रात्री किंवा पहाटे जाते घेऊन धान्य दळायला बसण्याची पद्धत होती. हे रोजचे एक मोठे आणि महत्त्वाचे काम असायचे.

सूप विसरणे: 'सूप' हे दळण्यापूर्वी धान्य पाखडण्यासाठी, साफ करण्यासाठी किंवा दळलेले पीठ नीट भरून ठेवण्यासाठी लागणारे अत्यंत प्राथमिक आणि महत्त्वाचे साधन आहे.

एखादे मोठे किंवा महत्त्वाचे काम करायला सुरुवात करणे, पण त्या कामासाठी लागणारी अत्यंत मूलभूत, महत्त्वाची आणि प्राथमिक वस्तूच विसरून जाणे. म्हणजेच "मुख्य कामाची पूर्वतयारी न करताच कामाला लागणे आणि ऐन वेळी फजिती करून घेणे."

एखादा विद्यार्थी परीक्षेला जातो, पण परीक्षा केंद्रावर पोहोचल्यावर त्याच्या लक्षात येते की तो मुख्य वस्तू, म्हणजेच 'हॉल तिकीट' किंवा 'पेन' घरीच विसरला आहे.

संपूर्ण कुटुंबासह मोठ्या प्रवासाला निघणे आणि रेल्वे स्टेशनवर पोहोचल्यावर घराच्या चाव्या किंवा प्रवासाची तिकिटेच घरी विसरल्याचे आठवणे.

खीर करायला घेणे आणि ऐन वेळी घरात साखरच नाही हे लक्षात येणे.

या म्हणीशी मिळत्याजुळत्या इतर मराठी म्हणी:

"लढाईला गेला आणि तलवार घरी विसरला."

"लग्न करायला निघाले आणि अक्षता विसरले."

कोणत्याही कामाला सुरुवात करण्यापूर्वी लागणाऱ्या साधनांची योग्य नियोजनबद्ध तयारी नसली की माणसाची कशी तारांबळ उडते, हे सांगण्यासाठी ही मजेशीर म्हण वापरली जाते.

दाराशी आला नारायण, त्याला द्यावे दान

आपल्या घरी अचानक आलेल्या गरजू किंवा सात्त्विक माणसाला रिकाम्या हाताने परत न पाठवता, यथाशक्ती मदत किंवा दान करून त्याचा आदर करावा.

"दाराशी आला नारायण, त्याला द्यावे दान" ही आपल्याकडे पूर्वापार चालत आलेली, अत्यंत पवित्र आणि उदात्त संस्कार सांगणारी एक सुंदर मराठी म्हण आहे.

नारायण: 'नारायण' म्हणजे साक्षात विष्णू किंवा देव.

दाराशी येणे: आपल्या दारात भिक्षेकरी, याचक, अतिथी (पाहुणा) किंवा एखादी गरजू व्यक्ती येणे.

दान देणे: आपल्या क्षमतेनुसार त्याला अन्न, पाणी, कपडे किंवा पैशांची मदत करणे.

आपल्या दारात भिकारी किंवा याचक म्हणून आलेली व्यक्ती ही साक्षात देवाचे रूप (नारायण) असू शकते, या भावनेने तिचा आदर करावा आणि तिची झोळी कधीही रिकामी ठेवू नये.

माणसाने दारात आलेल्या गरजवंताला 'नाही' न म्हणता सढळ हाताने दान करावे.

भारतीय संस्कृतीत अशी श्रद्धा आहे की, देव कधी कोणत्या रूपात आपल्या परीक्षेला येईल हे सांगता येत नाही. (उदा. पुराणातील अनेक कथांमध्ये देव साधूचे रूप घेऊन राजांची किंवा भक्तांची परीक्षा घ्यायला दारात येत असत). त्यामुळे दारातील याचकाला देव मानून दान दिले जाते.

दान केल्याने माणसाचा संकुचितपणा दूर होतो आणि समाजात परोपकाराची भावना वाढीस लागते, हा यामागील मुख्य उद्देश आहे.

मिळत्याजुळत्या इतर ओळी:

"दाराशी आला पाहुणा, तो कधीही न म्हणावा उणा ।"

"जे का रंजले गांजले, त्यासी म्हणे जो आपुले, तोचि साधू ओळखावा, देव तेथेचि जाणावा ।"

थोडक्यात काय तर, दारात आलेल्या कोणत्याही गरजूला विन्मुख न परतवता, आपल्या ऐपतीप्रमाणे त्याला मदत करून तृप्त करणे हाच खरा मनुष्यधर्म आहे, ही शिकवण ही म्हण देते.

दारात पडली खाट, आणि गाव चालला पाट

घरात अत्यंत गरिबी किंवा दयनीय अवस्था असणे, परंतु संपूर्ण

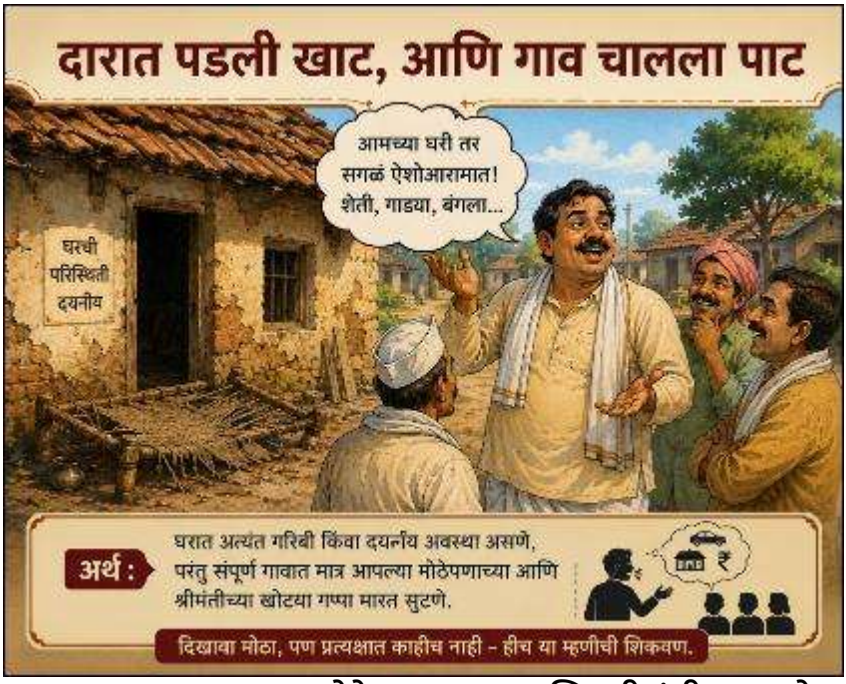

गावात मात्र आपल्या मोठेपणाच्या आणि श्रीमंतीच्या खोट्या गप्पा मारत सुटणे.

"दारात पडली खाट, आणि गाव चालला पाट" ही ग्रामीण भागातील जीवनपद्धती आणि मानवी स्वभावातील उथळपणावर भाष्य करणारी एक अतिशय चपखल आणि मजेशीर मराठी म्हण आहे.

दारात खाट पडणे: घरात किंवा दारात एखादी अगदी साधी, किरकोळ घटना घडणे किंवा एखादी अगदी सामान्य वस्तू आणली जाणे.

गाव चालला पाट: 'पाट' म्हणजे जुन्या काळातील पंगत किंवा जेवणाचा मोठा बेत (किंवा काही संदर्भांत मोठी चर्चा/तमाशा). संपूर्ण गावाने त्या छोट्याशा गोष्टीचा अवाजवी बडेजाव करणे किंवा त्याभोवती जमा होणे.

अत्यंत क्षुल्लक किंवा साध्या गोष्टीला अवाजवी महत्त्व देऊन संपूर्ण गावाने किंवा समाजाने त्यावर अफाट चर्चा करणे, गर्दी करणे किंवा त्याचा मोठा गाजावाजा करणे. म्हणजेच "राईचा पर्वत करणे" किंवा "साध्या गोष्टीचा अथांग बडेजाव मिरवणे."

आजकाल सोशल मीडियावर एखादी अगदी साधी, कौटुंबिक किंवा बिनमहत्त्वाची गोष्ट घडते (उदा. कोणाची तरी किरकोळ भांडणे किंवा साधे गाणे), पण संपूर्ण इंटरनेट जगतात त्यावर लाखो लोक चर्चा आणि वाद घालत बसतात. हा आधुनिक काळातील 'गाव चालला पाट' प्रकार आहे.

गावात एखाद्याच्या दारात साधी नवीन दुचाकी किंवा पाहुणा आला, तरी संपूर्ण गल्लीत त्याचीच उलटसुलट चर्चा सुरू होते आणि लोक कामाधंद्याकडे दुर्लक्ष करून तिथेच रेंगाळतात.

या म्हणीशी मिळत्याजुळत्या इतर मराठी म्हणी:

"राईचा पर्वत करणे."

"सुंठीवाचून खोकला जाणे" या अर्थाच्या अगदी उलट—
"किरकोळ कारणासाठी मोठा गाजावाजा करणे."

मूळ मुद्यात किंवा गोष्टीत काहीही दम नसताना, लोकांनी विनाकारण एकत्र येऊन त्यावर वेळ वाया घालवणे किंवा त्या गोष्टीला अवास्तव मोठे रूप देणे, या प्रवृत्तीवर ही म्हण अचूक प्रहार करते.

दैव हसले, पण कर्म रुसले

नशिबाने अत्यंत अनुकूल परिस्थिती आणि श्रीमंतीची संधी निर्माण केली असली, तरी स्वतःच्या चुकीच्या कृत्यांमुळे किंवा आळसामुळे ती संधी हातची निघून जाणे.

"दैव हसले, पण कर्म रुसले" ही माणसाच्या नशिबाची साथ आणि त्याचे स्वतःचे वागणे यातील विरोधाभास दाखवणारी एक अत्यंत खोल अर्थाची आणि विचार करायला लावणारी मराठी म्हण आहे.

दैव हसले: नशीब किंवा भाग्य पूर्णपणे अनुकूल असणे. एखाद्या व्यक्तीला अनपेक्षितपणे खूप मोठी संधी, वैभव, संपत्ती किंवा यश मिळणे. (जणू नशिबाने त्याच्यावर कृपा केली आहे).

कर्म रुसले: माणसाचे स्वतःचे कृत्य, विचार किंवा वागणे चुकीचे असणे. मिळालेल्या संधीचा योग्य वापर न करता आळस, अहंकार किंवा चुकीच्या निर्णयांनी ती संधी वाया घालवणे.

जेव्हा एखाद्या माणसाचे नशीब त्याला खूप मोठी संधी किंवा यश देते, पण त्याच्या स्वतःच्या दुर्बुद्धीमुळे, आळसामुळे किंवा वाईट कृत्यांमुळे तो ती सुवर्णसंधी गमावून बसतो. म्हणजेच, देवाने भरभरून दिले तरी स्वतःच्या कर्माने ते पदरात पाडून घेता न येणे.

एखाद्या तरुणाला नशिबाने किंवा ओळखीने खूप मोठ्या कंपनीत उच्च पदाची नोकरी मिळते (दैव हसले). पण, तिथे गेल्यावर तो नीट काम करत नाही, आळस करतो किंवा वरिष्ठांशी उद्धटपणे वागतो आणि नोकरी गमावतो (कर्म रुसले).

एखाद्या अतिशय गरीब माणसाला अचानक कोट्यवधी रुपयांची लॉटरी लागते किंवा पूर्वजांची संपत्ती मिळते. पण, आर्थिक नियोजन न करता तो ती संपत्ती जुगार, व्यसने किंवा नको तिथे उडवून पुन्हा कंगाल होतो.

या म्हणीशी मिळत्याजुळत्या किंवा संदर्भातील इतर म्हणी:

"दैव आले द्यायला आणि पदर नाही घ्यायला."

"दैव देते आणि कर्म नेते."

, केवळ नशीब चांगले असून चालत नाही, तर त्या नशिबाने दिलेल्या संधीचे सोने करण्यासाठी आपले 'कर्म' (प्रयत्न आणि स्वभाव) देखील तितकेच प्रामाणिक आणि चांगले असावे लागते. जर कर्मच रुसले, तर दैव हसूनही उपयोग शून्य ठरतो!

दिवसाच्या उजेडात दिवा लावणे

जिथे अजिबात गरज नाही, तिथे अफाट संपत्ती, पैसा किंवा साधनांचा अपव्यय करून मूर्खपणाचे प्रदर्शन करणे.

"दिवसाच्या उजेडात दिवा लावणे" हा मराठीतील एक अतिशय उपरोधिक आणि चपखल वाक्प्रचार आहे. निसर्गाने आधीच भरपूर प्रकाश दिलेला असताना तिथे आणखी कृत्रिम प्रकाश देण्याचा मूर्खपणा करणे, या संकल्पनेतून हा वाक्प्रचार तयार झाला आहे.

भौतिक क्रिया: सूर्याचा प्रखर प्रकाश असताना घरात किंवा रस्त्यावर विजेचा दिवा किंवा पणती लावून ठेवणे, ज्याची अजिबात गरज नसते.

एखादी गोष्ट आधीच अत्यंत स्पष्ट, सिद्ध किंवा सर्वांना माहित असताना, ती पुन्हा सिद्ध करण्याचा विनाकारण प्रयत्न करणे; किंवा जिथे गरज नाही तिथे अवाजवी शहाणपण/साधने वापरून वेळ आणि पैशांचा अपव्यय करणे.

समजा एखादा नामांकित आणि जगप्रसिद्ध डॉक्टर आहे. कोणीतरी उठून त्याच्याच क्लिनिकमध्ये जाऊन त्याला "वैद्यकीय क्षेत्रात कसे काम करावे" याचे मोफत सल्ले देऊ लागला, तर त्याला म्हणतात—'दिवसाच्या उजेडात दिवा लावणे'.

एखाद्या श्रीमंत व्यक्तीकडे आधीच अफाट संपत्ती आणि नोकरचाकर आहेत, आणि तरीही कोणीतरी त्याला आणखी साध्या वस्तू मोफत आणून देऊन स्वतःचा मोठेपणा मिरवू पाहत असेल, तर तोही हाच प्रकार ठरतो.

एखादा घोटाळा संपूर्ण जगासमोर उघड झाला आहे आणि त्यावर कोर्टानेही शिक्कामोर्तब केले आहे. तरीही एखादा माणूस त्याचे पुरावे गोळा करत हिंडत असेल, तर त्याचा प्रयत्न व्यर्थ ठरतो.

इंग्रजीत याला समांतर वाक्प्रचार:

"To hold a candle to the sun."

(सूर्यासमोर मेणबत्ती धरून उभे राहणे.)

अत्यंत स्पष्ट आणि स्वयंसिद्ध गोष्टीवर उगाचच प्रकाश टाकण्याचा निरर्थक प्रयत्न करणे किंवा अनावश्यक शहाणपण मिरवणे म्हणजे दिवसाच्या उजेडात दिवा लावणे होय.

दुबळ्याची बायको, अख्ख्या गावाची वहिनी

गरीब, दुर्बळ किंवा असहाय माणसाच्या मालकीच्या गोष्टीवर किंवा त्याच्या हक्कावर समाजातील सर्वच लोक सहजपणे आपला अधिकार चालवण्याचा प्रयत्न करतात.

"दुबळ्याची बायको, अख्ख्या गावाची वहिनी" ही मराठीतील एक अत्यंत परिचित आणि अर्थपूर्ण म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, जो माणूस स्वतः कमजोर, गरीब किंवा असहाय्य असतो, त्याच्यावर किंवा त्याच्याशी संबंधित गोष्टींवर सर्वजण आपला अधिकार गाजवण्याचा प्रयत्न करतात.

समाजात मोठ्या भावाच्या पत्नीला (वहिनीला) मान दिला जातो, पण या म्हणीत 'अख्ख्या गावाची वहिनी' याचा अर्थ आदराने नसून, हक्काने आणि सहजतेने कोणावरही हुकूम गाजवणे किंवा तिला गृहीत धरणे असा आहे. कारण तिचा पती (दुबळा) तिचे रक्षण करण्यास किंवा इतरांना जाब विचारण्यास असमर्थ असतो.

हा नियम फक्त व्यक्तीलाच नाही तर परिस्थितीलाही लागू होतो. एखादी व्यक्ती गरीब किंवा निरुपद्रवी असेल, तर आजूबाजूचे लोक तिचा गैरफायदा घेतात, तिच्यावर आपला हक्क गाजवतात किंवा तिच्या कामात विनाकारण ढवळाढवळ करतात.

"रमेश स्वभावाने खूप गरीब आणि शांत आहे, त्यामुळे ऑफिसमध्ये प्रत्येक जण आपापलं काम त्याच्यावर ढकलून मोकळा होतो. त्याची अवस्था अगदी 'दुबळ्याची बायको, अख्ख्या गावाची वहिनी' अशी झाली आहे."

थोडक्यात सांगायचे तर, "कमकुवत माणसाला किंवा त्याच्या गोष्टींना कोणीही मान देत नाही आणि प्रत्येक जण त्याला आपल्या सोयीनुसार वापरून घेतो" हे दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

दात कोरून नख भरत नाही

अत्यंत किरकोळ किंवा क्षुद्र गोष्टी गोळा करून कोणतीही मोठी गरज भागवता येत नाही; कामाचा आवाका मोठा असेल तर साधनही मोठेच लागते.

"दात कोरून नख भरत नाही" ही देखील मराठी भाषेतील अत्यंत मार्मिक आणि व्यावहारिक सत्य सांगणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, अतिशय क्षुल्लक, नाममात्र किंवा गरजेपेक्षा खूपच कमी गोष्टींमधून कोणतीही मोठी गरज पूर्ण होऊ शकत नाही.

दात कोरल्यानंतर त्यातून निघणारा कचरा किंवा अन्नाचा कण इतका सूक्ष्म असतो की, त्याने हाताचे एक नखसुद्धा पूर्ण भरू शकत नाही.

जेव्हा एखाद्या मोठ्या समस्येवर किंवा मोठ्या गरजेवर अत्यंत अल्प प्रमाणात उपाय केला जातो, तेव्हा त्याचा काहीच उपयोग होत नाही. खूप मोठ्या खर्चाच्या किंवा कामाच्या ठिकाणी अगदीच किरकोळ मदत करणे म्हणजे 'दात कोरून नख भरण्यासारखे' आहे.

"महागाईच्या काळात घरखर्च चालवण्यासाठी महिन्याला किमान २० हजार रुपयांची गरज आहे, तिथे मला फक्त ५०० रुपयांची वाढ मिळाली. या एवढ्याशा पैशांनी काय होणार? दात कोरून काही नख भरत नाही!"

थोडक्यात सांगायचे तर, "जिथे मोठ्या प्रमाणावर साधनांची किंवा मदतीची आवश्यकता असते, तिथे अत्यंत नाममात्र गोष्टीने काहीही साध्य होत नाही" हे स्पष्ट करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

दाराआडून मारणे, आणि शूर म्हणून मिरवणे

समोरून लढण्याची किंवा वाद घालण्याची हिंमत नसताना, पाठीमागून लपून वार करायचा आणि समाजात मात्र आपण खूप मोठे पराक्रमी असल्याचा आव आणायचा.

"दाराआडून मारणे, आणि शूर म्हणून मिरवणे" हे मानवी स्वभावातील दांभिकतेवर आणि भ्याडपणावर अचूक बोट ठेवणारे एक अत्यंत मार्मिक विधान आहे.

भ्याडपणाचे वर्तन: 'दाराआडून मारणे' म्हणजे समोर येऊन लढण्याचे धाडस नसणे. शत्रूचा किंवा प्रतिस्पर्ध्याचा सामना प्रत्यक्ष न करता, लपून-छपून किंवा कपटाने मागून वार करणे, हा निव्वळ भ्याडपणा आहे.

खोटा मोठेपणा: इतका मोठा कपटपटू किंवा भ्याडपणा करूनही, जगासमोर येताना मात्र स्वतःला खूप मोठे वीर,

पराक्रमी किंवा नीतिमान भासवणे, यालाच 'शूर म्हणून मिरवणे' म्हणतात.

आजच्या समाजात हे विधान विविध क्षेत्रांत लागू पडते:

राजकारणात किंवा व्यावसायिक जगतात अनेकदा समोर गोड बोलून पाठीमागून कारस्थाने केली जातात आणि नंतर आपणच कसे स्वच्छ आणि आदर्श आहोत, असा आव आणला जातो.

सोशल मीडियाच्या काळात स्वतःची खरी ओळख लपवून (फेक आयडीवरून) इतरांवर चिखलफेक करायची आणि स्वतःला समाजसुधारक किंवा शूर समजायचे, हा या प्रवृत्तीचा आधुनिक चेहरा आहे.

भारतीय युद्धशास्त्रात आणि संस्कृतीत 'समुख लढणे' हाच खरा शूरत्वाचा आणि क्षात्रधर्माचा लक्षण मानला गेला आहे.

याउलट, कपटाने आणि लपून केलेल्या कृत्याला कधीही शौर्याची मान्यता मिळत नाही. जो दाराआडून वार करतो, तो केवळ 'कपटपटू' असू शकतो, 'शूर' कधीच नाही.

हे विधान अशा व्यक्तींवर घणाघाती टीका करते, ज्यांच्या कृतीत पराकोटीचा भ्याडपणा असतो, पण त्यांच्या बोलण्यात आणि वावरण्यात मात्र खोट्या स्वाभिमानाचा आणि शौर्याचा आव

असतो. कथनी आणि करणीमधील हाच मोठा विरोधाभास या ओळीतून अधोरेखित होतो.

दुधाची गोडी साखरेने वाढते

एखादी गोष्ट आधीच खूप उत्तम असणे, परंतु तिला जर योग्य सोबतीची किंवा चांगल्या गुणांची जोड मिळाली, तर तिचे मूल्य आणि सौंदर्य अधिकच खुलून दिसणे.

"दुधाची गोडी साखरेने वाढते" हे विधान वरवर पाहता एक नैसर्गिक सत्य असले, तरी मानवी जीवन, नातेसंबंध आणि संवादाच्या दृष्टीने याला एक अतिशय सुंदर वैचारिक आणि प्रतिकात्मक अर्थ आहे.

दूध हे स्वतःमध्ये पौष्टिक आणि चवदार असतेच, पण जेव्हा त्यात साखर मिसळली जाते, तेव्हा त्याची गोडी आणि चव अधिकच वाढते.

साखर दुधात अशा प्रकारे विरघळते की ती स्वतःचे अस्तित्व वेगळे दाखवत नाही, पण दुधाचे मूल्य आणि गोडवा वाढवून जाते. हेच खऱ्या गुणवत्तेचे लक्षण आहे.

संसारात किंवा मैत्रीत दोन व्यक्ती एकत्र येतात, तेव्हा त्यातील एकाचे गुण दुसऱ्याच्या सोबतीने अधिक खुलतात. एखादी

व्यक्ती उत्तम असेल (दुधासारखी), पण त्याला जर चांगल्या विचारांची किंवा समंजस साथीदाराची (साखरेसारखी) जोड मिळाली, तर ते नाते अधिक मधुर आणि दीर्घायुषी होते.

साखर जशी दुधात पूर्णपणे विरघळून जाते, तसेच नात्यामध्ये जेव्हा अहंकार विरघळतो, तेव्हाच नात्याची गोडी वाढते.

एखाद्या व्यक्तीकडे खूप ज्ञान किंवा अधिकार असू शकतो (ते दूध आहे), परंतु जर त्याच्या बोलण्यात नम्रता आणि गोडवा (साखर) नसेल, तर ते ज्ञान लोकांपर्यंत पोहोचत नाही. ज्ञान किंवा अधिकाराला जेव्हा मधाळ भाषेची जोड मिळते, तेव्हा त्याचा प्रभाव कैक पटीने वाढतो.

हे विधान आपल्याला शिकवते की, आपल्याकडे जे काही चांगले गुण आहेत, त्यांना अधिक समृद्ध करण्यासाठी आपण नेहमी चांगल्या विचारांचे, संस्कारांचे आणि सुसंगतीचे संस्कार करून घेतले पाहिजेत.

दूध हे उत्तमतेचे प्रतीक आहे, तर साखर ही त्या उत्तमतेला 'सर्वोत्तम' बनवणाऱ्या घटकाचे प्रतीक आहे. जेव्हा चांगल्या गोष्टीला अजून चांगल्या गोष्टीची जोड मिळते, तेव्हा त्यातून निर्माण होणारा आनंद आणि गोडवा अवर्णनीय असतो, हाच या विधानाचा मुख्य संदेश आहे.

दमडीची कोंबडी आणि टिटवीचा मसाला

मूळ वस्तू किंवा काम अत्यंत किरकोळ असणे, परंतु त्यासाठी केली जाणारी पूर्वतयारी, थाटमाट किंवा खर्च मात्र प्रचंड अवाजवी असणे.

"दमडीची कोंबडी आणि टिटवीचा मसाला" (किंवा काही भागांत 'दमडीची कोंबडी आणि रुपयाचा मसाला') ही मराठी भाषेतील एक अतिशय खुसखुशीत आणि उपरोधिक म्हण आहे. ही म्हण अवाजवी खर्च, अयोग्य नियोजन आणि असमतोलावर अचूक बोट ठेवते.

किरकोळ वस्तू, अफाट खर्च: 'दमडी' हे जुन्या काळातील अत्यंत कमी मूल्याचे नाणे होते. म्हणजेच कोंबडी अतिशय स्वस्त किंवा किरकोळ आहे, पण त्यासाठी वापरला जाणारा मसाला (इथे 'टिटवीचा मसाला' म्हणजे दुर्मिळ किंवा अवाजवी महागडी गोष्ट) मात्र मूळ कोंबडीपेक्षा कैक पटीने महाग आहे.

असमतोलाचे प्रतीक: मुख्य गोष्टीपेक्षा तिच्या देखभालीवर, सजावटीवर किंवा तयारीवरच जास्त खर्च करणे, या मूर्खपणाला ही म्हण लागू होते.

आजच्या दैनंदिन जीवनात ही म्हण अनेक ठिकाणी तंतोतंत लागू पडते:

अनेकदा लोक जुनी किंवा स्वस्त गाडी (उदा. ५,००० रुपयांची सायकल किंवा जुनी बाईक) विकत घेतात आणि तिच्या मॉडिफिकेशनवर किंवा फॅन्सी नंबर प्लेटवर १०,००० रुपये खर्च करतात.

एखाद्या छोट्याशा घरगुती कार्यक्रमासाठी किंवा साध्या व्यवसायासाठी मूळ भांडवलापेक्षा त्याच्या जाहिरातीवर आणि बडेजावावरच प्रचंड पैसा उडवणे.

एखाद्या छोट्याशा सरकारी कामासाठी किंवा दुरुस्तीसाठी (उदा. १०० रुपयांचा पाईप बदलण्यासाठी) हजारो रुपयांचा प्रवासभत्ता आणि कागदी घोडे नाचवणे.

ही म्हण आपल्याला 'आर्थिक शहाणपण' आणि 'औचित्य' शिकवते.

कोणत्याही गोष्टीचे नियोजन करताना मूळ वस्तूचे मूल्य आणि तिच्यासाठी लागणाऱ्या अवांतर गोष्टींचा खर्च यांचा ताळमेळ असणे गरजेचे आहे, अन्यथा थट्टेचा विषय व्हावा लागतो.

"मूर्ती लहान आणि कीर्ती महान" याच्या अगदी उलट हा प्रकार आहे. जेव्हा मुख्य कामापेक्षा किंवा वस्तू पेक्षा तिच्या डामडौलावर आणि इतर गोष्टींवरच जास्त वेळ, श्रम आणि पैसा

वाया घालवला जातो, तेव्हा या प्रवृत्तीची खिल्ली उडवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

दळण सांडून उकिरडा राखणे

मुख्य आणि मौल्यवान गोष्टीकडे दुर्लक्ष करून तिचे नुकसान होऊ देणे, आणि दुसऱ्या बाजूला मात्र अत्यंत निरुपयोगी किंवा क्षुद्र गोष्टीचे रक्षण करण्याचा मूर्खपणा करणे.

"दळण सांडून उकिरडा राखणे" ही मराठीतील अत्यंत मार्मिक आणि माणसाच्या विवेकबुद्धीतील दोषावर बोट ठेवणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे. ही म्हण 'महत्त्वाच्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करून निरुपयोगी किंवा टाकाऊ गोष्टींचे रक्षण करणे' या प्रवृत्तीवर उपरोधिक प्रहार करते.

दळण (मूल्यवान गोष्ट): दळण म्हणजे घरात खाण्यासाठी दळलेले अन्नधान्य (पीठ), जे अत्यंत कष्टाने कमवलेले आणि जगण्यासाठी आवश्यक असणारे जीवनोपयोगी साधन आहे.

उकिरडा (निरुपयोगी जागा): उकिरडा म्हणजे जिथे घराबाहेरील कचरा, घाण टाकली जाते ती निरुपयोगी जागा.

मूर्खपणाचे वर्तन: घरात आणायचे मुख्य दळण जमिनीवर सांडू द्यायचे (त्याची काळजी घ्यायची नाही), पण बाहेरच्या

कचऱ्याच्या ढिगाचे (उकिरड्याचे) मात्र अत्यंत जागरूकतेने रक्षण करायचे; हा केवळ शुद्ध मूर्खपणा आणि असमंजसपणा आहे.

आजच्या मानवी जीवनात आणि समाजात ही प्रवृत्ती अनेक ठिकाणी पाहायला मिळते:

स्वतःच्या मुलांच्या शिक्षणाकडे, आरोग्याकडे आणि संस्कारी संगोपनाकडे दुर्लक्ष करायचे आणि गल्लीतील किंवा बाहेरील लोकांच्या फालतू वादात, राजकारणात स्वतःचा वेळ आणि शक्ती खर्च करायची.

मुख्य व्यवसाय किंवा मोठ्या आर्थिक गुंतवणुकीकडे लक्ष न दिल्यामुळे तिथे मोठे नुकसान सोसायचे, पण दुसरीकडे भाजीपाल्याचे दोन रुपये वाचवण्यासाठी अर्धा तास वाद घालत बसायचे.

मुख्य आहाराकडे आणि रोजच्या व्यायामाकडे पूर्ण दुर्लक्ष करून शरीर आजारी पाडायचे, आणि नंतर रोग बरा करण्यासाठी महागड्या औषधांची आणि डॉक्टरांची राखण करत बसायचे.

आयुष्यातील महत्त्वाची वर्षे, ध्येय आणि करिअर (दळण) वाया घालवायचे आणि सोशल मीडियावरील नको त्या वादांमध्ये

किंवा निरर्थक चर्चांमध्ये (उकिरडा) आपली ऊर्जा खर्च करायची.

ही म्हण आपल्याला 'प्राधान्यक्रम' (Priority) ठरवण्याचे शहाणपण शिकवते.

आयुष्यात कोणती गोष्ट टिकवून धरली पाहिजे आणि कोणत्या गोष्टी सोडून दिल्या पाहिजेत, याचे भान असणे आवश्यक आहे. जे मूल्यवान आहे ते आधी जपा, जे टाकाऊ आहे त्याची चिंता सोडून द्या, हाच या म्हणीचा मुख्य गाभा आहे.

: "हत्ती गेला आणि शेपूट राहिले" किंवा "कष्टाच्या कमाईकडे दुर्लक्ष करून कचऱ्याची राखण करणे" म्हणजेच दळण सांडून उकिरडा राखणे. जेव्हा माणूस महत्त्वाचे सोडून क्षुल्लक गोष्टींच्या मागे लागतो, तेव्हा त्याची लायकी दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

दाखवण्यापुरता दात, आणि चावण्यापुरता सुळा

एखाद्या व्यक्तीचे बाह्य वर्तन अतिशय उपरोधिकपणे गोड किंवा निरुपद्रवी असणे, परंतु आतून मात्र ती अत्यंत कपटी आणि घातक प्रवृत्तीची असणे.

"दाखवण्यापुरता दात, आणि चावण्यापुरता सुळा" हे विधान मानवी स्वभावातील अत्यंत घातक दांभिकता, कपट आणि दुटप्पीपणावर (Double standards) प्रकाश पाडणारे आहे. ही म्हण साधारणपणे "हाती दाखवायचे दात आणि खायचे दात वेगळे असणे" या अर्थानेच वापरली जाते, पण यात तीव्रतेचा डोस थोडा जास्त आहे.

दाखवण्यापुरता दात (बाह्य रूप): समोरच्या माणसाला दाखवण्यासाठी किंवा जगाला भुलवण्यासाठी मुखावर असलेले हसू, गोड बोलणे आणि वरवरची सौम्यता म्हणजे 'दाखवण्यापुरता दात'. हे केवळ मुखवटा घालण्यासारखे आहे.

चावण्यापुरता सुळा (अंधारातील हिंस्त्रता): 'सुळा' (Tusk/Fang) हा हिंस्त्र प्राण्यांचा शिकार करण्याचा किंवा शत्रूला फाडण्याचा मुख्य अवयव असतो. जेव्हा खरी वेळ येते किंवा आपला स्वार्थ साधायचा असतो, तेव्हा मागून किंवा गुप्तपणे वार करून समोरच्याचे नुकसान करणे म्हणजे 'सुळा चालवणे'.

आजच्या काळात या प्रवृत्तीची अनेक उदाहरणे अवतीभवती पाहायला मिळतात:

समाजात किंवा कामाच्या ठिकाणी काही व्यक्ती अशा असतात ज्या समोर इतक्या गोड बोलतात की त्यांच्यासारखा हितचिंतक कोणी नाही असे वाटते. परंतु, पाठीमागे त्या तुमची कोंडी करण्याची, तुमच्या विरोधात कान भरणे किंवा तुमचे करिअर उद्ध्वस्त करण्याची एकही संधी सोडत नाहीत.

निवडणुकीच्या काळात जनतेला दाखवण्यासाठी लोककल्याण, विकास आणि आश्वसनांचे 'दात' दाखवले जातात. परंतु, सत्ता हातात आल्यावर सर्वसामान्य जनतेचे शोषण करण्यासाठी महागाई, भ्रष्टाचार आणि सत्तेचा 'सुळा' बाहेर काढला जातो.

बाजारात अनेक आकर्षक स्कीम्स किंवा जाहिराती (दाखवण्याचे दात) दिल्या जातात, पण त्यामागील छुपे नियम आणि अटी (हिडन चार्जेस) ग्राहकाला आर्थिक भुर्दंड (सुळा) देऊन जातात.

हे विधान आपल्याला 'सावधगिरी' बाळगण्याचा इशारा देते. माणसाच्या केवळ बाह्य वर्तनावर, गोड बोलण्यावर किंवा वरवरच्या साधेपणावर विश्वास ठेवू नका; कारण त्या साध्या चेहऱ्यामागे एखादा हिंस्त्र हेतू लपलेला असू शकतो.

संवादातील पारदर्शकता आणि प्रामाणिकपणाचे महत्त्व हे विधान अप्रत्यक्षपणे अधोरेखित करते.

हे विधान अशा कपटी प्रवृत्तीवर प्रहार करते, ज्यांची 'कथनी आणि करणी' पूर्णपणे वेगळी असते. समोर मधाळ गोडवा आणि मनात विषारी कटकारस्थान बाळगणाऱ्या दुटप्पी माणसांची ओळख करून देण्यासाठी ही चपखल ओळ वापरली जाते.

दगडापेक्षा माती मऊ

दोन कठीण किंवा वाईट पर्यायांपैकी एकाची निवड करावी लागताना, जो पर्याय तुलनेने थोडा कमी त्रासदायक किंवा सुसह्य वाटतो, त्याचा स्वीकार करणे.

"दगडापेक्षा माती मऊ" ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि मानवी स्वभावाचे, परिस्थितीचे वास्तव मांडणारी म्हण आहे. जेव्हा एखाद्या अतिशय क्रूर, कडक किंवा असह्य गोष्टीपेक्षा दुसरी एखादी गोष्ट थोडी सुसह्य, मऊ किंवा बरी असते, तेव्हा तिची तुलना करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

दगड (कठोरतेचे प्रतीक): दगड हा अत्यंत कठीण, न वाकणारा आणि आघात करणारा असतो. तो तीव्र संकटाचे किंवा अत्यंत कठोर मनाच्या व्यक्तीचे प्रतीक आहे.

माती (मृदुतेचे प्रतीक): माती ही दगडाच्या तुलनेत मऊ, लवचिक आणि सुसह्य असते.

तुलनात्मक दिलासा: संकट किंवा जाच पूर्णपणे संपलेला नसतो, परंतु आधीच्या अत्यंत वाईट अनुभवापेक्षा आलेला नवीन अनुभव हा थोडा सुसह्य वाटतो. 'दोन्ही वाईट गोष्टींपैकी कमी वाईट गोष्ट निवडणे' म्हणजे दगडापेक्षा माती मऊ वाटणे.

दैनंदिन जीवनात ही म्हण अनेक प्रसंगांत चपखल बसते:

एखाद्या कार्यालयात पूर्वीचा मॅनेजर अत्यंत कडक, उद्धट आणि कर्मचाऱ्यांना छळणारा (दगडासारखा) असेल, आणि त्याच्या बदलीनंतर आलेला नवीन मॅनेजरही कडकच असेल, पण तो थोडे ऐकून घेणारा असेल, तर कर्मचारी म्हणतात—"काहीही म्हणा, आधीच्या माणसापेक्षा हा नवीन माणूस बरा आहे, दगडापेक्षा माती मऊ!"

एखाद्या माणसावर एकापाठोपाठ एक संकटे येत असतील, आणि पहिल्या मोठ्या आर्थिक नुकसानीनंतर दुसरे छोटे संकट आले, तर तो विचार करतो की, "असो, आधीच्या मोठ्या धक्क्यापेक्षा हा धक्का सुसह्य आहे."

कधीकधी अतिशय हट्टी किंवा रागीट माणसाशी संवाद साधण्यापेक्षा, त्याच्या घरातील दुसऱ्या एखाद्या थोड्या समंजस

व्यक्तीशी बोलून काम करून घेणे सोपे जाते, तिथेही हाच न्याय लागू होतो.

ही म्हण माणसाला परिस्थितीशी जुळवून घेण्याची (Adaptability) आणि सकारात्मक राहण्याची दृष्टी देते.

संपूर्ण जग किंवा संपूर्ण परिस्थिती आदर्श असू शकत नाही, अशा वेळी जे सर्वात जास्त त्रासदायक आहे, त्यापेक्षा थोडे कमी त्रासदायक स्वीकारून पुढे जाणे हाच व्यावहारिक शहाणपणा ठरतो.

ही म्हण कोणत्याही संपूर्ण चांगल्या गोष्टीचे कौतुक करत नाही, तर 'दोन वाईट पर्यायांपैकी जो कमी त्रासदायक आहे, तो निवडणे किती सुखावह असते' हे अधोरेखित करते. तीव्र त्रासापेक्षा सौम्य त्रासही कधीकधी माणसाला सुखावून जातो, हाच या म्हणीचा मानवी पैलू आहे.

दैव पाठीशी, तर संकट ओठीशी

जोपर्यंत नशीब किंवा ईश्वरी कृपा अनुकूल असते, तोपर्यंत कितीही भयानक संकट अगदी जवळ आले तरी ते स्पर्श न करता निघून जाते; म्हणजेच माणसाचा बालंटातून बचाव होतो.

"दैव पाठीशी, तर संकट ओठीशी" हे विधान मानवी जीवनातील नियती, नशीब आणि संकटांमधील संबंध अतिशय मार्मिकपणे स्पष्ट करते. जेव्हा नशीब किंवा ईश्वरी कृपा तुमच्या पाठीशी भक्कमपणे उभी असते, तेव्हा समोर आलेले कितीही मोठे संकट अगदी स्पर्श करून निघून जाते, तुमचे काहीही नुकसान करू शकत नाही, हाच या विधानाचा मुख्य अर्थ आहे.

दैव पाठीशी (संरक्षक कवच): 'दैव' म्हणजे नशीब, नशिबाची साथ किंवा ईश्वराचा आशीर्वाद. जेव्हा हे दैव तुमच्या पाठीशी असते, तेव्हा ते एका अदृश्य संरक्षक कवचासारखे काम करते.

संकट ओठीशी (केवळ स्पर्श): 'ओठ' हा शरीराचा बाह्य भाग आहे. संकट अगदी तोंडाशी किंवा ओठाशी येते—म्हणजेच ते अत्यंत जवळ पोहोचते, असे वाटते की आता सर्व संपले—परंतु केवळ स्पर्श करून ते बाजूला निघून जाते, ते शरीरात (किंवा आयुष्यात) खोलवर जखम करू शकत नाही.

आपल्या दैनंदिन जीवनात अशा अनेक घटना घडतात, जिथे ही म्हण तंतोतंत लागू पडते:

एखाद्या भीषण वाहन अपघातात गाडीचा पार चक्काचूर होतो, पण आतील व्यक्तीला साधी चराचरीही येत नाही. अशा वेळी लोक म्हणतात, "काळ आला होता, पण वेळ आली नव्हती; दैव पाठीशी होते म्हणून संकट ओठाशी येऊन टळले."

व्यवसायात किंवा वैयक्तिक आयुष्यात माणूस जेव्हा एखाद्या मोठ्या आर्थिक किंवा सामाजिक संकटात अडकणार असतो आणि अचानक कुठूनतरी अनपेक्षित मदत मिळते आणि तो संकटातून सुखरूप बाहेर पडतो.

एखादा माणूस गंभीर आजाराने मृत्यूच्या दारातून पाठीमागे फिरतो, तेव्हाही या दैवाच्या अगाध शक्तीची प्रचिती येते.

हे विधान माणसाला अत्यंत कठीण परिस्थितीत धैर्य आणि सकारात्मकता टिकवून ठेवण्याची प्रेरणा देते.

जरी संकट डोक्यावर घोंगावत असले, तरी जर आपले कर्म चांगले असेल आणि नशिबाची साथ असेल, तर त्यातून मार्ग निघेलच हा विश्वास यातून मिळतो.

"देव तारी त्याला कोण मारी" या न्यायाने चालणारे हे विधान आहे. संकट कितीही मोठे आणि अगदी जवळ आलेले असले, तरी दैव अनुकूल असेल तर ते संकट हानी न पोहोचवता परत फिरते. संकट केवळ ओठाला स्पर्श करून निघून जाते, पण घास घेऊ शकत नाही, हाच या म्हणीचा सुंदर आशय आहे.

दाराची कडी घट्ट, आणि भिंतीला भगदाड

घराच्या किंवा एखाद्या व्यवस्थेच्या मुख्य दरवाजाला कडक सुरक्षा लावायची, पण मागच्या बाजूने मात्र मोठी गळती किंवा चोरीचा मार्ग मोकळा ठेवायचा (अव्यवस्था दाखवणारी म्हण).

"दाराची कडी घट्ट, आणि भिंतीला भगदाड" ही मराठीतील अत्यंत चपखल आणि माणसाच्या चुकीच्या व्यवस्थापनावर (Poor management) आणि वरवरच्या दिखाऊपणावर बोट ठेवणारी एक उत्कृष्ट म्हण आहे.

जेव्हा एखादा माणूस छोट्या किंवा वरवरच्या गोष्टींच्या सुरक्षेसाठी अतोनात कष्ट घेतो, पण मुख्य आणि मोठ्या धोक्याकडे मात्र त्याचे पूर्ण दुर्लक्ष होते, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

दाराची कडी घट्ट (वरवरची सुरक्षा): घराचे मुख्य दार सुरक्षित ठेवण्यासाठी त्याला महागडे कुलूप लावणे, कडी घट्ट करणे हे सामान्यतः गरजेचे असते. हे कष्टाचे आणि सावधगिरीचे प्रतीक आहे.

भिंतीला भगदाड (मुख्य त्रुटी): पण जर त्याच घराच्या मागच्या किंवा बाजूच्या भिंतीला चोरांनी मोठे भगदाड (छिद्र) पाडले

असेल, तर पुढच्या दाराच्या घट्ट कडीला काहीही अर्थ उरत नाही. चोर त्या भगदाडातून सहज आत येऊ शकतात.

मूर्खपणाचे नियोजन: मुख्य धोक्याचा मार्ग उघडा ठेवून, केवळ दर्शनी भागाच्या सुरक्षेचा बडेजाव करणे हा निव्वळ वेडेपणा आहे.

आजच्या आधुनिक जीवनात ही म्हण अनेक क्षेत्रांत तंतोतंत लागू पडते:

एखाद्या कंपनीने आपल्या वेबसाईटच्या मुख्य लॉगिन पेजला प्रचंड कडक पासवर्ड आणि सुरक्षा (कडी घट्ट) ठेवायची, पण त्यांच्या डेटाबेसचा मागचा सर्व्हर मात्र कोणताही पासवर्ड नसता उघडा ठेवायचा (भिंतीला भगदाड), ज्यामुळे डेटा सहज लीक होतो.

रोज सकाळी उठून अगदी नियम पाळून सप्लिमेंट्स किंवा महागडी औषधे घ्यायची (वरवरची काळजी), आणि दुसरीकडे दिवसभर सतत जंक फूड खाऊन, व्यसने करून शरीराची पार वाट लावायची.

घरात वीज, पाणी किंवा किरकोळ भाजीपाल्याचे दोन-पाच रुपये वाचवण्यासाठी प्रचंड कटकट करायची, आणि दुसरीकडे

नको त्या लॉटरी, शेअर्स किंवा फसव्या स्कीम्समध्ये लाखो रुपये डोळे झाकून गमावून बसायचे.

देशात किंवा संस्थेत साध्या कर्मचाऱ्यांच्या लेट-मार्कवर किंवा छोट्या चुकांवर कडक कारवाईचे नियम असणे, पण वरच्या पातळीवर करोडोंचे घोटाळे करणारे मात्र सहज सुटून जाणे, हा देखील याच प्रवृत्तीचा भाग आहे.

ही म्हण आपल्याला 'समग्र दृष्टिकोन' (Holistic Approach) आणि 'खऱ्या त्रुटी ओळखण्याचे शहाणपण' शिकवते.

संकट किंवा उणिवा कुठे आहेत, हे मुळाशी जाऊन शोधले पाहिजे. केवळ वरवरची मलमपट्टी करून किंवा तोंडदेखली सुरक्षा करून मूळ प्रश्न सुटत नाही, उलट नुकसान अधिक मोठे होते.

"पुढून कुलूप आणि मागून दार उघडे" अशा स्वरूपाचा हा प्रकार आहे. मुख्य समस्येकडे कानाडोळा करून केवळ क्षुल्लक गोष्टींमध्ये शहाणपण मिरवणाऱ्या प्रवृत्तीवर हल्ला करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

दात ओठ खाऊन गप्प बसणे

मनात प्रचंड राग, चीड किंवा संताप निर्माण झालेला असतानाही, परिस्थितीची अगतिकता किंवा स्वतःची दुर्बलता यामुळे तो राग दाबून शांत राहावे लागणे.

"दात ओठ खाऊन गप्प बसणे" हा मराठी भाषेतील एक अत्यंत प्रभावी आणि मानवी भावनांची तीव्रता दर्शवणारा वाक्प्रचार आहे. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीला प्रचंड राग, संताप किंवा चीड आलेली असते, परंतु परिस्थितीचा विचार करून, आदरापोटी किंवा असहायतेमुळे तो राग व्यक्त न करता मनातल्या मनात दाबून ठेवावा लागतो, तेव्हा हा वाक्प्रचार वापरला जातो.

तीव्र संताप: 'दात ओठ खाणे' ही माणसाची अशी शारीरिक प्रतिक्रिया आहे, जी तीव्र रागाच्या भरात नकळतपणे होते. माणूस जेव्हा अत्यंत संतापलेला असतो, तेव्हा त्याचे जबडे घट्ट होतात आणि तो रागाने स्वतःचेच ओठ किंवा दात चावतो.

विवशता किंवा संयम: या वाक्प्रचारात 'गप्प बसणे' हा भाग अत्यंत महत्त्वाचा आहे. याचा अर्थ असा की, व्यक्तीकडे समोरच्याला उत्तर देण्याची किंवा कृत्य करण्याची क्षमता असू शकते, पण काही अपरिहार्य कारणांमुळे ती स्वतःवर प्रचंड संयम ठेवते आणि शांत राहते.

दैनंदिन जीवनात अनेक प्रसंगांत ही अवस्था पाहायला मिळते:

कार्यालयात वरिष्ठ अधिकारी (बॉस) अनेकदा विनाकारण किंवा चुकीच्या पद्धतीने कर्मचाऱ्याला ओरडतात. अशा वेळी नोकरी जाण्याच्या भीतीने किंवा शिस्तीचा भाग म्हणून कर्मचारी मनातल्या मनात 'दात ओठ खाऊन गप्प बसतो'.

घरात अनेकदा वडीलधाऱ्या व्यक्तींच्या चुकीच्या बोलण्यावर किंवा मतावर तरुण पिढीला तीव्र आक्षेप असतो. परंतु, त्यांचा मान राखण्यासाठी किंवा घरातील शांतता भंग होऊ नये म्हणून तरुण मुले 'दात ओठ खाऊन गप्प बसणे' पसंत करतात.

एखाद्या बलवान किंवा अन्यायी व्यक्तीसमोर जेव्हा सामान्य माणूस हतबल होतो, तेव्हा प्रतिकार करता येत नसल्यामुळे तो केवळ आतल्या आत संताप व्यक्त करत शांत राहतो.

हा वाक्प्रचार एका बाजूने माणसाचा संयम आणि परिपक्वता दाखवतो, तर दुसऱ्या बाजूने माणसाची अगतिकता देखील स्पष्ट करतो.

मनात दाबलेला हा राग कधीकधी माणसाला आतून अस्वस्थ करतो, तर कधीकधी योग्य वेळेची वाट पाहण्याची ताकदही देतो.

हा वाक्प्रचार 'अगतिकतेतून जन्माला आलेल्या संयमाचे' प्रतीक आहे. "राग मनातल्या मनात जिरवणे आणि बाहेर मात्र शांत राहणे" म्हणजेच दात ओठ खाऊन गप्प बसणे. तीव्र असंतोष असूनही परिस्थितीला शरण जावे लागणाऱ्या मानसिकतेचे हे हुबेहूब वर्णन आहे.

दिवसाची चाकरी आणि रात्रीची भाकरी

अत्यंत प्रामाणिक, कष्टकरी आणि स्वाभिमानी माणसाचे जीवन. दिवसभर अपार कष्ट करायचे आणि रात्री शांतपणे आपल्या हक्काच्या कमाईवर समाधानाने जगणे.

"दिवसाची चाकरी आणि रात्रीची भाकरी" हे मानवी जीवनातील, विशेषतः कष्टकरी आणि श्रमिकांच्या आयुष्यातील अत्यंत प्रामाणिक, साधे आणि स्वाभिमानी वास्तव मांडणारे एक सुंदर विधान आहे.

हे विधान 'दिवसभर प्रामाणिकपणे कष्ट करणे आणि रात्री शांततेने, समाधानाने आपल्या घामाची भाकर खाणे' या चक्राचे अत्यंत वास्तववादी वर्णन करते. दिवसाची चाकरी (कठोर परिश्रम): दिवस उजाडल्यापासून ते मावळेपर्यंत स्वतःला कामात झोकून देणे, प्रामाणिकपणे श्रम करणे म्हणजे 'दिवसाची चाकरी'. यामध्ये कुठलाही आळस नसतो, केवळ कर्तव्याची आणि पोटाची ओढ असते.

रात्रीची भाकरी (स्वाभिमानी उदरनिर्वाह): दिवसभराच्या कष्टाचे फळ म्हणून रात्री जे अन्न मिळते, ती 'भाकरी' केवळ भूक भागवत नाही, तर ती आत्मसन्मानाचे प्रतीक असते. कोणापुढेही हात न पसरता, स्वतःच्या घामातून मिळवलेले ते अन्न असते.

हे विधान श्रमाचे मूल्य आणि त्यातून मिळणाऱ्या समाधानाचा थेट संदेश देते:

शेतकरी, मजूर, नोकरदार किंवा रोजंदारीवर काम करणारे लोक याच सूत्रावर जगतात. त्यांच्या आयुष्यात कोणतीही मोठी स्वप्ने किंवा अवाजवी हाव नसते. "रोज कष्ट करणे आणि रोज पोट भरणे" हाच त्यांचा सरळ आणि प्रामाणिक दिनक्रम असतो.

दिवसभर प्रामाणिकपणे कष्ट केल्यामुळे अशा व्यक्तींना रात्री अत्यंत सुखाची आणि शांततेची झोप लागते. तिथे कोणत्याही प्रकारची चिंता, मानसिक ताण किंवा अपराधीपणाची भावना नसते.

हे विधान आपल्याला परावलंबित्व सोडून स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याची शिकवण देते. फुकटचे किंवा चुकीच्या मार्गाने मिळवलेल्या सुखापेक्षा, कष्टाने मिळवलेली सुकी भाकरही अधिक चवदार आणि पवित्र असते, हा विचार यात आहे.

आयुष्यात फार मोठी संपत्ती नसली, तरी जर तुमच्याकडे काम (चाकरी) आणि अन्न (भाकरी) असेल, तर तुमचे जीवन परिपूर्ण आहे, हाच यातील समाधानाचा सूर आहे.

हे विधान एका सामान्य कष्टकऱ्याच्या स्वाभिमानी, कष्टाळू आणि समाधानी जीवनप्रवासाचे थेट दर्शन घडवते. कोणत्याही

प्रकारचा बडेजाव न माजवता, "श्रम आणि अन्न" या दोन मूलभूत गोष्टींभोवती फिरणारे हे एक आदर्श आणि निगर्वी जीवनसूत्र आहे.

दुधात मीठ कालवणे

अत्यंत चांगल्या, आनंदाच्या किंवा सुव्यवस्थित चाललेल्या कामात ऐनवेळी काहीतरी विघ्न आणून किंवा विनाकारण कटकट करून संपूर्ण रसभंग करणे.

"दुधात मीठ कालवणे" (किंवा दुधात मीठ टाकणे) हा मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि रोजच्या व्यवहारात वापरला जाणारा एक प्रभावी वाक्प्रचार आहे. जेव्हा एखादी अतिशय चांगली, आनंदाची किंवा गोड चाललेली गोष्ट एखाद्या कृतीने किंवा विधानाने पूर्णपणे बिघडवली जाते, तेव्हा हा वाक्प्रचार वापरला जातो.

दूध (आनंद आणि शुद्धतेचे प्रतीक): दूध हे मधुर, पौष्टिक आणि मांगल्याचे प्रतीक मानले जाते. एखादा चालू असलेला शुभ प्रसंग, सुंदर नाते किंवा आनंदाचे वातावरण म्हणजे 'दूध'.

मीठ (विनाशक घटक): मीठ हे अन्नाला चव आणत असले, तरी ते जर दुधात पडले, तर दूध तात्काळ फाटते (नासते). ते दूध पिण्यायोग्य किंवा वापरण्यायोग्य राहत नाही.

गोडव्यात विष कालवणे: अत्यंत चांगल्या आणि सुसंवादी वातावरणात अचानक एखादी विघ्नसंतोषी कृती करून किंवा कडू शब्द बोलून तो संपूर्ण आनंदच नष्ट करणे म्हणजेच 'दुधात मीठ कालवणे'.

आपल्या अवतीभवती अशा अनेक घटना घडतात, जिथे हा वाक्प्रचार तंतोतंत लागू पडतो:

एखाद्या घरात लग्नाची किंवा वाढदिवसाची छान तयारी सुरू असते, सगळे आनंदी असतात. अशा वेळी एखादा नातेवाईक येतो आणि जुने वाद उकरून काढून किंवा टोमणा मारून सर्वांचा मूड खराब करतो. यालाच 'दुधात मीठ कालवणे' म्हणतात.

एखादी संस्था किंवा मित्रमंडळ समाजोपयोगी आणि उत्तम काम करत असते. सर्व काही सुरळीत सुरू असताना, एखादी व्यक्ती स्वतःच्या स्वार्थासाठी किंवा हेव्यादाव्यापोटी त्यात खोडा घालते आणि ते काम बंद पाडते.

चार मित्र एकत्र बसून जुन्या आठवणीत रमलेले असतात, वातावरण अगदी हलकेफुलके असते. अचानक एखादा मित्र अशी काही जुनी आणि कटू गोष्ट बोलतो की तिथली शांतता आणि आनंद एका झटक्यात संपून जातो.

हा वाक्प्रचार आपल्याला 'औचित्य' (Propriety) आणि 'वेळेचे भान' शिकवतो.

कुठे काय बोलावे, कधी शांत राहावे आणि इतरांच्या आनंदात विनाकारण विघ्न आणू नये, हाच संदेश यातून मिळतो. दुसऱ्याचा आनंद द्विगुणित करता आला नाही, तरी चालेल, पण तो आपल्या वर्तनाने नासवू नये, हा अतिशय मोलाचा विचार हा वाक्प्रचार देतो.

"रंगाचा बेरंग करणे" किंवा "आनंदावर विरजण घालणे" या अर्थानेच हा वाक्प्रचार चालतो. एखादी अत्यंत सुंदर आणि गोड परिस्थिती आपल्या मूर्खपणामुळे किंवा दुष्ट प्रवृत्तीमुळे कायमची खराब करणाऱ्या व्यक्तीच्या कृत्याला 'दुधात मीठ कालवणे' म्हणतात.

देऊन टाकावे दान, मग न उरावा अभिमान

एखाद्याला केलेली मदत किंवा दिलेले दान हे अत्यंत निरपेक्ष भावनेने असावे. दान दिल्यानंतर मी खूप मोठा उपकार केला, असा अहंकारी तोरा समाजात मिरवू नये.

"देऊन टाकावे दान, मग न उरावा अभिमान" हे विधान भारतीय संस्कृतीतील 'दानशूरता' आणि 'अध्यात्म' यांमधील अत्यंत उच्च आणि शुद्ध विचारांचे प्रतीक आहे.

जेव्हा एखादी व्यक्ती कोणालातरी मदत करते किंवा दान देते, तेव्हा त्या दानाचे श्रेय घेण्याची, प्रसिद्धीची किंवा मनात अहंकार बाळगण्याची प्रवृत्ती नसावी; तर ते दान पूर्णपणे निस्वार्थी भावनेने दिले पाहिजे, हाच या ओळीचा मुख्य गाभा आहे.

या सुंदर विधानाचा सविस्तर अर्थ आणि त्याचे नैतिक पैलू खालील मुद्द्यांच्या आधारे समजून घेता येतील:

अहंकाराचा त्याग: दान दिल्यानंतर जर मनात "हे मी दिले आहे" किंवा "माझ्यामुळे समोरील व्यक्तीचे भले झाले" असा विचार येत असेल, तर ते दान नसून तो केवळ एक 'व्यवहार' किंवा 'अहंकाराचे प्रदर्शन' ठरते.

खरे दान: जेव्हा उजव्या हाताने दिलेले दान डाव्या हातालाही कळत नाही, त्यालाच खरे किंवा सात्त्विक दान म्हटले जाते. दान

दिल्यानंतर त्या कृत्याचा विसर पडणे, हाच सर्वश्रेष्ठ मनाचा गुण आहे.

आजच्या आधुनिक जगात या विचाराची नितांत गरज आहे:

आजकाल कोणालातरी छोटीशी मदत करतानाही फोटो काढणे, तो सोशल मीडियावर पोस्ट करणे आणि स्वतःची पाठ थोपटून घेणे, अशी एक फॅशन झाली आहे. हे विधान अशा वरवरच्या आणि प्रसिद्धीलोलुप दातृत्वावर थेट प्रहार करते.

आपण समाजाचे काहीतरी देणे लागतो, या भावनेतून जेव्हा मदत केली जाते, तेव्हा त्यात उपकाराची भाषा नसते, तर केवळ कृतज्ञता असते.

संत कबीर, संत तुकाराम आणि इतर थोर संतांनी नेहमीच 'अहंशून्यता' (Egolessness) या मूल्याचा पुरस्कार केला आहे.

"देणाऱ्याने देत जावे, घेणाऱ्याने घेत जावे; घेता घेता एक दिवस, देणाऱ्याचे हात घ्यावे" या विधानाप्रमाणे, देणाऱ्याच्या हातातील दानापेक्षा त्याच्या मनातील नम्रता अधिक महत्त्वाची असते. आपण केवळ देवाच्या कृपेचे माध्यम आहोत, ही भावना असणे म्हणजे अभिमान न उरणे होय.

हे विधान आपल्याला 'निःस्पृहता' शिकवते. दान अशी गोष्ट आहे जी माणसाला नम्र बनवते, अहंकारी नाही. जर दान

देऊनही मनात अभिमान उरत असेल, तर ते दानाचे पुण्य किंवा महत्त्व तिथेच संपून जाते. त्यामुळे, जे काही द्यायचे ते मुक्त हस्ताने आणि निगर्वी मनाने देऊन टाकावे, हाच या ओळीचा अतिशय मोलाचा संदेश आहे.

दमडीचं तेल आणलं, सासूबाईंचं न्हाणं झालं, मामंजींची दाढी झाली... उरलेलं तेल झाकून ठेवलं, तर त्यात लांडगा पोहून गेला

अतिशय कंजूष प्रवृत्तीच्या माणसावर मारलेला हा एक चपखल

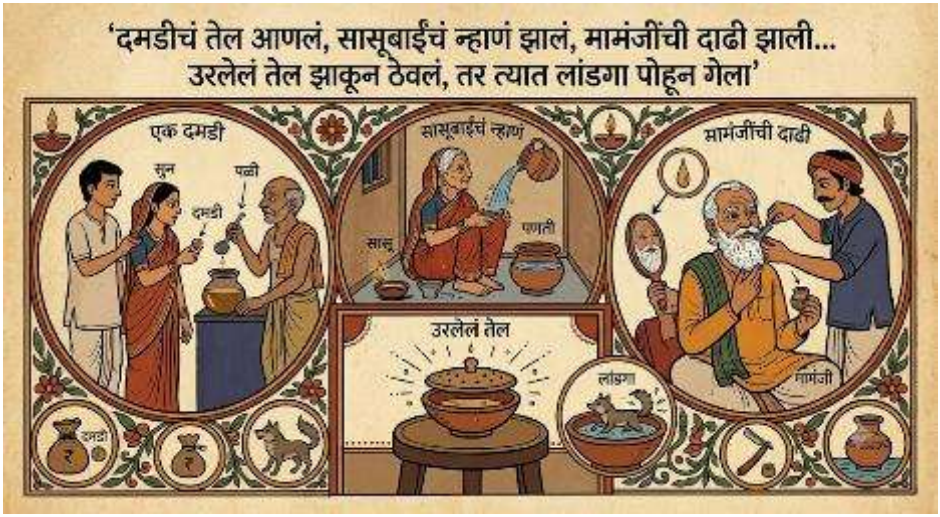

आणि प्रसिद्ध विनोदी टोमणा आहे. अत्यंत किरकोळ किंवा कमी साधनसामग्रीमध्ये खूप मोठे काम केल्याचा अवाजवी आव

आणणे आणि फुशारकी मारणे, या परिस्थितीवर ही म्हण वापरली जाते.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय, विनोदी आणि कल्पकतेचा उत्कृष्ट नमुना असलेली एक बालकविता/लोककथा व म्हण आहे. वरवर पाहता हा निव्वळ लहान मुलांचे मनोरंजन करणारा विनोद वाटत असला, तरी यामागे 'अतिशयोक्ती' (Hyperbole) हा अलंकार आणि 'कंजूष व दाखवू प्रवृत्तीवर' केलेला एक गोड प्रहार आहे.

दमडीचं तेल: 'दमडी' म्हणजे जुन्या काळातील अत्यंत कमी मूल्याचे नाणे. साहजिकच, एका दमडीमध्ये अगदी चमचाभर किंवा काही थेंबच तेल येऊ शकते.

अफाट वापर: चमचाभर तेलामध्ये सासूबाईंचे न्हाणे (अंघोळ) होते, मामंजींची दाढी होते, भावोजींची शेंडी होते आणि तरीही तेल उरते! हे निव्वळ अशक्य आणि अतिशयोक्तीचे टोक आहे.

कळस (लांडगा पोहून गेला): उरलेले तेल एवढे जास्त असते की, ते एका छोट्या भांड्यात झाकून ठेवले तरी त्यात चक्क एक लांडगा पोहून जातो!

या मजेशीर ओळींमधून समाजमनातील एका विशिष्ट प्रवृत्तीवर अप्रत्यक्ष टोमणा मारला आहे:

काही लोक अत्यंत कमी खर्च करतात (किंवा अत्यंत कमी पात्रता असते), पण त्यांच्या गप्पा आणि देखावा मात्र असा असतो की त्यांनी खूप मोठे तीर मारले आहेत. एका छोट्याशा गोष्टीचा अवाजवी बडेजाव करणाऱ्यांची खिल्ली उडवण्यासाठी ही रचना चपखल बसते.

अत्यंत मर्यादित साधनांमध्ये अशक्य गोष्टी करून दाखवण्याचा खोटा आव आणणे किंवा "राईचा पर्वत करणे" या प्रवृत्तीशी हे साधर्म्य दाखवते.

ही रचना मराठी लोकसाहित्यात आणि बालपणात प्रत्येकाने कधी ना कधी ऐकलेली असते. ही मुख्यतः मुलांमध्ये कल्पनाशक्ती (Imagination) वाढवण्यासाठी आणि भाषेची गोडी निर्माण करण्यासाठी वापरली जाते.

अत्यंत गंभीर विषयांवर बोलणाऱ्या मराठी भाषेमध्ये, दैनंदिन जीवनातील साध्या वस्तूंना घेऊन किती निखळ विनोद निर्माण केला जाऊ शकतो, याचे हे उत्तम उदाहरण आहे.

"तळहाताएवढ्या संकटाला किंवा गोष्टीला आभाळाएवढं करून सांगणे" किंवा अत्यंत शुल्लक गोष्टीचा अवाढव्य बडेजाव करणे म्हणजे 'दमडीचं तेल आणलं...' हा प्रकार होय. कमीत कमी संसाधनात अवाजवी फुशारकी मारणाऱ्यांच्या प्रवृत्तीवर हसता हसता मारलेला हा एक चपखल टोमणा आहे.

दगड घासला तरच पाझर सुटणार

काही माणसे किंवा परिस्थिती इतकी कठीण असते की, जोपर्यंत त्यांच्यावर सतत प्रयत्न केले जात नाहीत किंवा कडक शिस्त लावली जात नाही, तोपर्यंत त्यांच्याकडून कोणतेही सकारात्मक काम किंवा अपेक्षित प्रतिसाद मिळत नाही.

"दगड घासला तरच पाझर सुटणार" हे मराठीतील अत्यंत प्रेरणादायी आणि मानवी प्रयत्नांचे महत्त्व अधोरेखित करणारे एक वैचारिक विधान आहे. जेव्हा अतिशय कठीण किंवा अशक्य वाटणाऱ्या गोष्टीतूनही जर सकारात्मक परिणाम हवा असेल, तर त्यासाठी पराकोटीचे परिश्रम आणि सातत्य ठेवावेच लागते, हाच या विधानाचा मूळ गाभा आहे.

दगड (कठीण परिस्थिती किंवा मन): दगड हा अत्यंत कठोर, निर्जीव आणि कोरडा असतो. त्याच्याकडून पाझराची (पाण्याची) अपेक्षा करणे ही वरवर पाहता अशक्य गोष्ट वाटते. तो आपल्या आयुष्यातील कठीण आव्हानांचे किंवा सुप्त गुणांचे प्रतीक आहे.

घासणे (प्रचंड परिश्रम): दगडाला पाझर फोडण्यासाठी तो सातत्याने घासावा लागतो, म्हणजेच त्यावर सतत प्रयत्न करावे लागतात. हे 'घासणे' म्हणजेच कठोर मेहनत, संघर्ष आणि संयम होय.

पाझर सुटणे (यशाचा उगम): जेव्हा कठोर प्रयत्नांची परिसीमा होते, तेव्हा त्या कठीण पाषाणातूनही पाण्याचा झरा (पाझर) फुटू लागतो. म्हणजेच, अशक्य वाटणारी गोष्ट शक्य होते आणि कष्टाचे गोड फळ मिळते.

हे जीवनसूत्र माणसाला प्रत्येक क्षेत्रात मार्गदर्शक ठरते:

जन्मतः प्रत्येक माणूस परिपूर्ण नसतो. आपल्यातील सुप्त गुणांना, बुद्धीला जितके जास्त कष्ट करून आपण 'घासू', तितकेच आपले कर्तृत्व उजळून निघते. "प्रयत्ने वाळूचे कण रगडिता | तेलही गळे" हाच न्याय इथे लागू होतो.

कधीकधी समोरची व्यक्ती अत्यंत हट्टी किंवा निष्ठुर (दगडासारखी) असते. परंतु, आपल्या बाजूने जर सातत्याने प्रेम, आपुलकी आणि योग्य प्रयत्न (घासणे) केले, तर त्या कठोर व्यक्तीच्या मनातही कधीतरी दयेचा आणि आदराचा पाझर सुटू शकतो.

विज्ञान, तंत्रज्ञान किंवा साहित्यात कोणतेही मोठे शोध एका रात्रीत लागत नाहीत. अपयशाच्या कठीण दगडावर जेव्हा सतत नवनवीन प्रयोगांचे घाव घातले जातात, तेव्हाच यशाचा नवा मार्ग सापडतो.

हे विधान आपल्याला 'निराशा' झटकून टाकण्याचा संदेश देते. परिस्थिती कितीही प्रतिकूल आणि कठीण असली, तरी हाताश न होता प्रयत्न करत राहणे आवश्यक आहे.

कोणतीही मूल्यवान गोष्ट सहजासहजी मिळत नाही; तिला कष्टाच्या भट्टीतून तावून-सुलाखून निघावेच लागते.

हे विधान 'प्रयत्नवादाचा' सर्वोच्च पुरस्कार करते. "बसून राहिल्याने काहीच साध्य होत नाही, पण जर कठोर कष्टांची तयारी असेल तर नशिबाच्या बंद दाराला आणि कठीण पाषाणालाही पाझर फुटू शकतो," हाच या ओळीचा अतिशय मोलाचा आणि ऊर्जेने भरलेला संदेश आहे.

दाखवले धन, आणि लावले मन

एखाद्या व्यक्तीला पैशाचे, यशाचे किंवा लाभाचे प्रलोभन दाखवून तिला आपल्या कामात किंवा उद्दिष्टात सामील करून घेणे; म्हणजेच आमिष दाखवून काम साध्य करणे.

"दाखवले धन, आणि लावले मन" हे विधान मानवी स्वभावातील व्यावहारिक दृष्टिकोन, प्रलोभने आणि त्यातून बदलणारी माणसाची मानसिकता यावर अचूक बोट ठेवणारे आहे.

जेव्हा एखादी व्यक्ती संपत्ती, पैसा किंवा संभाव्य फायद्याकडे (धन) आकर्षित होऊन आपले सर्व लक्ष, विचार आणि निष्ठा (मन) त्या गोष्टीवर किंवा व्यक्तीवर केंद्रित करते, तेव्हा ही परिस्थिती दर्शवण्यासाठी ही ओळ वापरली जाते.

धनाचा प्रभाव (आकर्षण): जगात पैशाला किंवा भौतिक सुखाला खूप मोठे महत्त्व आहे. जेव्हा एखाद्याला श्रीमंती, नफा किंवा वैभवाचे दर्शन होते, तेव्हा त्याचे मन नकळतपणे त्याकडे ओढले जाते.

मनाची एकाग्रता (गुंतवणूक): 'लावले मन' याचा अर्थ असा की, एकदा का धनाचा मार्ग दिसला, की माणूस आपले पूर्ण लक्ष, बुद्धी आणि श्रम तिथे पणाला लावतो. मग ते काम किंवा ती व्यक्ती त्याला आवडू लागते.

आजच्या व्यावसायिक आणि आधुनिक जगात हे विधान पावलोपावलेली पाहायला मिळते:

एखाद्या कर्मचाऱ्याला कंपनीने चांगला पगार, बोनस किंवा इन्सेंटिव्ह (धन) दाखवला, की तो कर्मचारी आपले पूर्ण कसब आणि मन लावून कामाला लागतो. म्हणजेच, योग्य मोबदला माणसाकडून उत्कृष्ट काम करून घेऊ शकतो.

निवडणुकांच्या काळात मतदारांना किंवा कार्यकर्त्यांना विविध योजना, आश्वासने किंवा आर्थिक प्रलोभने दाखवून त्यांची मते आणि निष्ठा (मन) आपल्याकडे वळवून घेण्याचा प्रयत्न केला जातो.

कंपन्या ग्राहकांना भरघोस डिस्काउंट किंवा 'बाय वन गेट वन फ्री' सारख्या ऑफर्स (धन) दाखवतात, ज्यामुळे ग्राहकांचे मन त्या वस्तू खरेदी करण्याकडे लागते.

या विधानाचा प्रभाव दोन्ही बाजूंनी पाहता येतो:

सकारात्मक बाजू (प्रोत्साहन): योग्य कामासाठी योग्य मोबदला मिळणे गरजेचे आहे. धनाचा योग्य पुरवठा माणसाला अधिक उत्साहाने आणि प्रामाणिकपणे काम करण्याची प्रेरणा देतो.

नकारात्मक बाजू (लाळ घोटणे): काही वेळा ही प्रवृत्ती माणसाचा स्वार्थीपणा दाखवते. केवळ पैशासाठी स्वतःचे तत्त्व, निष्ठा किंवा नाती बाजूला ठेवून धावणाऱ्या लोभी मानसिकतेवरही यातून अप्रत्यक्ष टीका होते.

"दाम करी काम" या म्हणीशी साधर्म्य राखणारे हे विधान आहे. माणसाला जेव्हा एखादा आर्थिक फायदा किंवा समृद्धी समोर दिसते, तेव्हा त्याची काम करण्याची किंवा जुळवून घेण्याची

तयारी (मन) आपोआप तयार होते, हाच या विधानाचा मुख्य व्यावहारिक आशय आहे.

दळवी गेला, पण दळण उरले

मुख्य व्यक्ती किंवा नेता निघून गेला (किंवा मृत्यू पावला), तरी त्याने सुरू केलेले कार्य, त्याच्या पाठीमागे असलेली जबाबदारी आणि कामे मात्र तशीच मागे शिल्लक राहतात.

"दळवी गेला, पण दळण उरले" ही मराठीतील एक अत्यंत चपखल, उपरोधिक आणि व्यवस्थापनातील त्रुटींवर बोट ठेवणारी म्हण आहे.

जेव्हा एखादे काम किंवा जबाबदारी सोपवलेली व्यक्ती (उदा. एखादा अधिकारी, नोकर किंवा प्रमुख) काम पूर्ण न करताच निघून जाते किंवा निवृत्त होते, आणि त्या कामाचा डोंगर (किंवा पसारा) मात्र तसाच पाठीमागे राहतो, तेव्हा ही परिस्थिती दर्शवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

दळवी (काम करणारी व्यक्ती): इथे 'दळवी' हे एका आडनावासारखे किंवा काम करणाऱ्या व्यक्तीचे प्रातिनिधिक नाव म्हणून वापरले आहे (ज्याचा दळण या शब्दाशी केवळ यमक जुळवला आहे).

दळण (बाकी राहिलेले काम): 'दळण' म्हणजे जे काम पूर्ण करायचे होते, तो कामाचा मोठा साठा.

परिस्थिती: काम पूर्ण करण्याची जबाबदारी ज्याच्यावर होती, तो माणूस तर निघून गेला (किंवा त्याने काम सोडले/बदली झाली), परंतु त्याने जे काम पूर्ण करायला हवे होते, ते मात्र अजूनही संपलेले नाही; ते काम तसचे अपूर्ण अवस्थेत पाठीमागे उरले आहे.

दैनंदिन जीवनात आणि शासकीय किंवा कॉर्पोरेट जगतात हा अनुभव नेहमी येतो:

एखाद्या विभागातील अधिकारी निवृत्त होतो किंवा त्याची बदली होते. परंतु, त्याच्या कार्यकाळातील शेकडो फायली आणि प्रलंबित कामे (दळण) तशीच धूळ खात पडलेली असतात. नवीन येणाऱ्या अधिकाऱ्याला त्या कामाचा भुर्दंड सोसावा लागतो.

एखादा इंजिनिअर किंवा कॉंट्रॅक्टर एखादे काम (उदा. रस्ता किंवा इमारत बांधणे) अर्धेच सोडून निघून जातो, तेव्हा लोक म्हणतात, "कॉंट्रॅक्टर तर पैसे घेऊन गेला, पण हे अर्धवट काम (दळण) मात्र आमच्या गळ्यात मारून गेला."

घरात एखाद्या मोठ्या व्यक्तीने सुरू केलेले एखादे मोठे काम किंवा वाद मिटवण्यापूर्वीच ती व्यक्ती निघून जाते (किंवा शांत होते) आणि मागच्या पिढीला तो पसारा आवरत बसावा लागतो. ही म्हण आपल्याला 'उत्तरदायित्व' (Accountability) आणि 'नियोजनाचे महत्त्व' शिकवते.
माणसाने आपले कर्तव्य किंवा सोपवलेले काम वेळेत पूर्ण केले पाहिजे. आपल्या पश्चात इतरांना त्रास होईल अशा प्रकारे कामे अर्धवट टाकून निघून जाणे हे अकार्यक्षमतेचे लक्षण आहे. "माणूस बदलला, पण समस्या तशीच राहिली" किंवा "जबाबदार व्यक्ती निघून गेली, पण कामाचा बोजा पाठीमागे ठेवून गेली" या अवस्थेचे वर्णन करण्यासाठी 'दळवी गेला, पण दळण उरले' ही म्हण अत्यंत योग्य ठरते. अर्ध्यावर सोडून दिलेल्या कामाची खिल्ली उडवणारी ही एक चपखल ओळ आहे.

दैव हट्ट धरते, तेव्हा बुद्धी भ्रष्ट होते

जेव्हा माणसाचे दिवस वाईट यायचे असतात किंवा नशीब पूर्णपणे उलट फिरते, तेव्हा त्याची विचार करण्याची क्षमता (बुद्धी) सर्वात आधी नष्ट होते आणि तो स्वतःच स्वतःच्या नाशाचे निर्णय घेतो.

"दैव हट्ट धरते, तेव्हा बुद्धी भ्रष्ट होते" हे विधान मानवी जीवनातील नियती, वेळ आणि विचारप्रक्रिया यांच्यातील संबंधावर भाष्य करणारे एक अत्यंत गहन आणि वास्तववादी विचारसूत्र आहे.

हे विधान संस्कृतमधील प्रसिद्ध सुभाषित "विनाशकाले विपरीत बुद्धी" याच्याशी अगदी साधर्म्य राखणारे आहे. जेव्हा माणसाची 'वाईट वेळ' किंवा 'प्रतिकूल काळ' जवळ येतो, तेव्हा त्याची स्वतःची विवेकबुद्धी आणि विचार करण्याची क्षमता सर्वात आधी नष्ट होते, हाच या विधानाचा मुख्य गाभा आहे.

या सुंदर विधानाचा सविस्तर अर्थ आणि त्याचे विविध पैलू खालील मुद्द्यांच्या आधारे समजून घेता येतील:

दैवाचा हट्ट (नियतीचा खेळ): इथे 'दैव' म्हणजे केवळ नशीब नव्हे, तर परिस्थिती किंवा आपल्याच भूतकाळातील कर्मांचा एकत्रित आलेला परिपाक (काळ). जेव्हा हा काळ माणसाला एखादा धडा शिकवण्यासाठी किंवा त्याचा पाडाव करण्यासाठी 'हट्ट' धरतो (म्हणजेच पूर्णपणे प्रतिकूल होतो), तेव्हा बाह्य परिस्थिती बदलण्यापूर्वी माणसाच्या आत बदल होतो.

बुद्धी भ्रष्ट होणे (विवेकाचा लोप): संकटाच्या काळात माणूस शांत डोक्याने निर्णय घेण्याऐवजी असे काही अविचाराचे निर्णय घेतो, जे त्याच्या विनाशाला किंवा नुकसानीला कारणीभूत

ठरतात. माणसाला स्वतःचेच हित कशात आहे हे कळेनासे होते आणि तो स्वतःच स्वतःच्या पायावर धोंडा पाडून घेतो.

आपल्या इतिहास आणि पुराणात या प्रवृत्तीची अनेक ढोबळ उदाहरणे पाहायला मिळतात:

रामायणातील प्रसंग: लंकापती रावण हा प्रकांड पंडित, महाज्ञानी आणि शिवभक्त होता. परंतु, जेव्हा त्याचा विनाश काळ जवळ आला (दैवाने हट्ट धरला), तेव्हा त्याची बुद्धी अशी भ्रष्ट झाली की, त्याने प्रत्यक्ष जगन्माता सीतेचे हरण करण्याचे अविचाराचे पाऊल उचलले, ज्यामुळे संपूर्ण सोन्याची लंका छिन्नविछिन्न झाली.

महाभारतातील प्रसंग: धृतराष्ट्र आणि दुर्योधन यांच्याकडे भीष्म, द्रोण आणि विदूर यांसारखे महान सल्लागार होते. परंतु, जेव्हा महाविनाश जवळ आला, तेव्हा त्यांनी भगवान श्रीकृष्णाचा शांततेचा प्रस्ताव फेटाळून लावला. बुद्धी भ्रष्ट झाल्यामुळेच त्यांनी महायुद्धाचा मार्ग निवडला.

दैनंदिन जीवनात आणि आधुनिक जगतातही हा नियम तंतोतंत लागू पडतो:

अनेक सुशिक्षित आणि हुशार लोक केवळ एका रात्रीत श्रीमंत होण्याच्या आमिषाला बळी पडतात आणि फसव्या स्कीममध्ये

आपली आयुष्यभराची पुंजी गमावून बसतात. नंतर विचार केला तर वाटते की, "इतकी साधी गोष्ट मला त्या वेळी कशी समजली नाही? माझी बुद्धीच भ्रष्ट झाली होती."

नात्यांमध्ये किंवा व्यवसायात अनेकदा माणूस तीव्र रागाच्या भरात किंवा अहंकारापोटी असे काही शब्द बोलून जातो किंवा निर्णय घेतो, ज्यामुळे वर्षानुवर्षांचे संबंध एका झटक्यात तुटतात.

हे विधान आपल्याला 'आत्मपरीक्षण' आणि 'संयमाचा' अत्यंत मोलाचा संदेश देते.

जेव्हा आयुष्यात सतत अपयश येत असेल किंवा परिस्थिती हाताबाहेर जात असेल, तेव्हा चुकीचे किंवा घाईघाईने निर्णय घेण्याऐवजी माणसाने अधिक शांत, सावध आणि नम्र होणे गरजेचे असते. जर आपण कठीण काळातही आपला विवेक (बुद्धी) टिकवून ठेवू शकलो, तर दैवाच्या हट्टालाही मऊ पडावे लागते.

संकट बाहेरून येण्यापूर्वी ते माणसाच्या विचारांवर घाला घालते. जेव्हा वेळ खराब असते, तेव्हा माणसाला चांगला सल्ला देणारे शत्रू वाटतात आणि चुकीचा मार्ग दाखवणारे मित्र वाटू लागतात. "दैव हट्ट धरते, तेव्हा बुद्धी भ्रष्ट होते" हे माणसाला गर्वापासून दूर राहण्याचा आणि कठीण काळात डोके शांत ठेवण्याचा इशारा देणारे एक चपखल जीवनसूत्र आहे.

दिवसा बिळात आणि रात्री मळ्यात

लबाड, चोरट्या किंवा कपटी प्रवृत्तीच्या माणसाचे लक्षण. अशी माणसे उजेडात (समाजासमोर) उघडपणे येण्याचे टाळतात आणि अंधाराचा किंवा एकांताचा फायदा घेऊन आपले स्वार्थी मनसुबे पूर्ण करतात.

"दिवसा बिळात आणि रात्री मळ्यात" ही मराठीतील अत्यंत चपखल, उपरोधिक आणि एखाद्याच्या संशयास्पद किंवा लपून-छपून करायच्या वर्तनावर बोट ठेवणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

सर्वसाधारणपणे ही म्हण 'ज्या व्यक्तीची कृत्ये उजेडात (किंवा लोकांसमोर) येण्यासारखी नसतात आणि जी केवळ अंधाराचा फायदा घेऊन आपली कारस्थाने किंवा कामे करते' अशा प्रवृत्तीला लागू होते.

या म्हणीचा सविस्तर अर्थ आणि त्याचे व्यावहारिक पैलू खालील मुद्द्यांच्या आधारे समजून घेता येतील:

दिवसा बिळात (लपून राहणे): उंदीर, साप किंवा काही हिंस्त्र जंगली श्वापदे दिवसा उजेडाला आणि माणसांना घाबरून स्वतःच्या बिळात किंवा सुरक्षित अंधाऱ्या जागेत लपून राहतात.

रात्री मळ्यात (गुप्तपणे वावरणे): जेव्हा रात्र होते, सगळीकडे अंधार पसरतो आणि लोक झोपी जातात, तेव्हा हे प्राणी

बिळातून बाहेर पडतात आणि पिकांचे नुकसान करण्यासाठी किंवा शिकारीसाठी मळ्यात (शेतात) धुमाकूळ घालतात.

मानवी प्रवृत्तीशी तुलना: माणसाच्या बाबतीत सांगायचे तर, जी व्यक्ती दिवसा लोकांसमोर येण्याचे टाळते किंवा अत्यंत साळसूदपणाचा आव आणते, पण रात्रीच्या अंधारात मात्र तिचे संशयास्पद व्यवहार सुरू असतात; अशा दुटप्पी वागण्याला हे रूपक वापरले जाते.

दैनंदिन जीवनात आणि समाजात ही म्हण प्रामुख्याने खालील संदर्भांत वापरली जाते:

चोर, डाकू किंवा गैरव्यवहार करणारे गुन्हेगार दिवसा अत्यंत सामान्य नागरिकांसारखे किंवा शांत राहतात, पण रात्र होताच घरफोड्या, तस्करी किंवा इतर काळी कृत्ये करण्यासाठी सक्रिय होतात.

काही राजकारणी किंवा हितशत्रू दिवसा सर्वांसमोर खूप गोड बोलतात आणि तटस्थ राहण्याचा आव आणतात. परंतु, रात्रीच्या वेळी पडद्याआड गुप्त बैठका घेऊन दुसऱ्याचे पत्ते कापण्याची किंवा गटबाजीची कारस्थाने (रात्री मळ्यात) रचतात.

समाजात उजळ माथ्याने फिरण्याची ज्यांची लायकी नसते, जे जगासमोर आपली खरी प्रवृत्ती दाखवू शकत नाहीत, अशा

लोकांच्या गुप्त हालचालींवर टीका करण्यासाठी ही म्हण चपखल ठरते.

ही म्हण आपल्याला 'सावधगिरी' बाळगण्यास शिकवते.

जे लोक समोर किंवा उजेडात अत्यंत निष्क्रिय किंवा शांत दिसतात, त्यांच्यावर डोळे झाकून विश्वास ठेवू नका; कारण अंधाराच्या आडून चालणारे त्यांचे खरे रूप वेगळे असू शकते, हा इशारा या म्हणीतून मिळतो.

"तोंडात राम आणि बगलेत सुरी" या प्रवृत्तीचा हा रात्रीचा चेहरा आहे. दिवसा अत्यंत निरुपद्रवी राहून रात्रीच्या अंधारात स्वतःचे उखळ पांढरे करणाऱ्या किंवा काळी कृत्ये करणाऱ्या कावेबाज लोकांची खरी लायकी दाखवण्यासाठी 'दिवसा बिळात आणि रात्री मळ्यात' ही म्हण वापरली जाते.

दातावर नख मारणे

तीव्र नकार देणे, किंवा आपल्याकडे एखादी गोष्ट अजिबात शिल्लक नाही (उदा. अन्न किंवा पैसा) हे अत्यंत ठामपणे किंवा हताशपणे दाखवून देणे.

"दातावर नख मारणे" हा मराठी भाषेतील एक अतिशय विशिष्ट आणि जुन्या काळापासून चालत आलेला वाक्प्रचार आहे. याचे

प्रामुख्याने दोन भिन्न अर्थ लावले जातात, ज्यामध्ये कंजूषपणा आणि असहायता या दोन मानवी भावना आणि स्थितींचे अचूक वर्णन केले जाते.

या वाक्प्रचाराचे सविस्तर अर्थ आणि त्याचे पैलू खालीलप्रमाणे आहेत:

पहिला अर्थ: तीव्र कंजूषपणा किंवा दारिद्र्य दाखवणे

अन्नाचा कणही न देणे: 'दातावर नख मारणे' म्हणजे इतरांना तर सोडाच, पण स्वतःलाही अन्न किंवा सुखाचे साधन न देणे. जो माणूस अत्यंत कंजूष असतो, तो घरात अन्नधान्य किंवा पैसा असूनही उपाशी राहील किंवा कोरडे अन्न खाईल, पण पैसा खर्च करणार नाही.

दुसऱ्याला उपाशी ठेवणे: घरात आलेल्या पाहुण्याला किंवा गरजूला साधे पाणी किंवा अन्नाचा तुकडाही न देण्याच्या वृत्तीलाही "त्याने दातावर नख मारले" असे म्हणतात.

दुसरा अर्थ: अगतिकता किंवा अन्नावाचून उपाशी राहणे (भूक न भागणे)

शाब्दिक रूपक: जेव्हा माणसाकडे खाण्यासाठी काहीही नसते, तेव्हा तो केवळ उपाशीपोटी बसून राहतो. दातावर नख मारणे म्हणजे तोंडात अन्न जाण्याऐवजी केवळ दाताला नख लावण्याइतकीच अगतिकता निर्माण होणे.

भयंकर परिस्थिती: दुष्काळ किंवा तीव्र गरिबीच्या काळात जेव्हा एखाद्या कुटुंबावर उपासमारीची वेळ येते, तेव्हा या अत्यंत क्लेशदायक परिस्थितीचे वर्णन करण्यासाठी हा वाक्प्रचार वापरला जातो.

"त्याच्याकडे लाखो रुपये आहेत, पण घरातल्यांच्या खाण्यापिण्याच्या बाबतीत तो नेहमी दातावर नख मारतो." (कंजूषपणाचा संदर्भ)

"यंदा शेतीत काहीच न पिकल्यामुळे बिचाऱ्या शेतकऱ्याला दिवसातून दोन वेळा दातावर नख मारून गप्प बसावे लागत आहे." (अगतिकता/उपासमारीचा संदर्भ)

हा वाक्प्रचार 'उपासमार' किंवा 'कंजूषपणा' या दोन गोष्टींभोवती फिरतो. एकतर परिस्थितीमुळे माणसाला उपाशी राहावे लागते किंवा स्वतःच्या चिकट स्वभावामुळे माणूस अन्न आणि सुखाला पारखा होतो, हे दर्शवण्यासाठी 'दातावर नख मारणे' हा वाक्प्रचार वापरतात.

दुधाळ गाईचे लाथ खाणे परवडते

ज्या व्यक्तीकडून आपल्याला मोठा आणि शाश्वत फायदा होणार असतो, अशा व्यक्तीचा थोडाफार राग, तिचा उद्धटपणा किंवा तिचे कडू बोलही माणूस निमूटपणे सहन करतो.

"दुधाळ गाईचे लाथ खाणे परवडते" ही मराठीतील अत्यंत लोकप्रिय आणि व्यावहारिक शहाणपण शिकवणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीपासून किंवा गोष्टीपासून आपल्याला खूप मोठा आणि शाश्वत फायदा होत असतो, तेव्हा त्या व्यक्तीने केलेला थोडाफार अपमान, राग किंवा तिच्याकडून होणारा किरकोळ त्रास सहन करणे हितावह ठरते, हाच या म्हणीचा मुख्य अर्थ आहे.

दुधाळ गाय (मोठा फायदा): जी गाय भरपूर दूध देते, ती शेतकरी किंवा पशुपालकासाठी अत्यंत फायदेशीर आणि मौल्यवान असते. तिच्या दुधामुळे घराचा उदरनिर्वाह चालतो.

लाथ खाणे (छोटा त्रास): दूध काढताना ती गाय कधीकधी लाथ मारते, ज्यामुळे किरकोळ दुखापत होऊ शकते. परंतु, शेतकरी त्या गाईवर रागवून तिला हाकलून देत नाही किंवा मारत नाही. कारण त्याला माहीत असते की, तिच्या लाथेच्या त्रासापेक्षा तिने दिलेले दूध कितीतरी पटीने मौल्यवान आहे.

आजच्या आधुनिक आणि व्यावसायिक जगात ही म्हण पावलोपावली खरी ठरताना दिसते:

कार्यालयात एखादा वरिष्ठ अधिकारी (बॉस) किंवा एखादा महत्त्वाचा क्लायंट खूप कडक स्वभावाचा असतो. तो कधीकधी कडू बोलतो किंवा ओरडतो. परंतु, त्याच्याकडून मिळणारा पगार, बढती किंवा मोठा बिझनेस यामुळे कर्मचारी त्याचे बोलणे निमूटपणे सहन करतात.

समाजात किंवा कुटुंबात एखादी व्यक्ती अत्यंत कर्तृत्ववान, हुशार आणि मदत करणारी असते; पण तिचा स्वभाव थोडा रागीट किंवा फटकळ असतो. अशा वेळी लोक तिच्या रागाकडे दुर्लक्ष करतात, कारण तिचे उपकार आणि महत्त्व मोठे असते.

एखादा व्यवसाय किंवा शेती करताना सुरुवातीला खूप शारीरिक किंवा आर्थिक त्रास (लाथ) सहन करावा लागतो, पण नंतर त्यातून मिळणारे उत्पन्न (दूध) शाश्वत असते, म्हणून तो त्रास सहन केला जातो.

ही म्हण माणसाला 'दूरदृष्टी' (Long-term vision) आणि 'सहनशीलता' शिकवते.

तात्कालिक राग किंवा छोट्याशा अपमानापोटी आपला मोठा आणि कायमचा फायदा कधीही तोडू नये, हाच समजूतदारपणा या म्हणीतून व्यक्त होतो.

"मोठ्या लाभासाठी छोटा त्रास पत्करणे" म्हणजेच दुधाळ गाईचे लाथ खाणे परवडते. जिथे आत्यंतिक हित दडलेले असते, तिथे स्वाभिमान आणि अहंकार बाजूला ठेवून थोडे नमते घेणे व्यवहाराला धरून असते, हाच या म्हणीचा अतिशय मोलाचा संदेश आहे.

दारावरून गेला तरी घरावरून गेला म्हणू नये

एखादी व्यक्ती फक्त जवळून किंवा वरवर संबधित असली, तरी ती संपूर्णपणे आपली हक्काची झाली असे मानून चालत नाही. वरवरच्या संबंधांवरून घट्ट नातेसंबंधांचा अंदाज बांधू नये.

"दारावरून गेला तरी घरावरून गेला म्हणू नये" ही मराठी भाषेतील अत्यंत सुसंस्कृत, समजूतदार आणि नात्यांमधील मर्यादा राखणारी एक अतिशय महत्त्वाची म्हण आहे.

जेव्हा एखादी व्यक्ती एखाद्या किरकोळ किंवा वरवरच्या प्रसंगावरून (दारावरून) संपूर्ण कुटुंबाची, घराण्याची किंवा व्यक्तीच्या मूळ स्वभावाची (घरावरून) चुकीची परीक्षा करते, तेव्हा तिला सावध करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

दारावरून जाणे (वरवरचा प्रसंग): 'दार' हे घराचा केवळ बाह्य भाग किंवा प्रवेशद्वार आहे. एखादी व्यक्ती दारावरून चालली आहे म्हणजेच ती अजून पूर्णपणे आत आलेली नाही किंवा तिची केवळ वरवरची गाठभेट झाली आहे.

घरावरून जाणे (मूळ स्वभाव/कुळ): 'घर' म्हणजे माणसाचे संस्कार, त्याचे कुळ, त्याचे संपूर्ण कुटुंब आणि अंतर्गत मूल्ये.

अर्थ: एखाद्या व्यक्तीची एखादी छोटीशी चूक, एक वाईट प्रसंग किंवा तिचे वरवरचे वागणे पाहून, "त्याचे अख्खे घराणेच किंवा स्वभावच खराब आहे" असा सरसकट शिक्का मारणे पूर्णपणे चुकीचे आहे.

आपल्या दैनंदिन जीवनात आणि नात्यांमध्ये हा विचार अत्यंत मार्गदर्शक ठरतो:

समजा तुमच्या ओळखीची एखादी अतिशय प्रतिष्ठित आणि चांगली व्यक्ती रस्त्यात घाईघाईने जात असताना तुमच्याकडे तिचे लक्ष गेले नाही किंवा तिने तुम्हाला नमस्कार केला नाही (दारावरून गेला). अशा वेळी "तो फार गर्विष्ठ झालाय, त्याच्या घरात सगळेच असे उर्मट आहेत," असा चुकीचा निष्कर्ष काढणे (घरावरून गेला म्हणणे) चुकीचे आहे. कदाचित ती व्यक्ती त्या वेळी एखाद्या मोठ्या चिंतेत किंवा घाईत असू शकते.

एखाद्या चांगल्या माणसाकडून आयुष्यात एखादी छोटीशी चूक किंवा गैरवर्तन झाले, तरी त्या एका चुकीवरून त्याच्या संपूर्ण भूतकाळावर आणि चांगुलपणावर पाणी फेरू नये.

आजकाल लोक एखाद्या व्यक्तीचे एक छोटेसे विधान किंवा एखादी क्लिप पाहून तिच्या संपूर्ण चारित्र्याचा न्याय करून मोकळे होतात. अशा काळात ही म्हण आपल्याला संयम आणि परिपक्वता शिकवते.

ही म्हण माणसाला 'उतावळेपणाने निष्कर्ष न काढण्याचा' आणि 'मोठ्या मनाचा' दृष्टिकोन शिकवते.

एखाद्याच्या केवळ दर्शनी भागावरून किंवा तात्कालिक परिस्थितीवरून त्याच्या मूळ गाभ्याची (घराची) परीक्षा करू नका. नाती टिकवण्यासाठी आणि समाजात सलोखा

राखण्यासाठी समोरच्याला समजून घेण्याची पुरेशी संधी दिली पाहिजे.

"राईचा पर्वत करू नये" किंवा "एका झाडावरून अख्ख्या जंगलाचा अंदाज लावू नये" याच भावनेशी ही म्हण जोडलेली आहे. एखाद्याच्या वरवरच्या वागण्यावरून किंवा किरकोळ प्रसंगावरून त्याच्या संपूर्ण घराण्याला किंवा मूळ स्वभावाला दोष देणे चुकीचे आहे, हाच या म्हणीचा अतिशय प्रगल्भ संदेश आहे.

देऊन जळमट, काय मागणार सुख?

दुसऱ्याचे नुकसान करून किंवा कोणालातरी केवळ त्रास आणि दुःख देऊन स्वतःसाठी सुखाची आणि समाधानाची अपेक्षा करणे पूर्णपणे व्यर्थ आहे. "देऊन जळमट, काय मागणार सुख?" हे मानवी स्वभावातील दुटप्पीपणा, संकुचित वृत्ती आणि कर्माच्या सिद्धांतावर भाष्य करणारे एक अत्यंत रोकठोक वैचारिक सूत्र आहे.

जेव्हा एखादी व्यक्ती स्वतः इतरांना केवळ त्रास, दुःख, अडथळे किंवा कचरा (जळमट) देते आणि स्वतःसाठी मात्र जगाकडून किंवा देवाकडून सुख, समृद्धी आणि आदराची अपेक्षा करते,

तेव्हा अशा व्यक्तीच्या ढोंगी मानसिकतेवर प्रहार करण्यासाठी हे विधान वापरले जाते.

जळमट देणे (त्रास किंवा घाण देणे): 'जळमट' म्हणजे घरातील कोपऱ्यात साठलेली जळमटे, कोळ्याची जळमटं किंवा कचरा. रूपकात्मक अर्थाने, जळमट देणे म्हणजे कोणाच्यातरी आयुष्यात नैराश्य आणणे, कटुता पसरवणे, दुसऱ्याबद्दल मत्सर बाळगणे किंवा कोणाचेतरी वाईट करणे.

सुख मागणे (अवाजवी अपेक्षा): स्वतःचे वर्तन अत्यंत दूषित आणि स्वार्थी ठेवून, स्वतःच्या पदरात मात्र सुखाचे अमृत पडावे अशी इच्छा बाळगणे, हा शुद्ध मूर्खपणा आहे.

आशय: तुम्ही समाजात जे पेराल, तेच तुमच्या पदरात पडणार. जर तुम्ही दुसऱ्याला जळमट (दुःख) देत असाल, तर तुम्हाला बदल्यात सुख मिळणे निसर्गनियमाच्या विरुद्ध आहे.

दैनंदिन जीवनात आणि नातेसंबंधांत ही प्रवृत्ती अनेकदा पाहायला मिळते:

घरात अनेकदा काही व्यक्ती सतत इतरांना टोमणे मारतात, मानसिक त्रास देतात किंवा घरातील वातावरण कलुषित (जळमटयुक्त) करतात. परंतु, स्वतः आजारी पडल्यावर किंवा संकट आल्यावर मात्र सर्वांनी आपल्यावर प्रेमाचा वर्षाव करावा, अशी त्यांची अपेक्षा असते.

एखादा सहकारी किंवा वरिष्ठ अधिकारी सतत इतरांच्या कामात खोडा घालत असतो, सहकाऱ्यांची निंदा करतो. असे असताना,

त्याला स्वतःला मात्र कार्यालयात सर्वांनी आदर द्यावा आणि आपली प्रगती व्हावी असे वाटत असते.

निसर्गाला आणि समाजाला केवळ प्रदूषण, अस्वच्छता आणि भ्रष्टाचार द्यायचा आणि शासन किंवा देवाकडून मात्र उत्तम आरोग्याची आणि सुखी जीवनाची अपेक्षा करायची, हा याच प्रवृत्तीचा भाग आहे.

हे विधान थेट 'पेरावे तसे उगवते' या शाश्वत नियमाशी जोडलेले आहे.

संत साहित्यापासून ते आधुनिक तत्त्वज्ञानापर्यंत सर्वांनी हाच संदेश दिला आहे की, जर आपल्याला जीवनात 'सुख' हवे असेल, तर आपल्या हाताने इतरांना 'सुख' आणि 'आनंद' देता आला पाहिजे. दुसऱ्याच्या डोळ्यात अश्रू आणून स्वतःच्या गालावर हसू आणण्याचा प्रयत्न कधीही यशस्वी होत नाही.

"दुसऱ्याचे वाईट करून स्वतःचे भले कधीही होत नाही," हाच या ओळीचा मुख्य संदेश आहे. आपल्या कडू आणि दुष्ट वर्तनाने (जळमट देऊन) आपण कधीही सुखाचे धनी होऊ शकत नाही, हा मानवी मनाला आरसा दाखवणारा एक अतिशय चपखल आणि मार्गदर्शक विचार आहे.

धड सोडून पळत्याच्या पाठी लागणे

ही मराठीतील एक अतिशय प्रसिद्ध आणि चपखल म्हण आहे.

आपल्या हाताशी असलेली, खात्रीशीर किंवा सुरक्षित गोष्ट सोडून देऊन, जी गोष्ट अनिश्चित आहे किंवा मिळणे कठीण आहे, तिच्या मागे धावणे. म्हणजेच, निश्चित गोष्टीचा त्याग करून अनिश्चित गोष्टीच्या मागे लागून शेवटी दोन्हीला मुकणे.

हातात असलेली चांगली, कायमस्वरूपी नोकरी निव्वळ 'अधिक पगार मिळेल' या आशेने आणि कोणत्याही खात्रीशिवाय सोडून देणे आणि नंतर नवीन ठिकाणीही काही न मिळणे.

चालू असलेला आणि नफा देणारा छोटा व्यवसाय बंद करून, मोठा नफा मिळण्याच्या आमिषाने एखाद्या अनोळखी किंवा अत्यंत जोखमीच्या व्यवसायात पैसे गुंतवणे.

ही म्हण आपल्याला व्यावहारिक आणि समाधानी राहण्याचा सल्ला देते. प्रगतीसाठी प्रयत्न करणे गैर नाही, पण त्यासाठी आपल्याजवळ जे आधीपासून सुरक्षित आहे, त्याचा विनाकारण जुगार खेळू नये.

इंग्रजीतील समान अर्थाची म्हण: "A bird in the hand is worth two in the bush." (हातात असलेले एक पाखरू, झाडीतल्या दोन पाखरांपेक्षा केव्हाही चांगले.)

धंदा करावा नफ्यासाठी, तर पडली माती खाण्यासाठी

ही मराठीतील एक अतिशय मार्मिक आणि वास्तववादी म्हण आहे. व्यवसायातील अनिश्चितता आणि दुर्दैवाने झालेल्या नुकसानावर ही म्हण प्रकाश टाकते.

माणूस कोणताही व्यवसाय किंवा धंदा हा नफा मिळवण्यासाठी, प्रगती करण्यासाठी आणि पैसे कमावण्यासाठीच सुरू करतो. परंतु, कधीकधी परिस्थिती अशी उलटते की नफा मिळण्याऐवजी प्रचंड नुकसान होते, कर्जबाजारी होण्याची वेळ येते किंवा अक्षरशः 'माती खाण्याची' (उपासमारीची किंवा कंगाल होण्याची) वेळ येते.

थोडक्यात सांगायचे तर, मोठ्या आशेने आणि फायद्यासाठी सुरू केलेल्या कामात पूर्णपणे अपयश येणे किंवा मोठे नुकसान सोसावे लागणे.

एखाद्या शेतकऱ्याने कर्ज काढून जास्त नफा मिळेल या आशेने शेतात महागडे पीक लावले, पण ऐनवेळी अवकाळी पाऊस

किंवा दुष्काळ पडल्यामुळे सगळे पीक उद्ध्वस्त झाले. अशा वेळी ही म्हण तंतोतंत लागू पडते.

एखाद्या व्यापाऱ्याने सणासुदीच्या काळात मोठा फायदा होईल म्हणून दुकानात लाखो रुपयांचा माल भरला, पण अचानक बाजारपेठ मंदीत आली किंवा दुकानाला आग लागली, तर नफ्याऐवजी पदरी मोठे नुकसान पडते.

ही म्हण व्यवसायातील एका कठोर सत्याची जाणीव करून देते. व्यवसाय करताना फक्त नफ्याचा विचार करून चालत नाही, तर त्यात असणारी जोखीम (Risk) ओळखणेही तितकेच गरजेचे असते, हाच संदेश या म्हणीतून मिळतो.

धड ना सोपारी, आडका ना विडा

"धड ना सोपारी, आडका ना विडा" (काही भागांत याला "धड ना सोपारी, धड ना विडा" किंवा "धड ना सुपारी, आडका ना चुना" असेही म्हटले जाते) ही मराठीतील एक अतिशय बोलकी आणि तिरकस म्हण आहे.

जेव्हा एखादी गोष्ट किंवा व्यक्ती कोणत्याच कामाची नसते, किंवा एखाद्या कामाचे नियोजन इतके सुमार असते की त्यातून काहीच साध्य होत नाही, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

एक परिपूर्ण विडा तयार होण्यासाठी सुपारी, कात, चुना, आणि विड्याचे पान या सगळ्या गोष्टी एकत्र लागतात. जर तुमच्याकडे धड सुपारीही नाही आणि धड विडाही नाही, तर तुमच्या हातात काहीच नाही. म्हणजेच, पूर्णपणे निरुपयोगी किंवा निष्फळ स्थिती असणे.

एखाद्या माणसाला कोणतेही काम दिले, की तो ते ना धड इकडे ना धड तिकडे असे अर्धेमुर्धे करून ठेवतो. अशा वेळी घरातले म्हणतात, "याच्याकडून काही करून घेऊ नका, हा म्हणजे 'धड ना सोपारी, आडका ना विडा' आहे!"

आपण बाजारातून एखादी वस्तू आणली, पण ती घरात कोणाच्याच उपयोगाला येत नाही आणि ती बदलूनही मिळत नाही. अशा वेळी त्या वस्तूची अवस्था 'धड ना सोपारी, आडका ना विडा' अशी होते.

समान अर्थाची दुसरी मराठी म्हण:

"ना धड इकडे, ना धड तिकडे, मधल्या मध्ये गळफास!"

(म्हणजेच दोन्ही बाजूंनी निरुपयोगी ठरणे किंवा मध्येच लटकून राहणे.)

धरले तर चावते, सोडले तर पळते

"धरले तर चावते, सोडले तर पळते" (काही भागांत याला "धरले तर चावते, सोडले तर पळते/पळ सुटते" किंवा "धरले तर चावते, सोडले तर बोबड्या वळते" असेही म्हणतात) ही मराठीतील एक अतिशय चक्रावून टाकणारी आणि खुसखुशीत म्हण आहे.

ही म्हण प्रामुख्याने पेचप्रसंग किंवा संभ्रमाची अवस्था

(Dilemma) दर्शवण्यासाठी वापरली जाते.

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीसमोर अशी परिस्थिती निर्माण होते की, एखादी गोष्ट स्वीकारली तरी अडचण आणि नाकारली तरी अडचण, तेव्हा ही म्हण वापरतात.

जर त्या गोष्टीला पकडून ठेवले (स्वीकारले), तर ती त्रास देते (चावते).

आणि जर तिला सोडून दिले, तर ती हातची निघून जाते किंवा मोठे नुकसान करते (पळते).

थोडक्यात सांगायचे तर, "पुढे विहीर आणि मागे विहीर" अशी कोंडी होणे. दोन्ही बाजूंनी संकट समोर असणे.

एखाद्या मित्राने किंवा नातेवाईकाने व्यवसायासाठी उसने पैसे मागितले. आता पैसे दिले तर ते परत मिळतील की नाही आणि मागितले तर नाते बिघडेल या भीतीने 'चावल्यासारखे' होते; आणि जर पैसे देण्यास नकार दिला तर तो माणूस कायमचा दुरावतो (पळून जातो).

ऑफिसमध्ये एखादे अत्यंत कठीण आणि वादग्रस्त काम अंगावर पडणे. ते काम केले तर त्यात चुका होऊन बॉस ओरडणार (धरले तर चावते), आणि जर ते काम करायला नकार दिला तर नोकरी धोक्यात येणार किंवा बढती रोखली जाणार (सोडले तर पळते).

समान अर्थाच्या इतर म्हणी:

"इतकं खाऊ की तिकडं खाऊ!"

"कळस कडू नी मूळ कडू, धड सोडून कुठे रडू?"

इंग्रजीतील समान म्हण: "Between the devil and the deep blue sea."

ध चा मा करणे

"ध चा मा करणे" (किंवा 'ध' चा 'मा' करणे) हा मराठी भाषेतील अत्यंत प्रसिद्ध आणि ऐतिहासिक संदर्भ असलेला एक वाक्प्रचार आहे.

एखाद्या गोष्टीचा, शब्दाचा किंवा मूळ अर्थाचा पूर्णपणे विपर्यास करणे, गैरअर्थ काढणे किंवा चुकीचा अर्थ लावून अनर्थ घडवून आणणे.

या वाक्प्रचाराचा उगम मराठा साम्राज्याच्या इतिहासातील एका अत्यंत महत्त्वाच्या आणि दुर्दैवी घटनेशी जोडला गेला आहे:

१७७३ मध्ये पेशवे नारायणराव यांच्या हत्येचा कट रचला गेला होता. आनंदीबाईंनी (राघोबादादा यांच्या पत्नी) मूळ पत्रातील एक अक्षरात बदल केला, असा इतिहास सांगितला जातो. नारायणरावांना पकडण्यासाठी राघोबादादांनी "धरावे" (म्हणजेच कैद करावे) असा आदेश असलेले पत्र पाठवले होते. परंतु, आनंदीबाईंनी त्या पत्रातील 'ध' या अक्षराचा 'मा' केला.

त्यामुळे "धरावे" या शब्दाचा "मरावे" (म्हणजेच ठार मारावे) असा अर्थ झाला. या एका अक्षराच्या बदलामुळे तरुण पेशवे नारायणराव यांची क्रूर हत्या झाली. तेव्हापासून 'ध चा मा

करणे' म्हणजे एखाद्या गोष्टीचा अनर्थ करणे, हा वाक्प्रचार रूढ झाला.

"सभेत नेत्यांनी बेरोजगारीवर भाष्य केले होते, पण काही वृत्तवाहिन्यांनी त्यांच्या वाक्यातील ध चा मा करून ती बातमी चुकीच्या पद्धतीने पसरवली."

"मी सहसा कोणाचे मन दुखावत नाही, पण माझ्या साध्या बोलण्याचाही तू नेहमी ध चा मा करतोस."

हा वाक्प्रचार आपल्याला हे शिकवतो की संवादात किंवा लेखनात एका छोट्याशा चुकीमुळे किंवा बदलाबद्दल किती मोठा अनर्थ घडू शकतो.

धन्याला धत्तुरा, नी चोराला मलिदा

ही मराठीतील अत्यंत रोकठोक आणि अन्यायावर बोट ठेवणारी म्हण आहे.

या म्हणीतील 'धन्या' म्हणजे मालक (किंवा हक्काचा माणूस), 'धत्तुरा' (धोत्रा) म्हणजे निरुपयोगी, विषारी किंवा कडू गोष्ट, आणि 'मलिदा' म्हणजे चविष्ट, गोड आणि पौष्टिक अन्न (फायदा).

ज्या व्यक्तीचा एखाद्या गोष्टीवर खरा हक्क आहे, ज्याने प्रामाणिकपणे कष्ट केले आहेत, त्याला शेवटी काहीच मिळत नाही किंवा अत्यंत वाईट वागणूक मिळते; आणि याउलट, जो लबाड, चोर किंवा चतुर आहे, तो गैरमार्गाने सगळा फायदा लाटून जातो.

थोडक्यात सांगायचे तर, प्रामाणिक माणसाची उपेक्षा आणि लबाड माणसाची चांदी होणे.

ऑफिसमध्ये एखादा कर्मचारी रात्रंदिवस प्रामाणिकपणे कष्ट करतो, पण वर्षाच्या शेवटी बढती आणि बोनस मात्र बॉसची हुजरेगिरी करणाऱ्या किंवा दुसऱ्याच्या कामाचे श्रेय लाटणाऱ्या चाणाक्ष सहकाऱ्याला मिळतो. अशा वेळी 'धन्याला धत्तुरा, नी चोराला मलिदा' अशी परिस्थिती निर्माण होते.

दिवस-रात्र घाम गाळून शेतकरी धान्य पिकवतो, पण त्याला बाजारात योग्य भाव मिळत नाही (धत्तुरा). मात्र, मधले दलाल किंवा व्यापारी कमी कष्टात प्रचंड नफा (मलिदा) कमावून जातात.

समान अर्थाची दुसरी मराठी म्हण:

"कष्ट करायला विठू, नी गळ्यात माळा घालायला रघू!"

(म्हणजेच काम एकाने करावे आणि त्याचे श्रेय किंवा मलिदा दुसऱ्यानेच लाटावा.)

धिंडवडे काढणे

"धिंडवडे काढणे" (किंवा धिंड उडवणे) हा मराठीतील एक अतिशय तीव्र आणि आक्रमक वाक्प्रचार आहे.

एखाद्या व्यक्तीची, तिच्या चुकांची, कमतरतांची किंवा एखाद्या व्यवस्थेची चारचौघात जाहीर अब्रू काढणे, अत्यंत मानहानी करणे, किंवा तिचे वाभाडे काढणे.

हा वाक्प्रचार जुन्या काळातील एका शिक्षेवरून रूढ झाला आहे. पूर्वीच्या काळी राजेशाहीत किंवा समाजात गंभीर गुन्हा करणाऱ्या गुन्हेगाराचे तोंड काळे करून, त्याला गाढवावर उलटे बसवून संपूर्ण गावातून त्याची मिरवणूक काढली जायची. या लाजिरवाण्या मिरवणुकीला 'धिंड' काढणे असे म्हणत. आजच्या काळात प्रत्यक्ष अशी धिंड काढली जात नसली, तरी शब्दांनी किंवा कृत्याने कोणाची जाहीर बदनामी करण्याला 'धिंडवडे काढणे' असे म्हटले जाते.

"भ्रष्टाचाराच्या प्रकरणात न्यायालयाने पुराव्यांसह सरकारी अधिकाऱ्यांचे आणि त्या खात्याचे चांगलेच धिंडवडे काढले."

"निवडणुकीच्या काळात विरोधी पक्षाने सत्ताधाऱ्यांच्या अपयशी योजनांचे जाहीर सभेत धिंडवडे काढले."

"एखाद्याने चुकीचे किंवा बेजबाबदार वक्तव्य केले की, आजकाल सोशल मीडियावर त्याचे धिंडवडे काढायला लोक मागेपुढे पाहत नाहीत."

समान अर्थाचे इतर वाक्प्रचार:

वाभाडे काढणे (दोष जाहीरपणे चव्हाट्यावर आणणे)

अब्रूची लक्तरे वेशीवर टांगणे

चव्हाट्यावर आणणे

धट्टाकट्टा आणि कामाला भट्ठा

"धट्टाकट्टा आणि कामाला भट्ठा" (काही भागांत याला "अंगाने धट्टाकट्टा आणि बुद्धीने/कामाला भट्ठा" असेही म्हणतात) ही मराठीतील एक अतिशय खुसखुशीत आणि चपखल म्हण आहे.

एखादी व्यक्ती शरीराने अत्यंत मजबूत, निरोगी आणि ताकदवान असते; पण जेव्हा एखादे कष्टाचे किंवा जबाबदारीचे काम करण्याची वेळ येते, तेव्हा ती पूर्णपणे आळशी ठरते किंवा कामातून पळ काढते.

थोडक्यात सांगायचे तर, शरीराने मजबूत असूनही कामाच्या बाबतीत निरुपयोगी किंवा कामचोर असणे.

घरातला एखादा तरुण मुलगा दिवसभर जिममध्ये जाऊन शरीर कमावतो, भरपूर जेवतो, पण आईने बाजारातून कोथिंबिरीची पेंढी आणायला सांगितली तरी अंगावर आळस आणून नकार देतो. अशा वेळी घरातले म्हणतात, "हा काय कामाचा? अंगाने धट्टाकट्टा आणि कामाला भट्ठा!"

शेतावर किंवा बांधकामावर एखादा मजूर दिसायला खूप ताकदवान असतो, पण प्रत्यक्ष कामाच्या वेळी मात्र संथ गतीने काम करतो किंवा सतत विश्रांती घेतो.

समान अर्थाच्या इतर मराठी म्हणी:

"हात पाय हलवेना, आणि माळकरी जेवेना!"

"कामाचा ना धामाचा, उगीच पैशाचा/रोटीचा!"

"पिंडीवरचा विंचू!" (फक्त जागेवर बसून राहणारा, काही न करणारा)

धर्म करता कर्म उभे राहते

ही मराठीतील अत्यंत अनुभवी आणि मानवी स्वभावावर भाष्य करणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीतील 'धर्म' म्हणजे पुण्य, परोपकार किंवा कोणाची तरी चांगली मदत करणे; आणि 'कर्म' म्हणजे संकट, अडचण किंवा अंगावर आलेले बालंट.

एखाद्या व्यक्तीवर दया दाखवून, प्रामाणिक हेतूने तिचे भले करायला जावे, पण त्या चांगुलपणाचा उलटा परिणाम होऊन स्वतःवरच एखादी नवीन अडचण किंवा संकट ओढवणे. म्हणजेच, परोपकार करायला गेल्यावर स्वतःच संकटात सापडणे.

रस्त्यात कोणाचा तरी अपघात झाला आहे म्हणून आपण माणुसकीच्या नात्याने त्याला रुग्णालयात पोहोचवतो (धर्म करतो). पण नंतर पोलीस आपल्यालाच संशयित मानून चौकशीसाठी वारंवार पोलीस ठाण्यात फेऱ्या मारायला लावतात (कर्म उभे राहते).

एखाद्या मित्राला अडचणीच्या काळात हक्काने उसने पैसे देणे, आणि नंतर आपलेच पैसे परत मागताना त्याने वाद घालणे किंवा आपल्यावरच खोटे आरोप करणे.

समान अर्थाच्या इतर मराठी म्हणी:

"करायला गेलो एक, नी झाले भलतेच!"

"आदळ आपट आपली, नी धडगत नाही दुसऱ्याची!"

"पुण्य करायला गेले आणि पाप पदरी पडले."

या म्हणीचा अर्थ असा बिलकुल नाही की आपण कुणाला मदत करू नये. ही म्हण आपल्याला फक्त एवढेच सुचवते की,

आजच्या जगात कोणाचीही मदत करताना किंवा परोपकार करताना अत्यंत सावधगिरी आणि व्यावहारिक चतुरपणा बाळगणे आवश्यक आहे.

धिमे ते मिश्कील

"धिमे ते मिश्कील" (Slow yet witty / Adaptive with a touch of wit) हा कोणत्याही प्रस्थापित म्हणीपेक्षा स्वभाववैशिष्ट्य किंवा व्यक्तिमत्त्वाची शैली दर्शवणारा एक सुंदर शब्दप्रयोग आहे.
विशेषतः गंभीर किंवा शांत राहून ऐनवेळी अत्यंत चपखल, मिश्कील आणि हजरजवाबी उत्तर देणाऱ्या व्यक्तीसाठी हा प्रयोग चपखल बसतो.
धिमे (गंभीर/शांत): स्वभावाने शांत, समजूतदार, घाईगडबड न करता परिस्थितीचे नीट निरीक्षण करणारा.
मिश्कील (चतुर/विनोदी): वेळ पडल्यास समोरच्याला न दुखावता सुचक, खोडकर किंवा उपरोधिक विनोद बुद्धीने उत्तर देणारा.
थोडक्यात सांगायचे तर, "वरवर शांत वाटणारा, पण आतून कमालीची विनोदबुद्धी आणि हजरजवाबीपणा जपणारा माणूस."

मराठी साहित्यात अनेक दिग्गज लेखकांच्या आणि वक्त्यांच्या बाबतीत हा स्वभाव प्रकर्षाने जाणवतो.

पु. ल. देशपांडे किंवा वपु काळे यांच्या लेखनात आणि भाषणात हा 'धिमेपणा' आणि त्यातून अचानक उमलणारा 'मिश्कील' स्वभाव वाचकांना/श्रोत्यांना खिळवून ठेवायचा.

संवादात जेव्हा एखादी व्यक्ती अत्यंत शांतपणे ऐकून घेते आणि शेवटी असा एक मिश्कील टोला किंवा वाक्य बोलते, ज्यामुळे संपूर्ण वातावरणात हशा पिकतो, तेव्हा तिची शैली 'धिमे ते मिश्कील' अशी ओळखली जाते.

हा प्रयोग एखाद्या व्यक्तीच्या संवाद कौशल्याचे आणि परिपक्वतेचे लक्षण मानला जातो. उगाचच आरडाओरडा किंवा घाई न करता, अत्यंत संयमाने पण तितक्याच प्रभावीपणे आपली बाजू मांडण्याची ही एक उत्तम कला आहे.

धनगराची कुत्री लेंड्यापाशी ना मेंढ्यापाशी

कोणत्याच कामाचे नसणे.

ही मराठी ग्रामीण भागातील अत्यंत सडेतोड आणि व्यावहारिक जीवनावर भाष्य करणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

ज्या व्यक्तीला एखादी महत्त्वाची जबाबदारी दिली जाते, पण ती व्यक्ती निष्काळजीपणामुळे किंवा अकार्यक्षमतेमुळे आपले काम नीट करत नाही; आणि सरतेशेवटी ती ना इकडे कामाची ठरत, ना तिकडे कामाची ठरत, अशा वेळी ही म्हण वापरली जाते.

मेंढ्यांचे रक्षण करणे आणि त्यांना एकत्र ठेवणे हे धनगराच्या कुत्र्याचे मुख्य काम असते. परंतु, जर ते कुत्रे मेंढ्यांचे रक्षण करायचे सोडून फक्त त्यांच्या लेंड्यांच्या (विष्ठेच्या) मागे फिरत राहिले, तर ते ना लेंड्यांच्या कामाचे राहते (कारण तिथे काही उपयोग नसतो) आणि ना मेंढ्यांच्या कामाचे राहते (कारण मेंढ्या पांगून जातात). म्हणजेच, मुख्य उद्दिष्ट सोडून निरुपयोगी गोष्टींमध्ये वेळ वाया घालवणे आणि कुठेच कामाचा न ठरणे.

एखाद्या कर्मचाऱ्याला कंपनीत एक महत्त्वाचा प्रकल्प (Project) सांभाळायला दिला. परंतु, तो मुख्य काम सोडून ऑफिसमधील इतर बिनमहत्त्वाच्या गोष्टींमध्येच वेळ घालवत राहिला. शेवटी मुख्य प्रकल्पही बुडला आणि इतर गोष्टीही साध्य झाल्या नाहीत.

घरातल्या एखाद्या व्यक्तीला बाजारहाट किंवा लग्नाचे नियोजन करायला सांगितले, पण ती व्यक्ती ऐनवेळी कुठे गायब झाली याचा पत्ताच नसतो. अशा वेळी घरातले वैतागून म्हणतात,

"याचे काम म्हणजे अगदी 'धनगराची कुत्री लेंड्यापाशी ना मेंढ्यापाशी' अशी अवस्था आहे!"

समान अर्थाच्या इतर मराठी म्हणी:

"धड ना सोपारी, आडका ना विडा."

"ना धड इकडे, ना धड तिकडे, मधल्या मध्ये गळफास!"

"धोबी का कुत्ता, न घर का न घाट का!" (हिंदी म्हण)

धार्याला (मोरीला) बोळा, व दरवाजा मोकळा

छोट्या गोष्टीची काळजी घेऊन मोठ्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करणे.

(काही भागांत याला "मोरीला बोळा आणि दरवाजा उघडा" असेही म्हणतात) ही मराठीतील एक अत्यंत व्यावहारिक आणि व्यवस्थापनातील चुकीवर बोट ठेवणारी म्हण आहे.

या म्हणीत 'धार्या' किंवा 'मोरी' म्हणजे घरातील सांडपाणी वाहून जाण्याची छोटी जागा किंवा छिद्र, 'बोळा' म्हणजे ते छिद्र बंद करण्यासाठी कपड्याचा किंवा कापसाचा केलेला गोळा, आणि 'दरवाजा' म्हणजे घराचे मुख्य प्रवेशद्वार.

एखाद्या गोष्टीचे छोटे, किरकोळ नुकसान टाळण्यासाठी अतोनात प्रयत्न करणे, पण त्याच वेळी जिथून मोठे नुकसान होऊ शकते अशा मुख्य किंवा मोठ्या गोष्टीकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करणे.

थोडक्यात सांगायचे तर, "किरकोळ गोष्टींची अवाजवी काळजी घेणे आणि मोठ्या धोक्यांकडे साफ दुर्लक्ष करणे."

एखादा माणूस घरात किरकोळ भाजीपाल्याचे किंवा चहाचे दोन-पाच रुपये वाचवण्यासाठी खूप हुज्जत घालतो (मोरीला बोळा लावतो); पण दुसरीकडे लॉटरी, जुगार किंवा न विचार करता शेअर्समध्ये लाखो रुपये एका झटक्यात गमावून बसतो (दरवाजा मोकळा सोडतो).

एखाद्या बँकेने किंवा संस्थेने आपल्या कार्यालयातील लहान-सहान कागदपत्रांच्या फाईल्स कुलूपात ठेवण्यासाठी कडक नियम केले, पण मुख्य कॉम्प्युटर सिस्टीमचा पासवर्ड मात्र अगदी साधा ठेवला जो कोणीही हॅक करू शकतो.

समान अर्थाच्या इतर म्हणी:

"सुईतून ओवाळायचे आणि हत्तीवरून जायचे!"

"कण्याचा हिशोब आणि गोणीचा पत्ता नाही!"

इंग्रजीतील समान म्हण: "Penny wise, pound foolish." (पैशा-पैशाचा हिशोब ठेवणे आणि पौंडाचा विचार न करणे.)

धिटाई खाई मिठाई, गरीब खाई गचांड्या

आडदांड लोकांचे काम होते, पण गरीबांना यातायात भोगावी लागते.

"धिटाई खाई मिठाई, गरीब खाई गचांड्या" (काही भागांत याला "धिटाई खाई मिठाई, आणि गरिबी खाई गचांड्या" असेही म्हणतात) ही मराठीतील अत्यंत व्यावहारिक आणि समाजातील एका कडू वास्तवावर बोट ठेवणारी म्हण आहे.

येथे 'गरीब' हा शब्द केवळ आर्थिक गरिबीसाठी नाही, तर स्वभावाने मवाळ, भीडस्त किंवा लाजाळू असणाऱ्या व्यक्तीसाठीही वापरला गेला आहे. 'गचांड्या खाणे' म्हणजे धक्के खाणे किंवा अपमान सहन करणे.

ज्या व्यक्तीच्या अंगी धिटाई, चिकाटी आणि थोडेसे धाडस असते, ती व्यक्ती जगात आपले काम करून घेते आणि आयुष्यातील सुखाचा आस्वाद (मिठाई) घेते. याउलट, जी व्यक्ती अत्यंत भीडस्त, लाजाळू किंवा गरीब बिचारी असते, तिला प्रत्येक ठिकाणी डावलले जाते आणि नशिबाचे किंवा लोकांचे धक्के (गचांड्या) खावे लागतात.

थोडक्यात सांगायचे तर, "धाडसी किंवा चतुर माणूस आपला फायदा करून घेतो, तर भीडस्त आणि मवाळ माणसाला नेहमी सोसावे लागते."

ऑफिसमध्ये जो कर्मचारी हुशार असूनही लाजाळू असतो आणि स्वतःचे काम जगासमोर मांडत नाही, तो मागेच राहतो. पण जो कर्मचारी थोडे धाडस दाखवून, धिटाईने आपले काम बॉससमोर मांडतो, तो बढती आणि कौतुक (मिठाई) मिळवून जातो.

किंवा दुकानात एखादा भीडस्त माणूस प्रामाणिकपणे तासन्तास रांगेत उभा राहतो, तर एखादा धिटाईने पुढे जाऊन, ओळख काढून आपले काम पटवून आधी करून घेतो.

समान अर्थाच्या इतर म्हणी:

"धिटाची वरात, अन भिताची मरणयात्रा!"

"जगी जिवंत राहिली धिटाई, मवाळ माणसाला कुठेच नाही थारा!"

इंग्रजीतील समान विचार: "Fortune favors the bold." (नशीब नेहमी धाडसी लोकांनाच साथ देते.)

म्हणीचा संदेश:

ही म्हण आपल्याला नकारात्मकतेकडे न नेतात एक मोलाचा व्यावहारिक सल्ला देते: आयुष्यात केवळ प्रामाणिक किंवा सज्जन असून चालत नाही, तर जगाच्या पाठीवर सन्मानाने जगण्यासाठी आणि स्वतःचा हक्क मिळवण्यासाठी माणसाच्या अंगी धिटाई आणि आत्मविश्वास असणेही तितकेच गरजेचे आहे.

धरणे एकाचे आणि सोडणे एकाचे

कोणत्याही कामात धरसोड वृत्ती असणे किंवा एकाच वेळी अनेक गोष्टी करण्याचा प्रयत्न करून शेवटी काहीच साध्य न होणे.

"धरणे एकाचे आणि सोडणे एकाचे" (किंवा सामान्य व्यवहारात "धरणे एक आणि सोडणे एक") ही मराठीतील एक अत्यंत चपखल आणि अर्थपूर्ण म्हण आहे.

एखादी व्यक्ती जेव्हा कोणत्याही एका विचारावर, निर्णयावर किंवा कामावर ठाम राहत नाही, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते. एक काम हातात घ्यायचे, ते अर्धवट सोडून दुसरेच सुरू करायचे आणि पुन्हा ते सोडून तिसऱ्याच मागे लागायचे—अशा चंचल आणि धरसोडीच्या स्वभावाचे वर्णन करण्यासाठी हा वाक्प्रचार वापरतात.

काही वेळा माणसे बोलतात एक आणि वागतात भलतेच. समोरच्या व्यक्तीला दाखवताना एखाद्या तत्त्वाचा किंवा नियमाचा आग्रह धरतात (धरणे), पण स्वतःच्या फायद्यासाठी किंवा सोयीसाठी ते तत्त्व सहज मोडीत काढतात (सोडणे). अशा दुटप्पी किंवा ढोंगी वागणुकीवर बोट ठेवण्यासाठीही ही म्हण वापरली जाते.

निष्ठा, संयम किंवा एकाग्रतेचा अभाव असणे आणि कोणत्याही गोष्टीवर मनापासून ठाम न राहता सतत बदलत राहणे, म्हणजेच 'धरणे एकाचे आणि सोडणे एकाचे'.

"धरणे एकाचे आणि सोडणे एकाचे" (किंवा सामान्यतः व्यवहारात "धरणे एक आणि सोडणे एक") ही मराठीतील एक अत्यंत अर्थपूर्ण आणि मार्मिक म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ आणि व्यावहारिक अर्थ "अस्थिर वृत्ती" किंवा "निश्चयाचा अभाव असणे" असा होतो.

प्रामुख्याने ही म्हण खालील परिस्थितींमध्ये वापरली जाते:

अस्थिर मानसिकता: जेव्हा एखादी व्यक्ती एकाच वेळी अनेक गोष्टी करण्याचा प्रयत्न करते, पण कोणत्याही एका गोष्टीवर लक्ष केंद्रित करू शकत नाही. एक काम अर्धवट असतानाच ते सोडून दुसऱ्या कामाच्या मागे लागणे.

निश्चयाचा अभाव: एखाद्या विचारावर किंवा निर्णयावर ठाम न राहता सतत आपले विचार आणि भूमिका बदलत राहणे.

धरसोडीची वृत्ती: कोणत्याही क्षेत्रात (उदा. शिक्षण, व्यवसाय, किंवा ध्येय) सातत्य न ठेवता, एकामागून एक पर्याय बदलत राहणे. यामुळे शेवटी हाताशी काहीच लागत नाही.

"नावडत्या माणसाचे सर्वच वाईट" किंवा "आधीचे संपवण्यापूर्वीच नवीन सुरू करणे". शाश्वत यशासाठी 'धरसोडीची वृत्ती' सोडून कोणत्याही एका ध्येयावर सातत्य आणि निष्ठा ठेवणे गरजेचे आहे, हेच या म्हणीतून अधोरेखित होते.

धड ना धड भारीभर चिंध्या

कोणतेही एक काम नीट न करता सर्वच कामे अर्धवट टाकणे.

"धड ना धड भारीभर चिंध्या" (किंवा "धड ना धड, भरी भर चिंध्या") ही मराठीतील एक अतिशय प्रसिद्ध आणि मार्मिक म्हण आहे.

या म्हणीचा मुख्य अर्थ "कोणतेही एक काम नीट किंवा पूर्ण न करता, अनेक गोष्टी विनाकारण अस्ताव्यस्त पसरवून ठेवणे" असा होतो.

जेव्हा एखादी व्यक्ती एकाच वेळी अनेक कामे हातात घेते, परंतु त्यांपैकी एकही काम धड (व्यवस्थित) पूर्ण करत नाही. शेवटी सर्वच कामे अर्धवट आणि निरुपयोगी (चिंध्यांसारखी) होऊन बसतात.

गरजेपेक्षा जास्त गोष्टींचा किंवा विचारांचा पसारा मांडून ठेवणे, ज्याचा शेवटी काहीच फायदा होत नाही.

मूळ काम व्यवस्थित करता येत नसताना, केवळ आपण खूप काही करत आहोत हे दाखवण्यासाठी कामाचा बडेजाव किंवा पसारा निर्माण करणे.

आधीच्या म्हणीप्रमाणेच ('धरणे एकाचे आणि सोडणे एकाचे'), ही म्हणसुद्धा मानवाच्या धरसोडीच्या आणि विस्कळीत वृत्तीवर अचूक बोट ठेवते. कोणतेही काम करताना शंभर कामे अर्धवट सोडण्यापेक्षा, 'एक ना धड भाराभर चिंध्या' न करता कोणतेही एकच काम संपूर्ण लक्ष देऊन आणि उत्कृष्टपणे पूर्ण करावे, हाच मोलाचा संदेश या म्हणीतून मिळतो.

धडपडणाऱ्यालाच यश मिळते

जे सतत प्रयत्न करतात, त्यांनाच शेवटी यश लाभते.

"धडपडणाऱ्यालाच यश मिळते" हा मराठीतील एक अत्यंत सकारात्मक, प्रेरणादायी आणि वस्तुस्थिती दर्शवणारा विचार आहे.

या विधानाचा सरळ अर्थ असा की, जो माणूस ध्येय गाठण्यासाठी सातत्याने कष्ट करतो, अपयशाची पर्वा न करता पुन्हा पुन्हा प्रयत्न करतो, त्यालाच शेवटी यश लाभते.

प्रयत्नांचे सातत्य: यश कधीही सहजासहजी किंवा नशिबाने मिळत नाही. त्यासाठी सतत 'धडपड' म्हणजेच प्रामाणिक प्रयत्न करावे लागतात.

अपयशातून शिकणे: धडपडणारा माणूस अनेकदा पडतो, अडखळतो, पण तो तिथेच थांबत नाही. प्रत्येक चुकीतून आणि अपयशातून धडा घेऊन तो पुन्हा उभा राहतो.

नकारात्मकतेवर मात: आधीच्या दोन म्हणी ('धरणे एकाचे आणि सोडणे एकाचे' आणि 'धड ना धड भाराभर चिंध्या') ज्या धरसोडीच्या आणि विस्कळीत वृत्तीवर बोट ठेवतात, त्याउलट हा विचार 'योग्य दिशेने घेतलेल्या कष्टांचे' महत्त्व सांगतो. इथे धडपड म्हणजे उद्दिष्टहीन पळापळ नसून, ध्येयाप्रती असलेली जिद्द आहे.

"प्रयत्नांती परमेश्वर" किंवा "थेंबे थेंबे तळे साचे" या उक्तीप्रमाणे, जे लोक संकटांना न घाबरता सातत्याने संघर्ष करत राहतात, यश शेवटी त्यांच्याच गळ्यात वरमाळा घालते. शाश्वत यशाचा मार्ग हा केवळ आणि केवळ अखंड धडपडीतूनच (सकारात्मक प्रयत्नांतूनच) जातो, हाच मोलाचा संदेश यातून मिळतो.

धनी बदलला तरी चाकर तोच

व्यवस्था किंवा मालक बदलला, तरी काम करणाऱ्या सेवकाची परिस्थिती किंवा त्याचे काम बदलत नाही.

"धनी बदलला तरी चाकर तोच" ही मराठीतील एक अतिशय व्यावहारिक आणि राजकीय-सामाजिक परिस्थितीवर अचूक भाष्य करणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ "मालक, सत्ताधारी किंवा वरिष्ठ बदलले, तरी हाताखाली काम करणारे सेवक किंवा कर्मचारी आणि त्यांची मूळ परिस्थिती तीच राहते" असा होतो.

संस्था, सरकार किंवा एखादी व्यवस्था चालवणारे प्रमुख (धनी) बदलतात; नवीन राजे येतात, नवीन सरकारे येतात. परंतु, तळागाळात प्रत्यक्ष काम करणारा वर्ग (चाकर किंवा सामान्य जनता) तोच राहतो. त्यांची कर्तव्ये आणि दैनंदिन संघर्ष बदलत नाही.

नोकरशाही किंवा सेवकांसाठी ही म्हण लागू होते. वरचा अधिकारी किंवा मालक कोणीही असो, सेवकाला आपले काम प्रामाणिकपणे आणि निष्पक्षपणे करावेच लागते.

अनेकदा मोठी स्थित्यंतरे होऊनही सामान्य माणसाच्या आयुष्यात फारसा फरक पडत नाही, हे दर्शवण्यासाठीही ही म्हण उपरोधाने वापरली जाते.

आधी उल्लेख केलेल्या "धडपडणाऱ्यालाच यश मिळते" या सूत्राशी याचा संबंध जोडायचा झाल्यास—धनी (मालक किंवा परिस्थिती) कोणताही असो, जो चाकर किंवा माणूस आपल्या कर्तव्यात 'धडपड' आणि सातत्य ठेवतो, तो कोणत्याही व्यवस्थेत आपले स्थान आणि महत्त्व टिकवून ठेवतो.

सत्ता, नेतृत्व किंवा मालकी बदलली तरी मूळ चौकट, व्यवस्था आणि राबणारे हात तेच राहतात. हे जगाचे एक शाश्वत आणि अपरिवर्तनीय सत्य आहे.

धर्माची गाय आणि दाता का मोजायचे?

फुकट मिळालेल्या वस्तूमध्ये त्रुटी किंवा दोष शोधू नयेत.

"धर्माची गाय आणि दात का मोजायचे?" (किंवा सामान्यतः व्यवहारात "धर्माची गाय अन् दात कशाला मोजायचे?") ही मराठीतील एक अतिशय लोकप्रिय आणि व्यवहारज्ञान शिकवणारी म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, "फुकट किंवा देणगी म्हणून मिळालेल्या गोष्टीचा दर्जा तपासत बसू नये किंवा त्यात उणिवा (दोष) शोधू नयेत."

पूर्वीच्या काळी जेव्हा बाजारात गाय खरेदी केली जायची, तेव्हा ती किती वयाची आहे आणि दुभती आहे का, हे ओळखण्यासाठी तिचे दात तपासले जात असत. (गायीचे दात पाहून तिचे वय अचूक ओळखता येते, हा आजही ग्रामीण भागातील एक निकष आहे).

परंतु, जर ती गाय कोणीतरी 'धर्मार्थ' म्हणजेच दान म्हणून किंवा फुकट दिली असेल, तर तिचे दात मोजून तिचे वय तपासणे किंवा ती म्हातारी आहे की तरुण हे पाहणे अत्यंत कृतघ्नपणाचे लक्षण मानले जाते.

जेव्हा आपल्याला एखाद्या गोष्टीसाठी पैसे मोजावे लागत नाहीत, तेव्हा ती जशी मिळाली आहे तशी तिचा कृतज्ञतापूर्वक स्वीकार करावा.

काही लोकांना प्रत्येक गोष्टीत, अगदी उपकार म्हणून मिळालेल्या मदतीतही उणिवा शोधायची सवय असते. अशा व्यक्तींना समज देण्यासाठी हा वाक्प्रचार वापरतात.

आपल्याला मिळालेल्या मदतीचा किंवा भेटवस्तूचा आदर करावा, तिचा 'किफायतशीरपणा' किंवा 'दर्जा' तपासत बसून देणाऱ्याचा अपमान करू नये, हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

धर्मावर सोडून देणे

एखादी गोष्ट नशिबावर किंवा देवावर सोडून देणे.

"धर्मावर सोडून देणे" (किंवा व्यावहारिक भाषेत "सगळं धर्मावर / देवावर सोडून देणे") हा मराठीतील एक अतिशय प्रचलित वाक्प्रचार आहे.

याचा सरळ अर्थ "परिस्थितीवर स्वतःचे नियंत्रण न राहिल्यामुळे किंवा काय करावे हे न सुचल्यामुळे सर्व काही नशिबावर, दैवावर किंवा निसर्गाच्या नियमावर सोडून देणे" असा होतो.

अगतिकता (helplessness): जेव्हा एखादी व्यक्ती आपले सर्व प्रयत्न करून थकते आणि तरीही परिस्थिती बदलत नाही, तेव्हा ती हताश होऊन "आता जे होईल ते होईल" या भावनेने सर्व काही देवावर किंवा धर्मावर सोडून देते.

जबाबदारी टाळणे (निष्क्रियता): काही वेळा या वाक्प्रचाराचा वापर नकारात्मक अर्थानेही होतो. स्वतः कष्ट न करता किंवा

कठीण प्रसंगाचा सामना करण्याचे टाळून, केवळ नशिबाचा हवाला देत निष्क्रिय राहणे, यालाही 'धर्मावर सोडून देणे' म्हणतात.

परमेश्वरावर विश्वास (श्रद्धा): सकारात्मक बाजूने विचार केल्यास, अतिशय कठीण काळात मनाची शांतता टिकवून ठेवण्यासाठी "माझ्या हातात जे होते ते मी केले, आता पुढे जे होईल ते चांगल्यासाठीच होईल" अशी समर्पण भावना ठेवणे.

आधी उल्लेख केलेल्या "धर्माची गाय अन् दात कशाला मोजायचे?" या म्हणीमध्ये 'धर्म' हा शब्द 'दान किंवा उपकार' या अर्थाने आला आहे; तर "धर्मावर सोडून देणे" या वाक्प्रचारात 'धर्म' हा शब्द 'नशीब, दैव किंवा वैश्विक न्याय' या अर्थाने वापरला जातो.

तसेच, "धडपडणाऱ्यालाच यश मिळते" हा विचार सांगतो की, सर्व काही 'धर्मावर' किंवा नशिबावर सोडून चालत नाही; माणसाने आधी स्वतः प्रामाणिकपणे धडपड करणे गरजेचे असते.

स्वतःचे प्रयत्न संपल्यानंतर किंवा अंतिम निर्णयाचा अधिकार आपल्या हातात नसताना, विश्वासाने किंवा हताश होऊन परिस्थिती दैवाच्या स्वाधीन करणे म्हणजेच 'धर्मावर सोडून देणे' होय.

धोबी का कुत्ता, न घर का न घाट का

दोन

बाजूंच्या नादात कुठेच स्थान न मिळणे (त्रिशंकू अवस्था होणे).

"धोबी का कुत्ता, न घर का न घाट का" ही मूळची हिंदीतील अत्यंत प्रसिद्ध म्हण आहे, जी मराठीतही अगदी तशीच आणि त्याच अर्थाने सर्रास वापरली जाते.

या म्हणीचा सरळ अर्थ "दोन वेगवेगळ्या बाजू सांभाळण्याच्या नादात किंवा अति लोभापोटी कोणत्याही एका ठिकाणी आश्रय न मिळणे आणि शेवटी पूर्णपणे उघड्यावर पडणे" असा होतो.

धोबी (परीट) जेव्हा कपडे धुण्यासाठी नदीच्या घाटावर जातो, तेव्हा त्याचा कुत्रा त्याच्यासोबत घाटावर जातो. धोबी जेव्हा घरी परततो, तेव्हा कुत्राही घरी येतो. कुत्र्याला वाटते की आपले अन्न किंवा आश्रय दोन्ही ठिकाणी आहे, पण प्रत्यक्षात त्याचे घर घाटावरही नसते आणि धोब्याच्या घरातही त्याला निश्चित स्थान नसते. जेव्हा तो कोणत्याही एका ठिकाणी एकनिष्ठ राहत नाही, तेव्हा त्याची अवस्था अशी होते की तो कुठेच सामावला जात नाही.

जेव्हा एखादी व्यक्ती एकाच वेळी दोन वेगवेगळ्या विचारसरणी, दोन पक्ष किंवा दोन वेगवेगळ्या कामांमध्ये पाय ठेवण्याचा प्रयत्न करते, तेव्हा ती कुठेच यशस्वी होत नाही.

तुम्ही सुरुवातीला उल्लेख केलेल्या "धरणे एकाचे आणि सोडणे एकाचे" किंवा "धड ना धड भाराभर चिंध्या" या म्हणींशी या हिंदी म्हणीचा थेट संबंध आहे. धरसोडीची वृत्ती असणाऱ्या माणसाची अवस्था शेवटी या कुत्र्यासारखीच 'न घर का न घाट का' अशी होते.

स्वार्थासाठी वारंवार बाजू बदलणाऱ्या व्यक्तीवर दोन्ही बाजूंचे लोक विश्वास ठेवत नाहीत, आणि शेवटी ती व्यक्ती एकाकी पडते.

कोणत्याही एका ध्येयाशी, विचाराशी किंवा व्यक्तीशी प्रामाणिक न राहता 'दोन दगडांवर पाय' ठेवल्यास माणसाची अवस्था अत्यंत केविलवाणी होते. शाश्वत जीवन जगण्यासाठी कुठेतरी एकनिष्ठ राहणे गरजेचे आहे, हाच धडा ही म्हण देते.

धनाचा माज फार काळ टिकत नाही

संपत्तीचा अहंकार फार दिवस राहत नाही.

"धनाचा माज फार काळ टिकत नाही" (किंवा "लक्ष्मी चंचल असते, तिचा गर्व टिकत नाही") हा मानवी स्वभावावर आणि पैशाच्या नश्वरतेवर प्रकाश टाकणारा एक अत्यंत सत्य आणि मार्गदर्शक विचार आहे.

या विधानाचा सरळ अर्थ असा की, पैशाच्या किंवा श्रीमंतीच्या जोरावर आलेला अहंकार आणि उद्दामपणा कधीही कायम टिकत नाही; परिस्थिती बदलली की तो माज पत्त्याच्या बंगल्यासारखा कोसळतो.

संपत्ती आज एकाकडे तर उद्या दुसऱ्याकडे असते. काळाचे चक्र फिरले की राजाचा रंक आणि रंकाचा राजा व्हायला वेळ लागत नाही. त्यामुळे धनाचा माज करणे हे अज्ञानाचे लक्षण मानले जाते.

पैशामुळे आलेली नशा माणसाला आंधळी बनवते. तो स्वतःला सर्वश्रेष्ठ समजून इतरांना तुच्छ लेखू लागतो. परंतु, इतिहास साक्षी आहे की, गर्वाचे घर शेवटी नेहमीच खाली होते.

तुम्ही आधी उल्लेख केलेल्या "धडपडणाऱ्यालाच यश मिळते" या सूत्राशी याचा सुंदर संबंध आहे. कष्टाने आणि धडपडीने मिळवलेले यश आणि संपत्ती माणसाला नम्र बनवते; पण अनायासे किंवा चुकीच्या मार्गाने आलेल्या धनाचा माणसाला 'माज' चढतो, जो फार काळ टिकत नाही.

मराठी संस्कृतीतील याशी साधर्म्य असणाऱ्या इतर म्हणी:

"गर्वाचे घर खाली."

"लक्ष्मी चालती-बोलती संपत्ती आहे, आज इथे तर उद्या तिथे."

"पैशाचा माज आणि उन्हाची सावली फार काळ टिकत नाही."

पैसा हे जीवनाचे साधन असू शकते, साध्य नव्हे. संपत्ती कितीही वाढली तरी माणसाने आपले पाय जमिनीवरच ठेवावे, कारण वेळेची थट्टा आणि पैशाचा माज निसर्ग फार काळ सहन करत नाही. श्रीमंतीतही जो नम्र राहतो, तोच खरा आदरणीय ठरतो.

धड धड धापा आणि सुखाचा वाटा

खूप मेहनत केल्याशिवाय किंवा धडपड केल्याशिवाय सुखाचे दिवस येत नाहीत.

"धड धड धापा आणि सुखाचा वाटा" ही मराठीतील अत्यंत उद्बोधक आणि मानवी स्वभावावर प्रकाश टाकणारी एक सुंदर म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ मानवी जीवनातील मेहनत आणि सुख यांच्यातील संबंध स्पष्ट करतो.

'धड धड धापा' म्हणजे एखादे काम करताना किंवा ध्येय गाठताना होणारी प्रचंड धावपळ, शारीरिक-मानसिक कष्ट आणि त्यामुळे भरणारा दम (धाप). जीवनात कोणतेही मोठे यश किंवा सुख सहज मिळत नाही; त्यासाठी सुरुवातीला अतोनात कष्ट करावे लागतात, घाम गाळावा लागतो.

'सुखाचा वाटा' म्हणजे कष्टाचे चीज होऊन शेवटी मिळणारे समाधान किंवा आनंदाचा वाटा. जेव्हा एखादी व्यक्ती प्रामाणिकपणे आणि जीवापाड मेहनत करते, तेव्हा सुरुवातीला तिला कितीही त्रास झाला, तरी शेवटी तिच्या पदरात सुखाचे आणि यशाचे माप पडतेच.

ज्याप्रमाणे एखादी उंच टेकडी किंवा किल्ला चढताना माणसाची प्रचंड धावपळ होते, दम लागतो (धापा भरतात), पण एकदा का तो शिखरावर पोहोचला की तिथला थंड वारा आणि नयनरम्य देखावा पाहून त्याचा सगळा थकवा पळून जातो आणि अतीव सुख मिळते; अगदी तसेच हे संसाराचे आणि आयुष्याचे आहे.

आधी धडपड, कष्ट आणि संघर्ष सहन केल्याशिवाय आयुष्यात सुखाचा मार्ग किंवा यशाचा वाटा सापडत नाही. "कष्टाचे फळ गोड असते" हाच या म्हणीचा गाभा आहे.

धनी काय तो म्हातारा, पण त्याचा आसरा मोठा

घरातली मुख्य व्यक्ती जरी वृद्ध किंवा अशक्त असली, तरी तिचे असणे कुटुंबाला मोठा आधार देते.

"धनी काय तो म्हातारा, पण त्याचा आसरा मोठा" ही मराठी संस्कृती आणि कौटुंबिक व्यवस्थेतील ज्येष्ठांचे महत्त्व अधोरेखित करणारी एक अतिशय कौतुकास्पद आणि वास्तववादी म्हण आहे.

'धनी काय तो म्हातारा' याचा अर्थ घराचा मुख्य, मालक किंवा कारभारी वयाने वृद्ध झाला आहे. त्याच्या अंगात पूर्वीसारखे शारीरिक बळ राहिलेले नसते, तो कदाचित रोजच्या कामात

प्रत्यक्ष हातभार लावू शकत नाही किंवा कमावताही नसतो. परंतु, केवळ तो वयाने मोठा आहे आणि त्याला आयुष्याचा दांडगा अनुभव आहे, हीच त्याची सर्वात मोठी जमेची बाजू असते.

'त्याचा आसरा मोठा' म्हणजेच त्या वृद्ध व्यक्तीचे घरातील केवळ असणे (अस्तित्व) हे संपूर्ण कुटुंबासाठी एका मोठ्या छत्रासारखे असते. त्यांच्या पाठीशी असलेल्या अनुभवाच्या शिदोरीमुळे कुटुंबावर येणाऱ्या संकटांचे निवारण कसे करावे, याचे मार्गदर्शन मिळते. संकटसमयी "मी खंबीर आहे, काळजी करू नका," हा त्यांचा एक शब्दही संपूर्ण कुटुंबाला मानसिक बळ देऊन जातो.

ज्याप्रमाणे एखाद्या जुन्या, वटवृक्षाची पाने गळून गेलेली असली किंवा त्याला नवीन फळे येत नसली, तरी ऊन-पावसात त्याची सावली (आसरा) माणसाला आणि पशू-पक्ष्यांना मोठा आधार देते; अगदी तसेच घराण्यातील वृद्ध व्यक्तींचे असते.

घरातली वृद्ध माणसे कदाचित शारीरिकदृष्ट्या थकलेली असतील, पण त्यांचे अनुभव, ज्ञान आणि केवळ घरात असणे हे कुटुंबासाठी एखाद्या भक्कम तटबंदीसारखे किंवा मोठ्या आडोशासारखे (आसरा) असते. ही म्हण ज्येष्ठांबद्दलचा आदर आणि त्यांचे कुटुंबातील अढळ स्थान दर्शवते.

धने संपले की सख्य संपते

पैशाची किंवा संपत्तीची सोय असेपर्यंतच लोक नाते किंवा मैत्री ठेवतात; पैसा संपला की संबंध तुटतात.

"धने संपले की सख्य संपते" (किंवा व्यावहारिक भाषेत "धन संपले की सख्य संपते") ही पैशावर आधारित मानवी नातेसंबंधांचे कटू सत्य मांडणारी एक अत्यंत वास्तववादी म्हण आहे.

'धने' म्हणजे संपत्ती, पैसा किंवा वैभव आणि 'सख्य' म्हणजे मैत्री, जवळीक किंवा नातेसंबंध. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीकडे भरपूर पैसा आणि श्रीमंती असते, तेव्हा त्याच्याभोवती मित्र, नातेवाईक आणि स्तुतीपाठकांची मोठी गर्दी असते. सगळेच जण त्याच्याशी सख्य (मैत्री) जोडायला उत्सुक असतात. परंतु, दुर्दैवाने जेव्हा त्या व्यक्तीचे धन संपते किंवा ती गरिबीत ढकलली जाते, तेव्हा तेच तथाकथित मित्र आणि नातेवाईक हळूहळू पाठ फिरवतात आणि नाते तोडून निघून जातात.

ही म्हण मानवी स्वभावातील स्वार्थीपणावर थेट बोट ठेवते. जगात अनेक नाती ही निस्वार्थी नसून केवळ आर्थिक फायद्यावर

किंवा गरजेवर टिकून असतात. जोपर्यंत स्वार्थ साधता येतो, तोपर्यंतच मैत्री आणि जवळीक राखली जाते.

मराठी साहित्यात आणि संतांच्या अभंगांतही या परिस्थितीचे हुबेहूब वर्णन आढळते. 'जोवरी पैसा तोवरी बायको, तोवरी मातापिता। जोवरी पैसा तोवरी भाऊ, संपता कोणी न पुसे कोणा।' हा विचारही याच म्हणीशी साधर्म्य दर्शवतो.

ज्याप्रमाणे झाडाला फळे आणि फुले असेपर्यंतच पक्षी त्यावर गर्दी करतात आणि झाड वाळू लागले की उडून जातात; अगदी तसेच पैशाच्या मागे धावणाऱ्या माणसांचे असते.

गरिबी आली की जवळचे मित्र आणि नातेवाईकही दुरावतात. "गरज सरो आणि वैद्य मरो" किंवा "पैशाचा सखा सोयरा" या प्रवृत्तीवर प्रकाश टाकणारी ही एक चपखल म्हण आहे.

"धने संपले की सख्य संपते" (किंवा व्यावहारिक भाषेत "धन संपले की सख्य संपते") ही पैशावर आधारित मानवी नातेसंबंधांचे कटू सत्य मांडणारी एक अत्यंत वास्तववादी म्हण आहे.

'धने' म्हणजे संपत्ती, पैसा किंवा वैभव आणि 'सख्य' म्हणजे मैत्री, जवळीक किंवा नातेसंबंध. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीकडे भरपूर पैसा आणि श्रीमंती असते, तेव्हा त्याच्याभोवती मित्र,

नातेवाईक आणि स्तुतीपाठकांची मोठी गर्दी असते. सगळेच जण त्याच्याशी सख्य (मैत्री) जोडायला उत्सुक असतात. परंतु, दुर्दैवाने जेव्हा त्या व्यक्तीचे धन संपते किंवा ती गरिबीत ढकलली जाते, तेव्हा तेच तथाकथित मित्र आणि नातेवाईक हळूहळू पाठ फिरवतात आणि नाते तोडून निघून जातात.

ही म्हण मानवी स्वभावातील स्वार्थीपणावर थेट बोट ठेवते. जगात अनेक नाती ही निस्वार्थी नसून केवळ आर्थिक फायद्यावर किंवा गरजेवर टिकून असतात. जोपर्यंत स्वार्थ साधता येतो, तोपर्यंतच मैत्री आणि जवळीक राखली जाते.

मराठी साहित्यात आणि संतांच्या अभंगांतही या परिस्थितीचे हुबेहूब वर्णन आढळते. 'जोवरी पैसा तोवरी बायको, तोवरी मातापिता। जोवरी पैसा तोवरी भाऊ, संपता कोणी न पुसे कोणा।' हा विचारही याच म्हणीशी साधर्म्य दर्शवतो.

ज्याप्रमाणे झाडाला फळे आणि फुले असेपर्यंतच पक्षी त्यावर गर्दी करतात आणि झाड वाळू लागले की उडून जातात; अगदी तसेच पैशाच्या मागे धावणाऱ्या माणसांचे असते.

गरिबी आली की जवळचे मित्र आणि नातेवाईकही दुरावतात. "गरज सरो आणि वैद्य मरो" किंवा "पैशाचा सखा सोयरा" या प्रवृत्तीवर प्रकाश टाकणारी ही एक चपखल म्हण आहे.

धुळीचे कणही हवेत उडतात

वेळ आल्यावर सामान्य किंवा क्षुद्र समजल्या जाणाऱ्या गोष्टींनाही महत्त्व प्राप्त होते.

"धुळीचे कणही हवेत उडतात" (किंवा काही ठिकाणी "वेळ आली की धुळीचे कणही हवेत उडतात") ही मानवी अहंकार, काळाचे चक्र आणि परिस्थितीचे बदलणारे रूप दाखवणारी एक अत्यंत मर्मभेदी म्हण आहे.

धुळीचा कण हा अत्यंत लहान, क्षुल्लक आणि पायाखाली तुडवला जाणारा मानला जातो. त्याला स्वतःचे असे काही अस्तित्व किंवा वजन नसते. परंतु, जेव्हा सोसाट्याचा वारा सुटतो (म्हणजेच अनुकूल परिस्थिती येते किंवा काळाची साथ मिळते), तेव्हा तोच क्षुल्लक धुळीचा कणही जमिनीवरून उडून आकाशात उंच पोहोचतो. अगदी तसेच, समाजातल्या एखाद्या अत्यंत सामान्य, गरिबातील गरीब किंवा दुर्बल व्यक्तीला जेव्हा योग्य संधी किंवा काळाची साथ मिळते, तेव्हा ती देखील प्रगती करून उच्च पदावर पोहोचू शकते.

ही म्हण गर्भश्रीमंत किंवा उच्च पदावर असलेल्या माणसांना एक प्रकारे इशारा देते. माणसाने कधीही आपल्या संपत्तीचा, सत्तेचा किंवा मोठेपणाचा अहंकार बाळगू नये. कारण काळ नेहमी

सारखा राहत नाही. ज्यांना आपण 'पायाखालची धूळ' समजून कमी लेखतो, ती माणसेही वेळ बदलल्यावर आपल्यापेक्षा वरचढ ठरू शकतात.

ज्याप्रमाणे निसर्गात वारा आला की जमिनीवर पडलेली धूळ डोक्यावर जाऊन बसते; तसेच मानवी आयुष्यातही आहे. नशीब किंवा परिस्थिती बदलली की सामान्य माणूसही असामान्य कामगिरी करून दाखवतो.

कोणत्याही गोष्टीला किंवा व्यक्तीला कधीही लहान किंवा क्षुल्लक समजू नये; कारण अनुकूल वेळ आणि परिस्थिती आल्यावर अत्यंत सामान्य माणूसही आकाशाएवढी उत्तुंग भरारी घेऊ शकतो. ही म्हण 'काळाचा महिमा' आणि 'बदलती परिस्थिती' याचे उत्तम उदाहरण आहे.

धोतराचा सोगा आणि वाघाचा वेध

वेशभूषा किंवा तयारी साधी असणे, पण ध्येय मात्र खूप मोठे आणि धाडसी असणे.

"धोतराचा सोगा आणि वाघाचा वेध" (किंवा काही प्रांतांत "धोतराचा सोगा आणि वाघाची शिकार") ही मानवी स्वभावातील विसंगती, अविचाराने केलेले धाडस आणि

अवाजवी आत्मविश्वासावर उपरोधिकपणे बोट ठेवणारी एक अत्यंत चपखल मराठी म्हण आहे.

धोतराचा सोगा' हे सैलसर, निसरड्या आणि हालचालींना मर्यादा आणणाऱ्या पारंपरिक पोशाखाचे प्रतीक आहे. धोतर नेसून माणसाला साधे वेगाने पळणे किंवा झाडावर चढणेही कठीण होते. दुसरीकडे, 'वाघाचा वेध' (किंवा वाघाची शिकार) हे अत्यंत चपळाई, शारीरिक ताकद, जीवघेणा धोका आणि पूर्वतयारी लागणारे कठीण काम आहे. म्हणजेच, कोणतीही योग्य पूर्वतयारी किंवा साधने पाठीशी नसताना, केवळ आव आणून अतिशय अवघड आणि धोकादायक काम करायला निघणे, या विसंगतीवर ही म्हण प्रकाश टाकते.

काही माणसांची पात्रता किंवा क्षमता लहान असते, पण त्यांच्या गप्पा आणि स्वप्ने फार मोठी असतात. संकटाचे किंवा कामाचे गांभीर्य न ओळखता, केवळ पोकळ गप्पा मारणाऱ्या किंवा अतिआत्मविश्वास नडणाऱ्या व्यक्तीची थट्टा करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

ज्याप्रमाणे एखादा माणूस धोतराचा सोगा सांभाळत वाघाची शिकार करायला गेला, तर वाघावर नेम धरण्याऐवजी स्वतःचे धोतर सांभाळण्यातच त्याची तारांबळ उडेल आणि तो स्वतःचा जीव धोक्यात घालेल; अगदी तसेच व्यवहारातही घडते. पुरेशी

साधनसामग्री, अभ्यास किंवा शिस्त नसताना मोठ्या उद्योगात उडी घेणाऱ्या हौशी लोकांची अवस्था अशीच होते.

स्वतःची क्षमता, पोशाख किंवा पूर्वतयारी अत्यंत साधी आणि मर्यादित असणे, पण उद्दिष्ट मात्र अवाढव्य आणि धोकादायक असणे; म्हणजेच "धोतराचा सोगा आणि वाघाचा वेध". ही म्हण माणसाला आपल्या मर्यादा ओळखून आणि योग्य पूर्वतयारी करूनच पाऊल टाकण्याचा सल्ला देते.

धूर्त माणसाशी धूर्ततेनेच वागावे

कपटी किंवा लबाड माणसाला सरळ मार्गाने नाही, तर त्याच्याच भाषेत उत्तर द्यावे लागते.

"धूर्त माणसाशी धूर्ततेनेच वागावे" हा मराठीतील एक अत्यंत व्यावहारिक आणि अनुभवावर आधारित विचार आहे. यालाच आपण व्यवहारात "शठं प्रति शाठ्यम्" (जशास तसे) किंवा "काट्यानेच काटा काढावा" असेही म्हणतो.

धूर्त किंवा कपटी माणूस स्वतःचा स्वार्थ साधण्यासाठी नेहमी सरळ आणि प्रामाणिक माणसांच्या चांगुलपणाचा गैरफायदा घेतो. अशा व्यक्तीसमोर जर आपण अतिशय सरळ, नम्र आणि अती-प्रामाणिक राहिलो, तर आपण फसवले जाण्याची शक्यता

जास्त असते. त्यामुळे, अशा व्यक्तीचे डावपेच उधळून लावण्यासाठी त्याच्याच भाषेत आणि तितक्याच धूर्ततेने (चाणाक्षपणे) उत्तर देणे गरजेचे ठरते.

काही माणसे सरळ मार्गाने किंवा समजुतीच्या भाषेने ऐकत नाहीत. त्यांना सरळ करण्यासाठी त्यांच्याच नीतीचा वापर करावा लागतो. धूर्त माणसाला जेव्हा समोरचा माणूस आपल्यापेक्षा जास्त चाणाक्ष किंवा धूर्त आहे याची जाणीव होते, तेव्हाच तो स्वतःच्या मर्यादेत राहतो.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी अफझलखानाचा वध करताना याच नीतीचा वापर केला होता. अफझलखानाचा कपटी आणि धूर्त स्वभाव ओळखून महाराजांनी अत्यंत चाणाक्षपणे, पूर्वतयारी करून आणि वघनखे लपवून नेऊन त्याचा दगाफटका त्याच्यावरच उलटवला होता.

ज्याप्रमाणे विष उतरवण्यासाठी विषाचाच (Antivenom) डोस द्यावा लागतो, त्याचप्रमाणे धूर्ततेचा पराभव करण्यासाठी चातुर्य आणि धूर्ततेचाच आश्रय घ्यावा लागतो.

हा विचार आपल्याला 'दुष्ट' बनवायला शिकवत नाही, तर दुष्टांपासून स्वतःचे रक्षण करण्यासाठी तितकेच चाणाक्ष आणि सावध बनायला शिकवतो. धूर्त माणसाशी वागताना आपला

सरळपणा बाजूला ठेवून डोळसपणे आणि चतुरपणे वागणे हाच बुद्धीमत्ता आणि सुरक्षिततेचा मार्ग आहे.

धनी पाहावा घरचा, आणि सोयरा पाहावा दूरचा

स्वतःचे घर चालवण्यासाठी घरातील मुख्य माणसाचे कर्तृत्व महत्त्वाचे असते, तर संकटसमयी दूरचा नातेवाईक जास्त कामाला येतो.

"धनी पाहावा घरचा, आणि सोयरा पाहावा दूरचा" ही मानवी नातेसंबंध, कौटुंबिक सुरक्षितता आणि व्यावहारिक शहाणपण सांगणारी एक अत्यंत सुंदर आणि पारंपारिक मराठी म्हण आहे.

या म्हणीचे दोन स्पष्ट आणि महत्त्वाचे भाग आहेत,

'धनी' म्हणजे घराचा मालक, पती किंवा कुटुंबाचा प्रमुख. ही म्हण असे सांगते की, घराचा कारभारी किंवा धनी हा आपल्याच हक्काच्या घरातला, जवळचा असावा. जेव्हा कुटुंबाची धुरा सांभाळणारी व्यक्ती आपली हक्काची असते, तेव्हा घरात प्रेम, जवळीक, विश्वास आणि सुरक्षितता राहते. संकटसमयी घरातलाच माणूस धावून येतो; बाहेरील किंवा परका माणूस कितीही श्रीमंत किंवा मोठा असला, तरी तो घराला ती सुरक्षितता आणि जिव्हाळा देऊ शकत नाही.

'सोयरा' म्हणजे नातेवाईक किंवा पाहुणेरावळे. नातेवाईक जितके थोडे दूर राहतील (भौगोलिकदृष्ट्या किंवा व्यवहाराच्या दृष्टीने), तितके त्यांच्यातील प्रेम आणि आदर टिकून राहतो. अतिशय जवळ राहण्याने किंवा रोजच्या रोज अति-अगत्य ठेवल्याने मानवी स्वभावामुळे मतभेद, हेवेदावे किंवा मानापमानाचे प्रसंग घडण्याची शक्यता वाढते. "अति परिचयात् अवज्ञा" या न्यायाने जास्त जवळीक झाली की आदराची जागा विसंवाद घेतो. म्हणून, नातेवाईक थोडे दूरचे असलेले कधीही चांगले, जेणेकरून सलोखा कायम राहतो.

ज्याप्रमाणे आपल्या घरात लावलेला छोटासा दिवा आपल्याला रात्रीचा प्रकाश आणि सुरक्षितता देतो (बाहेरचा मोठा वणवा नाही), त्याचप्रमाणे घरचा धनी महत्त्वाचा असतो. आणि ज्याप्रमाणे डोंगराचे सौंदर्य दुरूनच जास्त चांगले दिसते, तसेच नातेसंबंधांचेही असते.

कौटुंबिक सुखासाठी आणि हक्काच्या आधारासाठी घराचा मुख्य (धनी) आपलाच असावा, तर नातेसंबंधांमधील गोडवा आणि आदर दीर्घकाळ टिकवून ठेवण्यासाठी नातेवाईक (सोयरे) थोडे अंतरावर किंवा दूरचे असावेत.

धड धड रडणे आणि डोळे पुसणे

मनातून दुःख नसताना केवळ दाखवण्यासाठी खोटेखोटे रडणे किंवा नाटक करणे.

"धड धड रडणे आणि डोळे पुसणे" ही मानवी स्वभावातील उथळपणा, नाटकीपणा किंवा केवळ दिखाव्यासाठी केलेल्या कृतीवर प्रकाश टाकणारी एक अतिशय चपखल मराठी म्हण आहे.

'धड धड रडणे' म्हणजे समोरच्याला दाखवण्यासाठी मोठ्या मोठ्याने रडण्याचे किंवा अतीव दुःख झाल्याचे नाटक करणे. परंतु, त्याच वेळी 'डोळे पुसणे' म्हणजेच मनात खरोखर दुःख नसणे आणि केवळ लोकांनी पाहावे म्हणून रडण्याचा अभिनय करणे. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीला खरोखर मनातून दुःख झालेले नसते, पण केवळ सामाजिक संकेतांमुळे किंवा स्वार्थापोटी दुःख दाखवावे लागते, तेव्हा तिच्या या ढोंगी वागणुकीला ही म्हण लागू होते.

काही लोक इतरांसमोर खूप सहानुभूती दाखवतात, त्यांच्या संकटात ढसाढसा रडतात, पण प्रत्यक्षात त्यांच्या मनात त्या व्यक्तीबद्दल कोणतीही खरी आपुलकी नसते. संकट टळताच किंवा लोकांची नजर हटताच ते आपले डोळे पुसून पुन्हा

पहिल्यासारखे सामान्य होतात. अशा लोकांच्या दुटप्पी आणि मखलाशी करणाऱ्या प्रवृत्तीवर बोट ठेवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

या म्हणीचा संबंध बऱ्याचदा "मगरीचे अश्रू ढाळणे" (Crocodile Tears) या वाक्प्रचाराशी जोडला जातो. ज्याप्रमाणे मगर भक्ष्याला गिळताना डोळ्यातून पाणी काढते (जे केवळ शारीरिक प्रक्रियेमुळे असते, दुःखाशामुळे नाही), तसेच काही माणसांचे रडणे केवळ तात्कालिक आणि हेतुस्परस्पर असते.

: मनात कोणतीही खरी वेदना किंवा पश्चात्ताप नसताना, केवळ बाह्य जगताला दाखवण्यासाठी मोठमोठ्याने रडण्याचे ढोंग करणे आणि लगेच सावरून कोरडे पडणे, म्हणजेच 'धड धड रडणे आणि डोळे पुसणे'. ही म्हण समाजातील दांभिकपणावर अचूक प्रहार करते.

धोंडा मारला तर हात दुखतो आणि डोक्यात मारला तर जीव जातो

प्रत्येक गोष्टीचे परिणाम तिच्या तीव्रतेवर अवलंबून असतात; लहान चुकीची शिक्षा लहान, तर मोठ्या चुकीची गंभीर असते.

वाक्य अगदी साधं वाटलं, तरी त्यातला विचार खूप खोल आणि व्यावहारिक आहे! या विधानातून खूप महत्त्वाचे दोन-तीन अर्थ निघतात:

दगड हा कठीण असतो. तो एखाद्या गोष्टीवर मारला, तर 'क्रिया आणि प्रतिक्रिया' या नियमानुसार मारणाऱ्याच्या हातालाही त्याची झळ पोहोचते (हात दुखतो). पण तोच दगड जर शरीराच्या सर्वात नाजूक आणि संवेदनशील भागावर (डोक्यावर) लागला, तर त्याचे परिणाम जीवघेणे ठरू शकतात.

आपण एखादी कृती कुठे आणि कशी करतो, यावर त्याचे परिणाम अवलंबून असतात. एका ठिकाणी झालेला किरकोळ बदल किंवा चूक दुसऱ्या ठिकाणी मात्र प्रचंड मोठं नुकसान करू शकते.

व्यवहारी भाषेत सांगायचं तर, एखाद्याला दिलेला छोटासा सल्ला किंवा टोमणा (हातावर मारल्यासारखा) सहन केला जाऊ शकतो, पण तोच वार जर एखाद्याच्या जिव्हारी लागला (डोक्यात मारल्यासारखा), तर नातेसंबंध किंवा माणसाचा आत्मविश्वास पूर्णपणे संपून जाऊ शकतो.

धनी खूश तर चाकर खूश

मालक जर आनंदी आणि समाधानी असेल, तर त्याच्या हाताखाली काम करणारे सेवक किंवा कर्मचारीही सुखी राहतात.

हे विधान अत्यंत मार्मिक आणि व्यावहारिक सत्य सांगणारं आहे. "धनी खूश तर चाकर खूश" (किंवा 'राजा खूश तर प्रजाहि खूश') या म्हणीचा थेट संबंध व्यवस्थापन, कौटुंबिक किंवा सामाजिक संबंधांशी येतो. याचे मुख्य पैलू खालीलप्रमाणे सांगता येतील:

मालक (धनी) आणि कामगार (चाकर) यांचे संबंध एकमेकांवर अवलंबून असतात. जेव्हा मालक व्यवसायात किंवा वैयक्तिक पातळीवर समाधानी, आनंदी आणि आर्थिकदृष्ट्या सक्षम असतो, तेव्हा त्याचा थेट सकारात्मक परिणाम त्याच्या हाताखाली काम करणाऱ्या लोकांवर होतो.

जर धनी समाधानी असेल, तर तो आपल्या चाकरांचे कौतुक करतो, त्यांना योग्य मोबदला आणि मानसन्मान देतो. जेव्हा कर्मचाऱ्यांना हे ठाऊक असतं की आपला मालक आपल्या कामावर खूश आहे, तेव्हा तेही अधिक आनंदाने आणि निष्ठेने काम करतात.

मालक जर सतत चिडचिड करणारा किंवा असमाधानी असेल, तर त्याचा ताण चाकरांवर येतो. उलटपक्षी, धनी प्रसन्न असेल तर कामाच्या ठिकाणी एक सकारात्मक ऊर्जा निर्माण होते, ज्यामुळे चाकरालाही मानसिक सुरक्षितता आणि आनंद मिळतो.

या विधानातून हेच स्पष्ट होते की, नेतृत्वाच्या किंवा प्रमुखाच्या आनंदावर आणि मानसिक स्थितीवर त्याच्यावर अवलंबून असणाऱ्या संपूर्ण यंत्रणेचा आनंद अवलंबून असतो.

धुवून कोळसा पांढरा होत नाही

एखाद्या दुष्ट किंवा वाईट प्रवृत्तीच्या माणसाला कितीही सुधारण्याचा प्रयत्न केला, तरी त्याचा मूळ स्वभाव बदलत नाही.

"धुवून कोळसा पांढरा होत नाही" (किंवा 'कोळसा उगाळावा तितका काळbackgroundाच') ही मराठीतील अत्यंत प्रसिद्ध आणि अर्थपूर्ण म्हण आहे. मानवी स्वभाव आणि निसर्गनियमावर प्रकाश टाकणारे याचे मुख्य पैलू खालीलप्रमाणे आहेत:

ज्याप्रमाणे कोळशाचा मूळ रंगच काळा असतो आणि तो कितीही पाण्याने किंवा साबणाने धुऊन काढला, तरी त्याचा काळेपणा नष्ट होत नाही; अगदी त्याचप्रमाणे एखाद्या व्यक्तीचा

मूळ स्वभाव, प्रवृत्ती किंवा दुर्गुण कितीही प्रयत्न केले तरी बदलता येत नाहीत.

काही गोष्टी किंवा व्यक्ती निसर्गतःच अशा असतात, ज्यांच्यात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी केलेले सर्व प्रयत्न वाया जातात. चुकीच्या माणसाला चांगला उपदेश करणे किंवा त्याच्यात बदल घडवण्याची आशा बाळगणे हे कोळसा पांढरा करण्याइतकेच व्यर्थ असते.

ही म्हण आपल्याला वास्तव स्वीकारण्याचा संदेश देते. समोरच्या व्यक्तीची मूळ प्रवृत्ती ओळखून, तिच्याकडून अवाजवी अपेक्षा न ठेवणे हेच व्यावहारिकदृष्ट्या शहाणपणाचे ठरते.

बाह्य उपचारांनी किंवा प्रयत्नांनी एखाद्या गोष्टीचा मूळ आणि नैसर्गिक गुणधर्म कधीही बदलता येत नाही, हेच या म्हणीतून स्पष्ट होते.

धर्माचे नाव आणि स्वतःचे गाव

देवाचे किंवा धर्माचे नाव पुढे करून स्वतःचा स्वार्थ साधणे.

"धर्माचे नाव आणि स्वतःचे गाव" ही मराठी संस्कृतीतील आणि ग्रामीण लोकजीवनातील एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि व्यावहारिक म्हण (किंवा जुनी पद्धत) आहे. पूर्वीच्या काळी

जेव्हा वाहतुकीची आधुनिक साधने नव्हती आणि लोक पायी किंवा बैलगाडीने प्रवास करायचे, तेव्हा अनोळखी ठिकाणी ओळख पटवण्यासाठी किंवा संवाद सुरू करण्यासाठी ही एक महत्त्वाची गुरुकिल्ली मानली जायची.

पारंपरिक भारतीय समाजात एखाद्या अनोळखी व्यक्तीची प्राथमिक ओळख दोनच गोष्टींवरून पटायची—पहिली तिची श्रद्धा किंवा आचार-विचार (धर्म) आणि दुसरी तिची पार्श्वभूमी किंवा मूळ स्थान (गाव). जेव्हा एखादा प्रवासी दुसऱ्या गावात जायचा, तेव्हा तिथले लोक त्याला सर्वप्रथम त्याचे गाव आणि धर्म/पंथ विचारत, जेणेकरून त्याचा योग्य आदरातिथ्य करता येईल.

स्वतःचे गाव सांगण्यामुळे बऱ्याचदा समोरच्या व्यक्तीशी एखादा जुना संदर्भ किंवा नाते जोडले जायचे (उदा. "अरे, तुम्ही त्या गावचे का? तिथे माझे नातेवाईक राहतात..."). यामुळे अनोळखी माणसांमधील अंतर मिटून संवादाला एक आपुलकीची सुरुवात व्हायची.

'धर्माचे नाव' विचारण्यामागे किंवा सांगण्यामागे पूर्वीच्या काळी प्रत्येकाच्या खाण्यापिण्याच्या, राहण्याच्या आणि आचाराच्या पद्धती समजून घेणे हा मुख्य उद्देश असायचा. समोरच्या व्यक्तीच्या भावना दुखावल्या जाऊ नयेत आणि त्याच्या

पद्धतीनुसार त्याला आश्रय किंवा मदत देता यावी, यासाठी ही माहिती उपयुक्त ठरत असे.

हे विधान माणसाच्या मुळांशी आणि त्याच्या अस्मितेशी जोडलेले आहे. समाजात वावरताना स्वतःची खरी पार्श्वभूमी (गाव) आणि आपले नैतिक-सांस्कृतिक अधिष्ठान (धर्म) स्पष्ट असणे, हे माणसाच्या प्रामाणिक आणि सुसंस्कृत असण्याचे लक्षण मानले जाते.

धनाच्या पाठीवर काळ असतो

अवाजवी संपत्ती किंवा श्रीमंतीसोबतच अनेक प्रकारची संकटे आणि भीतीही सोबत येत असते. "धनाच्या पाठीवर काळ असतो" हे विधान मानवी जीवनातील एक अत्यंत कटू पण शाश्वत सत्य सांगणारे आहे. संपत्ती, मानवी लोभ आणि काळाचा महिमा यांवर प्रकाश टाकणारे याचे मुख्य पैलू खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील:

पैसा, संपत्ती किंवा भौतिक सुखसाधने ही कधीही एका जागी किंवा एका व्यक्तीकडे कायम टिकत नाहीत. आज जे धन आपल्याकडे आहे, ते उद्या दुसऱ्या कोणाकडे तरी जाणार असते. 'काळ' हा सतत बदलत राहतो आणि तो या संपत्तीचा

क्षय करतो, म्हणूनच धनाच्या अगदी मागेच त्याचा अंत (काळ) दडलेला असतो.

माणूस जितकी जास्त संपत्ती साठवतो, तितकीच त्याला ती गमावण्याची भीती आणि असुरक्षितता सतावू लागते. अनेकदा अफाट संपत्ती मिळवण्याच्या मोहात माणूस नैतिक-अनैतिकतेचा विचार सोडतो. अशा वेळी हीच संपत्ती त्याच्या विनाशाचे किंवा संकटाचे (काळाचे) कारण बनते. इतिहासात आणि वर्तमानातही संपत्तीच्या वादातून प्राण गमावल्याची किंवा उद्ध्वस्त झाल्याची अनेक उदाहरणे आहेत.

माणूस कितीही श्रीमंत असला, तरी तो काळाला (वेळेला किंवा मृत्यूला) पैशाने विकत घेऊ शकत नाही. मृत्यू किंवा संकट जेव्हा दारात उभे राहते, तेव्हा अफाट धनदौलतही माणसाचा जीव वाचवू शकत नाही. अंतिम सत्यासमोर भौतिक श्रीमंती पूर्णपणे हतबल ठरते.

हे विधान माणसाला सतर्क राहण्याचा आणि पैशाचा अहंकार न बाळगण्याचा संदेश देते. संपत्ती ही तात्पुरती आहे आणि तिच्या अतिलोभापायी मानवी मूल्यांचा बळी देऊ नये, कारण काळ कधीही कोणावरही उलटवू शकतो.

धड धड रडणे आणि दुसऱ्याचे डोळे पुसणे

स्वतः संकटात किंवा दुःखात असतानाही दुसऱ्याला धीर देण्याचा खोटा आव आणणे किंवा दिखाऊपणा करणे. "धड धड रडणे आणि दुसऱ्याचे डोळे पुसणे" हे विधान मानवी स्वभावातील अत्यंत संवेदनशील, भावनिक आणि परोपकारी वृत्तीवर प्रकाश टाकणारे आहे. स्वतः अत्यंत दुःखात असतानाही दुसऱ्याचे दुःख कमी करण्याचा प्रयत्न करणे, हा या विधानाचा मुख्य गाभा आहे.

जेव्हा एखादी व्यक्ती स्वतः अत्यंत कठीण परिस्थितीत असते किंवा तीव्र दुःखातून जात असते (धड धड रडणे), तरीही ती समोरच्या व्यक्तीचे अश्रू पुसण्याचे, तिला धीर देण्याचे मोठेपण दाखवते. स्वतःचे दुःख बाजूला ठेवून दुसऱ्याच्या वेदनेला प्राधान्य देणे, ही उच्च पातळीवरील संवेदनशीलता आहे.

ज्या व्यक्तीने स्वतः आयुष्यात मोठी संकटे किंवा दुःख अनुभवले आहे, तीच व्यक्ती दुसऱ्याचे दुःख खऱ्या अर्थाने समजू शकते. स्वतः रडत असतानाही दुसऱ्याचे डोळे पुसणारी व्यक्ती, आपल्या अनुभवाच्या बळावर दुसऱ्याला आधार देण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न करत असते.

काही वेळा या विधानाचा वापर अशा व्यक्तींसाठीही केला जातो, ज्या स्वतःचे प्रश्न किंवा समस्या सोडवू शकत नाहीत (किंवा स्वतः अडचणीत आहेत), पण जगाला शहाणपण शिकवण्याचा किंवा दुसऱ्यांच्या समस्या सोडवण्याचा आव आणतात. मात्र, सकारात्मक अर्थाने हे निस्वार्थी आणि उदात्त प्रवृत्तीचे लक्षण मानले जाते.

स्वतःच्या डोळ्यांत अश्रू असतानाही दुसऱ्याचे अश्रू पुसणे हे मोठ्या मनाचे आणि माणुसकीचे लक्षण आहे. संकटाच्या काळात स्वतः खचून न जाता दुसऱ्याला आधार देण्याची वृत्ती यातून दिसून येते.

धनी ना गोसावी, पायलीची पुसणी

ज्याच्यावर कोणाचेही नियंत्रण नाही अशी अत्यंत स्वैर किंवा बेजबाबदार व्यक्ती.

"धनी ना गोसावी, पायलीची पुसणी" ही मराठीतील एक अतिशय जुनी, ग्रामीण आणि अत्यंत चपखल बसणारी म्हण आहे. ज्या व्यक्तीला स्वतःचे कसलेही अस्तित्व किंवा स्वतंत्र अधिकार नसतात आणि तिची किंमत अगदी किरकोळ किंवा

नगण्य असते, अशा व्यक्तीची किंवा परिस्थितीची अवस्था दाखवण्यासाठी या म्हणीचा वापर केला जातो.

'धनी ना गोसावी' याचा अर्थ ज्याला कोणीही वाली, मालक, मार्गदर्शक किंवा पाठीराखा नाही. अशी व्यक्ती जी पूर्णपणे एकाकी आहे आणि जिच्यावर कोणाचेही नियंत्रण किंवा छत्र नाही.

जेव्हा एखाद्या माणसाला समाजात किंवा कुटुंबात हक्काचे स्थान नसते, तेव्हा त्याला कोणीही गांभीर्याने घेत नाही.

'पायलीची पुसणी' म्हणजे धान्य मोजण्याचे जुने साधन (पायली) पुसण्यासाठी वापरला जाणारा एखादा साधा, जुना कपडा किंवा गोणपाटाचा तुकडा. या पुसणीला काहीही स्वतःची किंमत नसते, ती फक्त स्वच्छतेच्या किंवा दुय्यम कामासाठी वापरली जाते आणि नंतर बाजूला टाकली जाते.

अगदी त्याचप्रमाणे, ज्या व्यक्तीला कोणी मालक किंवा वाली नसतो, तिला समाजात अत्यंत दुय्यम किंवा कवडीमोल वागणूक मिळते. अशा व्यक्तीचा वापर फक्त गरजेपुरता करून घेतला जातो.

काही संदर्भांत, ज्या व्यक्तीवर कोणाचा अंकुश नसतो, ती दिशाहीन होते. तिला स्वतःचे निर्णय घेता येत नाहीत आणि इतर

लोक तिचा केवळ एक साधन म्हणून वापर करतात, अशी अवस्था स्पष्ट करण्यासाठीही हे विधान वापरतात.

ज्या माणसाला समाजात किंवा कामाच्या ठिकाणी कोणी वाली (धनी) नसतो, त्याची अवस्था पायली पुसणाऱ्या चिंध्यासारखी किरकोळ होते; त्याला ना मान मिळतो, ना अधिकार.

धुळाक्षराची ओळख नसणे

अजिबात शिक्षण न मिळणे, म्हणजेच संपूर्ण निरक्षर असणे.

"धुळाक्षराची ओळख नसणे" ही मराठी भाषेतील अत्यंत जुनी आणि अर्थपूर्ण वाक्प्रचार-वजा म्हण आहे. याचा मूळ आणि व्यावहारिक अर्थ अगदी पूर्णपणे निरक्षर असणे किंवा अक्षरशत्रू असणे (किंवा कोणत्याही गोष्टीचे प्राथमिक ज्ञानही नसणे) असा होतो.

या विधानाचा सखोल आणि ऐतिहासिक संदर्भ खालील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल:

जुन्या काळी (विशेषतः पेशवेकाळात आणि पंतोजींच्या शाळांमध्ये) आजच्यासारखे पाटी-पेन्सिल, कागद-पेन किंवा पाटी-खडू उपलब्ध नव्हते. त्यावेळी जमिनीवर किंवा एका

लाकडी पाटावर (फळीवर) बारीक वाळू किंवा धूळ पसरली जायची.

शिक्षक (पंतोजी) त्या धुळीवर आपल्या बोटाने 'अ, आ, इ, ई' किंवा '१, २, ३' अशी अक्षरे आणि अंक गिरवून दाखवायचे आणि मुलांकडून ती गिरवून घ्यायचे. धुळीवर लिहिली जाणारी हीच ती 'धुळाक्षरे' (धूळ-अक्षरे).

शिक्षण घेण्याची ही पहिली पायरी होती, म्हणजेच बालपणीचे प्राथमिक शिक्षण किंवा क, ख, ग ची सुरुवात.

ज्या व्यक्तीला जमिनीवरच्या धुळीत गिरवलेले पहिले मूळाक्षरही ओळखता येत नाही, ती व्यक्ती पूर्णपणे निरक्षर मानली जायची. आजच्या काळात जेव्हा आपण म्हणतो की एखाद्याला "धुळाक्षराची ओळख नाही", त्याचा अर्थ त्याला लिहिता-वाचता येत नाही किंवा शिक्षणाचा गंधही नाही.

आधुनिक व्यवहारात या वाक्प्रचाराचा वापर केवळ शालेय शिक्षणापुरता मर्यादित राहिलेला नाही. एखाद्या विशिष्ट विषयाची किंवा क्षेत्राची प्राथमिक माहिती किंवा ओझरते ज्ञानही नसणे, हे दाखवण्यासाठीही हा शब्दप्रयोग केला जातो. (उदा. "त्याला संगणकातल्या धुळाक्षराचीही ओळख नाही, पण गप्पा मोठ्या मारतो.")

धुळाक्षराची ओळख नसणे म्हणजे कोणत्याही ज्ञानाची किंवा शिक्षणाची अगदी पहिली, मूलभूत पायरीही ठाऊक नसणे. हे संपूर्ण अज्ञानाचे किंवा निरक्षरतेचे लक्षण मानले जाते.

धोंड्याला पुजले तर देव होतो, नाहीतर तो दगडच

एखाद्या गोष्टीला आपण किती महत्त्व देतो यावर तिची किंमत ठरते; विश्वास असेल तर दगडातही देव दिसतो.

"धोंड्याला पुजले तर देव होतो, नाहीतर तो दगडच" ही मराठीतील अत्यंत प्रगल्भ, आध्यात्मिक आणि व्यावहारिक सत्य सांगणारी म्हण आहे. या विधानातून माणसाची श्रद्धा, दृष्टिकोन आणि एखाद्या गोष्टीकडे बघण्याची भावना किती महत्त्वाची असते, यावर प्रकाश टाकला आहे.

'धोंडा' म्हणजे साधा दगड. निसर्गात सगळीकडे दगड विखुरलेले असतात, त्यांची स्वतःची अशी काही वेगळी ओळख नसते.

पण जेव्हा माणूस त्या दगडावर आपली श्रद्धा ठेवतो, त्यावर संस्कार करतो, त्याची मनोभावे पूजा करतो, तेव्हा त्या साध्या दगडात माणसाला 'देवत्व' दिसायला लागते. म्हणजेच, देव

दगडात नसून माणसाच्या भावनेत आणि श्रद्धेत असतो, हेच यातून स्पष्ट होते.

कोणतीही गोष्ट स्वतःहून थोर किंवा कनिष्ठ नसते; आपण त्या गोष्टीकडे कोणत्या दृष्टीने बघतो, यावर तिचे मूल्य ठरते. जर आपल्या मनात आदर आणि श्रद्धा असेल, तर आपल्याला साध्या गोष्टीतही ईश्वरी अंश किंवा मोठेपण दिसेल. पण जर मनात अनादर असेल, तर समोर प्रत्यक्ष देवाची मूर्ती असली तरी ती केवळ एक पाषाण किंवा दगडच वाटेल.

हा नियम केवळ देव आणि दगडापुरता मर्यादित नाही, तर मानवी जीवनात आणि नात्यांमध्येही लागू होतो:

आपण एखाद्या व्यक्तीला किंवा नात्याला किती महत्त्व देतो, यावर त्याचे आपल्या आयुष्यातील स्थान ठरते. जर आपण एखाद्या सामान्य माणसाला आदराने वागवले, त्याच्या गुणांची पूजा केली, तर तो आपल्यासाठी देवासारखा (आदरणीय) बनतो. उलटपक्षी, दुर्लक्ष केले तर ती व्यक्ती आपल्यासाठी निरुपयोगी (दगडासारखी) ठरते.

एखादा लाकडाचा किंवा मातीचा तुकडा शिल्पकाराच्या हाताला लागून जेव्हा कलेचे रूप घेतो, तेव्हा लोक त्याला पूजतात; नाहीतर तो कचरा ठरतो.

हे विधान माणसाला हेच शिकवते की, जगातल्या प्रत्येक गोष्टीचे मूल्य हे तिच्या स्वतःच्या अस्तित्वापेक्षा, आपण तिच्याकडे कोणत्या भावनेने आणि आदराने बघतो यावर अवलंबून असते.

ध र धर म्हटले की सुटायला वेळ लागत नाही

एखाद्याला केवळ वरवर थांबवण्याचा किंवा धरून ठेवण्याचा आव आणणे, पण मनात त्याला सोडून देण्याचीच इच्छा असणे.

"ध र धर म्हटले की सुटायला वेळ लागत नाही" (किंवा व्यावहारिक भाषेत 'धर धर म्हटले की सुटायला वेळ') हे विधान मानवी स्वभावातील धरसोड प्रवृत्ती आणि नात्यांमधील कच्चे दुवे यांवर अत्यंत मार्मिक भाष्य करणारे आहे. जेव्हा एखाद्या गोष्टीला किंवा नात्याला केवळ नाईलाजाने किंवा वरवर धरून ठेवलेले असते, तेव्हा ते कधीही तुटू शकते, हाच या विधानाचा मुख्य गाभा आहे.

'ध र धर' ही अवस्था अशी आहे जिथे मनापासून इच्छा नसताना, केवळ कोणाच्या तरी सांगण्यावरून, दबावामुळे किंवा केवळ देखावा म्हणून एखादी गोष्ट धरून ठेवली जाते.

जेव्हा एखाद्या कामात किंवा नात्यात आंतरिक ओढ किंवा खरी निष्ठा नसते, तेव्हा 'पकड' अत्यंत सैल असते. अशा वेळी थोडे जरी निमित्त मिळाले, तरी माणूस ती गोष्ट झटकन सोडून देतो.

काही माणसे जबाबदारी घेण्यापासून पळ काढतात. त्यांना एखादे काम करायचे नसते, पण समाजाच्या भीतीने ते ते करत असल्याचा आव आणतात. जेव्हा कामात अडचण येते, तेव्हा "मी तर फक्त तुमच्या सांगण्यावरून धरले होते" असे म्हणून ते हात झटकून मोकळे होतात. अशा लोकांवर महत्त्वाच्या कामात विश्वास ठेवता येत नाही.

हे विधान मानवी संबंधांनाही तंतोतंत लागू होते. जर दोन व्यक्तींमधील विश्वास आणि प्रेम मजबूत नसेल, तर केवळ बाहेरून लोकांनी 'एकत्र राहा' (धरून राहा) म्हटल्याने ते नाते टिकत नाही. अशा नात्यांमध्ये दुरावा यायला किंवा ते तुटायला (सुटायला) एक छोटासा गैरसमजही पुरेसा ठरतो.

कोणत्याही गोष्टीला किंवा नात्याला टिकवून ठेवण्यासाठी केवळ 'वरवरचा आधार' किंवा 'दिखाऊपणा' पुरेसा नसतो. जिथे आंतरिक निष्ठा आणि घट्ट पकड नसते, तिथे ती गोष्ट हातातून निसटायला क्षणभरही वेळ लागत नाही.

धड ना धड, सवा दोन धड

कोणत्याही गोष्टीचे नीट नियोजन न करता केलेली अस्ताव्यस्त रचना किंवा काम.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत उपरोधिक आणि मार्मिक म्हण आहे. जेव्हा एखादी व्यक्ती एकाच वेळी अनेक कामे करायला जाते, पण अतिघाई किंवा नियोजनाच्या अभावामुळे तिचे एकही काम व्यवस्थित पूर्ण होत नाही, अशा परिस्थितीचे वर्णन करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

'धड ना धड': म्हणजेच मूळचे एकही काम धड (व्यवस्थित किंवा पूर्ण) नाही.

'सवा दोन धड': असे असतानाही, वरून 'माझी सव्वा दोन कामे पूर्ण आहेत' किंवा 'मी एकाच वेळी सव्वा दोन धडांचे काम करू शकतो', असा खोटा आव आणणे किंवा बडेजाव मिरवणे.

स्वतःची क्षमता नसताना मोठे दावे करणाऱ्या आणि प्रत्यक्षात मात्र पूर्ण अपयशी ठरणाऱ्या प्रवृत्तीवर यातून चपखल ओढले आहेत.

काही लोकांना एका वेळी अनेक गोष्टींमध्ये हात घालण्याची सवय असते. एका कामाचा पाया पक्का होण्यापूर्वीच ते दुसरे आणि तिसरे काम सुरू करतात. परिणामी, त्यांचे लक्ष विचलित

होते आणि शेवटी पदरात काहीच पडत नाही. 'आधीचे सोडून पुढच्याला धावणे' या प्रवृत्तीमुळे माणसाचे मोठे नुकसान होते.

व्यावहारिक जगात किंवा कोणत्याही प्रकल्पात योग्य नियोजन आणि एकाग्रता (Focus) अत्यंत महत्त्वाची असते. हे सोडून जर केवळ वरवरची घाई केली, तर काम सुटण्याऐवजी अधिक गुंतागुंतीचे आणि हास्यास्पद बनते.

आधीचे मूळ काम नीट पूर्ण करता येत नसताना, आणखी नवीन आणि मोठी कामे अंगावर घेऊन स्वतःचे हसू करून घेणाऱ्या व्यक्तीला किंवा परिस्थितीला उद्देशून ही म्हण वापरली जाते.

धनी मरू नये आणि छप्पर खचू नये

कुटुंबाचा मुख्य आधार स्तंभ (कर्ती व्यक्ती) आणि डोक्यावरचे छत नेहमी सुरक्षित राहावे, कारण त्याशिवाय कुटुंब उघड्यावर पडते.

ही मराठी लोकजीवनातील आणि कौटुंबिक व्यवस्थेतील अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि हृदयस्पर्शी म्हण आहे. कोणत्याही कुटुंबाचा किंवा संस्थेचा मुख्य आधारस्तंभ (कर्ती व्यक्ती) आणि माणसाला सुरक्षितता देणारे आश्रयस्थान यांचे महत्त्व या म्हणीतून अधोरेखित केले आहे.

'धनी मरू नये': इथे 'धनी' म्हणजे कुटुंबाचा प्रमुख, कर्ता पुरुष किंवा पती. जुन्या काळी आणि आजही बहुतांश कुटुंबाची संपूर्ण आर्थिक आणि सामाजिक जबाबदारी या एकाच व्यक्तीवर अवलंबून असते.

जर कुटुंबाचा हा मुख्य आधारच हिरावला गेला, तर संपूर्ण कुटुंब उघड्यावर पडते, दिशाहीन होते आणि त्यांचा आर्थिक कणा मोडून पडतो.

'छप्पर' हे घराचे आणि त्यातील माणसांचे ऊन, वारा, पाऊस यांपासून रक्षण करणारे कवच असते. छप्पर खचणे किंवा कोसळणे म्हणजे माणसाचे हक्काचे आश्रयस्थान आणि सुरक्षितता नष्ट होणे.

माणसाकडे राहायला हक्काचे घर (छप्पर) नसेल, तर त्याला समाजात अत्यंत कठीण आणि असुरक्षित आयुष्य जगावे लागते.

हा नियम केवळ एका कुटुंबापुरता मर्यादित नसून तो कोणत्याही संस्था, गाव किंवा राज्यालाही लागू होतो:

एखाद्या संस्थेचा किंवा राज्याचा प्रमुख (धनी) खंबीर असणे गरजेचे असते. नेतृत्व कमकुवत झाले किंवा नाहीसे झाले, तर संपूर्ण व्यवस्था कोलमडते.

ही म्हण मानवी जीवनातील परावलंबित्वाची आणि सुरक्षिततेची तीव्र गरज व्यक्त करते. माणसाला सन्मानाने आणि सुरक्षित जगण्यासाठी शिरावर छत्र आणि पाठीशी खंबीर आधार असणे किती अनिवार्य आहे, हे यातून दिसून येते.

कुटुंबाचा मुख्य कमावणारा/राखणारा माणूस आणि डोक्यावरचे हक्काचे छप्पर या दोन गोष्टी कधीही नष्ट होऊ नयेत; कारण या दोन आधारांवरच माणसाचे संपूर्ण आयुष्य, सुरक्षितता आणि संसार टिकून असतो.

धड धड धापा आणि कोरडा घासा

अत्यंत कष्ट किंवा धावपळ करूनही शेवटी पदरात काहीच न पडणे किंवा पुरेसे फळ न मिळणे.

ही मराठी लोकजीवनातील अत्यंत व्यावहारिक आणि श्रमाचे महत्त्व सांगणारी एक मार्मिक म्हण आहे. अफाट कष्ट केल्यानंतर किंवा प्रचंड धावपळ केल्यानंतर जेव्हा अत्यंत साधे, कोरडे किंवा जेमतेम अन्न नशिबी येते, त्या परिस्थितीचे वर्णन करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

'धड धड धापा': प्रचंड शारीरिक श्रम, धावपळ किंवा जीवतोड मेहनत केल्यामुळे जेव्हा माणसाचा श्वास फुलतो (धापा टाकणे).

'कोरडा घासा': अशा अतोनात कष्टानंतर पोट भरण्यासाठी समोर येणारे जेवण मात्र अत्यंत साधे, कोरडे किंवा रसहीन (उदा. चटणी-भाकर किंवा कोरडा घास) असणे.

म्हणजेच, जिथे मेहनत प्रचंड करावी लागते, पण त्या प्रमाणात मिळणारा मोबदला किंवा सुख अतिशय अल्प असते, अशा परिस्थितीवर यातून प्रकाश टाकला आहे.

ही म्हण प्रामुख्याने शेतकरी, शेतमजूर आणि कष्टकरी वर्गाच्या जीवनाचे वास्तव मांडते. शेतात किंवा कष्टाच्या कामात दिवसभर उन्हातानात प्रचंड धावपळ करूनही, संध्याकाळी त्यांच्या नशिबी केवळ कोरडी भाकरच असते. कष्टाच्या तुलनेत मिळणाऱ्या सुखाची ही विसंगती मनाला चटका लावणारी आहे.

आधुनिक काळात या म्हणीचा वापर केवळ शारीरिक श्रमापुरता मर्यादित नाही. एखाद्या प्रकल्पासाठी किंवा कामासाठी दिवस-रात्र एक करून प्रचंड मानसिक आणि शारीरिक धावपळ करणे, मात्र शेवटी त्याचे श्रेय किंवा फळ अगदी किरकोळ मिळणे, ही अवस्था दाखवण्यासाठीही हा शब्दप्रयोग चपखल ठरतो.

जिथे जीवतोड मेहनत आणि धावपळ करूनही शेवटी पदरात अतिशय गरिबीचा, साधा किंवा कोरडा मोबदला पडतो, अशा कठीण आणि कष्टाच्या परिस्थितीचे हुबेहूब वर्णन या म्हणीतून व्यक्त होते.

धनी लोभी आणि चाकर सुस्त

जिथे मालक अत्यंत कंजूष असतो, तिथे कामगारही आळशी बनतात आणि कामाचे नुकसान होते.

ही मराठीतील अत्यंत चपखल आणि व्यावहारिक म्हण आहे. मालक आणि नोकर यांच्यातील परस्पर विसंगत आणि कोणत्याही कामाचे किंवा व्यवसायाचे नुकसान करणाऱ्या परिस्थितीवर यातून अचूक बोट ठेवले आहे.

'धनी लोभी': याचा अर्थ मालक अत्यंत कंजूष किंवा केवळ स्वतःचा फायदा पाहणारा आहे. तो कामगाराला त्याच्या कष्टाचा योग्य मोबदला, पगार किंवा सुविधा देण्यास टाळाटाळ करतो.

'चाकर सुस्त': दुसरीकडे, काम करणारा नोकर किंवा कर्मचारीही आळशी, कामचुकार आणि जबाबदारी झटकणारा आहे. तो अंग मोडून प्रामाणिकपणे काम करत नाही.

जेव्हा मालक पैसे खर्च करायला किंवा योग्य मोबदला द्यायला तयार नसतो आणि नोकर मनापासून काम करायला तयार नसतो, तेव्हा त्या ठिकाणी कोणतेही काम वेळेवर, प्रामाणिकपणे किंवा दर्जेदार होऊ शकत नाही. अशा परिस्थितीत दोघांच्याही दोषांमुळे प्रत्यक्ष कामाचे आणि पर्यायाने व्यवसायाचे प्रचंड नुकसान होते.

आजच्या कॉर्पोरेट जगात किंवा कोणत्याही संस्थेत ही म्हण तंतोतंत लागू होते. जर व्यवस्थापन (Management) केवळ नफा कमावण्याच्या मागे लागून कर्मचाऱ्यांच्या हिताचा विचार करत नसेल, आणि कर्मचारी केवळ वेळ मारून नेण्यासाठी काम करत असतील, तर ती संस्था कधीही प्रगती करू शकत नाही.

मालकाची कंजुषी आणि नोकराचा आळस हे दोन दुर्गुण जेव्हा एकत्र येतात, तेव्हा त्यातून कोणाचाही फायदा न होता केवळ कामाचाच सत्यानाश होतो. एकमेकांना फसवण्याच्या या वृत्तीमुळे दोघांचेही नुकसान ठरलेले असते.

धुपाटणे घेऊन मागे लागणे

एखाद्याच्या पाठीस हात धुवून लागणे किंवा कोणाचा तरी पिच्छा पुरवणे.

"धुपाटणे घेऊन मागे लागणे" (किंवा 'धुपाटणे पाठीशी लागणे') हा मराठी भाषेतील अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आणि उपरोधिक वाक्प्रचार आहे. एखाद्या व्यक्तीने कोणाचा तरी प्रचंड छळ करणे, सतत टोमणे मारणे किंवा एखाद्या गोष्टीच्या मागे अगदी

हात धुवून (किंवा वेड्यासारखे) लागणे, या परिस्थितीचे वर्णन करण्यासाठी हा वाक्प्रचार वापरला जातो.

जुन्या काळी (आणि आजही देवघरात) देवाला धूर दाखवण्यासाठी किंवा घरात ऊद-धूप घालण्यासाठी धातूचे एक विशिष्ट भांडे वापरले जाते, ज्याला 'धुपाटणे' म्हणतात. यात जळणारे कोळसे ठेवून त्यावर धूप टाकली जाते, ज्यामुळे त्यातून सतत तीव्र धूर निघत राहतो.

जेव्हा हे धुपाटणे घेऊन कोणी घरात फिरते, तेव्हा त्याच्या मागे मागे धुराचे साम्राज्य तयार होते आणि काही वेळ तिथे थांबणे किंवा श्वास घेणेही कठीण होते.

ज्याप्रमाणे धुपाटण्यातून निघणारा धूर माणसाला नकोसा करतो आणि डोळ्यांत पाणी आणतो; अगदी त्याचप्रमाणे जेव्हा एखादी व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीच्या मागे सतत कटकट करत लागते, तिला टोमणे मारून किंवा दोष देऊन त्रस्त करते, तेव्हा "ती धुपाटणे घेऊन मागे लागली आहे" असे म्हणतात. घरगुती वादात किंवा सासू-सुनेच्या जुन्या संदर्भातील संवादात हा वाक्प्रचार बऱ्याचदा ऐकायला मिळतो.

आधुनिक किंवा व्यावहारिक संदर्भात, जर एखादी व्यक्ती आपले काम करून घेण्यासाठी किंवा एखादी गोष्ट मिळवण्यासाठी दुसऱ्याचा सतत पिच्छा पुरवत असेल, त्याला

वारंवार फोन करून किंवा भेटून भंडावून सोडत असेल, तर त्या अतिरेकी आग्रहालाही 'धुपाटणे घेऊन मागे लागणे' असे लाक्षणिक अर्थाने म्हटले जाते.

एखाद्या व्यक्तीला आपल्या बोलण्याने किंवा वागण्याने सतत भंडावून सोडणे, तिचा मानसिक छळ करणे किंवा तिच्या शांततेचा भंग करून अगदी निकराने पाठीस लागणे, म्हणजेच धुपाटणे घेऊन मागे लागणे होय.

धोतराला ठिगळ आणि गावाला आवतण

स्वतःची परिस्थिती अत्यंत गरिबीची किंवा बेताची असणे, परंतु लोकांमध्ये मात्र श्रीमंतीचा मोठा आव आणणे.

"धोतराला ठिगळ आणि गावाला आवतण" (किंवा 'धोतराला ठिगळ आणि जगाला आवतण') ही मराठी लोकजीवनातील अत्यंत उपरोधिक आणि मार्मिक म्हण आहे. स्वतःची आर्थिक किंवा घरची परिस्थिती अत्यंत गरिबीची किंवा बेताची असतानाही, बाहेर मात्र अवास्तव बडेजाव, मोठेपणा किंवा श्रीमंतीचा खोटा आव आणणाऱ्या प्रवृत्तीवर या म्हणीतून अचूक बोट ठेवले आहे.

'धोतराला ठिगळ': 'धोतर' हे जुन्या काळातील पुरुषांचे मुख्य वस्त्र. स्वतःचे नेसण्याचे धोतर फाटलेले आहे आणि त्याला ठिगळ (तुकडा) लावून कसाबसा आपला आब राखावा लागत आहे, ही अत्यंत गरिबीची आणि बिकट आर्थिक परिस्थिती दर्शवते.

'गावाला आवतण': 'आवतण' म्हणजे जेवणाचे आमंत्रण. स्वतःच्या अंगावरचे कपडे धड नसताना, संपूर्ण गावाला जेवणाचे किंवा कार्यक्रमाचे मोठे आमंत्रण देणे, हा निव्वळ मूर्खपणा आणि ऐपतीबाहेरचा खोटा बडेजाव आहे.

काही लोकांना समाजात केवळ आपली 'प्रतिष्ठा' दाखवण्यासाठी कर्ज काढून किंवा ऐपत नसताना मोठे खर्च करण्याची सवय असते. घरात खायला अन्न नसले किंवा मूलभूत गरजा पूर्ण होत नसतील, तरी बाहेरच्या लोकांवर प्रभाव पाडण्यासाठी ते अशी उधळपट्टी करतात. या चुकीच्या मानसिकतेमुळे अशी माणसे अधिकच कर्जाच्या खाईत रुततात.

व्यावहारिक जगात अनेकदा असे पाहायला मिळते की, ज्या व्यक्तीला स्वतःचे वैयक्तिक किंवा कौटुंबिक प्रश्न सोडवता येत नाहीत, ती व्यक्ती जगाचे प्रश्न सोडवायला किंवा मोठ्या मोठ्या सामाजिक गप्पा मारायला पुढे सरसावते. स्वतःचे घर सांभाळता

न येता जगाला शहाणपण शिकवणाऱ्या प्रवृत्तीलाही ही म्हण चपखल लागू होते.

स्वतःची खरी परिस्थिती (अंगावरचे धोतर) गरिबीची असताना, ती लपवून जगासमोर श्रीमंतीचा किंवा दातृत्वाचा (गावाला आवतण) खोटा देखावा करणाऱ्या ढोंगी आणि अविवेकी स्वभावावर या म्हणीतून उपरोधिक प्रहार केला आहे.

धर्माचे काम आणि करावे निकाम

चांगल्या किंवा परोपकाराच्या कामात दिरंगाई करू नये, ते शक्य तितक्या लवकर पूर्ण करावे.

"धर्माचे काम आणि करावे निकाम" (किंवा 'धर्माच्या कामाला निकाम काय?') ही मराठी लोकजीवनातील आणि नैतिक अधिष्ठानावरील एक अत्यंत पवित्र आणि उदात्त विचार मांडणारी म्हण आहे. समाजसेवा, परमार्थ आणि कोणत्याही अपेक्षेविना केलेले कार्य या संदर्भात ही म्हण वापरली जाते.

'धर्माचे काम' म्हणजे केवळ धार्मिक विधी नव्हे, तर समाजाचे कल्याण, गरिबांना मदत किंवा परोपकाराचे कोणतेही सत्कर्म.

'करावे निकाम' म्हणजे कोणत्याही मोबदल्याची, फायद्याची किंवा वैयक्तिक स्वार्थाची अपेक्षा न ठेवता (काम निष्काम किंवा

निकाम करणे) ते काम पूर्ण करणे. जेव्हा आपण एखाद्या चांगल्या कार्यात सहभागी होतो, तेव्हा तिथे 'मला काय मिळणार?' हा विचार न ठेवता ते पूर्ण निष्ठेने केले पाहिजे, असा याचा अर्थ होतो.

काही संदर्भांत 'निकाम' याचा अर्थ 'खोटेपणा किंवा आळस न करता' असाही घेतला जातो. जर काम देवाचे किंवा समाजाच्या कल्याणाचे असेल, तर त्यात कसलीही दिरंगाई, हलगर्जीपणा किंवा कंजुषी करू नये. ते काम अत्यंत चोख, दर्जेदार आणि मनापासून केले पाहिजे.

हे विधान भगवद्गीतेतील 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' (कर्म करत राहा, फळाची अपेक्षा ठेवू नका) या सिद्धांताशी साधर्म्य दर्शवते. जेव्हा माणूस फळाची किंवा यशाच्या अवाजवी कौतुकाची अपेक्षा न ठेवता काम करतो, तेव्हा त्या कामातून मिळणारा मानसिक आनंद आणि समाधान सर्वोच्च असते.

सत्कार्य किंवा परोपकाराचे काम करताना मनामध्ये कोणताही स्वार्थ, मोबदल्याची अपेक्षा किंवा आळस न ठेवता ते पूर्ण प्रामाणिकपणे आणि निस्वार्थी भावनेने पार पाडले पाहिजे, हाच या म्हणीचा खरा संदेश आहे.

धोंड्यापेक्षा वीट मऊ

दोन वाईट किंवा कठीण गोष्टींपैकी एक गोष्ट तुलनेने थोडी बरी असणे.

ही मराठीतील अत्यंत व्यावहारिक आणि दोन कठीण किंवा क्रूर गोष्टींची तुलना करणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे. जेव्हा दोन वाईट किंवा कडक गोष्टींपैकी एका गोष्टीची तीव्रता दुसऱ्यापेक्षा थोडी कमी असते, तेव्हा मिळालेल्या त्या थड्याशा दिलाशासाठी हा शब्दप्रयोग केला जातो.

'धोंडा' म्हणजे मोठा, खडबडीत आणि अत्यंत कठीण दगड. तो अंगावर लागला तर फार मोठी जखम होते.

'वीट' ही मातीची भाजलेली असते. ती दगडाच्या तुलनेत ठिसूळ असते आणि दगडापेक्षा तिचा मार किंवा स्पर्श थोडा कमी टोकाचा असतो.

व्यवहारात जेव्हा माणसाचा सामना दोन अत्यंत त्रासदायक किंवा कडक स्वभावाच्या व्यक्तींशी (किंवा परिस्थितीशी) होतो, तेव्हा त्यातील जी व्यक्ती थोडी कमी त्रासदायक असते, तिला 'विटेसारखी मऊ' म्हटले जाते.

या म्हणीचा अर्थ असा मुळीच नाही की वीट खरोखरच कापसासारखी मऊ आहे; तर ती केवळ 'धोंड्याच्या तुलनेत'

कमी कठीण आहे. जेव्हा एखादा जुलमी अधिकारी बदलून त्या जागी थोडा कमी कडक अधिकारी येतो, किंवा अत्यंत गरिबीच्या दिवसांत अचानक थोडा कमी त्रासाचा काळ येतो, तेव्हा माणूस "धोंड्यापेक्षा वीट मऊ" म्हणून सुटकेचा श्वास सोडतो.

माणसाच्या आयुष्यात अनेकदा अशी परिस्थिती येते जिथे दोन्ही पर्याय वाईटच असतात (उदा. इकडे आड तिकडे विहीर). अशा वेळी त्या दोन वाईट पर्यायांपैकी जो कमीत कमी नुकसान करणारा किंवा कमी त्रासाचा पर्याय असतो, त्याची निवड करताना ही म्हण चपखल बसते.

अत्यंत वाईट किंवा कठीण परिस्थितीमध्ये लाभलेला थोडासा कमी त्रासाचा पर्याय किंवा दिलासा म्हणजे "धोंड्यापेक्षा वीट मऊ" होय. ही म्हण आपल्याला प्रतिकूल परिस्थितीतही तडजोड आणि व्यावहारिक शहाणपण शिकवते.

धनी घरात नाही तर चाकर कोणा पाही?

नियंत्रक किंवा मुख्य व्यक्ती जागेवर नसेल, तर हाताखालचे लोक मनमानी कारभार करू लागतात.

"धनी घरात नाही तर चाकर कोणा पाही?" ही मराठी लोकजीवनातील आणि कामाच्या संस्कृतीवरील अत्यंत मार्मिक

आणि व्यावहारिक सत्य सांगणारी म्हण आहे. नियंत्रण, शिस्त आणि उत्तरदायित्व (Accountability) यांवर प्रकाश टाकणारे याचे मुख्य पैलू खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील:

'धनी घरात नाही': याचा अर्थ जेव्हा मुख्य मालक, व्यवस्थापक, प्रमुख किंवा घरातील कर्ता माणूस प्रत्यक्ष उपस्थित नसतो, तेव्हा त्याच्या धाकाची किंवा प्रत्यक्ष नियंत्रणाची जागा रिकामी होते.

'चाकर कोणा पाही': अशा वेळी हाताखालील कामगार किंवा नोकर कोणाचाही आदर करत नाहीत, कोणाचेही ऐकत नाहीत किंवा कोणालाही जुमानत नाहीत. ते स्वतःच्या मर्जीने वागू लागतात.

काही माणसांचा स्वभाव हा केवळ 'धाकापोटी' काम करण्याचा असतो. जोपर्यंत मुख्य अधिकारी किंवा मालक समोर असतो, तोपर्यंत ते कामाचा देखावा करतात. पण जसा मालक दूर जातो, तसा ते कामात आळस करतात, वेळ वाया घालवतात आणि जबाबदारी झटकतात. "मालक नाही तर आपण कशाला त्रास करून घ्यायचा?" ही प्रवृत्ती यातून दिसून येते.

आजच्या व्यवस्थापन क्षेत्रातही (Management) हा नियम लागू होतो. एखाद्या कार्यालयात किंवा प्रकल्पात जर योग्य पर्यवेक्षक (Supervisor) किंवा खंबीर नेतृत्व नसेल, तर

कर्मचाऱ्यांमध्ये विस्कळितपणा येतो. कामाचा दर्जा घसरतो आणि शिस्त पूर्णपणे कोलमडते.

मुख्य नियंत्रक किंवा प्रमुखाच्या गैरहजेरीत हाताखालील यंत्रणा दिशाहीन किंवा बेजबाबदार होते. ही म्हण माणसाला हेच शिकवते की, कामातील निष्ठा ही केवळ कोणाच्या तरी धाकावर अवलंबून न राहता स्वतःच्या प्रामाणिकतेवर आधारित असावी.

धड धड रडते आणि मागचे मागचे काढते

एखाद्या घटनेवरून रडत असताना जुन्या गोष्टी, उखाणे किंवा उणिवा काढून सतत टोमणे मारत राहणे.

ही मानवी स्वभावातील एका विशिष्ट भावनिक प्रवृत्तीवर बोट ठेवणारी अतिशय मार्मिक आणि व्यवहारी म्हण आहे. चालू घडामोडीवरून रडताना किंवा भांडताना जुन्या, विसरलेल्या गोष्टी उकरून काढण्याच्या स्वभावाचे वर्णन करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

'धड धड रडते': म्हणजेच एखादी व्यक्ती सध्या घडलेल्या एखाद्या प्रसंगावरून किंवा वादावरून अत्यंत तीव्रतेने, मोठ्याने रडत आहे किंवा दुःख व्यक्त करत आहे.

'मागचे मागचे काढते': पण रडता रडता ती व्यक्ती केवळ चालू विषयावर न थांबता, भूतकाळात घडलेले जुने वाद, जुन्या चुका किंवा आधी झालेला अन्याय पुन्हा बोलून दाखवू लागते (ज्याला ग्रामीण भाषेत 'उखाळ्या-पाखाळ्या काढणे' म्हणतात).

बऱ्याचदा माणूस मनातल्या मनात जुने अपमान किंवा दुःख साठवून ठेवतो. जेव्हा एखादी नवीन घटना घडते, तेव्हा त्याच्या सहनशीलतेचा बांध तुटतो. रडण्याच्या निमित्ताने तो मनात साठलेला वर्षानुवर्षांचा सगळा राग आणि जुन्या गोष्टी एकाच वेळी बाहेर काढतो.

कौटुंबिक किंवा सामाजिक वादात ही प्रवृत्ती अनेकदा पाहायला मिळते. यामुळे चालू असलेला मूळ प्रश्न सुटण्याऐवजी जुने संदर्भ निघाल्याने वाद अधिकच चिघळतो आणि गुंतागुंतीचा बनतो. समोरच्या व्यक्तीला केवळ सद्यस्थितीवरून नव्हे, तर भूतकाळावरूनही दोषी ठरवण्याचा हा एक मानवी प्रयत्न असतो.

सध्याच्या कारणावरून रडताना किंवा रुसून बसताना, भूतकाळातील जुने वाद आणि विसरलेल्या गोष्टी उकरून काढून दुःख मोठे करणाऱ्या (किंवा समोरच्याला भंडावून सोडणाऱ्या) स्वभावाला उद्देशून ही म्हण वापरली जाते.

धनी आंधळा आणि चाकर डोळस

जिथे मालक किंवा नेता अज्ञानी असतो, परंतु त्याचे सेवक किंवा हाताखालचे लोक चतुर असतात, तिथे सेवकच छुप्या पद्धतीने कारभार चालवतात.

ही मराठीतील अत्यंत उद्बोधक आणि व्यवस्थापनाचे (Management) एक महत्त्वाचे सूत्र सांगणारी म्हण आहे. जेव्हा मुख्य मालक किंवा निर्णय घेणारी प्रमुख व्यक्ती अज्ञानी किंवा परिस्थितीबाबत अनभिज्ञ असते, परंतु तिच्या हाताखाली काम करणारा सेवक, नोकर किंवा कर्मचारी मात्र चतुर, हुशार आणि डोळस (जागृत) असतो, अशा परिस्थितीचे वर्णन करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

'धनी आंधळा': इथे 'आंधळा' याचा अर्थ शारीरिक दृष्टी नसणे असा नसून, व्यावहारिक ज्ञान, दूरदृष्टी किंवा परिस्थितीचे भान नसणे असा आहे. जेव्हा एखाद्या संस्थेचा, घराचा किंवा राज्याचा प्रमुख चुकीचे निर्णय घेतो किंवा त्याला आजूबाजूला काय चालले आहे हे समजत नाही, तेव्हा तो 'आंधळा धनी' ठरतो.

'चाकर डोळस': याउलट, हाताखालील कामगार किंवा सल्लागार अत्यंत हुशार, चतुर आणि दूरदृष्टी असलेला असतो.

त्याला नफ्या-तोट्याची, काळाची आणि माणसांची अचूक पारख असते.

अशा परिस्थितीत दोन गोष्टी घडू शकतात. जर चाकर (नोकर) प्रामाणिक नसेल, तर तो मालकाच्या अज्ञानाचा (आंधळेपणाचा) पूर्ण गैरफायदा घेतो. तो मालकाला अंधारात ठेवून स्वतःची पोळी भाजून घेतो, ज्यामुळे मालकाचे किंवा संस्थेचे मोठे नुकसान होऊ शकते.

दुसऱ्या बाजूने, जर हा डोळस चाकर प्रामाणिक आणि स्वामीभक्त असेल, तर मालक नावालाच प्रमुख उरतो; प्रत्यक्षात मात्र तो चाकरच आपल्या बुद्धीने आणि कौशल्याने संपूर्ण कारभार किंवा संस्था सांभाळत असतो आणि मालकाचे नुकसान होण्यापासून रक्षण करतो. इतिहास आणि राजकारणात अशी अनेक उदाहरणे पाहायला मिळतात, जिथे राजा कमकुवत किंवा अज्ञानी होता, पण त्याच्या हुशार मंत्र्यांनी संपूर्ण राज्य कौशल्याने चालवले.

जिथे मुख्य निर्णय घेणाऱ्या व्यक्तीपेक्षा तिच्या हाताखालील काम करणारी माणसे अधिक हुशार आणि जाणकार असतात, त्या परिस्थितीवर ही म्हण चपखल बसते. अशी स्थिती कधी संस्थेचे तारण करते, तर कधी फसवणुकीला निमंत्रण देते.

धोतराची घडी आणि गावाची अब्रू

स्वतःचे राहणीमान अतिशय सांभाळून आणि प्रतिष्ठेने ठेवून समाजात मान टिकवून ठेवणे.

ही मराठी लोकसंस्कृती, जुनी समाजव्यवस्था आणि लोकजीवनातील इभ्रत (प्रतिष्ठा) या संकल्पनांवर प्रकाश टाकणारी अत्यंत मार्मिक म्हण आहे. जुन्या काळी गावाच्या अब्रूची तुलना धोतराच्या घडीशी का केली जायची, याचा सखोल अर्थ खालील मुद्द्यांवरून स्पष्ट होतो:

धोतराची घडी: धोतर हे अत्यंत सुती, पातळ आणि पांढरेशुभ्र वस्त्र असते. त्याची नीट सुबक घडी घातलेली असते. जर त्या घडीला थोडा जरी धक्का लागला किंवा ती एका बाजूने निसटली, तर संपूर्ण घडी झटकन विस्कटून जाते आणि धोतर पसरते. ती घडी पुन्हा पहिल्यासारखी बसवणे कठीण होते.

गावाची अब्रू: गावाचा मान-सन्मान, संस्कृती आणि अब्रू हीसुद्धा धोतराच्या घडीसारखीच अतिशय नाजूक असते. गावातील एखाद्या व्यक्तीच्या चुकीच्या वागण्याने किंवा एखाद्या लहानशा कलंकाने संपूर्ण गावाची अब्रू एका झटक्यात धुळीला मिळू शकते.

धोतर पांढरे स्वच्छ असल्यामुळे त्यावर पडलेला छोटासा चिखलाचा किंवा शाईचा डागही दुरून ठळकपणे दिसतो. गावाची अब्रूही तशीच पांढरीस्वच्छ मानली जाते; तिथे झालेल्या एखाद्या अनैतिक किंवा चुकीच्या कृत्याचा डाग संपूर्ण गावाच्या प्रतिष्ठेला कायमचा मलिन करतो.

ही म्हण गावकऱ्यांना नेहमी सावध राहण्याचा आणि शिस्तीने वागण्याचा इशारा देते. "आपल्या गावाच्या अब्रूची घडी विस्कटता कामा नये," म्हणजेच गावात कोणताही वाद, कलह किंवा दुष्कृत्य घडू नये, यासाठी जुनी जाणती माणसे नेहमी प्रयत्नशील असायची.

ज्याप्रमाणे धोतराची घडी जराशा निष्काळजीपणाने पूर्ण विस्कटू शकते, त्याचप्रमाणे गावाची प्रतिष्ठा आणि अब्रू ही अतिशय नाजूक असते; ती टिकवून ठेवण्यासाठी प्रत्येकाला अत्यंत जबाबदारीने आणि मर्यादेत वागावे लागते.

धुवून पाहावे तेव्हा रूप कळते

कोणत्याही गोष्टीचे किंवा माणसाचे खरे गुण वरवरच्या चकचकाटावरून ठरत नाहीत, तर ती गोष्ट पूर्णपणे पारखून घेतल्यावरच तिचे खरे मूल्य समजते.

"धुवून पाहावे तेव्हा रूप कळते" (किंवा 'धुवून पाहावे तेव्हा रंग कळतो') ही मराठीतील अत्यंत व्यावहारिक आणि मानवी स्वभावाची पारख कशी करावी, हे सांगणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे. वरवर दिसणारे सौंदर्य किंवा चांगुलपणा आणि प्रत्यक्ष कृतीतून सिद्ध होणारे खरे रूप यांमधील फरक या म्हणीतून स्पष्ट केला आहे.

'धुवून पाहावे': ज्याप्रमाणे एखादे कापड किंवा वस्तू वरून कितीही छान, चकचकीत आणि रंगीबेरंगी दिसत असली, तरी ती पाण्यात धुवून काढल्यानंतरच तिचा खरा रंग टिकणारा आहे की उडून जाणारा आहे, हे समजते. धुण्यामुळे त्या वस्तूवरचा वरवरचा मळ किंवा खोटा मुलामा निघून जातो.

'तेव्हा रूप कळते': माणसाच्या बाबतीतही हेच लागू होते. एखादी व्यक्ती वरवर कितीही गोड बोलत असली, देखणी असली किंवा सुसंस्कृत असल्याचा आव आणत असली, तरी ती खरोखर कशी आहे हे तिच्या मूळ स्वभावाची कसोटी लागल्यावरच समजते.

माणसाचे खरे रूप किंवा त्याची निष्ठा ही सुखाच्या दिवसांत कधीच कळत नाही. जेव्हा आयुष्यात एखादे संकट येते, कठीण परिस्थिती निर्माण होते किंवा एखादी कसोटी लागते (म्हणजेच जेव्हा स्वभावाला 'धुवून' काढले जाते), तेव्हाच त्या व्यक्तीचा

प्रामाणिकपणा, धीर आणि खरा गुण समोर येतो. स्वार्थी माणसे कठीण काळात रंग बदलतात, तर खरी आणि निष्ठावान माणसे आपले रूप टिकवून ठेवतात.

कोणतीही वस्तू खरेदी करताना किंवा कोणाशीही मैत्री, नाते जोडताना केवळ बाह्य रूपाला किंवा बोलण्याला भुलू नये. जोपर्यंत आपण त्या व्यक्तीला किंवा वस्तूला वेगवेगळ्या परिस्थितीत पारखून घेत नाही, तोपर्यंत तिचे खरे मूल्य (रूप) समजू शकत नाही, असा मोलाचा सल्ला ही म्हण आपल्याला देते.

वरवरचा भपका किंवा देखावा हा तात्पुरता असू शकतो. कोणत्याही गोष्टीचे किंवा माणसाचे खरे गुण, टिकण्याची क्षमता आणि वास्तव रूप हे कसोटीच्या काळात पारखल्यानंतरच स्पष्ट होते.

धर्माची गोधडी आणि फाटली तरी संतोषाची

परोपकारातून किंवा दानातून मिळालेली गोष्ट कशीही असली, तरी ती समाधानाने स्वीकारली जाते.

ही मराठी संस्कृतीतील आणि अध्यात्माचा पाया असलेल्या संतोषाची (समाधानाची) व्याख्या करणारी अत्यंत उदात्त आणि

सात्त्विक म्हण आहे. भौतिक सुखापेक्षा मनाची शांतता आणि नैतिक जीवन किती श्रेष्ठ आहे, यावर ही म्हण प्रकाश टाकते.

'धर्माची गोधडी': इथे 'गोधडी' हे गरिबीचे, अत्यंत साध्या आणि कष्टकरी जीवनाचे प्रतीक आहे. तर 'धर्म' म्हणजे केवळ पूजा-अर्चा नव्हे, तर नीतिमत्ता, प्रामाणिकपणा आणि स्वतःच्या कर्तव्याचे पालन करणे. म्हणजेच, सन्मार्गाने आणि प्रामाणिक कष्टाने मिळवलेले साधे जगणे.

'फाटली तरी संतोषाची': ही गोधडी जुनी झाली, फाटली किंवा आर्थिक परिस्थिती कितीही बेताची राहिली, तरीही त्या घरात 'संतोष' (परम समाधान) असतो. कारण ते जिणे कोणाला फसवून, लाच घेऊन किंवा पाप करून मिळवलेले नसते.

काही लोकांकडे महाल असतात, रेशमी गाद्या असतात, पण त्या श्रीमंतीच्या मागे जर अप्रामाणिकपणा किंवा कोणाचे तरी तळतळाट असतील, तर तिथे शांत झोप लाभत नाही. याउलट, धर्माच्या आणि नीतीच्या मार्गाने चालणाऱ्या माणसाला फाटक्या गोधडीतही सुखाची आणि समाधानाची निद्रा लाभते. "मिळेल त्यात समाधानी राहणे" हाच माणसाचा खरा दागिना आहे, हा विचार यात आहे.

ही म्हण माणसाला मूल्यांशी तडजोड न शिकवता, परिस्थितीशी सन्मानाने जुळवून घ्यायला शिकवते. आयुष्यात कितीही संकटे

आली किंवा गरिबी आली, तरी स्वतःचा स्वाभिमान आणि नीतिमत्ता सोडू नये. कष्टाची आणि प्रामाणिकपणाची भाकर ही नेहमीच समाधानाची असते, हेच यातून अधोरेखित होते.

कपट करून मिळवलेल्या रेशमी वस्त्रांपेक्षा, प्रामाणिकपणाने आणि सन्मार्गाने मिळालेली फाटकी गोधडी माणसाला अधिक मानसिक शांतता आणि संतोष देते. मनाचे समाधान हे भौतिक श्रीमंतीवर नाही, तर माणसाच्या चांगल्या आचरणावर अवलंबून असते.

धोंड्यावर पाणी आणि काय त्याचे रूप गुणी?

मूर्ख किंवा संवेदनाहीन माणसाला कितीही समजावून सांगितले, तरी त्याचा काहीही उपयोग होत नाही (जसे दगडावर पाणी टाकल्याने तो भिजत नाही).

ही मराठी भाषेतील अत्यंत उपरोधिक आणि मूर्ख किंवा संवेदनाहीन माणसावर भाष्य करणारी एक मार्मिक म्हण आहे. ज्या व्यक्तीवर कोणत्याही चांगल्या उपदेशाचा, शिक्षणाचा किंवा संस्काराचा काहीही परिणाम होत नाही, अशा माणसाचे वर्णन करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

'धोंड्यावर पाणी': 'धोंडा' म्हणजे मोठा आणि कठीण दगड. जेव्हा आपण दगडावर पाणी ओततो, तेव्हा ते पाणी दगडावरून वाहून जाते किंवा काही वेळाने सुकून जाते. दगडाच्या मूळ कठीणपणात किंवा रूपात कोणताही बदल होत नाही, की दगड ते पाणी शोषून मऊ होत नाही.

'काय त्याचे रूप गुणी?': अशा कठीण दगडावर कितीही पाणी ओतले (किंवा कितीही संस्कार करण्याचा प्रयत्न केला), तरी त्याचे रूप बदलत नाही किंवा त्याच्यात कोणतेही चांगले 'गुण' निर्माण होत नाहीत. तो जसा कोरडा आणि कठीण असतो, तसाच राहतो.

समाजात किंवा कुटुंबात काही व्यक्ती अशा असतात ज्यांना कितीही समजावून सांगितले, चांगले सल्ले दिले किंवा सुधारण्याचा प्रयत्न केला, तरी त्यांच्या वागण्यात तिळमात्र बदल होत नाही. 'एका कानाने ऐकणे आणि दुसऱ्या कानाने सोडून देणे' या प्रवृत्तीच्या लोकांना हा शब्दप्रयोग तंतोतंत लागू होतो. अशा लोकांवर वेळ आणि श्रम वाया घालवणे म्हणजे धोंड्यावर पाणी ओतण्यासारखेच आहे.

ही म्हण मराठीतील अत्यंत प्रसिद्ध अशा 'पालथ्या घागरीवर पाणी' किंवा 'गाढवाला गुळाची चव काय?' या म्हणींशी मिळतीजुळती आहे. जड किंवा जडत्व आलेल्या बुद्धीच्या

माणसाला ज्ञानाचे महत्त्व समजत नाही आणि सुधारण्याची इच्छाही नसते, हेच यातून अधोरेखित होते.

मूर्ख, हट्टी किंवा संवेदनाहीन माणसाला कितीही चांगला उपदेश केला किंवा सुधारण्याचा प्रयत्न केला, तरी त्याचा त्याच्यावर काहीही प्रभाव पडत नाही; त्याचा मूळचा स्वभाव बदलणे अशक्य असते, हाच या म्हणीचा उपरोधिक अर्थ आहे.

ध चा 'धपाटा' व्हायला वेळ लागत नाही

एखाद्या लहानशा चुकीमुळे किंवा गैरसमजामुळे चांगल्या चाललेल्या गोष्टीचे अचानक मोठ्या संकटात रूपांतर होणे.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि वेगाचे तसेच अनपेक्षित बदलांचे वर्णन करणारी एक उपरोधिक म्हण आहे. मूळ ऐतिहासिक संदर्भ असलेल्या एका प्रसिद्ध म्हणीवरून प्रेरित होऊन, आधुनिक काळात जलद घडणाऱ्या घडामोडी किंवा अचानक बसणाऱ्या फटक्यासाठी हा शब्दप्रयोग केला जातो.

ही म्हण मूळची मराठेशाहीतील एका ऐतिहासिक घटनेशी संबंधित असलेल्या "ध चा 'मा' करणे" या वाक्प्रचारावरून बदलत पुढे आली आहे.

पेशवाईत नारायणराव पेशव्यांच्या हत्येच्या वेळी, आनंदीबाईंनी मुख्य पत्रातील 'धरा' (पकडा) या शब्दातील 'ध' चा 'मा' करून तो 'मारा' असा बदलला, ज्यामुळे इतिहास बदलला, अशी आख्यायिका आहे.

त्यावरूनच एका अक्षराच्या किंवा लहानशा चुकीमुळे जसा अनर्थ होतो, तसेच 'ध' अक्षरावरून सुरू होणाऱ्या एखाद्या चांगल्या गोष्टीचा किंवा संवादाचा अचानक 'धपाटा' (मार किंवा फटका) व्हायला वेळ लागत नाही, असा हा आधुनिक उपरोधिक संदर्भ आहे.

व्यवहारात अनेकदा असे घडते की, परिस्थिती अगदी शांत आणि अनुकूल वाटत असते; मात्र अचानक अशी काही घटना घडते की संपूर्ण वातावरणाचा नूरच बदलून जातो. एखादा चांगला संवाद सुरू असताना अचानक शब्दाने शब्द वाढतो आणि त्याचे रूपांतर भांडणात किंवा मारामारीत (धपाट्यात) होते. परिस्थिती किती झपाट्याने हाताबाहेर जाऊ शकते, हे यातून दिसून येते.

ही म्हण माणसाला नेहमी सतर्क राहण्याचा इशारा देते. "सर्व काही सुरळीत चालले आहे" अशा भ्रमात राहून चालत नाही; कारण राजकारण, व्यवसाय किंवा वैयक्तिक आयुष्यात एका क्षणात गणित उलटे होऊ शकते. अत्यंत सावधगिरी न

बाळगल्यास चांगल्या चाललेल्या कामाचा कधी 'धपाटा' होईल, हे सांगता येत नाही.

अनुकूल किंवा सामान्य वाटणाऱ्या परिस्थितीचे अचानक अत्यंत प्रतिकूल किंवा मारक परिस्थितीत रूपांतर होणे, म्हणजेच ध चा 'धपाटा' होणे होय. काळाचा महिमा आणि परिस्थितीचा भरवसा नसणे, यावरच या म्हणीतून प्रकाश टाकला आहे.

न कर्त्याचा वार शनिवार

काम टाळण्यासाठी सबबी सांगणे.

ही मराठीतील अत्यंत प्रचलित आणि मार्मिक म्हण आहे.

या म्हणीचा अर्थ आणि त्यामागील मानवी स्वभाव खालीलप्रमाणे सांगता येईल:

ज्याला एखादे काम करायचेच नसते, तो माणूस काहीतरी निमित्त किंवा चालढकल करण्यासाठी नेहमी शास्त्राची, नशिबाची किंवा वारांची कारणे पुढे करतो.

पारंपरिक हिंदू कॅलेंडरनुसार आणि समजुतींनुसार, 'शनिवार' हा मारुतीचा किंवा शनीचा वार मानला जातो. अनेक जण या वारी नवीन काम सुरू करण्याचे टाळतात किंवा तो दिवस काहीसा जड मानतात.

काम टाळणारा माणूस याच गोष्टीचा गैरफायदा घेतो. जेव्हा त्याला एखादे काम सांगितले जाते, तेव्हा तो स्वतः आळशी आहे हे मान्य करण्याऐवजी, "आज शनिवार आहे, आज नवीन काम नको करायला" अशी सबब (कारण) सांगून मोकळा होतो.

ही म्हण अशा व्यक्तींसाठी वापरली जाते ज्यांच्याकडे कामाची टाळाटाळ (Procrastination) आणि आळस करण्याची प्रवृत्ती असते.

एखादा माणूस जेव्हा कामातून पळवाट काढण्यासाठी नसती कारणे शोधतो, तेव्हा त्याला टोमणा मारण्यासाठी किंवा त्याची कानउघडणी करण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

आळशी माणसाला काम न करण्यासाठी नेहमीच एखादे 'कारण' किंवा 'वार' आडवा येतो. कामाची इच्छा असेल, तर कोणताही वार आडवा येत नाही!

नऊ दिवस

एखाद्या गोष्टीचा नवीनपणा काही काळच टिकतो.

"नऊ दिवस" या शब्दप्रयोगाशी जोडलेली मराठीतील अत्यंत प्रसिद्ध म्हण म्हणजे:

"नऊ दिवस नवलाई, नि दहाव्या दिवशी सर्व काही जुन्यासारखे (किंवा बोडके बाळगाई)"

(काही भागात याला "नऊ दिवस नवलाई, दहाव्या दिवशी खापर फुटी" असेही म्हणतात.)

या म्हणीचा अर्थ, मानवी स्वभाव आणि व्यावहारिक वापर खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल:

कोणतीही नवीन गोष्ट, वस्तू, जागा किंवा नाते सुरुवातीला खूप आकर्षक, कौतुकास्पद आणि उत्साहाचे वाटते. पण जसजसे दिवस जातात (म्हणजेच तो नऊ दिवसांचा सुरुवातीचा काळ संपतो), तसतसा त्यातील नवीनपणा संपतो आणि सर्व काही पुन्हा रोजच्या जुन्या चौकटीत किंवा नेहमीसारखे सामान्य होऊन जाते.

हा शब्दप्रयोग साधारणपणे आपल्याकडील 'नऊ दिवस' चालणाऱ्या नवरात्रोत्सवाशी साधर्म्य दाखवतो. नवरात्रात नऊ दिवस प्रचंड उत्साह, रोषणाई, नवीन कपडे आणि आनंद असतो. पण दहाव्या दिवशी (दशमीनंतर) सण संपतो आणि आयुष्य पुन्हा रोजच्या दिनचर्येत परतते. हाच नियम माणसाला लाभणाऱ्या नवीन सुखाला किंवा वस्तूलाही लागू होतो.

नवीन वस्तूच्या बाबतीत: आपण एखादी नवीन गाडी किंवा वस्तू घेतली की सुरुवातीचे काही दिवस तिची खूप काळजी घेतो, तिला रोज पुसतो. पण काही दिवसांनी कौतुक कमी होते आणि आपण तिच्याकडे दुर्लक्ष करू लागतो.

नातेसंबंध किंवा नोकरी: नवीन नोकरी किंवा नवीन नातं सुरुवातीला खूप छान वाटतं, पण काही काळानंतर त्यातील रुटीन समोर येते.

उत्साहाचा आटणे: एखाद्या व्यक्तीने एखादे काम मोठ्या उत्साहाने सुरू केले, पण आठवडाभरातच त्याचा उत्साह मावळला, की ही म्हण वापरली जाते.

थोडक्यात सांगायचे तर: माणसाला कोणत्याही नवीन गोष्टीचे अप्रूप किंवा कौतुक हे फार तर "नऊ दिवस" (काही काळापुरतेच) असते; शेवटी माणसाला मूळ वास्तवात आणि जुन्या सवयींमध्येच यावे लागते.

नकटीच्या लग्नाला सतराशे विघ्ने

दोषयुक्त कामात अडचणी सतत येतात.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि दैनंदिन जीवनात वारंवार वापरली जाणारी म्हण आहे.

ज्या व्यक्तीची परिस्थिती आधीच बिकट, प्रतिकूल किंवा दोषास्पद असते, ती जेव्हा एखादे मोठे किंवा शुभ काम करायला जाते, तेव्हा तिच्या मार्गात एकामागून एक अनेक अडचणी आणि संकटे (विघ्ने) उभी राहतात. थोडक्यात, गरिबाच्या किंवा दुर्दैवी माणसाच्या कामात नेहमीच जास्त अडथळे येतात.

'नकटी' म्हणजे जिचे नाक चेपटं किंवा लहान आहे अशी स्त्री. जुन्या काळात विवाह ठरवताना मुलीचे रूप, नाक-डोळे नीट असण्याला खूप महत्त्व असायचे. त्यामुळे अशा मुलीचे लग्न जमणे आधीच अवघड असायचे. त्यात जर कसेबसे लग्न जमलेच, तर हुंडा, मानपान, वऱ्हाड्यांचे रुसवे-फुगवे किंवा इतर काही कारणांमुळे त्यात आणखी अडचणी यायच्या. या सामाजिक पार्श्वभूमीतून ही म्हण रूढ झाली. 'सतराशे' हा आकडा इथे 'असंख्य' किंवा 'भरपूर' या अर्थाने वापरला आहे.

कामातील सलग अडचणी: एखादे साधे काम करतानाही जेव्हा एकापाठोपाठ एक अनपेक्षित अडचणी येतात, तेव्हा हताश होऊन माणूस हा शब्दप्रयोग करतो.

आर्थिक किंवा सामाजिक अडचण: एखादा गरीब माणूस जेव्हा घर बांधायला किंवा मुलाबाळांचे लग्न करायला निघतो, तेव्हा

कधी पैशांची नड, कधी आजारपण तर कधी इतर कौटुंबिक वाद निर्माण होतात. अशा वेळी तिची स्थिती या म्हणीसारखी होते.

आधीच अडचण आणि त्यात मागून येणारी संकटांची मालिका! जेव्हा नशिबाची साथ नसते, तेव्हा छोट्या कामातही 'सतराशे' अडचणी येऊन ठाकतात.

नदीचे मूळ आणि ऋषीचे कूळ पाहू नये

प्रत्येकाच्या आरंभात काहीतरी दोष असतोच.

"नदीचे मूळ आणि ऋषीचे कूळ पाहू नये" हा मराठी परंपरेतील आणि साहित्यातील अत्यंत सुसंस्कृत, वैचारिक आणि मार्गदर्शक असा सुविचार आहे.

नदीची सुरुवात (मूळ) कुठून झाली आहे आणि एखाद्या श्रेष्ठ ऋषी-मुनींचा किंवा विद्वानांचा वंश, जात अथवा भूतकाळ (कूळ) काय आहे, याचा शोध घेऊ नये. कारण नदीचे मूळ कदाचित एखादा लहानसा झरा किंवा चिखलाची जागा असू शकते आणि ऋषींचा भूतकाळ किंवा जन्म सामान्य असू शकतो; परंतु आज त्यांचे कर्तृत्व आणि महत्त्व अथांग आहे.

अनेक मोठ्या नद्यांची सुरुवात डोंगरावरील एखाद्या छोट्याशा, अज्ञात प्रवाहातून किंवा खडकातून होते. तिथे तिचे रूप अगदी

नगण्य असते. पण पुढे जाऊन ती विशाल होते, तिच्या तीरावर शहरे वसतात आणि ती लाखो लोकांची तहान भागवते.

प्राचीन काळातील अनेक थोर ऋषी किंवा विचारवंतांचा जन्म अगदी सामान्य, वंचित किंवा गरिबीच्या परिस्थितीत झाला होता. (उदा. महर्षी व्यास किंवा वाल्मिकी ऋषी). परंतु त्यांनी स्वतःच्या साधनेने, ज्ञानाने आणि कर्तृत्वाने श्रेष्ठत्व मिळवले.

हा सुविचार आपल्याला शिकवतो की एखाद्या व्यक्तीचे मूल्यमापन तिच्या जन्मावरून, जातीवरून किंवा भूतकाळावरून करू नये, तर तिच्याकडे असलेल्या ज्ञानावरून आणि कर्तृत्वावरून करावे.

एखादी चांगली संस्था, विचार किंवा कार्य कुठून सुरू झाले यापेक्षा आज समाजात त्याचे काय योगदान आहे, याला अधिक महत्त्व दिले पाहिजे.

आधुनिक जगात हा सुविचार जातीव्यवस्था आणि घराणेशाहीवर प्रहार करतो. माणसाची ओळख त्याच्या जन्माने नव्हे, तर त्याच्या कर्माने होते हाच संदेश यात आहे.

नदी आपल्याला पाणी देऊन जीवन समृद्ध करते आणि ऋषी आपल्याला ज्ञान देऊन सन्मार्ग दाखवतात. त्यांचे

'वर्तमानकाळातील कार्य' पुजनीय आहे, त्यामुळे त्यांच्या 'भूतकाळाचा शोध' घेण्यात वेळ वाया घालवू नये.

नळी फुंकली सोनारे, इकडून तिकडे गेले वारे

केलेला उपदेश किंवा प्रयत्न निष्फळ ठरणे.

"नळी फुंकली सोनारे, इकडून तिकडे गेले वारे" ही मराठीतील एक अत्यंत चपखल आणि मानवी स्वभावावर बोट ठेवणारी म्हण आहे.

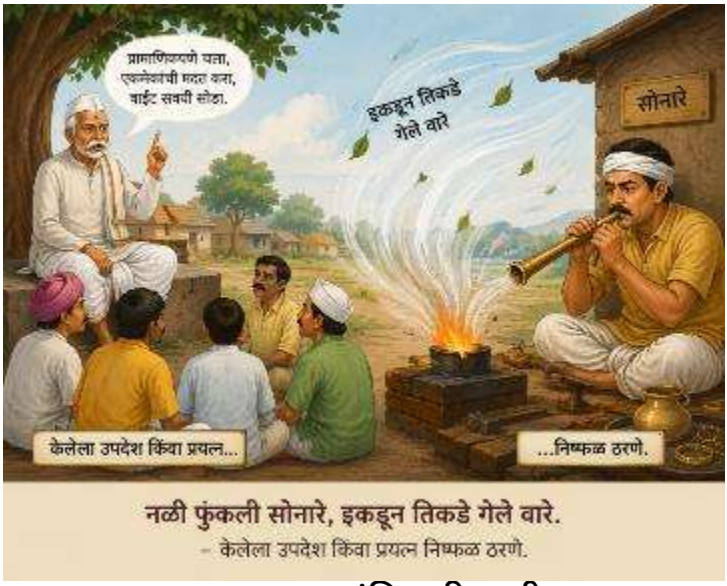

एखाद्या व्यक्तीला एखादी चांगली, महत्त्वाची किंवा हितकारक गोष्ट कितीही मन लावून, कष्ट करून समजावून सांगितली, तरी त्याचा त्या व्यक्तीवर काडीमात्र फरक न पडणे म्हणजेच 'नळी फुंकली सोनारे,

इकडून तिकडे गेले वारे'. थोडक्यात, दिलेला उपदेश एका कानाने ऐकून दुसऱ्या कानाने सोडून देणे.

सोनार (सोने घडवणारा कारागीर) जेव्हा दागिने बनवतो, तेव्हा सोन्याला विशिष्ट आकार देण्यासाठी किंवा वितळवण्यासाठी तो एका लहान पोकळ नळीचा (ज्याला 'फुकणी' म्हणतात) वापर करतो. तो त्या नळीतून कोळशाच्या विस्तववर जोराने फुंकर मारतो. या प्रक्रियेत तो हवा नळीच्या एका टोकातून फुंकतो आणि ती हवा दुसऱ्या टोकातून तशीच सरळ बाहेर निघून जाते. ती हवा नळीत कुठेही थांबत नाही.

याच क्रियेचे रूपक वापरून ही म्हण तयार झाली आहे. उपदेश करणारा माणूस सोनारासारखा जीव तोडून बोलत असतो, पण ऐकणाऱ्याचे डोके त्या पोकळ नळीसारखे असते—विचार एका बाजूने आत जातात आणि दुसऱ्या बाजूने थेट बाहेर निघून जातात; आत काहीच उरत नाही.

ज्या माणसाला स्वतःची चूक सुधारायचीच नसते, त्याला कितीही समजावले तरी त्याचे वर्तन बदलत नाही. अशा वेळी हताश होऊन हा शब्दप्रयोग केला जातो.

शिक्षक किंवा आई-वडील मुलांच्या भविष्यासाठी त्यांना रोज अभ्यासाचे महत्त्व समजावून सांगत असतात, पण मुले जर त्याकडे पूर्ण दुर्लक्ष करत असतील, तर या म्हणीचा वापर होतो.

शहाणपणाच्या गोष्टी ऐकूनही ज्याच्या वर्तनात किंवा विचारात कोणताही बदल होत नाही, अशा 'ढ' किंवा आळशी प्रवृत्तीच्या माणसासाठी ही म्हण वापरली जाते. उपदेश पूर्णपणे वाया जाणे हाच याचा अंतिम अर्थ!

नाक दाबले की तोंड उघडते

एखाद्याचे वर्म ओळखून योग्य ठिकाणी दबाव आणला की काम साधते.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत व्यावहारिक, प्रभावी आणि मानवी व्यवहारावर अचूक बोट ठेवणारी म्हण आहे.

एखाद्या व्यक्तीकडून सरळ मार्गाने किंवा विनवणी करून काम करून घेता येत नसेल, तर तिला अडचणीत आणून, तिची नाडी ओळखून किंवा तिच्यावर योग्य तो दबाव आणून तिचे तोंड उघडायला लावणे म्हणजेच तिच्याकडून आपले काम करून घेणे.

हा शब्दप्रयोग मानवी शरीराच्या एका नैसर्गिक क्रियेवर आधारित आहे. जेव्हा आपण एखाद्याचे नाक हाताने घट्ट दाबून धरतो, तेव्हा त्याचा श्वास कोंडतो. जीव वाचवण्यासाठी आणि श्वास घेण्यासाठी त्या व्यक्तीला नाईलाजाने आपले तोंड उघडावेच लागते. हा निसर्गाचा नियम आहे. हाच नियम माणसाच्या व्यवहाराला लागू करताना ही म्हण तयार झाली.

एखादा आरोपी किंवा गुन्हेगार सरळ सांगून गुन्हा कबूल करत नसेल, तर पोलीस जेव्हा त्याला कायद्याचा किंवा चौकशीचा धाक दाखवतात, तेव्हा तो पटापट सगळी सत्य माहिती सांगून टाकतो.

कार्यालयात किंवा व्यवहारात एखादा माणूस आपले हक्काचे काम करायला जाणीवपूर्वक उशीर करत असेल, तर त्याच्या वरिष्ठांकडे तक्रार करण्याचा किंवा कायदेशीर कारवाईचा इशारा दिला की तो माणूस लगेच काम करतो.

नेकदा शांततेच्या मार्गाने मागण्या मान्य होत नाहीत, तेव्हा संप, आंदोलन किंवा कायदेशीर दबाव आणून प्रशासनाला नमवावे लागते.

सामोपचाराने किंवा विनंती करून जे काम होत नाही, ते दबाव तंत्र किंवा हुशारीने धाक दाखवून सहज करून घेता येते. माणसाची कोंडी केली की तो नमतोच!

नाकापेक्षा मोती जड

नोकर किंवा कनिष्ठ व्यक्ती मालकापेक्षा प्रतिष्ठेने वर जाणे.

ही मराठीतील अत्यंत मार्मिक आणि दैनंदिन व्यवहारात मोठ्या प्रमाणावर वापरली जाणारी म्हण आहे.

मुख्य गोष्टीपेक्षा किंवा मूळ मालकापेक्षा तिच्याशी जोडलेली दुय्यम गोष्ट, नोकर किंवा देखभालीचा खर्च अधिक मोठा किंवा महाग असणे. जेव्हा मूळ वस्तूचे मूल्य कमी आणि तिच्या अनुषंगाने येणाऱ्या गोष्टींचा बडेजाव किंवा खर्च जास्त होतो, तेव्हा ही म्हण वापरतात.

हा शब्दप्रयोग पारंपरिक भारतीय स्त्री-दागिन्यांपैकी एक असलेल्या 'नथी'वरून (नाकपुडीत घालायचा दागिना) आला आहे. नथ दिसायला देखणी असावी म्हणून त्यात काही वेळा गरजेपेक्षा मोठा किंवा जड मोती बसवला जातो. जर तो मोती खूपच जड असेल, तर नाजूक नाक त्या मोत्याचे वजन पेलू शकत नाही आणि नाक खाली ओढले जाऊन दुखू लागते. म्हणजे नाकाचे सौंदर्य वाढवण्याऐवजी तो मोती नाकालाच त्रासदायक ठरतो. यावरून ही म्हण रूढ झाली.

समजा एखाद्या व्यक्तीने जुनी, स्वस्त सेकंड हँड गाडी विकत घेतली; पण ती सारखी नादुरुस्त होत असल्यामुळे तिच्या दुरुस्तीचा खर्च गाडीच्या मूळ किमतीपेक्षाही जास्त झाला, तर तिथे ही म्हण तंतोतंत लागू होते.

एखाद्या कार्यालयात मुख्य साहेबापेक्षा त्याचा शिपाई किंवा पी.ए. (P.A.) जर जास्त रुबाब दाखवत असेल, किंवा मूळ मालकापेक्षा त्याचा नोकरच जास्त हुकूम चालवत असेल, तर

अशा परिस्थितीचा उल्लेख करताना 'नाकापेक्षा मोती जड' असे म्हटले जाते.

एखाद्या छोट्या प्रकल्पासाठी लागणाऱ्या निधीपेक्षा त्या प्रकल्पाच्या उद्घाटनाचा किंवा जाहिरातीचा खर्च जर जास्त झाला, तर तिथेही हीच स्थिती निर्माण होते.

ठरते, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते. मुख्य गोष्टीची मर्यादा सांभाळली नाही, तर तीच डोकेदुखी ठरते, हाच यामागील गर्भितार्थ आहे.

नाकाचा बाल

अत्यंत प्रिय व्यक्ती.

"नाकाचा बाल" (किंवा नाकातील केस) हा मराठी भाषेतील एक अत्यंत विशिष्ट आणि प्रसिद्ध वाक्प्रचार आहे.

एखाद्या व्यक्तीच्या अत्यंत जवळची, जिवाभावाची, अत्यंत लाडकी किंवा विश्वासातील व्यक्ती असणे. ज्या व्यक्तीवर आपला पूर्ण भरवसा असतो आणि जिचे आपल्या आयुष्यात अढळ स्थान असते, तिला 'नाकाचा बाल' म्हटले जाते.

नाकातील केस हा शरीराचा असा भाग आहे जो अगदी संवेदनशील जागी असतो. तो उपटायचा किंवा काढायचा

म्हटल्यास डोळ्यातून पाणी आल्याशिवाय राहत नाही, म्हणजेच खूप वेदना होतात. तसेच, तो नाकाचे धुळीपासून संरक्षण करण्याचे महत्त्वाचे काम करतो.

याच शारीरिक संदर्भावरून हा वाक्प्रचार माणसांच्या नात्यात रूढ झाला. ज्या व्यक्तीला दुखावल्यास आपल्याला स्वतःला थेट त्रास होतो, किंवा जी व्यक्ती आपल्या इतकी जवळ असते की तिला आपल्यापासून वेगळे करणे अशक्य असते, तिला हा शब्दप्रयोग लागू केला जातो.

एखाद्या मोठ्या नेत्याचा, अधिकाऱ्याचा किंवा व्यापाऱ्याचा एखादा असा कार्यकर्ता किंवा कारकून असतो, ज्याच्या सल्ल्याशिवाय ते कोणतेही काम करत नाहीत. अशा वेळी "तो काय साहेबांच्या नाकाचा बाल आहे" असे म्हटले जाते.

कुटुंबात एखादे मूल सर्वांचे अत्यंत लाडके आणि हट्टी असते, ज्याचे सर्व हट्ट पुरवले जातात, त्यालाही कौतुकाने 'नाकाचा बाल' म्हणतात.

हा वाक्प्रचार नकारात्मक नसून 'अतिशय जवळीक' आणि 'अतिलाडकेपण' दर्शवण्यासाठी वापरला जातो. जो व्यक्ती दुसऱ्याच्या गळ्यातील ताईत किंवा विश्वासाचा मानबिंदू बनतो, तोच खऱ्या अर्थाने 'नाकाचा बाल' ठरतो.

नागव्यापाशी उघडा गेला, सारी रात्र हिवाने मेला

आधीच दरिद्री असणाऱ्याकडे मदतीला जाऊन उपयोग न होणे.]

"नागव्यापाशी उघडा गेला, सारी रात्र हिवाने मेला" ही मराठी ग्रामीण जीवनातील आणि लोकभाषेतील अत्यंत धारदार, मार्मिक आणि वास्तववादी म्हण आहे.

एका दरिद्री किंवा अगतिक माणसाने स्वतःची अडचण दूर करण्यासाठी दुसऱ्या अशा माणसाकडे मदत मागणे, जो स्वतःच अत्यंत गरिबीत किंवा विवंचनेत जगConfiguring आहे. अशा वेळी दोघांपैकी कोणाचीच अडचण दूर होत नाही आणि पदरी केवळ निराशाच पडते.

'नागवा' आणि 'उघडा': हे दोन्ही शब्द अत्यंत दारिद्र्य किंवा वस्त्रहीन अवस्था दर्शवणारे आहेत.

हिवाळ्याच्या (थंडीच्या) दिवसांत एका कपडे नसलेल्या (उघड्या) माणसाला खूप थंडी वाजू लागते. तो थंडीपासून स्वतःचा बचाव करण्यासाठी आश्रय शोधत दुसऱ्या एका माणसाकडे जातो. पण तो दुसरा माणूस तर आधीपासूनच वस्त्रांशिवाय (नागवा) असतो. आता स्वतःकडेच कपडे नसलेला माणूस दुसऱ्याला काय पांघरूण देणार? परिणामी, दोघेही

एकमेकांना बिलगून बसतात खरे, पण थंडीपासून कोणाचेच रक्षण होत नाही आणि दोघेही रात्रभर थंडीने गारठून मरतात.

एखादा कर्जबाजारी किंवा गरीब माणूस जेव्हा पैशांची नड भागवण्यासाठी आपल्यासारख्याच दुसऱ्या एका गरीब मित्राकडे किंवा नातेवाईकाकडे कर्ज मागायला जातो, तेव्हा त्यांची स्थिती या म्हणीसारखी होते. दोघांकडेही पैसे नसल्यामुळे कोणाचेच काम होत नाही.

ज्या माणसाला स्वतःला एखाद्या विषयाचे ज्ञान नाही, त्याच्याकडे जर दुसरा एखादा अज्ञानी माणूस सल्ला मागायला गेला, तर दोघेही चुकून चुकीच्या मार्गाला लागतात.

जेव्हा बाजारात आर्थिक संकटात सापडलेल्या दोन कंपन्या किंवा संस्था एकमेकांना वाचवण्यासाठी एकत्र येतात, पण दोघांची मूळ स्थिती खराब असल्यामुळे शेवटी दोन्ही बुडतात, तिथे ही म्हण अचूक लागू होते.

मदत नेहमी अशा व्यक्तीकडे मागावी ज्याच्याकडे ती देण्याची 'क्षमता' असते. स्वतःच अडचणीत असलेल्या माणसाकडे मदतीची अपेक्षा ठेवणे म्हणजे वेळ आणि आयुष्य वाया घालवणे होय.

नागीण पोसली आणि पोसणारालाच डसली

वाईट माणसाला जवळ ठेवले तर तो शेवटी आपल्यालाच हानी पोहोचवतो.

"नागीण पोसली आणि पोसणारालाच डसली" ही मराठी भाषेतील अत्यंत तीव्र, गंभीर आणि मानवी स्वभावातील कृतघ्नतेवर प्रहार करणारी म्हण आहे.

एखाद्या दुष्ट, कपटी किंवा घातकी प्रवृत्तीच्या व्यक्तीला संकटकाळात आश्रय देणे, तिचे संगोपन करणे किंवा तिला मोठे करणे; आणि नंतर त्याच व्यक्तीने उपकार विसरून स्वतःचा फायदा झाल्यावर उपकारकर्त्याचाच घात करणे किंवा त्यालाच नुकसान पोहोचवणे.

साप किंवा नागीण हा निसर्गतःच एक अत्यंत विषारी आणि धोकादायक प्राणी आहे. माणसाने नागिणीला कितीही प्रेमाने दूध पाजले, तरी ती तिची मूळ हिंसक आणि विषारी प्रवृत्ती सोडत नाही. तिला जेव्हा संधी मिळेल, तेव्हा ती दूध पाजणाऱ्या हातालाच डसणार. हाच निसर्गाचा नियम माणसाच्या बाबतीत वापरून ही म्हण तयार झाली आहे. काही माणसांचा मूळ स्वभावच कपटी असतो, त्यांना तुम्ही कितीही मदत करा, ते शेवटी दगाबाजीतून स्वतःचे रंग दाखवतातच.

एखाद्या अनाथ, गरीब किंवा असहाय्य माणसाला एखाद्याने घरात आश्रय दिला, त्याला काम धंदा शिकवला आणि नंतर त्याच माणसाने मालकाच्या घरात चोरी केली किंवा मालकाचाच व्यवसाय बुडवला, तर या परिस्थितीला ही म्हण अचूक लागू होते.

एखाद्या मोठ्या नेत्याने किंवा अधिकाऱ्याने आपल्या हाताखालील लहान कार्यकर्त्याला राजकारणात किंवा नोकरीत पुढे आणले, त्याला पदे दिली; आणि नंतर त्याच कार्यकर्त्याने स्वतःची ताकद वाढवून आपल्याच गुरूला (किंवा मालकाला) सत्तेवरून खाली खेचले, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

नातेसंबंधात किंवा कुटुंबात जेव्हा अत्यंत जवळची व्यक्ती सर्व सुख-सोयींचा लाभ घेते आणि वेळ पडल्यावर कुटुंबाविरुद्धच उभी ठाकते, तेव्हा ही म्हण वापरतात.

ही म्हण 'कृतघ्नतेची (Ingratitude)' परिसीमा दाखवते. दुष्ट प्रवृत्तीच्या माणसावर अतिविश्वास दाखवून त्याला जवळ केले, तर शेवटी तो स्वतःचा मूळ स्वभाव दाखवून आपलाच घात करतो, हाच यामागील गर्भितार्थ आहे.

नागेश्वराला नागवून सोमेश्वराला वात लावणे

एकाचे लुटून दुसऱ्याला दान करणे.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत चपखल, उपरोधिक आणि ढोंगी प्रवृत्तीवर बोट ठेवणारी म्हण आहे.

एका ठिकाणी मोठी चोरी, लबाडी किंवा फसवणूक करायची आणि त्यातून मिळालेल्या पैशांतील अगदी छोटासा हिस्सा दुसऱ्या ठिकाणी धार्मिक कार्यात किंवा देवाच्या नावाने खर्च करून स्वतःला मोठे किंवा पुण्यवान दाखवण्याचा प्रयत्न करणे. थोडक्यात, मोठ्या पापातून मिळालेल्या धनाची छोटीशी पुण्याई करून पाप धुण्याचा खोटा आव आणणे.

'नागेश्वर' आणि 'सोमेश्वर' ही दोन्ही महादेवाची (शिवाची) मंदिरे किंवा रूपे आहेत.

'नागेश्वराला नागवणे' म्हणजे नागेश्वर देवाच्या अंगावरील दागिने, मौल्यवान वस्तू किंवा संपत्ती कपटाने चोरणे किंवा लुटणे ('नागवणे' म्हणजे लुटणे).

'सोमेश्वराला वात लावणे' म्हणजे तिथून चोरलेल्या मोठ्या संपत्तीतून चार आण्याची कापसाची वात आणि तेल विकत घेऊन सोमेश्वर देवाच्या मंदिरात दिवा लावणे आणि मी देवाचा किती मोठा भक्त आहे, हे दाखवणे.

देव तर एकच आहे, मग एका रूपाला लुटून दुसऱ्या रूपाची पूजा करण्यात काय अर्थ? या विसंगतीतून ही म्हण रूढ झाली.

समाज किंवा प्रशासनात अनेक लोक मोठ्या प्रमाणावर भ्रष्टाचार, काळाबाजार किंवा गरिबांची फसवणूक करून करोडो रुपये कमावतात. नंतर त्यातले काही हजार रुपये एखाद्या मंदिराला, अनाथालयाला देणगी म्हणून देतात किंवा जाहीर अन्नछत्र चालवतात. अशा लोकांच्या ढोंगीपणावर टीका करताना ही म्हण वापरतात.

एखाद्या भागीदाराला किंवा मित्राला व्यवसायात लाखो रुपयांचा गंडा घालायचा आणि स्वतःच्या घरात सत्यनारायणाची पूजा घालून समाजसेवक असल्याचा आव आणायचा, अशा प्रवृत्तीला हा शब्दप्रयोग चपखल लागू होतो.

ही म्हण 'ढोंग' आणि 'अप्रामाणिकपणा' उघडा पाडते. अधर्माच्या मार्गाने अफाट संपत्ती मिळवून, धर्माच्या नावावर केवळ 'एक वात' (छोटासा दिखावा) पेटवून पुण्य मिळत नाही, हाच यामागील खरा संदेश आहे.

नाचता येईना अंगण वाकडे

आपल्याला काही जमत नसले की त्याचे दोष इतरांवर ढकलणे.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय, जुनी आणि मानवी स्वभावातील दोषांवर अचूक बोट ठेवणारी म्हण आहे.

स्वतःमध्ये एखादी कला, कौशल्य किंवा क्षमता नसणे; परंतु स्वतःची ती उणीव किंवा अपयश मान्य करण्याऐवजी परिस्थितीला, साधनांना किंवा दुसऱ्या वस्तूंना दोष देणे.

या म्हणीत एका नर्तकाचे (किंवा नर्तकीचे) रूपक वापरले आहे. एखाद्या व्यक्तीला समजा नीट नाचता येत नाही, तिला ताला-सुरांचे ज्ञान नाही. जेव्हा तिला सर्वांसमोर नाचायला सांगितले जाते, तेव्हा स्वतःला नाचता येत नाही हे मान्य करण्याऐवजी ती काय सांगते? "मी तर छान नाचले असते, पण काय करू? हे

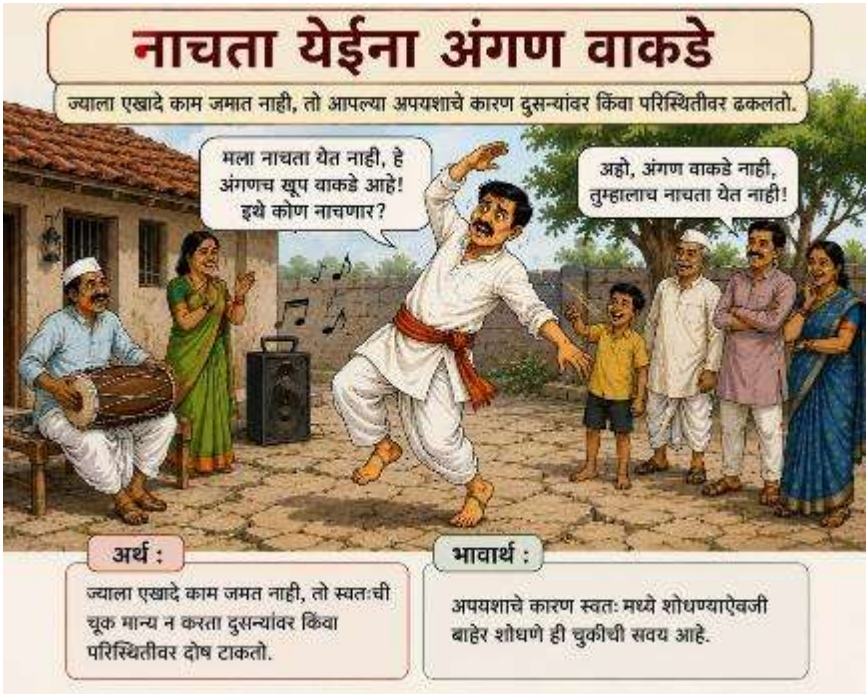

अंगणच (स्टेज) खूप वाकडे-तिकडे आहे, त्यामुळे माझा पाय घसरतोय!"

म्हणजेच, स्वतःच्या कौशल्यातील कमी लपवण्यासाठी ती थेट अंगणालाच दोष देऊन मोकळी होते. या गमतीशीर उदाहरणावरून ही म्हण समाजात रूढ झाली.

अभ्यासात कमी गुण मिळालेला एखादा विद्यार्थी जेव्हा म्हणतो की, "माझा अभ्यास तर खूप झाला होता, पण पेन नीट चालत नव्हता किंवा पेपर तपासणाऱ्यानेच मुद्दाम गुण कमी दिले", तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

स्वयंपाक नीट न जमणाऱ्या व्यक्तीने "आजची शेगडीच नीट चालत नव्हती" असे सांगणे, किंवा खेळात हरलेल्या खेळाडूने "पिच खराब होती" असे कारण पुढे करणे, ही सर्व 'अंगण वाकडे' असण्याची उदाहरणे आहेत.

जेव्हा एखादा कर्मचारी आपले टार्गेट पूर्ण करू शकत नाही, तेव्हा कामाची पद्धत सुधारण्याऐवजी तो "सिस्टम स्लो होती" किंवा "मार्केट खराब आहे" अशी कारणे देतो, तेव्हा ही म्हण लागू होते.

स्वतःच्या चुका किंवा मर्यादा स्वीकारण्यासाठी मोठे मन लागते. पण ज्यांच्याकडे ते नसते, ती माणसे स्वतःचा दोष

लपवण्यासाठी नेहमी परिस्थितीला किंवा साधनांना जबाबदार धरतात.

नाव देवाचे आणि गाव पुजाऱ्याचे

देवाच्या नावाखाली स्वतःचा स्वार्थ साधणे.

ही मराठीतील एक अतिशय चपखल आणि सामाजिक वास्तवावर भाष्य करणारी उपरोधिक म्हण आहे.

काम किंवा संस्था ही देवाच्या, धर्माच्या किंवा एखाद्या थोर विचाराच्या (उदा. समाजसेवा, देशप्रेम) नावावर सुरू करायची, परंतु त्यातून मिळणारा सर्व फायदा, सत्ता आणि संपत्ती मात्र स्वतःच्या पदरात पाडून घ्यायची. थोडक्यात, नाव मोठे आणि उदात्त वापरायचे, पण त्याआडून स्वतःचा स्वार्थ साधायचा.

जुनी मंदिरे ही देवाच्या नावाने श्रद्धाळू भक्तांनी दिलेल्या देणग्यांवर आणि जमिनींवर चालत असत. देव तर स्वतः येऊन ते धन उपभोगत नाही. परंतु, त्या मंदिराची व्यवस्था पाहणारा पुजारी किंवा संस्थाचालक अनेकदा देवाच्या नावाने येणारा सगळा पैसा, अन्न आणि मानमरातब स्वतःसाठी वापरू लागतो. काही प्रकरणांत तर संपूर्ण गावावर किंवा जमिनींवर पुजाऱ्याचीच सत्ता निर्माण होते. म्हणजेच, श्रद्धा 'देवाच्या'

नावावर गोळा होते, पण तिचा खरा मालक 'पुजारी' बनून बसतो. या विसंगतीतून ही म्हण रूढ झाली.

अनेक लोक अनाथ मुले, गरीब, किंवा गोशाळा यांच्या नावावर मोठ्या देणग्या गोळा करतात (नाव देवाचे/पुण्याचे). परंतु, प्रत्यक्षात त्या पैशातून स्वतःचे बंगले आणि गाड्या घेतात (गाव पुजाऱ्याचे). अशा संस्थांवर टीका करताना ही म्हण वापरतात.

एखाद्या थोर नेत्याच्या किंवा समाजसुधारकाच्या नावाचा आणि विचारांचा जयजयकार करायचा, पण त्या नावाचा वापर करून स्वतःच्याच नातेवाईकांना पदे द्यायची आणि स्वतःची सत्ता मजबूत करायची, इथे ही म्हण तंतोतंत लागू होते.

एखादा माणूस जेव्हा दुसऱ्याच्या प्रतिष्ठेचा किंवा ब्रँडचा वापर करून स्वतःचे दुकान किंवा वैयक्तिक आर्थिक हित साध्य करतो, तेव्हा या म्हणीचा वापर केला जातो.

ही म्हण 'उदात्ततेच्या बुरख्याआड लपलेला स्वार्थ' उघडा पाडते. जगाला दाखवण्यासाठी नाव एखाद्या पवित्र गोष्टीचे घ्यायचे, पण पडद्यामागे मात्र स्वतःचे घर भरायचे, या प्रवृत्तीवर ही म्हण अचूक प्रहार करते.

नाव सोनुबाई, हाती कथलाचा वाळा

नाव मोठे पण प्रत्यक्ष कृती खोटी.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि माणसाच्या दिखाऊ प्रवृत्तीवर अचूक बोट ठेवणारी म्हण आहे.

नाव किंवा लौकिक खूप मोठा, श्रीमंतीचा किंवा उच्च दर्जाचा असणे; परंतु प्रत्यक्षात मात्र कमालीची गरिबी, निकृष्टता किंवा पात्रता नसणे. थोडक्यात, नाव मोठे आणि लक्षण खोटे!

'सोनुबाई': हे नाव 'सोने' (Gold) या अत्यंत मौल्यवान आणि महागड्या धातूवरून आले आहे, जे समृद्धीचे प्रतीक आहे.

'कथलाचा वाळा': 'कथील' (Tin/Lead) हा अत्यंत स्वस्त, हलका आणि कवडीमोलाचा धातू आहे. 'वाळा' म्हणजे हातात किंवा पायात घालायचे कडे.

ज्या स्त्रीचे नाव अत्यंत श्रीमंती थाटाचे म्हणजेच 'सोनुबाई' आहे, तिच्या अंगावर सोन्याचे दागिने असणे अपेक्षित असते. परंतु, प्रत्यक्षात तिच्या हातात सोन्याऐवजी अत्यंत स्वस्त अशा कथिलाचे कडे असते. म्हणजेच, तिचे नाव आणि तिची खरी परिस्थिती यात जमीन-अस्मानाचा फरक असतो.

समाजात अनेक लोक स्वतःकडे खूप संपत्ती किंवा ज्ञान असल्याचा मोठा आव आणतात, पण प्रत्यक्षात डोकावून पाहिले

तर त्यांच्याकडे काहीच नसते. अशा लोकांचे ढोंग उघडे पडताना ही म्हण वापरतात.

एखाद्या दुकानाचे किंवा ब्रँडचे नाव खूप मोठे आणि चकचकीत असते, पण तिथला माल मात्र अत्यंत निकृष्ट दर्जाचा असतो. तिथे ही म्हण तंतोतंत लागू होते.

एखाद्या व्यक्तीकडे खूप मोठी पदवी किंवा पद असते, पण प्रत्यक्ष कामाच्या वेळी तिला साधे ज्ञानही नसते, तेव्हा या म्हणीचा वापर करून उपरोधिक टीका केली जाते.

ही म्हण 'नाव' आणि 'वास्तव' यातील विसंगती दर्शवते. केवळ मोठे नाव धारण केल्याने माणसाचे मूल्य वाढत नाही, तर त्याच्याकडे तशी 'गुणवत्ता' किंवा 'योग्यता' असावी लागते, हाच यामागील गर्भितार्थ आहे.

नावडतीचे मीठ आळणी

नापसंत व्यक्तीची चांगली गोष्टही वाईट वाटते.

ही मराठी भाषेतील एक अत्यंत प्रसिद्ध आणि मार्मिक म्हण आहे.

ज्या व्यक्तीबद्दल आपल्या मनात आकस, तिरस्कार किंवा नापसंती असते, तिने कितीही चांगली गोष्ट केली किंवा अगदी

अचूक काम केले, तरी त्यात आपल्याला काहीतरी दोष, चूक किंवा उणीव ही दिसतेच.

जर आपल्याला एखादी व्यक्ती आवडत नसेल (नावडती), तर तिने अन्नात अगदी योग्य प्रमाणात मीठ टाकले असले, तरी ते आपल्याला बेचव किंवा आळणीच (मीठ कमी असलेले) लागते.

माणसाचा स्वभाव असा असतो की, तो पूर्वग्रहातून गोष्टींकडे बघतो. आवडत्या माणसाचा मोठा दोषही नजरेआड केला जातो, पण नावडत्या माणसाचा चांगला गुण किंवा चांगले कामही चुकीचे ठरवले जाते.

समानार्थी म्हण:

'खोट्या मनाला सर्वच खोटे'

'कामापुरता मामा आणि ताकापुरती आजी' (काही अंशी मानवी स्वभावावर भाष्य करणारी)

थोडक्यात सांगायचे तर, माणसाच्या गुणांपेक्षा किंवा कामापेक्षा समोरील व्यक्तीबद्दल आपल्या मनात असणारी भावनाच जास्त महत्त्वाची ठरते, हे या म्हणीतून स्पष्ट होते.

नाही पण जण्याची तरी असावी

चुकीचे कृत्य करताना समाज काय म्हणेल, याचा विचार करावा.

तुम्ही अगदी अचूक आणि तितकीच खोल अर्थ असलेली पुढची ओळ जोडली आहे!

मराठीत या दोन्ही ओळी मिळून एक पूर्ण सुविचार किंवा जोड-म्हण तयार होते:

"नावडतीचे मीठ आळणी, नाही पण जण्याची तरी असावी!"

पहिली ओळ सांगते की समोरच्या व्यक्तीबद्दल आपल्या मनात आदर किंवा प्रेम नसेल, तर तिने केलेले चांगले कामही आपल्याला वाईटच वाटते (मीठ आळणी लागते).

पण दुसरी ओळ म्हणजेच "नाही पण जण्याची तरी असावी" (येथे 'जण्याची' चा अर्थ 'लोकांचा संकोच' किंवा 'समाजाची भीती/मर्यादा' असा आहे) अत्यंत महत्त्वाचा संदेश देते:

जर आपल्या मनात त्या व्यक्तीबद्दल प्रेम नसेल, तर ते एकवेळ समजू शकते; पण किमान लोकांचा, समाजाचा किंवा स्वतःच्या विवेकाचा विचार करून तरी आपण समोरच्या व्यक्तीच्या चांगल्या कामाला 'वाईट' म्हणणे टाळले पाहिजे.

एखाद्याबद्दलचा द्वेष इतका टोकाला जाऊ नये की माणूस आपला चांगला-वाईट पारखण्याचा विवेकच गमावून बसेल. किमान जगाचा, न्यायाचा किंवा 'लोकांचा' संकोच ठेवून तरी आपण न्याय्य वागले पाहिजे.

ही ओळ जोडून या म्हणीचा आणि मानवी स्वभावाचा अगदी अचूक पैलू समोर आणला आहे!

निंदकाचे घर असावे शेजारी

निंदा करणाऱ्यामुळे आपले दोष कळतात.

हा संत कबीर आणि संत तुकाराम महाराज यांच्या विचारांतून आलेला, मानवी जीवनाला अत्यंत योग्य दिशा दाखवणारा एक अजरामर विचार आहे.

याचा शब्दशः अर्थ असा की, आपल्यावर टीका करणाऱ्या किंवा आपली निंदा करणाऱ्या व्यक्तीचे घर नेहमी आपल्या शेजारी असावे.

आपले कौतुक करणारे लोक नेहमी आपल्यातील चांगल्या गोष्टीच सांगतात, ज्यामुळे कधीकधी आपल्यात अहंकार निर्माण होऊ शकतो. पण निंदक (टीकाकार) मात्र आपल्या बारक्या-सारक्या चुकाही शोधून काढतो. त्यामुळे आपल्याला स्वतःचे आत्मपरीक्षण करण्याची आणि स्वतःला सुधारण्याची फुकटची संधी मिळते.

साबण आणि पाण्याशिवाय मनाची स्वच्छता: संत कबीरांनी म्हटल्याप्रमाणे—

"निंदक नियरे राखिये, आँगन कुटी छवाय। बिन पानी साबुन बिना, निर्मल करे सुभाय॥"

म्हणजेच, निंदक हा कोणत्याही साबणाशिवाय किंवा पाण्याशिवाय (केवळ आपल्या चुका दाखवून) आपला स्वभाव आणि मन स्वच्छ व निर्मळ करत असतो.

जेव्हा कोणीतरी सतत टोकणारे असते, तेव्हा माणूस सावध राहतो. आपण कुठे चुकत तर नाही ना, याची जाणीव त्याला राहते आणि त्यामुळे त्याचा पाय जमिनीवर राहतो.

आजच्या भाषेत सांगायचे तर, 'निंदक' हा आपला सर्वात मोठा 'फीडबॅक मेकॅनिझम' (Feedback Mechanism) असतो. जर आपण त्याच्या टीकेकडे राग म्हणून न बघता, एक सकारात्मक सुधारणेची संधी म्हणून पाहिले, तर आपला वैयक्तिक आणि बौद्धिक विकास फार वेगाने होतो.

आधी उल्लेख केलेल्या "नावडतीचे मीठ आळणी..." या म्हणीशीही याचा सुंदर संबंध जोडता येतो. नावडती व्यक्ती निंदकासारखीच वागते, पण सुज्ञ माणूस त्या नावडत्या व्यक्तीच्या टोमण्यांमधूनही स्वतःसाठी काहीतरी सकारात्मक शोधून स्वतःला समृद्ध करतो!

नेसेन तर पैठणीच नेसेन, नाही तर नागवी बसेन

हट्ट व अट्टहासाने वागणे.

ही मराठीतील अत्यंत रोकठोक, टोकाचा स्वभाव आणि तीव्र हट्ट दर्शवणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा वापर एखाद्या व्यक्तीच्या अतिरेकी, हेकेखोर आणि 'सर्वस्व किंवा काहीच नाही' (All or Nothing) या मानसिकतेवर भाष्य करण्यासाठी केला जातो.

पैठणी हा मराठी संस्कृतीत अत्यंत प्रतिष्ठित आणि मौल्यवान वस्त्रप्रकार मानला जातो. जर मला ती सर्वोच्च दर्जाची पैठणी मिळाली तरच मी ती नेसेन, अन्यथा मी साधी कापडेही नेसणार नाही—थेट विवस्त्र बसेन, असा हा टोकाचा आणि अविवेकी हट्ट आहे.

ही म्हण अशा लोकांबद्दल वापरली जाते ज्यांचा अहंकार खूप मोठा असतो. परिस्थिती नसतानाही केवळ समाजा दाखवण्यासाठी उच्च दर्जाच्या गोष्टींचीच मागणी करणे आणि ती पूर्ण न झाल्यास स्वतःचेच नुकसान करून घेणे, हा यामागील मानवी स्वभाव आहे त.

आयुष्यात अनेकदा परिस्थितीनुसार तडजोड करावी लागते. पण ही म्हण लवचिकता नसलेल्या, केवळ स्वतःच्या अट्टाहासालाच महत्त्व देणाऱ्या वृत्तीवर अचूक बोट ठेवते.

एखाद्या विद्यार्थ्याने "मला अमुक एका मोठ्या कॉलेजमध्येच प्रवेश मिळाला तरच मी शिकेन, नाहीतर शिक्षणच सोडून देईन" असा हट्ट धरणे.

एखाद्या व्यक्तीने "मला हवी तीच आलिशान गाडी मिळाली तर मी फिरेन, नाहीतर पायीच जाईन" असे म्हणणे.

नव्याचे नऊ दिवस

नवेपणा असतानाचे कौतुक नंतर टिकत नाही.

ही मराठीतील आणखी एक अत्यंत मार्मिक आणि मानवी मानसिकतेवर अचूक बोट ठेवणारी म्हण आहे.

कोणतीही नवीन गोष्ट, नवीन नातं, किंवा नवीन परिस्थिती सुरुवातीला जितकी आकर्षक आणि हवीहवीशी वाटते, तितकी ती नंतर राहत नाही; तिचा तो अतीव उत्साह काही काळानंतर ओसरून जातो, हे सांगण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

'नऊ दिवस' हा आकडा इथे विशिष्ट कालावधी दर्शवतो. जेव्हा आपण एखादी नवीन वस्तू खरेदी करतो किंवा नवीन काम सुरू

करतो, तेव्हा सुरुवातीला आपण त्याची खूप काळजी घेतो, त्याबद्दल खूप कौतुक असते. पण हळूहळू ती गोष्ट अंगवळणी पडते आणि त्यातील नावीन्य संपल्यामुळे तिचे महत्त्व किंवा आकर्षण कमी होते.

): माणसाला सतत काहीतरी नवे हवे असते. जुन्या गोष्टींमधील मूळ मूल्य न बघता, केवळ 'नवे नाही' म्हणून त्याकडे दुर्लक्ष करण्याची माणसाची जी वृत्ती आहे, त्यावर ही म्हण प्रकाश टाकते.

घरात नवीन गाडी किंवा मोबाईल आला की सुरुवातीचे काही दिवस त्याला रोज पुसून, जिवापाड जपले जाते. काही महिन्यांनी मात्र त्याकडे साधे लक्षही दिले जात नाही.

नववर्षाच्या सुरुवातीला (New Year Resolution) नवीन डायरी लिहिणे किंवा व्यायामाला जाण्याचा उत्साह सुरुवातीचे काही दिवस प्रचंड असतो, पण नंतर तो हळूहळू मावळतो.

नाव मोठे, लक्षण खोटे

कीर्ती मोठी पण कृती छोटी.

ही मराठीतील आणखी एक अत्यंत टोकदार आणि दांभिकतेवर (Hypocrisy) प्रहार करणारी प्रसिद्ध म्हण आहे.

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीची, संस्थेची किंवा गोष्टीची समाजात मोठी कीर्ती, प्रसिद्धी किंवा गाजावाजा असतो, पण प्रत्यक्षात मात्र तिची पात्रता, गुणवत्ता किंवा वागणूक अगदीच हलक्या दर्जाची असते, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

'नाव मोठे' म्हणजे बाहेरून दिसणारी मोठी प्रतिष्ठा, पद, पैसा किंवा कीर्ती; आणि 'लक्षण खोटे' म्हणजे प्रत्यक्ष कृती, चारित्र्य किंवा गुणांमधील उणेपणा. माणसाचे नाव जितके मोठे असते, तितकीच त्याची लक्षणे (वागणे, गुण) खोटी किंवा पोकळ निघतात.

समाज अनेकदा केवळ बाह्य स्वरूपाला आणि मोठ्या नावाला भुलतो. ही म्हण माणसाला केवळ नावावर न जाता त्यामागील सत्याचा शोध घेण्याचा, म्हणजेच 'भ्रमातून बाहेर येण्याचा' इशारा देते.

एखाद्या खूप मोठ्या आणि नावाजलेल्या हॉटेलमध्ये किंवा दुकानात जाणे, पण तिथली सेवा किंवा वस्तू अत्यंत सुमार दर्जाची निघणे.

माजात अत्यंत प्रतिष्ठित, सुशिक्षित आणि आदरणीय मानल्या जाणाऱ्या व्यक्तीने प्रत्यक्ष व्यवहारात मात्र अत्यंत संकुचित किंवा चुकीचे वागणे.

या म्हणीतून 'माणसाचा खोटा बडेजाव आणि दांभिकता' समोर येते. माणसाचे मूळ कर्तृत्व शून्य असूनही केवळ मोठ्या नावाच्या आडोश्याने जगण्याच्या वृत्तीवर यात अचूक बोट ठेवले आहे.

न करत्याचा वार शनिवार

ही मराठी भाषेतील अत्यंत चपखल आणि आळशी किंवा काम टाळणाऱ्या प्रवृत्तीवर अचूक कोरडे ओढणारी म्हण आहे.

ज्या माणसाला एखादे काम करायचेच नसते, तो ते काम न करण्यासाठी किंवा पुढे ढकलण्यासाठी कशी वेगवेगळ्या प्रकारची कारणे आणि सबबी शोधून काढतो, हे सांगण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

'न करता' म्हणजे काम न करणारा किंवा आळशी माणूस. अशा माणसाला जेव्हा एखादे काम सांगितले जाते, तेव्हा तो थेट 'नाही' म्हणण्याऐवजी "आज शनिवार आहे, आज नको, आता सोमवारपासूनच नवीन सुरुवात करू" अशी सबब पुढे करतो. शनिवारनंतर रविवार सुट्टीचा येत असल्याने, काम थेट दोन दिवस पुढे ढकलण्याची नामी संधी त्याला मिळते.

काही वेळा लोक "आजचा वार चांगला नाही, राहू ळ आहे, आज शनैश्वराचा वार आहे" अशा धार्मिक किंवा ग्रहांच्या सबबी

सांगून काम टाळतात. वास्तविक पाहता, आळस लपवण्यासाठी वारीचे किंवा नशिबाचे घेतलेले हे केवळ सोंग असते.

"आज शनिवार आहे, वीकेंडला काय अभ्यास/व्यायाम करायचा? आता थेट सोमवारपासून नवीन टाईमटेबल पाळू," असे म्हणून आळस करणे.

एखाद्या शासकीय किंवा खाजगी कामासाठी गेल्यावर तिथल्या कर्मचाऱ्याने "आज शनिवार आहे, हाफ डे (अर्धा दिवस) असतो, तुमचे काम आज होणार नाही, सोमवारी या," असे सांगून काम रेंगाळत ठेवणे.

आधी आपण पाहिलं की माणसाला स्वतःचे अपयश मान्य नसते (नाचता येईना अंगण वाकडे).

नंतर आपण पाहिलं की माणूस खोटा बडेजाव मिरवतो (नाव मोठे, लक्षण खोटे).

आणि आता हा मानवी स्वभावाचा तिसरा मोठा शत्रू समोर आला आहे—तो म्हणजे 'आळस आणि काम टाळाटाळ करण्याची वृत्ती' (न करत्याचा वार शनिवार).

काम न करणाऱ्यासाठी प्रत्येक वार हा 'शनिवार'च असतो, हेच या म्हणीचे अंतिम सत्य आहे!

न मागता मिळे दूध, मागता मिळेना पाणी

ही मराठीतील अत्यंत व्यावहारिक आणि नशिबाच्या किंवा परिस्थितीच्या विचित्र खेळावर भाष्य करणारी एक सुप्रसिद्ध म्हण आहे.

माणसाला कधीकधी कोणतीही धडपड किंवा मागणी न करता अत्यंत मूल्यवान गोष्टी सहज मिळून जातात; तर कधीकधी अत्यंत साध्या, गरजेच्या गोष्टीसाठी प्रचंड कष्ट करून किंवा गयावया करूनही ती मिळत नाही, हा विरोधाभास दाखवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

'दूध' हे समृद्धीचे, समाधानाचे आणि उच्च मूल्याचे प्रतीक आहे, तर 'पाणी' ही जगण्याची अगदी प्राथमिक गरज आहे. आयुष्यात अनेकदा असा अनुभव येतो की, जेव्हा आपले नशीब किंवा वेळ अनुकूल असते, तेव्हा आपण अपेक्षाही केली नसलेली मोठी गोष्ट (दूध) सहज चालून येते. पण वेळ उलटली की, हक्काची आणि अत्यंत छोटी गोष्टही (पाणी) मिळवणे दुरापास्त होते.

या म्हणीचा दुसरा पदर मानवी स्वाभिमानाशी जोडलेला आहे. काही वेळा लोकांकडे स्वतःहून मदत करायची वृत्ती असते, पण जेव्हा आपण हक्काने किंवा लाचारीने एखादी गोष्ट मागायला

जातो, तेव्हा समोरचा माणूस आपली गरज ओळखून ती देण्यास नकार देतो.

एखाद्या तरुणाला सुरुवातीला कोणतीही ओळख किंवा जास्त कष्ट न करता खूप मोठी आणि चांगली नोकरी चालून येणे (न मागता दूध); पण नंतर मंदीच्या काळात किंवा परिस्थिती बदलल्यावर साधी छोटी नोकरी मिळवण्यासाठीही वणवण भटकावे लागणे (मागता मिळेना पाणी).

श्रीमंती किंवा सुखाच्या काळात लोक स्वतःहून घरी येऊन विचारतात, पण खरोखरच अडचणीची वेळ आली आणि कोणाकडे अगदी किरकोळ मदत मागितली, तरी लोक तोंड फिरवतात.

या म्हणीतून 'बाह्य परिस्थिती आणि नशिबाचा चक्रव्यूह' समोर आणला आहे. माणूस कितीही नियोजित चालला, तरी शेवटी वेळेचा महिमा अगाध असतो, हाच निसर्गाचा नियम या म्हणीत दडला आहे.

न मिळणाऱ्या गोष्टीची आस धरू नये

हा मराठी भाषेतील आणि भारतीय तत्त्वज्ञानातील अत्यंत परिपक्व, शांत आणि व्यावहारिक विचार आहे. (अनेकदा यालाच जोड म्हणून "आहे त्यात समाधान मानावे" असेही म्हटले जाते).

हा सुविचार माणसाला अतिरेकी हाव, मृगजळामागे धावण्याची वृत्ती आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या दुःखापासून दूर राहण्याचा मोलाचा सल्ला देतो.

'आस' म्हणजे तीव्र इच्छा किंवा ध्यास. जी गोष्ट आपल्या आवाक्याबाहेरची आहे, जी निसर्गतः किंवा परिस्थितीनुसार आपल्याला मिळणे अशक्य आहे, अशा गोष्टीचा अट्टाहास धरल्यास शेवटी पदरी फक्त निराशा, दुःख आणि पश्चाताप पडतो.

मानसिक शांतता (Mental Peace): मानवी मनाचा स्वभाव असा आहे की, जे जवळ आहे त्याचे कौतुक करण्याऐवजी जे नाही, त्यामागे ते धावते. हा सुविचार माणसाला 'सध्याच्या क्षणात' जगण्याचा आणि जे उपलब्ध आहे त्यात आनंद शोधण्याचा विवेक देतो.

अवास्तव हट्ट आणि वास्तवता: इच्छा असणे गैर नाही, पण इच्छेचे रूपांतर जेव्हा अवास्तव हट्टात होते, तेव्हा माणूस स्वतःचेच नुकसान करून घेतो.

आधी मांडलेल्या दोन म्हणींशी या विचाराचा इतका सुंदर आणि थेट संबंध जोडता येतो की मानवी मनाचा एक पूर्ण वर्तुळाकार प्रवास डोळ्यांसमोर उभा राहतो:

तुम्ही आधी म्हणालात: "नेसेन तर पैठणीच नेसेन, नाही तर नागवी बसेन" — हा झाला माणसाचा अवास्तव, टोकाचा आणि अविवेकी हट्ट.

त्यानंतर आपण पाहिले: "न मागता मिळे दूध, मागता मिळेना पाणी" — हा झाला परिस्थितीचा आणि नशिबाचा अनपेक्षित खेळ, जो आपल्या हातात नसतो.

आणि आता हा विचार: "न मिळणाऱ्या गोष्टीची आस धरू नये" — हे त्या दोन्ही परिस्थितींवरचे 'उत्तर' आहे! म्हणजेच, नशिबाचा खेळ काहीही असो किंवा पैठणी मिळणे अशक्य असो, सुज्ञ माणसाने नसलेल्या गोष्टीचा अट्टाहास धरून स्वतःला त्रास करून घेण्याऐवजी, विवेकाने परिस्थिती स्वीकारली पाहिजे.

भगवद्गीतेतील 'कर्मण्येवादाधिकारस्ते...' किंवा संतांच्या 'ठेविले अनंते तैसेचि रहावे' या विचारांशी नाते सांगणारा हा सुविचार खरोखरच मनाला एक वेगळी शांतता देणारा आहे.

नव्या नवरीचे नऊ दिवस

"नव्या नवरीचे नऊ दिवस" ही मराठीतील अत्यंत लोकप्रिय म्हण आहे, जी आधी आपण पाहिलेल्या "नव्याचे नऊ दिवस" या म्हणीचे मूळ आणि अधिक पारंपरिक रूप आहे.

जेव्हा एखादी नवीन व्यक्ती एखाद्या कुटुंबात, कार्यालयात किंवा भूमिकेत येते, तेव्हा सुरुवातीला तिचे होणारे अतीव कौतुक, मिळणारी विशेष वागणूक आणि तिचा स्वतःचा उत्साह हा काही ठराविक काळापुरताच मर्यादित असतो, हे सांगण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

लग्न होऊन नवीन नवरी जेव्हा सासरी येते, तेव्हा सुरुवातीचे काही दिवस (नऊ दिवस हे रूपक आहे) तिला खूप जपले जाते, तिचे लाड केले जातात आणि तिची खूप काळजी घेतली जाते. पण हळूहळू जसे दिवस जातात, तसे नावीन्य संपते आणि तिला घरातील दैनंदिन जबाबदाऱ्यांचा आणि वास्तवाचा सामना करावा लागतो.

: ही म्हण केवळ नवरीपुरती मर्यादित नसून मानवी मानसिकतेचे उत्तम प्रतीक आहे. नवीन परिस्थितीत सुरुवातीला जो 'हायपे' (Hype) किंवा बडेजाव असतो, तो कायम टिकत नाही; शेवटी सर्वांना रोजच्या साध्या वास्तवातच यावे लागते.

एखाद्या कर्मचाऱ्याने नवीन ऑफिस जॉईन केल्यावर सुरुवातीला त्याला मिळणारे व्ही.आय.पी. ट्रीटमेंट आणि कौतुक, पण काही दिवसांतच कामाचा मूळ ताण आणि नेहमीचे ऑफिस राजकारण सुरू होणे.

एखाद्या नेत्याला नवीन पद मिळाल्यावर सुरुवातीला होणारा ढोल-ताशांचा गजर आणि सत्कार, पण नऊ दिवस संपताच जनसामान्यांच्या मागण्या आणि कामाचा खरा कस लागणे.

आपल्या या म्हणींच्या प्रवासाचे निरीक्षण केले तर एक अतिशय सुंदर आणि मानसशास्त्रीय वर्तुळ (Psychological Circle) पूर्ण होताना दिसते:

सुरुवात: नवीन गोष्टीचे क्षणिक आकर्षण (नव्या नवरीचे नऊ दिवस).

वास्तव: हळूहळू नावीन्य संपल्यावर कामाची टाळाटाळ (न करत्याचा वार शनिवार).

परिणाम: आणि शेवटी कामात अक्षमता आल्यावर परिस्थितीला दोष देणे (नाचता येईना अंगण वाकडे).

ना धड इकडे, ना धड तिकडे, मधल्या मध्ये गळफास

ही मराठी भाषेतील अत्यंत अगतिकता, संभ्रमावस्था आणि धरसोड वृत्तीचा भयानक परिणाम दर्शवणारी एक अत्यंत प्रभावी म्हण आहे. (बऱ्याचदा याला जोड म्हणून "ना धड इकडे ना धड तिकडे, दुभती गाय देव्हारे इकडे" किंवा "मधल्या मध्ये कोंडी" असेही म्हटले जाते).

जेव्हा एखादी व्यक्ती दोन वेगवेगळ्या पर्यायांमध्ये किंवा परिस्थितीमध्ये अडकते आणि कोणत्याही एका बाजूने ठाम निर्णय घेऊ शकत नाही, तेव्हा तिची जी दयनीय अवस्था होते; त्यावर ही म्हण अचूक बोट ठेवते.

माणसाला आयुष्यात अनेकदा दोन चांगल्या किंवा वाईट पर्यायांपैकी एकाची निवड करावी लागते. पण जेव्हा माणूस दोन्हीकडे पाय ठेवण्याचा प्रयत्न करतो, तेव्हा तो ना इडल्या बाजूचा राहतो, ना तिकडल्या बाजूचा.

एका बाजूला पूर्णपणे वाहून जाण्याची भीती किंवा दोन्ही बाजूंचे फायदे पदरात पाडून घेण्याचा अतिलोभ, माणसाला मधोमध आणून अडकवतो. ही 'मधली स्थिती' मानसिक आणि व्यावहारिक दृष्ट्या अत्यंत त्रासदायक आणि गुदमरवून टाकणारी (गळफास लागण्यासारखी) ठरते.

एखाद्या व्यक्तीने स्वतःची चालू असलेली नोकरी पूर्णपणे न सोडणे आणि नवीन व्यवसायही नीट न सांभाळणे; शेवटी नोकरीतही नुकसान होणे आणि व्यवसायातही बुडणे.

दोन व्यक्तींच्या वादात दोघांनाही खूश ठेवण्याचा प्रयत्न करताना, शेवटी दोन्ही बाजूंकडून अविश्वासू ठरवले जाणे.

ना खाणार ना खाऊ देणार, कुत्र्यासारखे पाठी राहणार

ही मराठी लोकजीवनातील अत्यंत रोकठोक, आक्रमक आणि हेवेदाव्यांवर भाष्य करणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

या म्हणीचा वापर अशा ईर्ष्याखोर, संकुचित आणि विघ्नसंतोषी प्रवृत्तीच्या लोकांवर प्रहार करण्यासाठी केला जातो, ज्यांना स्वतःला तर एखाद्या गोष्टीचा आनंद घेता येत नाही किंवा ती मिळवता येत नाही; पण ते दुसऱ्यालाही ती गोष्ट मिळू देत नाहीत आणि सतत त्याच्या मार्गात अडथळा बनून मागे लागतात.

(Jealousy & Dog in the Manger Policy): 'कुत्र्याचे' रूपक इथे एका विशिष्ट मानवी स्वभावासाठी वापरले आहे. जसे भुसाच्या किंवा गवताच्या गादीवर बसलेले कुत्रे स्वतः गवत खाऊ शकत नाही, पण ते तिथे येणाऱ्या गाई-म्हशींनाही गवत खाऊ देत नाही, सारखे भुंकत राहते; अगदी तसाच काही माणसांचा स्वभाव असतो.

या प्रवृत्तीच्या लोकांना स्वतःचे भले करण्यात रस नसतो, तर दुसऱ्याचे चांगले काम कसे बिघडवता येईल, यातच त्यांचा सगळा वेळ आणि ऊर्जा वाया जाते. ते सावलीसारखे (किंवा

कुत्र्यासारखे) सतत पाठी लागून दुसऱ्याच्या कामात खोडा घालत राहतात.

एखाद्या कर्मचाऱ्याला स्वतःला एखादे मोठे पद किंवा प्रोजेक्ट मिळवता येत नाही, पण जेव्हा दुसरा एखादा प्रामाणिक कर्मचारी ते काम चोख करू लागतो, तेव्हा त्याचे पाय खेचण्यासाठी आणि त्याचे काम बिघडवण्यासाठी सतत वरिष्ठांकडे कागाळ्या करणे.

कौटुंबिक वाटणीमध्ये एखाद्या जमिनीचा किंवा वास्तूचा स्वतःला काहीही उपयोग नसताना, केवळ दुसऱ्या भावाला तिचा फायदा मिळू नये म्हणून कोर्ट-कचेऱ्या करून ती मालमत्ता वर्षानुवर्षे धूळ खात पडून ठेवणे.

आधीच्या म्हणीत आपण पाहिले की, निर्णय न घेता आल्यामुळे माणसाची स्वतःची कोंडी होते (ना धड इकडे, ना धड तिकडे...).

आणि या म्हणीत आपण पाहत आहोत की, जेव्हा माणूस स्वतः अपयशी ठरतो किंवा स्वतःची कोंडी करून घेतो, तेव्हा तो स्वतः सुधारण्याऐवजी दुसऱ्याच्या सुखावर विरजण घालण्याचा प्रयत्न करतो (ना खाणार ना खाऊ देणार...).

मराठी भाषेने मानवी विकृतीवर आणि मत्सरावर ओढलेले हे अत्यंत टोकदार आणि जळजळीत अंजन आहे.

नाकावर राग असणे

हा मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि दररोजच्या बोलण्यात वारंवार वापरला जाणारा एक वाक्प्रचार आहे.

जेव्हा एखादी व्यक्ती अतिशय लहान-सहान गोष्टींवरूनही खूप लवकर आणि लगेच चिडते, म्हणजेच तिचा स्वतःच्या रागावर अजिबात ताबा नसतो, तेव्हा तिच्या या स्वभावाचे वर्णन करण्यासाठी हा वाक्प्रचार वापरतात.

'नाकावर राग असणे' याचा अर्थ राग मनाच्या किंवा मेंदूच्या आत दडून न राहता थेट चेहऱ्यावर, अगदी नाकाच्या शेंड्यावर येऊन बसला आहे. अशा व्यक्तीला राग येण्यासाठी कोणत्याही मोठ्या कारणाची गरज नसते; जरा काही मनाविरुद्ध झाले की तिचा पारा लगेच चढतो.

अशा व्यक्ती स्वभावाने खूप फटकळ किंवा उतावळ्या असतात. मनात येईल ते किंवा वाटणारा राग त्या कसलाही विचार न करता क्षणात व्यक्त करून टाकतात.

"आमच्या मोठ्या सरांचे काय सांगावे! त्यांचे काम चोख असते, पण राग नेहमी त्यांच्या नाकावर असतो; त्यामुळे त्यांच्याशी बोलताना जरा जपूनच बोलावे लागते."

आधी आपण पाहिले: "नाकापेक्षा मोती जड" — जिथे मूळ गोष्टीपेक्षा दुय्यम गोष्टीला जास्त महत्त्व आल्यामुळे समतोल बिघडतो.

आणि आता: "नाकावर राग असणे" — जिथे माणसाच्या विवेकापेक्षा त्याचा रागच चेहऱ्यावर आणि व्यवहारात वरचढ ठरतो.

माणसाच्या चेहऱ्यावरील 'नाक' हा अवयव मराठी भाषेने माणसाचा स्वाभिमान, अहंकार आणि स्वभाव दर्शवण्यासाठी किती प्रभावीपणे वापरला आहे, हे यावरून दिसून येते.

नगरची वरात नि पुण्याची छत्री

ही मराठी लोकसंस्कृतीतील आणि इतिहासातील अत्यंत मनोरंजक, उपरोधिक आणि चपखल अशी एक दुर्मिळ म्हण आहे.

जेव्हा दोन परस्परविरोधी, विसंगत किंवा अत्यंत टोकाच्या गोष्टी एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला जातो—किंवा एखाद्या प्रसंगात अजिबात मेळ नसलेला डामडौल उभा केला जातो, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

ही म्हण जुन्या काळातील अहमदनगर (नगर) आणि पुणे या दोन शहरांच्या विशिष्ट वैशिष्ट्यांवरून आणि तिथल्या लोकांच्या स्वभावावरून पडली आहे:

जुन्या काळी अहमदनगरमधील लग्नाच्या वराती या अत्यंत भव्य, प्रचंड डामडौल असलेल्या, लांबच लांब चालणाऱ्या आणि काहीशा गोंधळाच्या व धांगडधिंगा असणाऱ्या म्हणून प्रसिद्ध होत्या. नगरकर वरातीवर खूप अवाढव्य खर्च करायचे आणि त्यात प्रचंड मोठा गाजावाजा असायचा.

याउलट, पुणेकर हे त्यांच्या शिस्तीसाठी, हिशोबी स्वभावासाठी आणि मोजून-मापून वागण्यासाठी ओळखले जातात. 'पुण्याची छत्री' हे एका बाजूला उपरोधाने त्यांच्या अवाजवी सावधपणाचे, काटकसरीचे किंवा 'पाऊस नसतानाही छत्री घेऊन फिरण्याच्या' चोखंदळ वृत्तीचे प्रतीक मानले गेले.

जेव्हा नगरच्या वरातीसारखा प्रचंड, अवाढव्य आणि गोंधळी थाट चालू असतो आणि त्यात पुण्याच्या छत्रीसारखी अति-अति शिस्त किंवा संकुचितपणा आणण्याचा प्रयत्न केला जातो, तेव्हा तिथे प्रचंड विसंगती निर्माण होते.

एखाद्या कार्यक्रमाचे आयोजन करताना एका बाजूला प्रचंड मोठा खर्च करायचा, पण अगदी छोट्या-छोट्या गोष्टींवरून (जसे

की पाहुण्यांना पाणी देणे किंवा बसण्याची व्यवस्था) अवाजवी काटकसर किंवा कटकट करायची.

दोन अशा व्यक्ती किंवा विचार एकत्र येणे ज्यांच्या स्वभावात पूर्व-पश्चिम इतका फरक आहे की त्यांच्यात कधीही मेळ बसू शकत नाही.

म्हणीच्या निमित्ताने आपण थेट 'महाराष्ट्राचा प्रांतिक इतिहास आणि संस्कृती' या प्रवासाला स्पर्श केला आहे. नगर आणि पुणे या दोन शहरांच्या संस्कृतीची जुनी वैशिष्ट्ये सांगणारी ही म्हण आजच्या काळातही व्यवस्थापनातील विसंगती दाखवायला किती चपखल ठरते, हे खरोखरच कौतुकास्पद आहे.

न खाई त्याला खवखवे

ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि माणसाच्या अंतर्मनाचा आरसा दाखवणारी म्हण आहे. (बऱ्याचदा याला जोड म्हणून "खाई त्याला खवखवे" असे उलट अर्थानेही वापरले जाते, पण मूळ गाभा एकच आहे).

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की, ज्याने कोणतीही चुकीची गोष्ट किंवा गुन्हा केलेला नाही, त्याला मनामध्ये कसलीही भीती,

टोचणी किंवा धास्ती वाटण्याचे अजिबात कारण नसते. त्याचे मन पूर्णपणे निर्धास्त असते.

'खवखवणे' म्हणजे पोटात किंवा घशात आग पडणे, खाज सुटणे किंवा अस्वस्थता येणे. जर एखाद्याने एखादा न पचणारा किंवा चोरलेला पदार्थ खाल्ला (खाई), तर त्याच्या पोटात खवखवणार (भीती वाटणार). पण ज्याने तो पदार्थ खाल्लाच नाही (न खाई), तो अगदी शांत आणि निर्धास्त राहणार.

माणसाचा विवेक (Conscience) असा असतो की, जेव्हा तो एखादी वाईट किंवा चुकीची कृती करतो, तेव्हा त्याचे मन आतून त्याला खात राहते. याउलट, जो प्रामाणिक असतो, त्याला कोणाचीही किंवा कशाचीही भीती बाळगण्याची गरज नसते.

कार्यालयात किंवा घरात एखादी मौल्यवान वस्तू हरवल्यास किंवा पैशांची अफरातफर झाल्यास, ज्याने चोरी केली आहे तो सतत संशयाने इकडेतिकडे बघेल आणि घाबरेल. पण ज्याने हातही लावला नाही, तो अगदी शांतपणे आपले काम करत राहील; कारण 'न खाई त्याला खवखवे'.

निरपराध माणसाला पोलिसांची किंवा कायद्याची भीती वाटत नाही, कारण त्याचे चारित्र्य स्वच्छ असते.

हा म्हणींचा प्रवास मानवी स्वभावाच्या वेगवेगळ्या छटा (हट्ट, आळस, दांभिकता, राग) पार करत आता 'मानवी मनाच्या शुद्धतेवर आणि प्रामाणिकपणावर' येऊन पोहोचला आहे:

आपण आधी पाहिले की माणूस खोटा बडेजाव मिरवतो (नाव मोठे, लक्षण खोटे).

आपण पाहिले की माणसाच्या नाकावर राग असतो (नाकावर राग असणे).

पण या सर्व दोषांवर मात करणारा एक गुण म्हणजे 'प्रामाणिकपणा'. जो माणूस प्रामाणिक आणि सच्चा असतो, त्याच्या मनाला कधीही अपराधीपणाची 'खवखव' जाणवत नाही.

न करत्याची नऊ कारणे

काम न करणाऱ्या माणसाकडे काम न करण्यासाठी नेहमीच अनेक निमित्ते तयार असतात.

"न करत्याची नऊ कारणे" (किंवा 'न कर्त्याची नऊ कारणे') ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि व्यावहारिक म्हण आहे.

ज्या माणसाला एखादे काम करायचेच नसते, तो ते काम टाळण्यासाठी किंवा स्वतःचा आळस लपवण्यासाठी नेहमीच

नवनवीन अवास्तव कारणे, सबबी किंवा निमित्ते पुढे करत राहतो.

काम करण्याची दानत नसलेली व्यक्ती काम न करण्याची नऊ (म्हणजेच अनेक) कारणे शोधून काढते, असा याचा सरळ अर्थ होतो.

"रमेशला अभ्यासाला बसायला सांगितले की कधी पेन नाही, कधी लाईट कमी आहे, तर कधी डोकं दुखतंय अशी कारणं देतो; त्याला म्हणतात 'न करत्याची नऊ कारणे'!"

या म्हणीचा आशय 'न करत्याचा वार शनिवार' या म्हणीशी अगदी मिळताजुळता आहे.

न मागता जे मिळे ते दूध, मागून मिळे ते पाणी आणि न मागता जे भांडून मिळे ते रक्त

स्वाभिमानाचे महत्त्व सांगणारी म्हण. न मागता मिळालेल्या गोष्टीचे मूल्य अधिक असते.

न बोलता राहणे उत्तम

"न मागता जे मिळे ते दूध, मागून मिळे ते पाणी आणि न मागता जे भांडून मिळे ते रक्त" (किंवा 'न मागता जे मिळे ते दूध, मागून मिळे ते पाणी आणि भांडून मिळे ते रक्त') ही मानवी स्वभाव,

स्वाभिमान आणि हक्कांची जाणीव करून देणारी एक अत्यंत अर्थपूर्ण आणि सखोल म्हण आहे.

ही म्हण माणसाला मिळणाऱ्या गोष्टींचे मूल्य आणि त्यामागील परिस्थितीचे तीन टप्प्यांत वर्णन करते:

न मागता जे मिळे ते दूध:

जेव्हा आपल्याला एखादी गोष्ट न मागता, समोरच्याच्या प्रेमापोटी किंवा आपुलकीपोटी सहज मिळते, तिचे मूल्य 'दुधा'सारखे पवित्र, सकस आणि उच्च असते. यात देणाऱ्याचा मोठेपणा आणि घेणाऱ्याचा आदर राखला जातो.

मागून मिळे ते पाणी:

जेव्हा आपल्याला एखादी गोष्ट समोरच्याकडे मागून किंवा याचना करून घ्यावी लागते, तेव्हा तिचे मूल्य 'पाण्या'सारखे सर्वसाधारण होते. मागितल्यामुळे तिथला रसाळपणा किंवा आदर काहीसा कमी होतो, फक्त गरज भागते.

भांडून मिळे ते रक्त:

जेव्हा आपल्याला आपला न्याय्य हक्क किंवा एखादी गोष्ट मिळवण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो, वाद घालावा लागतो किंवा भांडण करावे लागते, तेव्हा ते 'रक्ता'सारखे क्लेशकारक आणि वेदनादायी असते. तो हक्क मिळवण्यासाठी आपल्याला

आपली ऊर्जा, शांतता आणि कधीकधी नातेही पणाला लावावे लागते.

ही म्हण माणसाला स्वाभिमानाचे महत्त्व शिकवते.

स्वतःचा हक्क किंवा सन्मान सहजासहजी मिळत नसेल, तर त्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या संघर्षाची जाणीव ही म्हण करून देते.

सामाजिक आणि व्यावहारिक जीवनात नात्यांमधील ओलावा आणि हक्कांची लढाई यांचे अचूक चित्रण या म्हणीतून घडते.

नरो वा कुंजरो वा

एखादी गोष्ट निश्चित माहीत नसताना संदिग्ध किंवा गोलमाल उत्तर देणे.

"नरो वा कुंजरो वा" हा मुळात संस्कृतमधील एक अत्यंत प्रसिद्ध श्लोकांश असून तो मराठी भाषेत एक लोकप्रिय म्हण म्हणून वापरला जातो. महाभारतातील कुरुक्षेत्राच्या युद्धातील एका अत्यंत महत्त्वाच्या प्रसंगातून या म्हणीचा उगम झाला आहे.

कोणत्याही गोष्टीबाबत निश्चित, स्पष्ट किंवा हो-नाही असे उत्तर न देता संदिग्ध, गोलमाल किंवा मधल्या मधे उत्तर देणे म्हणजेच 'नरो वा कुंजरो वा' अशी भूमिका घेणे. सत्य लपवण्यासाठी

किंवा स्वतःची बाजू सुरक्षित ठेवण्यासाठी जेव्हा एखादी व्यक्ती स्पष्ट बोलण्याचे टाळते, तेव्हा या म्हणीचा वापर केला जातो.

नर = माणूस (अश्वत्थामा नावाचा द्रोणाचार्यांचा मुलगा)

कुंजर = हत्ती (अश्वत्थामा नावाचा हत्ती)

वा = किंवा

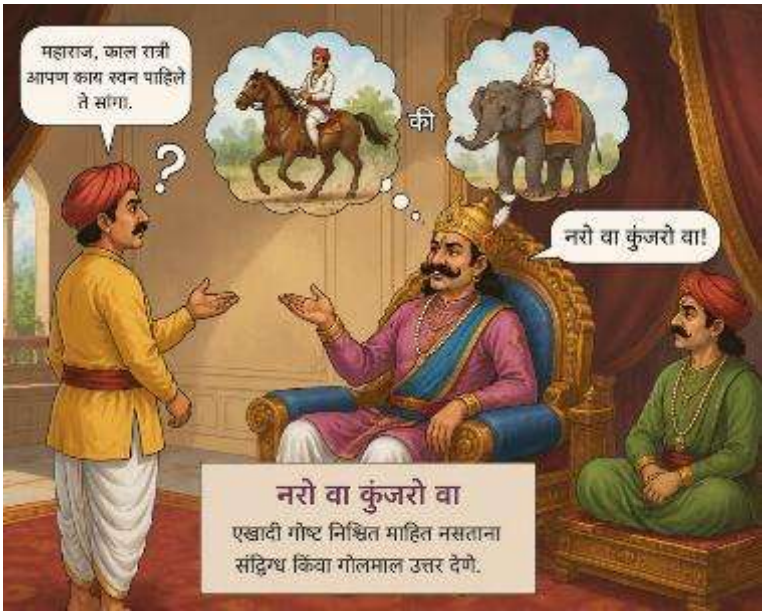

(म्हणजेच, "माणूस आहे की हत्ती, कुणास ठाऊक!")

म्हणीमागील ऐतिहासिक कथा:

महाभारत युद्धादरम्यान कौरवांचे सेनापती द्रोणाचार्य पांडवांवर प्रचंड भारी पडत होते. त्यांना पराभूत करणे अशक्य होते. द्रोणाचार्यांचा त्यांचा मुलगा 'अश्वत्थामा' याच्यावर जीव होता.

जर अश्वत्थामा मृत्यू पावल्याची बातमी द्रोणाचार्यांच्या कानावर पडली, तरच ते शस्त्र खाली ठेवतील हे श्रीकृष्ण जाणून होते.

त्यानुसार, भीमाने 'अश्वत्थामा' नावाच्या एका हत्तीचा वध केला आणि युद्धभूमीत "अश्वत्थामा मारला गेला!" अशी घोषणा केली. द्रोणाचार्यांना यावर विश्वास बसला नाही. त्यांनी धर्मराज युधिष्ठिर (जो कधीही असत्य बोलत नव्हता) त्याला विचारले, "खरोखरच माझा पुत्र अश्वत्थामा मारला गेला का?"

तेव्हा युधिष्ठिराने उत्तर दिले: "अश्वत्थामा हतः इति, नरो वा कुंजरो वा!"

(अर्थ: अश्वत्थामा मारला गेला हे खरे, पण तो माणूस की हत्ती हे मला माहीत नाही!)

युधिष्ठिर 'नरो वा कुंजरो वा' हे शब्द बोलत असतानाच श्रीकृष्णाने जोरात शंखनाद केला, ज्यामुळे द्रोणाचार्यांना पुढचे शब्द ऐकू आले नाहीत. त्यांना वाटले आपला मुलगाच मारला गेला आणि त्यांनी शोकाकुल होऊन शस्त्रे खाली ठेवली.

जेव्हा एखादा साक्षीदार न्यायालयात स्पष्ट 'हो' किंवा 'नाही' न म्हणता "कदाचित तसे असू शकते किंवा नसूही शकते" असे सांगतो, तेव्हा तो 'नरो वा कुंजरो वा' अशी साक्ष देतो.

राजकीय नेते अनेकदा वादग्रस्त मुद्द्यांवर आपली भूमिका स्पष्ट न करता अशी संदिग्ध विधाने करतात.

नाक कापले तरी भोक राहिले

मोठी नाचक्की किंवा अपमान झाला, तरीही माणसाचा ताठा किंवा गर्व कमी न होणे.

ही मराठीतील एक अतिशय प्रसिद्ध आणि मार्मिक म्हण आहे.

एखाद्या व्यक्तीची पूर्ण नाचक्की झाली, मोठी नाचक्की किंवा अपमान झाला, तरीही त्याच्या स्वभावातील उद्दामपणा, गर्व किंवा निर्लज्जपणा कमी न होणे; म्हणजेच अब्रू गेली तरी अहंकार न जाणे.

नाक कापले जाणे हे अत्यंत अपमानास्पद मानले जाते. पण नाक कापूनही श्वास घेण्यासाठी भोक शिल्लक राहतेच, असा याचा विक्षिप्त शाब्दिक अर्थ होतो.

समाजात एखाद्याच्या गैरकृत्यामुळे किंवा चुकीमुळे त्याचे नाक कापले गेले (म्हणजेच त्याची इभ्रत, प्रतिष्ठा पूर्णपणे धुळीस मिळाली), तरीही ती व्यक्ती लाजलज्जा सोडून पूर्वीसारखीच ऐटीत किंवा उद्दामपणे वावरत असेल, तेव्हा हा टोमणा मारला जातो.

एखाद्या लाचखोर अधिकाऱ्याला रंगेहात पकडून त्याची समाजात पूर्ण अब्रू घालवली, तरीही तो तुरुंगातून सुटल्यावर पुन्हा तशाच गर्वाने आणि तोऱ्यात फिरत असेल, तर लोक म्हणतात—"त्याचे नाक कापले तरी भोक राहिलेच!"

नाक दाबले की तोंड उघडते

सरळ मार्गाने काम होत नसेल, तर माणसावर थोडी सक्ती केल्याशिवाय तो ऐकत नाही.

ही मराठीतील आणखी एक अत्यंत व्यावहारिक आणि जनमानसात रुजलेली प्रसिद्ध म्हण आहे.

एखाद्या व्यक्तीकडून सरळ मार्गाने काम करून घेणे अशक्य असते, तेव्हा त्याला काहीतरी अडचण किंवा दबाव निर्माण करून (किंवा त्याची एखादी नाडी पकडून) आपले काम करून घेणे. म्हणजेच, सक्ती किंवा दबाव आणल्याशिवाय काम न होणे.

माणसाचे नाक जर बळजबरीने दाबून धरले, तर श्वास घेण्यासाठी त्याला नाईलाजाने आपले तोंड उघडावेच लागते. हाच नियम माणसाच्या व्यवहाराला लागू होतो.

काही व्यक्ती स्वभावाने आडमुठ्या असतात किंवा लाचखोर, दिरंगाई करणाऱ्या असतात. त्या सरळ, कायदेशीर किंवा

विनंतीच्या भाषेत काम करत नाहीत. अशा वेळी जेव्हा त्यांच्यावर कायदेशीर कारवाईची, वरिष्ठांची किंवा आर्थिक कोंडीची भीती निर्माण केली जाते, तेव्हा त्या तत्परतेने काम करू लागतात.

"कार्यालयातील तो बाबू महिनाभर फाईल पुढे सरकवत नव्हता; पण जेव्हा त्याच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याकडे त्याची थेट तक्रार करण्याची धमकी दिली, तेव्हा त्याने एका तासात सही करून दिली. म्हणतात ना—नाक दाबले की तोंड उघडते!"

समानार्थी इंग्रजी म्हण:

If gentle means fail, harsher measures must be used.

To twist someone's arm.

नाव मोठे लक्षण खोटे

वरून पाहता कीर्ती फार मोठी असणे, पण प्रत्यक्षात मात्र अगदीच विरुद्ध परिस्थिती असणे.

ही मराठी भाषेतील मानवी स्वभावावर आणि सामाजिक वास्तवावर प्रकाश टाकणारी एक अत्यंत लोकप्रिय म्हण आहे.

एखाद्या गोष्टीची किंवा व्यक्तीची कीर्ती, नाव अथवा बडेजाव फार मोठा असणे; परंतु प्रत्यक्षात मात्र तिची गुणवत्ता, पात्रता

किंवा परिस्थिती अतिशय सामान्य दर्जाची किंवा निकृष्ट असणे. म्हणजेच, "भपका मोठा, पण आतून सगळं पोकळ!"

नाव ऐकताना खूप थोर, भव्य किंवा श्रीमंत वाटते, पण जेव्हा प्रत्यक्ष त्याची 'लक्षणे' (म्हणजेच गुण, कर्म किंवा वास्तव) पाहिली जातात, तेव्हा ती अगदीच खोटी किंवा नावाच्या विरुद्ध निघतात.

समाजात अनेकदा बाह्य देखाव्याला खूप महत्त्व दिले जाते. मोठ्या जाहिराती, बडेजाव किंवा प्रसिद्धीच्या जोरावर एखादी व्यक्ती किंवा संस्था मोठी भासते. पण प्रत्यक्ष अनुभव आल्यावर तिथली पोकळता समोर येते, तेव्हा हा टोमणा मारला जातो.

"एका मोठ्या पंचतारांकित हॉटेलचे नाव ऐकून रमेश तिथे जेवायला गेला. तिथली भव्य इमारत आणि रोषणाई पाहून तो प्रभावित झाला, पण जेव्हा जेवण टेबलावर आले, तेव्हा ते चवीला अगदीच बेचव आणि शिळे होते. त्याला म्हणतात ना— नाव मोठे लक्षण खोटे!"

समानार्थी म्हणी व इंग्रजी पर्याय:

मराठी समानार्थी म्हण: 'मूर्ती लहान पण कीर्ती महान' या म्हणीच्या हा अगदी विरुद्ध अर्थाचा वाक्प्रचार आहे. तसेच 'वरतून गुळगुळीत, आतून काजळीत' ही याच्याशी साधर्म्य दर्शवणारी म्हण आहे.

इंग्रजी पर्याय: Great cry and little wool. किंवा Distant drums sound well. (दुरून डोंगर साजरे).

नाही चिंतातुर तो सुखी

ज्याला कशाचीही काळजी किंवा चिंता नसते, तोच माणूस खऱ्या अर्थाने सुखी असतो.

ही मराठी भाषेतील मानवी मनाला आणि जीवनाला शांततेचा मार्ग दाखवणारी एक अत्यंत विचारप्रवर्तक आणि सुप्रसिद्ध म्हण आहे.

ज्या व्यक्तीच्या मनात कोणतीही काळजी, भीती, दुःख किंवा चिंता नसते, तीच व्यक्ती जीवनात खऱ्या अर्थाने सुखी असते. म्हणजेच, सुख हे भौतिक संपत्तीत नसून मानसिक शांततेत आणि चिंतामुक्त असण्यात असते.

'चिंतातुर' म्हणजे चिंतेने व्याकुळ झालेला. जो चिंतेने ग्रस्त नाही (नाही चिंतातुर), तोच खरा सुखी पुरुष किंवा स्त्री होय.

माणसाजवळ कितीही पैसा, संपत्ती, सत्ता किंवा मोठी गाडी असली, तरी जर त्याचे मन सतत उद्याच्या काळजीने किंवा वेगवेगळ्या शंकांनी पोखरलेले असेल, तर तो सुखी होऊ शकत नाही. याउलट, एखाद्याकडे कमी साधने असली तरी जर तो

वर्तमानात समाधानाने आणि निर्भयपणे जगत असेल, तर त्याचे जीवन सुखी असते. संतांनीही 'चिंता' ही 'चिते'सारखी (मडदा जाळणाऱ्या अग्नीसारखी) मानली आहे, जी जिवंत माणसाला आतून जाळते.

"त्या उद्योगपतीकडे कोट्यवधी रुपयांची संपत्ती आहे, पण व्यवसायाच्या ताणतणावामुळे त्याला रात्रीची झोप लागत नाही; तर दुसरीकडे त्याचा शेतकरी शेतात दिवसभर कष्ट करून रात्री झाडाच्या सावलीतही गाढ झोपतो. म्हणूनच म्हणतात—नाही चिंतातुर तो सुखी!"

समानार्थी विचार व इंग्रजी पर्याय:

संतवचन: संत तुकाराम महाराजांचा या विचारशी साधर्म्य सांगणारा एक प्रसिद्ध अभंग आहे— "चित्त शुद्ध तरी शत्रू मित्र होती | व्याघ्र हे हिंस्रक न खाती तया ॥" किंवा संतांची "अमृतानुभव" व "समाधान" ही संकल्पना याच विचारावर आधारित आहे.

इंग्रजी पर्याय: Care and anxiety are the enemies of happiness. किंवा A contented mind is a continual feast. (समाधानी मन हे अखंड सुखाचे साधन आहे).

न देखे डोळा, न दुखे कपाळ

एखादी वाईट गोष्ट आपल्या डोळ्यांसमोर घडली नाही, की त्याचे आपल्याला दुःख किंवा मानसिक त्रास होत नाही.

ही मानवी मनाला मानसिक शांतता देणारी आणि रोजच्या व्यवहारातील एक अतिशय मार्मिक मराठी म्हण आहे.

एखादी त्रासदायक, वाईट किंवा आपल्या मनाला न पटणारी गोष्ट आपल्या डोळ्यांसमोर आलीच नाही, तर त्याबद्दल आपल्या मनात दुःख, राग किंवा चिंता निर्माण होत नाही. म्हणजेच, जे दिसत नाही, त्याचा त्रासही होत नाही.

डोळ्यांनी जर काही वाईट पाहिलेच नाही, तर डोक्याला (कपाळाला) त्याचा ताप किंवा त्रास होत नाही.

अनेकदा आपल्या आजूबाजूला किंवा नातेसंबंधांत अशा काही गोष्टी घडत असतात ज्या आपण बदलू शकत नाही, पण त्या पाहिल्या की आपला संताप होतो किंवा वाईट वाटते. अशा वेळी त्या गोष्टींकडे जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष करणे किंवा त्या जागेपासून दूर राहणे हाच मानसिक शांततेचा उत्तम उपाय ठरतो.
"अज्ञानातच सुख असते" (Ignorance is bliss) या भावनेशी ही म्हण जोडलेली आहे.

"आपल्या जुन्या गाडीची नवीन मालकाने काय दुरवस्था करून ठेवली आहे हे पाहायला रमेश गेलाच नाही. तो म्हणाला, 'मी तिथे गेलो की मला उगीच वाईट वाटेल, त्यापेक्षा—न देखे डोळा, न दुखे कपाळ!'"

समानार्थी इंग्रजी म्हण:

What the eye doesn't see, the heart doesn't grieve over.

Out of sight, out of mind.

नव्याची नऊ नवलाई (किंवा नव्याचे नऊ दिवस)

कोणत्याही नवीन गोष्टीचे कौतुक किंवा आकर्षण हे सुरुवातीला काही दिवसच टिकते, नंतर ते कमी होते.

"नव्याची नऊ नवलाई" (किंवा "नव्याचे नऊ दिवस") ही मानवी स्वभावातील एका विशिष्ट प्रवृत्तीवर बोट ठेवणारी अतिशय लोकप्रिय मराठी म्हण आहे.

कोणतीही नवीन गोष्ट, वस्तू, जागा किंवा नवीन नातेसंबंध सुरुवातीला खूप आकर्षक, कौतुकास्पद आणि विशेष वाटतात; परंतु काही काळ उलटल्यानंतर त्यातील नाविन्य संपते आणि त्या गोष्टीचे कौतुक किंवा महत्त्व कमी होते. (थोडक्यात, कोणत्याही गोष्टीचे कौतुक हे फक्त सुरुवातीचे काही दिवसच टिकते).

'नवलाई' म्हणजे आश्चर्य किंवा अतोनात कौतुक. नवीन गोष्टीचे हे कौतुक साधारण 'नऊ दिवस' (म्हणजेच अतिशय कमी काळ) टिकते, असा याचा शाब्दिक अर्थ होतो.

माणसाला नेहमी बदलाची आणि नव्या गोष्टींची ओढ असते. नवीन मोबाईल घेतला, नवीन गाडी घेतली किंवा नवीन नोकरी लागली की सुरुवातीला माणूस तिचा अतिशय काळजीपूर्वक आणि उत्साहाने वापर करतो. पण जशी ती गोष्ट जुनी होते, तसा तिचा उत्साह ओसरतो आणि माणूस पुन्हा नेहमीच्या सवयीवर येतो.

"राजूने नवीन सायकल घेतली तेव्हा तो ती रोज पुसून, कापड मारून चकचकीत ठेवायचा. पण महिना संपायच्या आतच त्याने ती अंगणात एका कोपऱ्यात धुळीत उभी करून ठेवली. हे पाहून त्याची आजी म्हणाली, 'अरे, हे तर होणारच! नव्याची नऊ नवलाई!'"

समानार्थी इंग्रजी म्हण:
A nine days' wonder. (काही काळापुरतेच असणारे आश्चर्य).
A new broom sweeps clean. (नवा झाडू सुरुवातीला उत्तम साफसफाई करतो).

नाकावर राग आणि घरात वाघ

बाहेर किरकोळ गोष्टींवरून प्रचंड राग दाखवणारा माणूस घरात मात्र अगदी शांत किंवा दबून राहतो.

"नाकावर राग आणि घरात वाघ" ही मराठीतील एका विशिष्ट स्वभावाच्या व्यक्तीचे वर्णन करणारी अतिशय खुसखुशीत आणि चपखल म्हण आहे.

ज्या व्यक्तीला अतिशय पटकन आणि क्षुल्लक कारणावरून खूप राग येतो, परंतु प्रत्यक्षात ती व्यक्ती केवळ आपल्या घरातील किंवा आपल्या माणसांवरच आपला दरारा (किंवा रुबाब) दाखवू शकते; बाहेर मात्र तिची डाळ शिजत नाही.

नाकावर राग: काही लोकांचा स्वतःच्या रागावर ताबा नसतो. त्यांचा राग अगदी 'नाकावर' (म्हणजेच अगदी तयार/सदा हजर) असतो. ते कोणत्याही छोट्या गोष्टीवर लगेच चिडतात.

घरात वाघ: अशी व्यक्ती बाहेरच्या जगात, जिथे खरोखर हिंमत दाखवायची गरज असते, तिथे अगदी मवाळ किंवा शांत असते. पण घरात आल्यावर मात्र ती कुटुंबातील सदस्यांवर, मुलांवर किंवा पत्नीवर ओरडून स्वतःला 'वाघ' समजते.

थोडक्यात, बाहेरच्या लोकांसमोर हतबल ठरणारी आणि केवळ घरातल्या हक्काच्या माणसांवरच हुकूमशाही गाजवणारी जी व्यक्ती असते, तिच्यासाठी हा टोमणा मारला जातो.

"कार्यालयात साहेबांनी दिलेल्या झापाझापीवर अवाक्षरही न बोलणारे भाऊराव घरी आल्यावर मात्र भाजीला मीठ कमी आहे म्हणून ताट भिरकावून ओरडू लागले. ते पाहून त्यांची मुलगी म्हणाली, 'बाबांचे कसे आहे—नाकावर राग आणि घरात वाघ!'"

समानार्थी किंवा जवळच्या म्हणी:

घरात वाघ, बाहेर शेळी.

घरी वाघ, बाहेर म्यांव.

नाही तर नाही, आणि आहे तर तशाहीपेक्षा नाही

एखादी वस्तू नसली तरी चालते, पण ती असूनही जर तिचा काहीच उपयोग होत नसेल, तर ती नसलेलीच बरी.

"नाही तर नाही, आणि आहे तर तशाहीपेक्षा नाही" ही मराठीतील एका अत्यंत विदारक सामाजिक आणि आर्थिक वास्तवावर भाष्य करणारी, पण फारशी परिचयाची नसलेली एक अतिशय खोल अर्थाची म्हण आहे.

एखाद्या गोष्टीची किंवा सुखाची कमतरता असणे (नाही असणे) हे एकवेळ सोसते; परंतु ती गोष्ट असूनही जर तिचा काहीच उपयोग करून घेता येत नसेल, तर ती परिस्थिती 'नसण्यापेक्षाही' अधिक भयंकर आणि क्लेशदायक असते.

ही म्हण मानवी मनाच्या हतबलतेचे दोन स्तर दाखवते:

नाही तर नाही: जेव्हा आपल्याकडे एखादी साधनसामग्री, पैसा किंवा सुख नसते, तेव्हा माणूस "माझ्या नशिबात नाही" असे म्हणून मनाची समजूत घालतो आणि त्या परिस्थितीशी जुळवून घेतो. त्याचे मन शांत असते कारण अपेक्षाच नसते.

आहे तर तशाहीपेक्षा नाही: पण जेव्हा एखादी गोष्ट आपल्या अगदी जवळ असते, डोळ्यांसमोर असते, पण काही परिस्थितीमुळे किंवा नियमांमुळे आपण तिचा लाभ घेऊ शकत नाही, तेव्हा मनाला होणारी तगमग ही ती गोष्ट 'नसण्यापेक्षा' खूप मोठी असते. ती असूनही नसल्यासारखीच, किंबहुना जास्त दुःख देणारी ठरते.

एखाद्या गावात अजिबात धरण किंवा नदी नाही, तर तिथला शेतकरी पाऊस पडेल तशी शेती करतो (नाही तर नाही). पण गावालगतच अथांग पाण्याचा साठा असलेले मोठे धरण आहे, परंतु प्रशासकीय मंजुरी अभावी किंवा कालवे (कॅनाल्स) न झाल्यामुळे शेतकऱ्याला शेतासाठी एक थेंबही पाणी मिळत

नाही; तेव्हा ती परिस्थिती म्हणजे— "आहे तर तशाहीपेक्षा नाही."

घरात खाण्याचे पदार्थ भरपूर आहेत, पण आजारपणामुळे किंवा कडक पथ्यामुळे डॉक्टरांनी त्या वस्तूंना हात लावण्यास सक्त मनाई केली आहे. अशा वेळी समोर अन्न असूनही ते खाता येत नाही, तेव्हा ती अवस्था या म्हणीसारखी होते.

मिरवण्यापुरती किंवा नावालाच एखादी व्यवस्था असणे, पण प्रत्यक्ष गरजूच्या वेळी तिचा शून्य उपयोग होणे, या दुरवस्थेवर हा वाक्प्रचार अचूक बोट ठेवतो.

नाहीपेक्षा नाही बरे

अर्थ: कोणतीही अपेक्षा नसताना जे काही थोडेफार मिळते, ते काहीच न मिळण्यापेक्षा नक्कीच चांगले असते.

"नाहीपेक्षा नाही बरे" ही मराठी भाषेतील मानवी नातेसंबंध, व्यवहार आणि मानसिक स्वास्थ्याशी जोडलेली एक अतिशय व्यवहार्य म्हण आहे.

एखादी गोष्ट किंवा नाते असूनही जर त्यापासून केवळ तणाव, मनस्ताप, अपमान किंवा त्रास होत असेल, तर ती गोष्ट किंवा ते नाते आपल्या आयुष्यात 'नसलेलेच जास्त बरे' (नाही तेच बरे).

मानवी स्वभावात सामान्यतः 'काहीतरी असण्याला' प्राधान्य दिले जाते. परंतु, काही वेळा काही गोष्टी केवळ नावापुरत्या उरतात आणि त्यातून सुख मिळण्याऐवजी सतत दुःखच पदरी पडते. अशा वेळी "नसण्यापेक्षा असणे बरे" या विचाराच्या अगदी उलट जाऊन, माणूस शांततेसाठी "असण्यापेक्षा नसलेलेच बरे" हा विचार स्वीकारतो.

ही म्हण प्रामुख्याने खालील परिस्थितींमध्ये वापरली जाते:

त्रासदायक नातेसंबंध: जर एखादा मित्र किंवा नातेवाईक सतत पाठीत खंजीर खुपसत असेल किंवा मानसिक छळ करत असेल, तर अशा कपटी मित्रासोबत राहण्यापेक्षा एकटे राहिलेले कधीही चांगले.

नुकसान करणारी नोकरी किंवा व्यवसाय: ज्या नोकरीत प्रचंड राबूनही पुरेसा पगार मिळत नाही आणि स्वाभिमान गहाण ठेवावा लागतो, ती नोकरी सोडताना माणूस म्हणतो, "अशा नोकरीपेक्षा बेरोजगारी परवडली."

खराब दर्जाची वस्तू: घरात एखादे साधन (उदा. जुनी गाडी किंवा जुना टीव्ही) सुख देण्याऐवजी सतत नादुरुस्त होऊन खिसा रिकामा करत असेल, तर ती वस्तू भंगारात काढलेली बरी.

"रमेशने कर्ज काढून एक सेकंड हँड गाडी घेतली, पण ती चालण्यापेक्षा गॅरेजमध्येच जास्त पडलेली असायची आणि त्याचा खर्च वाढवायची. शेवटी कंटाळून त्याने ती विकून टाकली आणि म्हणाला—अशा गाडीच्या त्रासापेक्षा 'नाहीपेक्षा नाही बरे'!"

समानार्थी विचार / म्हणी:

'त्रासदायक सुखापेक्षा शांततेचे दु:ख बरे.'

इंग्रजी पर्याय: Better alone than in bad company. (वाईट संगतीपेक्षा एकटे राहिलेले बरे).

न कळे त्याची वार्ता, तोच त्याचा कर्ता

ज्या गोष्टीबद्दल आपल्याला काहीच माहिती नसते, त्याच गोष्टीचा परिणाम शेवटी आपल्यावरच येऊन बेततो.

"न कळे त्याची वार्ता, तोच त्याचा कर्ता" ही मराठी भाषेतील मानवी आकलनशक्तीच्या पलीकडच्या गोष्टींवर आणि निसर्गाच्या (किंवा ईश्वराच्या) गूढ नियमांवर भाष्य करणारी एक अतिशय आध्यात्मिक आणि खोल अर्थाची म्हण आहे.

ज्या गोष्टीची उत्पत्ती, मूळ किंवा रहस्य सामान्य माणसाच्या बुद्धीला कधीही समजत नाही (न कळे त्याची वार्ता), ती गोष्ट

घडवून आणणारा तो स्वतःच (तोच त्याचा कर्ता) असतो. म्हणजेच, निसर्गात किंवा विश्वात अशा अनेक गोष्टी आहेत ज्यांचे अंतिम रहस्य माणसाला समजत नाही, कारण त्यामागे एक अदृश्य, वैश्विक शक्ती कार्य करत असते.

ही म्हण प्रामुख्याने दोन स्तरांवर वापरली जाते:

सृष्टीची निर्मिती कशी झाली? माणसाचा जन्म, मृत्यू आणि नशीब कसे चालते? या प्रश्नांची अंतिम उत्तरे विज्ञानाला किंवा मानवी बुद्धीला पूर्णपणे ठाऊक नाहीत. या गूढ आणि अद्भूत चमत्कारांमागे जी शक्ती (ईश्वर किंवा निसर्ग) आहे, तीच या सर्वांची 'कर्ता' (निर्माती) आहे. माणसाला त्याची 'वार्ता' (माहिती) पूर्णपणे कधीच कळू शकत नाही.

काही वेळा समाजात किंवा एखाद्या कामात अशी व्यक्ती असते, जी अत्यंत गुप्तपणे किंवा पडद्यामागून सर्व सूत्रे हलवत असते. ती नेमके काय करते आहे, हे कोणालाही कळत नाही (न कळे त्याची वार्ता); परंतु शेवटी जेव्हा काम पूर्ण होते किंवा बिघडते, तेव्हा समजते की या सर्वांमागे मुख्य सूत्रधार तीच व्यक्ती होती (तोच त्याचा कर्ता).

"एका मोठ्या प्रकल्पाचे काम अचानक कसे थांबले आणि पुन्हा कसे सुरू झाले, याचे रहस्य कोणालाच समजत नव्हते. पण

नंतर समजले की मुख्य मंत्र्यांनी स्वतः यात गुप्तपणे लक्ष घातले होते. त्याला म्हणतात—न कळे त्याची वार्ता, तोच त्याचा कर्ता!"

समानार्थी विचार:

'ईश्वराची लीला अगाध आहे.'

संत विचार: संतांच्या वाङ्मयात सृष्टीच्या अनाकलनीय नियमांचे वर्णन करताना अशा प्रकारच्या विचारांचा वापर अनेकदा केला जातो.

नाव देवाचे आणि गाव लुटायचे

वरवर देवाचे नाव घेऊन किंवा धार्मिकतेचा आव आणून पाठीमागे मात्र लोकांची फसवणूक किंवा वाईट कृत्ये करणे.

"नाव देवाचे आणि गाव लुटायचे" ही मराठीतील दांभिकपणा आणि ढोंगी प्रवृत्तीवर अत्यंत तीव्र प्रहार करणारी एक अतिशय प्रसिद्ध म्हण आहे.

वरवर देव, धर्म, सेवा किंवा चांगुलपणाचा बुरखा पांघरायचा (नाव देवाचे घ्यायचे) आणि पाठीमागे मात्र लोकांना फसवून स्वतःचा स्वार्थ साधायचा, लोकांची लूट करायची (गाव लुटायचे). म्हणजेच, धर्माच्या किंवा पवित्र गोष्टींच्या नावाखाली अधर्माचे आणि लुटीचे व्यवहार करणे.

तोंडाने सतत देवाचे नाव घ्यायचे, लोकांना उपदेश करायचा, पण प्रत्यक्षात मात्र संपूर्ण गावाला लुबाडण्याचे कृत्य करायचे.

समाजात काही व्यक्ती, संस्था किंवा ढोंगी साधू असे असतात, जे लोकांच्या धार्मिक भावनांचा किंवा विश्वासाचा गैरफायदा घेतात. स्वतःला खूप परोपकारी दाखवून ते पडद्यामागे सर्वसामान्य जनतेचे आर्थिक किंवा मानसिक शोषण करत असतात. अशा लोकांच्या दुटप्पी वर्तनावर बोट ठेवण्यासाठी हा टोमणा मारला जातो.

"तो स्वतःला मोठा महाराज म्हणवून घ्यायचा आणि लोकांना मोक्षाचा मार्ग दाखवायचा; पण नंतर समजले की तो गरिबांच्या जमिनी बळकावत होता आणि गुप्तपणे काळाबाजार करत होता. लोकांच्या हे लक्षात आल्यावर ते म्हणाले—याचे तर तेच चालले होते, नाव देवाचे आणि गाव लुटायचे!"

समानार्थी म्हणी व इंग्रजी पर्याय:

मराठी समानार्थी म्हणी:

'मुखात राम आणि हातात सुरा.'

'बोलाचीच कढी आणि बोलाचाच भात.' (केवळ शाब्दिक बडेजाव).

इंग्रजी पर्याय:

A wolf in sheep's clothing. (मेंढराच्या कातड्यातील लांडगा).

Robbing Peter to pay Paul किंवा Preaching water and drinking wine.

नायकाला नाही घर आणि मेळव्ळ्याला नाही वर

ज्या माणसाला स्वतःचीच नीट सोय लावता येत नाही, तो दुसऱ्याला काय मदत करणार?

"नायकाला नाही घर आणि मेळव्ळ्याला नाही वर" ही मराठीतील एका अतिशय विदारक आणि हतबल परिस्थितीचे वर्णन करणारी एक जुनी, ग्रामीण ढंगाची म्हण आहे.

समाजात जो माणूस स्वतःला नेतेगिरी करणारा किंवा सर्वांचा 'नायक' (पुढारी/प्रमुख) समजतो, तो प्रत्यक्षात इतका कंगाल किंवा कर्तृत्वहीन असतो की त्याच्याकडे स्वतःच्या हक्काचे राहते घरही नसते. आणि दुसरीकडे, एखाद्या सामान्य किंवा दुर्दैवी व्यक्तीचा जेव्हा अंत (मृत्यू) होतो, तेव्हा तिला उचलून न्यायला (खांदा द्यायला/वर) चार लोकही नसतात.

थोडक्यात, केवळ देखावा करणाऱ्या व्यक्तीचे बिंग फुटणे आणि समाजात एकटेपणा किंवा गरिबीमुळे येणारी अत्यंत दयनीय अवस्था, या दोन्ही बाबींवर या म्हणीतून भाष्य केले जाते.

ही म्हण दोन वेगळ्या पण एकमेकांशी संबंधित असलेल्या उपहासात्मक स्थितींचे चित्र उभे करते:

नायकाला नाही घर:

गावात किंवा समाजात एखादी व्यक्ती स्वतःला खूप मोठी पुढारी मानते, सर्वांच्या प्रश्नांवर सल्ले देते. पण प्रत्यक्षात जेव्हा तिची आर्थिक किंवा कौटुंबिक स्थिती पाहिली जाते, तेव्हा ती अत्यंत दयनीय असते. (इतरांचे प्रश्न सोडवणारा स्वतःच बेघर असतो).

मेळ्ळ्याला (मेलेल्याला) नाही वर (खांदा देणारा/आधार):

दुसरीकडे, एखादा माणूस आयुष्यभर इतका एकटा किंवा संकुचित राहतो (किंवा परिस्थिती इतकी वाईट असते) की त्याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या प्रेताला खांदा देण्यासाठी, आधार देण्यासाठी कोणीही जवळचे नातेवाईक किंवा मित्र उरत नाहीत.

"तो गावच्या वेशीवर बसून दिवसभर मोठ्या-मोठ्या राजकारणाच्या गप्पा मारतो आणि स्वतःला मोठा पुढारी समजतो; पण पावसाळ्यात त्याच्या घराचे छप्पर गळत असते.

त्याच्याकडे पाहून वाटते—नायकाला नाही घर आणि मेळ्ळ्याला नाही वर!"

समानार्थी विचार / म्हणी:

'उचलली जीभ लावली टाळ्याला' (फक्त बडबड करणे, कृती शून्य).

'नावात देवदत्त आणि भिकेची हाक' (नाव खूप मोठे, पण परिस्थिती गरिबीची).

न बोलणाऱ्याचे गहूही खपतात, आणि बोलणाऱ्याचे चणेही विकत नाहीत

योग्य वेळी योग्य ते बोलण्याची कला अवगत असणे गरजेचे असते; व्यवहारात हुशारी नसेल तर चांगल्या मालालाही किंमत मिळत नाही.

"न बोलणाऱ्याचे गहूही खपतात, आणि बोलणाऱ्याचे चणेही विकत नाहीत" ही मराठीतील एका अतिशय महत्त्वाच्या व्यावहारिक सत्यावर बोट ठेवणारी पण अनेकदा चुकीच्या क्रमाने किंवा चुकीच्या संदर्भाने वापरली जाणारी म्हण आहे.

तुमच्या वाक्यात या म्हणीचा जो क्रम आला आहे, तो व्यावहारिक वास्तवाच्या अगदी **उलट** आहे. खरी म्हण आणि त्याचा योग्य अर्थ पुढीलप्रमाणे आहे:

खरी म्हण काय आहे?

"बोलणाऱ्याचे चणेही खपतात, आणि न बोलणाऱ्याचे गहूही विकत नाहीत."

व्यवहारात आणि बाजारपेठेत संभाषणचातुर्य (Communication Skills) आणि प्रसिद्धी (Marketing) यांचे काय महत्त्व आहे, हे या म्हणीतून स्पष्ट होते.

गहू विरूद्ध चणे: गहू हे रोजच्या अन्नासाठी अत्यंत गरजेचे आणि मौल्यवान धान्य आहे, तर चणे हे त्यामानाने दुय्यम किंवा रोजच्या अन्नाव्यतिरिक्त खाल्ले जाणारे धान्य आहे.

बोलणाऱ्याचे चणेही खपतात: ज्या व्यापाऱ्याकडे किंवा व्यक्तीकडे बोलण्याची उत्तम कला असते, जी आपल्या वस्तूची छान जाहिरात करू शकते, ती व्यक्ती चण्यासारखी दुय्यम दर्जाची वस्तूही सहज विकून मोकळी होते.

न बोलणाऱ्याचे गहूही विकत नाहीत: याउलट, एखाद्याकडे गव्हासारखी अतिशय उत्तम, दर्जेदार आणि गरजेची वस्तू असेल, पण जर त्याला ग्राहकांशी गोड बोलता येत नसेल किंवा

आपल्या वस्तूचे महत्त्व पटवून देता येत नसेल, तर त्याची ती मौल्यवान वस्तूही तशीच पडून राहते.

आजच्या आधुनिक जगात ज्याला आपण 'मार्केटिंग' किंवा 'ब्रँडिंग' म्हणतो, तेच या म्हणीत शेकडो वर्षांपूर्वी सांगून ठेवले आहे. तुमच्याकडे कितीही ज्ञान किंवा उत्तम उत्पादन असले, तरी ते जगासमोर योग्य प्रकारे मांडता आले पाहिजे.

"रमेशचे ज्ञान खूप अफाट आहे, पण मुलाखतीत त्याला स्वतःला नीट मांडता आले नाही म्हणून त्याला साधी नोकरीही मिळाली नाही. याउलट, सुरेशला जुजबी ज्ञान असूनही त्याने आत्मविश्वासाने आणि गोड बोलून मोठ्या कंपनीत व्यवस्थापकाची नोकरी मिळवली. म्हणतात ना—बोलणाऱ्याचे चणेही खपतात, आणि न बोलणाऱ्याचे गहूही विकत नाहीत!"

समानार्थी इंग्रजी म्हण:

He who barks independent of the quality of his goods, sells.

The squeaky wheel gets the grease. (जो आवाज करतो, त्यालाच आधी लक्ष मिळते).

नागवे नागवे एकाच पंगतीला बसले

एकाच सारख्या गरिबीत किंवा समान परिस्थितीत असणाऱ्या दोन व्यक्तींनी एकमेकांना काय मदत करावी? दोन्ही बाजू सारख्याच असणे.

"नागवे नागवे एकाच पंगतीला बसले" (किंवा काही भागांत "नागवे नागवे एका पंगतीला, कोणी कोणा हसतीला") ही मराठीतील मानवी स्वभावावर आणि ढोंगीपणावर भाष्य करणारी एक अत्यंत उपरोधिक आणि गावरान ढंगाची म्हण आहे.

जेव्हा दोन सारख्याच गुन्हेगार, चारित्र्यहीन, निर्लज्ज किंवा दोषांनी भरलेल्या व्यक्ती एकत्र येतात (किंवा एकाच पंगतीला बसतात), तेव्हा त्यातील कोणीच दुसऱ्याच्या दोषांवर बोट ठेवू शकत नाही किंवा हसू शकत नाही; कारण दोघेही सारखेच असतात.

जर एका जेवणाच्या पंगतीत सगळेच वस्त्रहीन (नागवे) लोक बसले असतील, तर तिथे कपड्यांवरून कोणी कोणाची चेष्टा करणार? कारण जी अवस्था एकाची, तीच दुसऱ्याची.

समाजात जेव्हा दोन भ्रष्ट किंवा ढोंगी माणसे एकत्र येतात आणि एकमेकांच्या चुकांवर पांघरूण घालतात, तेव्हा ही म्हण वापरली

जाते. ज्या व्यक्तीचे स्वतःचे चारित्र्य डागाळलेले आहे, ती दुसऱ्याच्या चारित्र्यावर कशी काय टीका करणार?

"त्या दोन्ही राजकीय नेत्यांवर भ्रष्टाचाराचे गंभीर आरोप आहेत. आज ते दोघेही एकमेकांच्या गळ्यात गळे घालून स्टेजवर फिरत आहेत आणि स्वच्छ कारभाराच्या गप्पा मारत आहेत. त्यांचे ते सख्य पाहून गावातले लोक म्हणाले—हे तर तसेच झाले, नागवे नागवे एकाच पंगतीला बसले!"

समानार्थी म्हणी व इंग्रजी पर्याय:

मराठी समानार्थी म्हणी:

'अंधा अंधा ठेला, दोन्ही कूप पडला.' (दोन्ही आंधळे एकत्र आले की विहिरीतच पडणार).

'चोराच्या मनात चांदणे.'

'सळईला सळई भेटणे.'

इंग्रजी पर्याय:

Birds of a feather flock together. (सारख्याच प्रवृत्तीचे पक्षी एकत्र उडतात).

Those who live in glass houses should not throw stones. (ज्यांची स्वतःची घरे काचेची असतात, त्यांनी दुसऱ्यांवर दगड फेकू नयेत).

न मागता देतो तो देव, मागितल्यावर देतो तो माणूस

समोरच्याची गरज ओळखून स्वतःहून मदत करणारा थोर असतो, तर विनवणी केल्यावर मदत करणे हा मानवी स्वभाव आहे.

"न मागता देतो तो देव, मागितल्यावर देतो तो माणूस,
आणि मागूनही देत नाही तो...?"

तुम्ही अगदी मनाला भिडणारं आणि मानवी स्वभावाचं सुंदर वास्तव मांडणारं सुभाषित उद्धृत केलं आहे. यात एका ओळीची भर घालून हे पूर्ण वाक्य असंही म्हटलं जातं:

"न मागता देतो तो देव,
मागितल्यावर देतो तो माणूस,
मागूनही देत नाही तो दळभद्री (किंवा कृपण),
आणि न मागताही संकट देतो तो... शेजारी!" (हे जरा विनोदाने म्हटलं जातं.)

पण गंभीरपणे विचार केला, तर या दोन ओळींमध्ये खूप मोठा जीवनार्थ दडला आहे:

ईश्वरी देणगी (न मागता मिळणारे): आपल्याला मिळालेला हा श्वास, निसर्ग, सूर्यप्रकाश, आयुष्य आणि आई-वडिलांचे प्रेम या गोष्टी आपल्याला न मागताच मिळाल्या आहेत. जी शक्ती कोणतीही अपेक्षा न ठेवता भरभरून देते, ती म्हणजे देवत्व.

मानवी स्वभाव (मागितल्यावर देणारे): माणूस हा बऱ्याचदा गरजेनुसार किंवा समोरच्याने याचना केल्यावर, त्याची परिस्थिती

पाहून मदत करतो. ही मानुसकी आहे. मागितल्यावर का होईना, पण मदत करणे हासुद्धा माणसाचा एक चांगला गुणधर्म आहे.

नदीचे मूळ आणि ऋषीचे कूळ शोधू नये

नदीचा उगम कुठून झाला आणि एखाद्या ज्ञानी ऋषीची कौटुंबिक पार्श्वभूमी किंवा जात कोणती, या गोष्टी शोधण्यात वेळ घालवू नये; त्यांचे महत्त्व त्यांच्याCurrent स्वरूपावरून ठरवावे.

"नदीचे मूळ आणि ऋषीचे कूळ शोधू नये..."

हे सुद्धा आपल्या संस्कृतीतील आणि मराठी भाषेतील अत्यंत महत्त्वाचं आणि खोल अर्थ असलेलं सुभाषित आहे. आधीच्या ओळीसारखीच ही ओळही मानवी स्वभाव आणि निसर्गाचा एक मोठा नियम सांगून जाते.

नदीचे मूळ: नदी जिथून उगम पावते (तिचं मूळ), तिथे ती एका लहानशा धारेच्या किंवा थेंबाच्या स्वरूपात असते. तिथे तिचं रूप अगदी नगण्य असतं. पण जेव्हा ती वाहत पुढे येते, तेव्हा ती विस्तीर्ण होते, तिच्यावर गावं वसतात आणि ती संपूर्ण सृष्टीला जीवनदान देते. त्यामुळे नदीच्या उगमापेक्षा तिचं आजचं अथांग रूप आणि तिने केलेलं कल्याण महत्त्वाचं असतं.

ऋषीचे कूळ: ऋषी-मुनी किंवा कोणतेही महान विचारवंत, शास्त्रज्ञ, क्रांतिकारक कोणत्या कुळात, जातीत किंवा परिस्थितीत जन्माला आले हे महत्त्वाचं नसतं. त्यांनी कठोर तप करून, अभ्यास करून जे ज्ञान मिळवलं आणि समाजाला दिलं, ते महत्त्वाचं असतं.

एखाद्या व्यक्तीच्या किंवा गोष्टीच्या भूतकाळातील साध्या किंवा सामान्य सुरुवातीपेक्षा, वर्तमानातील तिचं कर्तृत्व, तिचं मोठेपण आणि तिने समाजासाठी दिलेलं योगदान जास्त महत्त्वाचं असतं. कर्तृत्ववान माणसाची ओळख त्याच्या जन्मावरून नाही, तर त्याच्या गुणांवरून आणि कर्मावरून करावी, हाच यामागचा मुख्य विचार आहे.

नाक जावई आणि पोट भाचे कधी आपले होत नाहीत

व्यवहारात किंवा नात्यांत कितीही जवळीक साधण्याचा प्रयत्न केला, तरी काही नाती पूर्णपणे आपल्या विश्वासाला पात्र ठरतीलच असे नाही (अनुभवाचा बोल).

"नाक जावई आणि पोट भाचे कधी आपले होत नाहीत"

अगदी अस्सल, जुनी आणि अनुभवातून आलेली ग्रामीण मराठी म्हण आहे. आधीच्या सुभाषितांमध्ये जिथे एक तात्त्विक आणि आदर्शवादी विचार होता, तिथे या म्हणीमध्ये संसारातील अत्यंत व्यावहारिक आणि रोकडं सत्य मांडलेलं आहे.

नाक जावई (नात जावई/घरजावई): पूर्वीच्या काळी (आणि आजही काही अंशी) घरजावई म्हणून राहणाऱ्या व्यक्तीला किंवा जावयाला कितीही मान दिला, त्याला कुटुंबात सामावून घेण्याचा प्रयत्न केला, तरी शेवटी तो दुसऱ्या कुळातील असतो. त्याच्या मनात नेहमी एक अंतर किंवा संकोच असतोच, त्यामुळे तो पूर्णपणे आपल्या रक्ताच्या माणसासारखा एकरूप होऊ शकत नाही, असा एक जुना सामाजिक अनुभव यातून येतो.

पोट भाचे (बहिणीचा मुलगा): भाचा कितीही प्रिय असला, त्याला कितीही लळा लावला, तरी शेवटी तो त्याच्या वडिलांच्या कुळाचा, म्हणजेच दुसऱ्या घराण्याचा वारसदार असतो. वेळ आली की त्याची ओढ त्याच्या स्वतःच्या कुटुंबाकडे जास्त असते, असा व्यावहारिक अनुभव या ओळीत गोवला आहे.

रक्ताचे आणि कुळाचे संबंध कितीही प्रयत्न केले तरी बदलत नाहीत. जे नातेवाईक कायदेशीर किंवा लग्नाच्या बंधनाने दुसऱ्या कुटुंबाशी जोडलेले आहेत, त्यांच्याकडून आपल्या स्वतःच्या मुलांसारखी किंवा रक्ताच्या माणसांसारखी १००% निस्सीम

अपेक्षेची पूर्तता होईलच असं नाही. हा संसारातील एक व्यावहारिक सावधगिरीचा इशारा देणारी ही म्हण आहे.

नाकावर माशी बसू न देणे

अत्यंत स्वाभिमानी असणे, स्वतःचा जराही अपमान किंवा मानहानी सहन न करणे.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि रोजच्या व्यवहारात वापरली जाणारी एक चपखल म्हण आहे.

स्वतःचा कमालीचा स्वाभिमान बाळगणे, स्वतःच्या प्रतिष्ठेला किंवा इभ्रतीला जराही धक्का लागू न देणे, अथवा कोणाचेही बोलून घेत स्वतःचा अपमान अजिबात सहन न करणे, म्हणजेच 'नाकावर माशी बसू न देणे' होय. अशी व्यक्ती स्वतःच्या बाबतीत अत्यंत कडक, कल्पक आणि स्वाभिमानी असते.

रमेशराव हे त्यांच्या कडक शिस्तीसाठी आणि प्रामाणिकपणासाठी ओळखले जातात. नोकरीत असताना त्यांनी कधीही कोणाची लाच घेतली नाही किंवा कोणाची चुकीची मर्जी सांभाळली नाही. एकदा त्यांच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याने त्यांना एका चुकीच्या फाईलवर सही करायला सांगितली आणि थोडी अरेरावी केली. रमेशरावांनी तात्काळ

नकार दिला आणि तिथल्या तिथे नोकरीचा राजीनामा खिशातून काढून दिला. त्यांचा हा करारी बाणा पाहून सगळे म्हणाले, "रमेशराव म्हणजे अगदी नाकावर माशी बसू न देणारे गृहस्थ आहेत!"

भारताच्या सशस्त्र क्रांतीकारकांचा इतिहास पाहिला, तर चंद्रशेखर आझाद किंवा अनेक महान क्रांतिकारकांनी इंग्रज सरकारच्या जुलमी सत्तेसमोर कधीही गुडघे टेकले नाहीत. पकडले जाण्यापेक्षा त्यांनी स्वतःच्या प्राणांचे बलिदान देणे पसंत केले, पण इंग्रजांची गुलामगिरी किंवा अपमान सहन केला नाही. हा आपल्या क्रांतिकारकांचा 'नाकावर माशी बसू न देण्याचा' म्हणजेच पराकोटीचा स्वाभिमानी स्वभाव होता.

या म्हणीचा वापर सकारात्मक आणि नकारात्मक अशा दोन्ही अर्थांनी केला जाऊ शकतो:

सकारात्मक अर्थ: स्वाभिमानी आणि तत्त्वनिष्ठ असणे.

नकारात्मक अर्थ: अतिशय तापट, अवाजवी अहंकार असणारा किंवा साध्या साध्या गोष्टींवरून लगेच चिडणारा (लवकर राग येणारा).

एकंदरीत, माणसाने आपला स्वाभिमान कसा जपावा, हे सांगणारी ही एक अतिशय मार्मिक म्हण आहे.

नाकी नऊ येणे

एखादे कठीण काम करताना किंवा संकटाचा सामना करताना प्रचंड दमछाक होणे किंवा नकोसे होणे.

हा मराठी भाषेतील अत्यंत प्रसिद्ध आणि वारंवार वापरला जाणारा एक वाक्प्रचार आहे.

एखादे कठीण काम करताना प्रचंड दमछाक होणे, अत्यंत त्रास होणे, एखादी गोष्ट निस्तरताना नाकीनऊ येणे किंवा संकटांमुळे हतबल होऊन जाणे म्हणजे 'नाकी नऊ येणे' होय.

(या मागचा शारीरिक संदर्भ असा की, जेव्हा माणूस खूप अतिश्रम करतो किंवा प्रचंड धावपळ करतो, तेव्हा त्याचा श्वास खूप गतीने चालतो आणि तो धापा टाकू लागतो. त्यावरूनच हा वाक्प्रचार रूढ झाला आहे.)

उन्हाळ्याच्या दिवसांत अचानक पाहुणे आले आणि नेमका त्याच वेळी पाण्याचा टँकर वेळेवर आला नाही. अशात गल्लीतील सार्वजनिक नळावरून बादल्या भरून भरून पाणी तिसऱ्या मजल्यावरील घरात आणताना सुजाताताईंची पार दमछाक झाली. ते पाणी भरून घरात साठवेपर्यंत सुजाताताईंच्या नाकी नऊ आले होते.

डोंगराळ आणि कठीण भूप्रदेशात, जिथे रस्ते नाहीत आणि वाहतुकीची साधने नाहीत, अशा दुर्गम भागात सिंचन प्रकल्प किंवा धरणांचे काम करणे हे इंजिनिअर्स आणि कामगारांसाठी मोठे आव्हान असते. तिथल्या भौगोलिक अडचणींवर मात करत काम पूर्ण करताना प्रशासनाच्या आणि अभियंत्यांच्या नाकी नऊ येते.

"दिवसेंदिवस वाढणाऱ्या महागाईमुळे सर्वसामान्य माणसाला महिन्याचा खर्च भागवताना नाकी नऊ येत आहे."

"शाळेच्या स्नेहसंमेलनात (Gathering) लहान मुलांकडून अचूक डान्स करून घेताना शिक्षकांच्या नाकी नऊ आले."

थोडक्यात सांगायचे तर, जेव्हा एखादी परिस्थिती माणसाच्या सहनशक्तीचा आणि कष्टाचा कस पाहते, तेव्हा या वाक्प्रचाराचा वापर केला जातो.

नाव सोनुबाई आणि हाती कथलाचा वाळा

नावात किंवा वरवरच्या श्रीमंतीत मोठा डौल असणे, पण प्रत्यक्षात मात्र गरिबी किंवा निकृष्ट दर्जा असणे.

"नाव सोनुबाई आणि हाती कथलाचा वाळा" ही मराठीतील अत्यंत चपखल आणि मानवी स्वभावातील विरोधाभास दाखवणारी प्रसिद्ध म्हण आहे.

नाव किंवा दिखावा खूप मोठा आणि श्रीमंतीचा असणे, पण प्रत्यक्षात मात्र अत्यंत गरिबी, दुरवस्था किंवा कवडीचीही लायकी नसणे; म्हणजेच 'नाव मोठे आणि लक्षण खोटे' असणे.

(यात 'सोनुबाई' हे नाव सोन्यासारख्या मौल्यवान धातूचे प्रतीक आहे, तर 'कथिल' (Tin) हा अत्यंत स्वस्त आणि कनिष्ठ दर्जाचा धातू आहे. जेव्हा सोन्याचे नाव सांगून हातात मात्र स्वस्त कथलाचा दागिना घातला जातो, तेव्हा हा विरोधाभास ठळकपणे जाणवतो.)

आमच्या गल्लीत राहणारे शशिकांतराव स्वतःला खूप मोठे उद्योजक आणि श्रीमंत भासवतात. येता-जाता मोठ्या मोठ्या गप्पा मारतात आणि अंगावर महागडे कपडे घालतात. पण परवा त्यांच्या घरचे लाईट बिल थकल्यामुळे महावितरणने त्यांच्या घरचा वीजपुरवठा खंडित केला, तेव्हा सत्य बाहेर आले की त्यांच्याकडे बिल भरायलाही पैसे नव्हते. त्यांची ही अवस्था पाहून शेजारी म्हणाले, "यांचं कसं आहे, नाव सोनुबाई आणि हाती कथलाचा वाळा!"

एखाद्या संस्थेचे किंवा प्रकल्पाचे नाव ऐकायला खूप भव्य आणि आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे वाटते. कागदावर आणि जाहिरातींमध्ये त्यांचा मोठा गाजावाजा असतो. पण प्रत्यक्ष जेव्हा कोणी तिथे जाऊन तिथली व्यवस्था किंवा कामाचा दर्जा पाहतो, तेव्हा तिथे साध्या प्राथमिक सुविधाही नसतात. अशा वेळी त्या संस्थेच्या केवळ नावाच्या बडेजावाला पाहून ही म्हण तंतोतंत लागू पडते.

ही म्हण आपल्याला केवळ बाह्य स्वरूपावरून किंवा मोठ्या नावावरून फसू नका, असा व्यावहारिक धडा शिकवते. माणसाचे केवळ नाव किंवा पद मोठे असून चालत नाही, तर प्रत्यक्ष कृती आणि पात्रताही तितकीच मोलाची असावी लागते.

नाही उमज पडली, तर गावाची वाट धरावी

जेव्हा एखाद्या समस्येवर काय करावे हे समजत नाही, तेव्हा अनुभवी किंवा जुन्या लोकांचा (गावाचा) सल्ला घेणे किंवा मूळ पदावर परतणे शहाणपणाचे ठरते.

ही आपल्या मराठी मातीतील, विशेषतः ग्रामीण भागातील अत्यंत साधी पण तितकीच व्यावहारिक शहाणपण शिकवणारी म्हण आहे.

जेव्हा एखाद्या कठीण प्रसंगात, समस्येत किंवा अनोळखी ठिकाणी गेल्यावर आपल्याला पुढचा मार्ग सापडत नाही, काय करावे हे 'उमजत' (समजत) नाही आणि सगळे मार्ग बंद वाटतात, तेव्हा जास्त फापटपसारा न करता किंवा चुकीचे पाऊल न टाकता आपल्या मूळ जागी (घरी किंवा गावाकडे) सुरक्षितपणे परत यावे. जिथे आपल्याला हक्काची माणसे, आधार आणि योग्य सल्ला मिळू शकतो, त्या मूळ स्थानाकडे वळणे म्हणजेच 'गावाची वाट धरणे' होय.

गावाकडचा एक तरुण मोठ्या आशेने मुंबई-पुण्यासारख्या शहरात नोकरी किंवा मोठा व्यवसाय करायला जातो. सुरुवातीला तो खूप धडपड करतो, पण काही कारणाने त्याला तिथे यश येत नाही, फसवणूक होते आणि पुढे काय करावे हे सुचत नाही. अशा वेळी शहरात विनाकारण कर्जबाजारी होऊन किंवा भरकटत बसण्यापेक्षा, तो शेवटी गावाकडे परततो आणि आपल्या शेतीत किंवा स्थानिक व्यवसायात जम बसवतो. यालाच म्हणतात, "नाही उमज पडली, तर गावाची वाट धरावी."

आपण एखाद्या अनोळखी जंगलात किंवा नवीन रस्त्याने प्रवासाला निघालो आणि पुढे रस्ता चुकला, मोबाईलचे नेटवर्क गेले आणि दिशा कळेनाशी झाली; अशा वेळी पुढे जाऊन अजून

संकटात पडण्यापेक्षा, जिथून सुरुवात केली होती त्या ओळखीच्या रस्त्याला किंवा मुक्कामाच्या गावाला परत येणे हेच शहाणपणाचे ठरते.

ही म्हण आपल्याला दोन महत्त्वाच्या गोष्टी शिकवते:

१. अहंकार बाजूला ठेवणे: जेव्हा आपल्याला काही समजत नसेल, तेव्हा ते मान्य करून सुरक्षित पाऊल मागे घेण्यात काहीच गैर नाही.

२. मुळांशी जोडलेले राहणे: आपले घर, आपले गाव किंवा आपली माणसे हे आपले अंतिम आश्रयस्थान असते. जगभरात कुठेही मार्ग सापडला नाही, तरी आपल्या मुळांकडे (गावाकडे) परतल्यास नक्कीच नवीन मार्ग किंवा मानसिक शांतता मिळते.

न कर्त्याला रात्रीचे कारण

(न करत्याचा वार शनिवार प्रमाणेच) काम टाळणाऱ्या माणसाला रात्रीची वेळ किंवा अंधाराचे कारण पुढे करायला सोपे जाते.

"न कर्त्याला रात्रीचे कारण" (किंवा 'नकर्त्याला रात्रीचे कारण आणि जागत्याला निजेचे कारण') ही मराठीतील मानवी

स्वभावावर बोट ठेवणारी एक अत्यंत चपखल आणि प्रसिद्ध म्हण आहे.

ज्या माणसाला एखादं काम करायचंच नसतं, ज्याच्या अंगी आळस असतो किंवा कामाची टाळाटाळ करायची असते, तो काम न करण्यासाठी नेहमीच काहीतरी क्षुल्लक, अवाजवी किंवा वेळेचे कारण (उदा. "आता फार उशीर झाला आहे", "रात्र झाली आहे") पुढे करतो. थोडक्यात, काम न करणाऱ्या आळशी माणसाकडे सबबी आणि बहाणे नेहमीच तयार असतात.

घरातल्या पाण्याचा नळ दोन दिवसांपासून गळत होता. राहुलला तो दुरुस्त करायला सांगितला, तर तो रोज "आज खूप थकलोय", "उद्या बघू" असं म्हणायचा. रविवारी सुट्टीच्या दिवशी दुपारी त्याला पुन्हा आठवण करून दिली, तेव्हा तो म्हणाला, "अरे, आता संध्याकाळ व्हायला आलीय, दुकाने बंद झाली असतील, आता कसं करणार?" त्याची ही टाळाटाळ पाहून त्याची आई म्हणाली, "तुझं कसं आहे, न कर्त्याला रात्रीचे कारण!"

एखाद्या लेखकाला किंवा संशोधकाला एखादा महत्त्वाचा प्रकल्प किंवा ग्रंथ वेळेत पूर्ण करायचा असतो, पण केवळ आळसामुळे किंवा चालढकल करण्याच्या वृत्तीमुळे ते काम पुढे ढकलले

जाते. "आज मूड नाही", "आज लायब्ररी बंद आहे", "आता खूप उशीर झालाय, उद्या सकाळी फ्रेश माइंडने लिहितो" अशा सबबी जेव्हा दिल्या जातात, तेव्हा ही म्हण तिथे तंतोतंत लागू पडते.

ही म्हण आपल्याला हे शिकवते की, ज्याच्या मनात 'कर्तेपणा' (काम करण्याची इच्छा) असतो, त्याला कोणतीही वेळ, परिस्थिती किंवा अडचण रोखू शकत नाही. तो रात्रीचा दिवस करूनही काम पूर्ण करतो. पण ज्याला काम करायचेच नसते, त्याला दिवसाढवळ्याही 'रात्र'च दिसायला लागते!

नळाची पाणीपट्टी आणि गरिबाची सक्ती

शासकीय नियम किंवा कर हे गरिबांना नाईलाजाने आणि सक्तीने भरावेच लागतात, तिथे त्यांचा कोणताही जोर चालत नाही.

"नळाची पाणीपट्टी आणि गरिबाची सक्ती" ही ग्रामीण भागातील आणि जुन्या काळातील लोकांच्या अनुभवातून आलेली एक अतिशय कारुण्यमय आणि तितकीच रोकडी व्यावहारिक म्हण आहे.

काही कर (टॅक्स) किंवा सरकारी नियम असे असतात, जे परिस्थिती कशीही असली तरी भरावेच लागतात. नळाला पाणी येवो किंवा न येवो, घरपट्टी किंवा पाणीपट्टी (Water Tax) ही नागरिकांना भरावीच लागते; अगदी त्याचप्रमाणे, गरीब माणसाची परिस्थिती कितीही हलाखीची असली, तरी समाजातील काही चालीरिती, कर्ज किंवा सक्तीच्या गोष्टी त्याला नाईलाजाने पूर्ण कराव्याच लागतात. थोडक्यात, परिस्थिती अनुकूल नसतानाही न टाळता येणाऱ्या सक्तीच्या खर्चाला किंवा वसुलीला 'नळाची पाणीपट्टी आणि गरिबाची सक्ती' म्हणतात.

उन्हाळ्याच्या दिवसांत अनेक गावांमध्ये किंवा शहरांतील काही भागांत आठ-आठ दिवस नळाला पाणी येत नाही. नागरिक पाण्यासाठी वणवण भटकत असतात किंवा पदरचे पैसे खर्च करून खाजगी टँकर मागवतात. पण जेव्हा वर्षाच्या शेवटी ग्रामपंचायत किंवा नगरपालिकेचे कर्मचारी पाणीपट्टी वसूल करायला येतात, तेव्हा "पाणी आले नाही" हे कारण चालत नाही. ती पट्टी भरावीच लागते.

गावातील एका गरीब शेतकऱ्याचे पीक निसर्गाच्या अवकृपेमुळे पूर्णपणे वाया गेले. घरात खाण्याची भ्रांत होती. पण त्याच वेळी त्यांच्या समाजात किंवा कुटुंबात एखादा जुना पारंपरिक सण किंवा लग्नकार्य आले. "लोक काय म्हणतील" या भीतीने आणि

सामाजिक सक्तीमुळे, त्या गरिबाला स्वतःचे पोट मारून किंवा सावकाराकडून महागड्या व्याजाने कर्ज काढून तो खर्च करावाच लागतो. त्याची ही हतबलता पाहून जुनी जाणती माणसे म्हणतात, "काय करणार, नळाची पाणीपट्टी आणि गरिबाची सक्ती!"

ही म्हण व्यवस्थेतील त्रुटींवर आणि गरिबांच्या सामाजिक हतबलतेवर अतिशय मार्मिकपणे बोट ठेवते. जशी नळाची पाणीपट्टी ही पाण्याचा थेंब न मिळताही कायदेशीर रित्या भरावीच लागते, तसेच गरिबालाही अनेकदा कोणतीही सोय किंवा फायदा न मिळता केवळ सक्तीपोटी अनेक गोष्टी सोसाव्या लागतात.

न देखे डोळा, न फुटे कपाळ

एखादी अप्रिय गोष्ट आपल्या नजरेसमोर आली नाही, की त्यापासून होणारा मानसिक त्रास किंवा चिंता आपोआप टळते.

ही मराठी भाषेतील मानवी मनाला शांतता देणारी आणि एक अतिशय व्यावहारिक दृष्टिकोन मांडणारी अतिशय लोकप्रिय म्हण आहे.

जी वाईट किंवा त्रासदायक गोष्ट आपल्या डोळ्यांना दिसतच नाही, तिच्यामुळे आपल्या मनाला त्रास होत नाही किंवा दुःख होत नाही. थोडक्यात, दुखद किंवा त्रासदायक गोष्टीकडे दुर्लक्ष केले किंवा ती समोर नसली, तर त्यापासून होणाऱ्या मानसिक त्रासापासून किंवा कपाळकुटीपासून (मनस्तापापासून) माणूस दूर राहतो.

घरातली मुलं जेव्हा शिक्षणासाठी किंवा नोकरीसाठी दुसऱ्या शहरात हॉस्टेलवर राहतात, तेव्हा ती तिथे काय खातात, कधी झोपतात, कशी राहतात या गोष्टी आई-वडिलांच्या डोळ्यांसमोर नसतात. कधीकधी मुलं बाहेरचं कसलंही खाऊन दिवस काढतात. पण जोपर्यंत आई-वडिलांना हे प्रत्यक्ष दिसत नाही, तोपर्यंत त्यांचं मन शांत असतं. याच परिस्थितीला म्हणतात, "न देखे डोळा, न फुटे कपाळ."

एखाद्या मोठ्या प्रकल्पात किंवा कार्यालयात काही छोट्या-मोठ्या त्रुटी किंवा अंतर्गत हेवेदावे सुरू असतात. पण वरिष्ठ अधिकाऱ्याला जर त्या गोष्टींची रोज रोज माहिती मिळाली नाही, तर तो आपले मुख्य काम शांतपणे करू शकतो. नाहक गोष्टी समोर न आल्यामुळे त्याचा मनस्ताप टळतो.

ही म्हण एका बाजूला 'दुर्लक्षातून मिळणारे सुख' (Ignorance is bliss) अधोरेखित करते. ज्या गोष्टींवर आपले नियंत्रण नाही,

त्या गोष्टी सारख्या डोळ्यांसमोर आल्या की माणसाचे कपाळ मोक्ष व्हायची वेळ येते (प्रचंड डोकेदुखी होते). म्हणूनच, काही वेळा काही गोष्टी न पाहिलेल्या किंवा माहीत नसलेल्याच बऱ्या, हा शांततेचा मार्ग ही म्हण सुचवते.

नवरीला माहीत नाही आणि गावाला लग्न

ज्या मुख्य व्यक्तीशी संबंधित गोष्ट आहे, तिलाच त्याबाबत काही माहिती नसणे आणि इतरांनी मात्र त्याचा गाजावाजा करणे.

ही मराठीतील अत्यंत खुसखुशीत आणि उपरोधिक (Sarcastic) मानवी स्वभावावर बोट ठेवणारी एक प्रसिद्ध म्हण आहे.

ज्या मुख्य व्यक्तीच्या संदर्भात एखादी महत्त्वाची गोष्ट किंवा निर्णय घडत असतो, त्या मूळ व्यक्तीलाच त्याबद्दल काहीही माहीत नसते; परंतु आजूबाजूच्या इतर लोकांना किंवा संपूर्ण गावाला मात्र त्याची आधीच खूप चर्चा आणि गाजावाजा झालेला असतो. मुख्य पात्राला अंधारात ठेवून इतरांनीच उधाण आणणे, या परिस्थितीला 'नवरीला माहीत नाही आणि गावाला लग्न' म्हणतात.

एका महाविद्यालयात किंवा संस्थेत एखाद्या प्राध्यापकाची किंवा अधिकाऱ्याची दुसऱ्या शाखेत बदली (Transfer) करण्याचा

अंतर्गत निर्णय व्यवस्थापनाने घेतला असतो. अधिकृत आदेश अजून त्या प्राध्यापकांच्या हातात पडलेला नसतो आणि त्यांना याची पुसटशी कल्पनाही नसते. पण कॉलेजच्या कट्ट्यावर आणि स्टाफ रूममध्ये मात्र त्यांच्या निरोप समारंभाची आणि बदल्याची जोरदार चर्चा सुरू होते. जेव्हा त्या प्राध्यापकांना हे कळते, तेव्हा ते म्हणतात, "अरे, हे तर कसं झालं... नवरीला माहीत नाही आणि गावाला लग्न!"

एखाद्या तरुणाच्या लग्नासाठी घरचे लोक मुली बघत असतात. एका मुलीचा फोटो पाहून घरातल्या इतर नातेवाईकांना ती खूप आवडते. मुलाशी किंवा मुलीशी अजून कोणीही प्रत्यक्ष बोललेले नसते, त्यांचा होकार घेतलेला नसतो; पण काका, मामा आणि शेजारी मात्र "लग्नाला कपडे कोणते घ्यायचे आणि हॉल कोणता बुक करायचा?" याच्या तारखा ठरवू लागतात.

ही म्हण आपल्याला हे शिकवते की, कोणताही निर्णय घेताना किंवा चर्चा करताना, ज्या व्यक्तीचे आयुष्य किंवा हित त्या गोष्टीशी जोडलेले आहे, तिला प्रथम विश्वासात घेणे गरजेचे असते. मुख्य व्यक्तीला सोडून इतरांनीच आधी उतावीळपणे नाचणे किती हास्यास्पद ठरू शकते, हे या म्हणीतून चपखलपणे स्पष्ट होते.

न बोलल्याने नऊ गुण

अनेक ठिकाणी विनाकारण वाद घालण्यापेक्षा किंवा नको तिथे मत मांडण्यापेक्षा शांत राहणेच सर्वात उत्तम आणि फायदेशीर ठरते.

ही मराठी भाषेतील अत्यंत लोकप्रिय आणि शांततेचे महत्त्व सांगणारी एक सुवर्णमय म्हण आहे.

काही प्रसंगी शांत राहणे, वादविवादाच्या वेळी मौन बाळगणे किंवा विनाकारण न बोलणे हे माणसाला अनेक संकटांपासून आणि मनस्तापापासून वाचवते. शांत राहिल्यामुळे माणसाचे अनेक 'गुण' (म्हणजेच प्रतिष्ठा, नातेसंबंध, मानसिक शांतता, वेळ आणि ऊर्जा) जपले जातात, हा या म्हणीचा मुख्य अर्थ आहे.

(येथे 'नऊ गुण' म्हणजे नक्की नऊ आकडा नसून, 'अनेक फायदे होतात' किंवा 'सर्वगुणसंपन्नता लाभते' या अर्थाने हा शब्द वापरला जातो.)

घरात किंवा मित्रांमध्ये एखाद्या विषयावरून कडाक्याचे भांडण सुरू असते. प्रत्येक जण स्वतःला बरोबर सिद्ध करण्यासाठी एकमेकांवर आरोप-प्रत्यारोप करत असतो. अशा वेळी जर आपणही रागाच्या भरात काहीतरी बोललो, तर वाद आणखी

वाढतो आणि नातेसंबंध बिघडतात. पण तिथे जर एका व्यक्तीने समजूतदारपणा दाखवून मौन पाळले, तर समोरच्याचा राग शांत होतो आणि मोठा अनर्थ टळतो. तिथे त्या व्यक्तीचे शांत राहणे म्हणजेच 'न बोलल्याने नऊ गुण' ठरतात.

जेव्हा एखादा अभ्यासक किंवा लेखक आपल्या ग्रंथाच्या किंवा कोशाच्या कामात व्यस्त असतो, तेव्हा आजूबाजूला चाललेल्या निरर्थक चर्चांमध्ये किंवा वादविवादांमध्ये वेळ घालवण्यापेक्षा शांत राहून आपल्या कामावर लक्ष केंद्रित करणे जास्त हिताचे ठरते. अनावश्यक बोलण्याने ऊर्जा वाया जाते; तीच ऊर्जा वाचवून मौन पाळल्यास कामाचा दर्जा सुधारतो.

बोलण्याने ज्ञान वाढते हे जितके खरे आहे, तितकेच योग्य वेळी शांत राहिल्याने माणूस मोठ्या संकटांतून सहज सुटू शकतो हेही खरे आहे. म्हणूनच इंग्रजीत म्हणतात—"Silence is golden". योग्य वेळी शब्दांचा वापर करण्यापेक्षा, योग्य वेळी मौन पाळणे किती श्रेष्ठ आहे, हेच ही म्हण आपल्याला शिकवते.

नाक मोठे म्हणून काय शेंबूड गाळायचा?

अर्थ: माणसाकडे मोठी सत्ता, संपत्ती किंवा अधिकार आले, म्हणून त्यांनी चुकीच्या किंवा अयोग्य गोष्टी करत सुटायचे नसते.

आधीच्या म्हणींच्या तुलनेत ही म्हण अतिशय तिखट, उपरोधिक (Sarcastic) आणि मानवी प्रवृत्तीवर थेट प्रहार करणारी अस्सल गावरान म्हण आहे.

माणसाकडे पैसा, सत्ता, श्रीमंती, मोठे पद किंवा प्रतिष्ठा (ज्याला समाजात 'नाक मोठे असणे' म्हणतात) आली, म्हणून त्याने त्याचा माज करावा का? किंवा आपल्या मोठेपणाचा आडोसा घेऊन अत्यंत खालच्या दर्जाचे, चुकीचे किंवा मूर्खपणाचे वर्तन (शेंबूड गाळणे) करावे का? म्हणजेच, मोठेपण किंवा समृद्धी लाभली म्हणून माणसाने उद्धटपणे, स्वैरपणे किंवा मर्यादा सोडून वागू नये.

एखाद्या मोठ्या राजकारण्याचा किंवा उद्योगपतीचा मुलगा रस्त्यावर बेदरकारपणे गाडी चालवतो आणि अपघात करतो. जेव्हा पोलीस त्याला पकडतात, तेव्हा तो आपल्या वडिलांच्या पदाची आणि पैशाची धमकी देऊन पोलिसांवरच ओरडतो. त्याच्या या चुकीच्या आणि उद्धट वागण्यावर लोक टीका करताना म्हणतात, "बाप मोठा आहे तर आहे, पण नाक मोठे म्हणून काय शेंबूड गाळायचा?"

एखाद्या संस्थेत किंवा कार्यालयात एखाद्या व्यक्तीला खूप मोठे अधिकार किंवा पद मिळते. पण त्या पदाचा मान राखून जबाबदारीने काम करण्याऐवजी, ती व्यक्ती हाताखालच्या

कर्मचाऱ्यांचा छळ करू लागते आणि स्वतःच्या फायद्यासाठी नियमांची पायमल्ली करते. अशा वेळी त्या व्यक्तीच्या स्वभावावर बोट ठेवताना ही म्हण वापरली जाते.

आपल्या संस्कृतीत 'नाक' हे प्रतिष्ठेचं लक्षण मानलं जातं. ही म्हण आपल्याला हे शिकवते की, समाजात तुमची प्रतिष्ठा किंवा वजन जितके मोठे, तितकीच तुमची जबाबदारी आणि नम्रता जास्त असायला हवी. स्वतःकडे असलेल्या जमेच्या बाजूचा किंवा श्रीमंतीचा गैरफायदा घेऊन आपण समाजात कसेही वागू शकतो, हा भ्रम ही म्हण अत्यंत जहाल शब्दांत मोडीत काढते.

नाही रे दात, तर नाही रे चणे; आहे रे दात, तर नाही रे चणे

मानवी जीवनातील विसंगतीवर आधारित म्हण. जेव्हा इच्छा किंवा क्षमता असते तेव्हा साधन मिळत नाही, आणि जेव्हा साधन मिळते तेव्हा त्याचा उपभोग घेण्याची क्षमता संपलेली असते.

या म्हणीची उत्पत्ती मानवी जीवनाच्या अगदी साध्या, व्यावहारिक आणि शारीरिक वास्तवातून झाली आहे. जुन्या काळात (आणि आजही) 'चणे' (फुटाणे) हे गरिबांपासून

श्रीमंतांपर्यंत सर्वांच्या आवडीचे, पण खाण्यास कठीण असणारे खाद्य होते.

१. तरुण वयाची गरिबी: माणूस जेव्हा तरुण असतो, तेव्हा त्याचे दात मजबूत असतात. तो कडकड चणे चावून खाऊ शकतो. पण गरिबी किंवा गरिबीच्या दिवसांत त्याच्याकडे चणे विकत घ्यायला पैसे नसतात. म्हणजेच, क्षमता असते पण साधन नसते.

२. वृद्धापकाळाची श्रीमंती: पुढे आयुष्यभर कष्ट करून जेव्हा तो पैसा कमावतो, घरात चणे (साधनं) येतात, तेव्हा वयोमानानुसार त्याचे दात पडलेले असतात. आता चणे समोर असूनही तो ते खाऊ शकत नाही. म्हणजेच, साधन असते पण क्षमता संपलेली असते.

हा मानवी शरीराचा आणि काळाचा नियम पाहूनच पूर्वजांनी अनुभवातून ही म्हण तयार केली.

या म्हणीचा अर्थ वेगवेगळ्या क्षेत्रांत कसा लागू पडतो, हे काही उदाहरणांवरून स्पष्ट होते:

एका अत्यंत गरीब कुटुंबातील मुलाला लहानपणापासून फिरण्याची, वेगवेगळ्या गाड्यांमध्ये बसण्याची खूप हौस असते. तरुण वयात त्याच्याकडे ऊर्जा आणि वेळ दोन्ही असते, पण खिशात पैसे नसतात. पुढे जाऊन तो रात्रंदिवस कष्ट करतो,

स्वत:चा मोठा व्यवसाय उभा करतो आणि वयाच्या ६५ व्या वर्षी महागडी गाडी विकत घेतो. पण आता वृद्धापकाळामुळे आणि आजारपणामुळे त्याला त्या गाडीत लांबचा प्रवास सहन होत नाही.

थोडक्यात: तरुण वयात प्रवासाची हौस आणि ताकद (दात) होती, पण गाडी नव्हती (चणे). वृद्धापकाळात गाडी आली (चणे), पण तब्येतीची साथ (दात) नाही.

एखाद्या संशोधकाला किंवा लेखकाला तरुण वयात एखादा मोठा ग्रंथ लिहिण्याची, जगाचा प्रवास करून माहिती गोळा करण्याची प्रचंड इच्छा आणि ऊर्जा असते. परंतु, त्या काळात त्याला कोणताही राजाश्रय, आर्थिक साहाय्य (Fund) किंवा प्रकाशक मिळत नाही. अनेक वर्षांनंतर, जेव्हा त्याचे वय होते आणि डोळे, हात थकतात, तेव्हा त्याला सरकारी अनुदान किंवा पुरस्कार मिळतो.

क्षमता आणि इच्छा असताना संधी मिळाली नाही, आणि जेव्हा संधी व पैसा मिळाला, तेव्हा ती निभावून नेण्याची शारीरिक ताकद उरली नाही.

ही म्हण आपल्याला वेळेचे महत्त्व पटवून देते. निसर्गाचा हा नियम बदलणे आपल्या हातात नसले, तरी "आहे त्या वयात

आणि आहे त्या साधनांत" जास्तीत जास्त आनंद कसा घेता येईल, हाच विचार माणसाला अशा विसंगतीतून वाचवू शकतो.

नटवे नटले आणि बाळंतवेळेला सुटले

केवळ वरवरचा थाटमाट किंवा तयारी करण्यात वेळ घालवायचा, पण नेमकी कामाची वेळ आली की तिथून पळ काढायचा.

ही जुन्या काळातील, अत्यंत मार्मिक आणि उपरोधाने भरलेली एक अस्सल मराठी म्हण आहे!

"नटवे नटले आणि बाळंतवेळेला सुटले" (काही भागात ही म्हण 'नटवे नटली अन् बाळंतवेळेला सुटली' अशीही वापरली जाते) याचा सोपा अर्थ असा:

एखाद्या महत्त्वाच्या कामाची पूर्वतयारी किंवा बाह्य देखावा करण्यातच इतका वेळ आणि ऊर्जा वाया घालवणे की, जेव्हा प्रत्यक्ष मुख्य काम करण्याची किंवा परीक्षेची खरी वेळ येते, तेव्हा मात्र अंग काढून घेणे, कच खाणे किंवा ते काम न होणे.

या म्हणीची पार्श्वभूमी ग्रामीण आणि कौटुंबिक संस्कृतीतून आली आहे.

पूर्वीच्या काळी एखाद्या कार्यक्रमाला किंवा सणाला जाण्यासाठी स्त्रिया खूप वेळ लावून नटायच्या-थटायच्या (नटवे नटले). पण नटण्यातच इतका वेळ जायचा की, प्रत्यक्ष निघायची वेळ झाली किंवा घरात एखादी महत्त्वाची आणीबाणीची वेळ आली (जसे की बाळंतपण किंवा कोणतीही धावपळीची मुख्य वेळ), तेव्हा ते नटणे विस्कटून जायचे किंवा त्या नटण्याचा काहीच उपयोग राहायचा नाही.

दुसऱ्या एका संदर्भात, केवळ वरवरचा नखरा किंवा डामडौल करायचा, पण जेव्हा मुख्य जबाबदारी अंगावर पडते, तेव्हा काहीतरी अडचण निर्माण होऊन तिथून पळ काढायचा, या मानवी स्वभावातून ही म्हण जन्माला आली.

एखादा खेळाडू महिनाभर फक्त नवीन ट्रॅकसुट, महागडे शूज, ब्रँडेड बॅट आणि मैदानावर स्टाईल मारण्यातच व्यस्त असतो. तो खेळाडू कसा दिसतो यावरच त्याचे सगळे लक्ष असते. पण जेव्हा प्रत्यक्ष अंतिम सामन्याची (Final Match) वेळ येते, तेव्हा तो पहिल्याच चेंडूवर शून्यावर बाद होतो किंवा ऐन वेळी दुखापतीचे कारण काढून सामन्यातून माघार घेतो.

नटण्यात वेळ गेला, पण मुख्य कामगिरीच्या वेळी सगळं संपलं.

एखादा कर्मचारी ऑफिसमध्ये महिनाभर पीपीटी (PPT) चे डिझाईन कसे असावे, फॉन्ट कोणता वापरावा, कपडे कोणते घालावे यातच वेळ घालवतो. पण जेव्हा प्रत्यक्ष क्लायंटसमोर प्रेझेंटेशन देण्याची आणि कठीण प्रश्नांची उत्तरे देण्याची मुख्य वेळ येते, तेव्हा त्याची बोलती बंद होते किंवा तो आजारी असल्याचे कारण सांगून रजा घेतो.

ही म्हण 'वरवरचा बडेजाव जास्त आणि प्रत्यक्ष कर्तृत्व शून्य' असणाऱ्या प्रवृत्तीवर कडाडून प्रहार करते.

नदीकाठची जमीन आणि गळ्यातील ताईत कधीही उपयोगी पडतात

सुपीक जमीन आणि अडीअडचणीला विकता येईल असे सोन्याचे दागिने (ताईत) संकटाच्या काळात माणसाला मोठा आधार देतात.

ही अतिशय व्यावहारिक, जुनी आणि अनुभवी पूर्वजांच्या शहाणपणातून आलेली सुंदर मराठी म्हण आहे. निसर्गाचे चक्र आणि मानवी संकटाचे काळ या दोन्हींचा विचार करून ही म्हण तयार झाली आहे.

"नदीकाठची जमीन आणि गळ्यातील ताईत कधीही उपयोगी पडतात" याचा अर्थ असा की, काही गोष्टी किंवा मालमत्ता अशा असतात ज्या माणसाला ऐन आणीबाणीच्या किंवा संकटाच्या वेळी, इतर कोणताही पर्याय नसताना हमखास आणि हमीने मदत करतात.

या म्हणीचे दोन मुख्य भाग आहेत आणि दोन्हीचे व्यावहारिक महत्त्व खूप मोठे आहे:

नदीकाठची जमीन (Riverbank Land)

पूर्वीच्या काळी (आणि आजही) शेती हाच उपजीविकेचा मुख्य स्रोत होता. पावसाची शाश्वती नसायची. जर दुष्काळ पडला, तर इतर ठिकाणची पिके करपून जायची. पण नदीकाठच्या जमिनीला नदीच्या प्रवाहामुळे जमिनीखालून पाण्याचा ओल (Seepage/Moisture) सतत मिळत असतो.

उपयोगिता: कितीही कडक दुष्काळ पडला, तरी नदीकाठच्या जमिनीत काही ना काही तरी पिकतंच. ती जमीन मालकाला कधीही उपाशी मरू देत नाही. संकटाच्या काळात ती हक्काचा घास देते.

गळ्यातील ताईत (Amulet/Necklace)

येथे 'ताईत' या शब्दाचा अर्थ केवळ अंधश्रद्धेशी किंवा देवाधर्माशी जोडलेला नाही, तर जुन्या काळातील दागदागिन्यांच्या रचनेशी आहे. पूर्वी लोक गळ्यातील सोन्या-चांदीच्या ताईतात किंवा पेन्डेंटमध्ये (काही वेळा गुप्तपणे) मौल्यवान वस्तू, सोन्याचे नाणे किंवा पैसे ठेवायचे.

उपयोगिता: समजा माणसावर अचानक एखादे मोठे संकट आले, चोरी झाली किंवा प्रवासात सगळे पैसे हरवले, तर अशा अत्यंत कठीण आणि अचानक उद्भवलेल्या प्रसंगी गळ्यातील तो सोन्याचा ताईत मोडून किंवा गहाण ठेवून माणूस तात्काळ पैशांची सोय करू शकत होता. तो अडीअडचणीला धावून येणारा 'राखीव निधी' असायचा.

एकदा एका गावात सलग दोन वर्षे तीव्र दुष्काळ पडला. विहिरी कोरड्या पडल्या आणि डोंगराळ भागातील सर्व शेतकऱ्यांची पिके जळून खाक झाली. गावातील एका शेतकऱ्याची थोडी जमीन नदीच्या अगदी जवळ होती. पाणी आटले तरी नदीच्या पात्रातील ओलाव्यामुळे त्याच्या जमिनीत भाजीपाला आणि ज्वारीचे पीक आले. अवघ्या गावाला अन्नधान्याची टंचाई भासत असताना, त्या नदीकाठच्या जमिनीने त्या शेतकऱ्याच्या कुटुंबाला दुष्काळातून सुखरूप तारून नेले.

एका कुटुंबावर अचानक मोठी वैद्यकीय आणीबाणी (Medical Emergency) आली. बँकेतून पैसे काढायला वेळ नव्हता किंवा हातात पुरेसे पैसे नव्हते. अशा वेळी घरातल्या गृहिणीने परंपरेने चालत आलेला सोन्याचा दागिना (गळ्यातील दागिना/ताईत) तत्परतेने काढून दिला. तो बँकेत किंवा सोनाराकडे गहाण ठेवून तातडीने पैसे उभे राहिले आणि रुग्णाचे प्राण वाचले.

सार (Conclusion):

ही म्हण आपल्याला 'शाश्वत संपत्ती' (Sustainable Asset) आणि 'संकटकाळातील तरतूद' (Emergency Fund) याचे महत्त्व शिकवते. नदीकाठची जमीन जशी निसर्गाच्या लहरीपणापासून वाचवते, तसेच गळ्यातील दागिना मानवनिर्मित किंवा अचानक आलेल्या आर्थिक संकटातून मार्ग काढतो.

नव्या विटीचे नवे राज्य

जेव्हा एखादी नवीन व्यवस्था, अधिकारी किंवा राजवट येते, तेव्हा तिचे सुरुवातीचे नियम आणि पद्धती पूर्णपणे नवीन आणि कडक असतात.
ही देखील दैनंदिन व्यवहारात आणि विशेषतः राजकीय किंवा सामाजिक बदलांच्या वेळी खूप मोठ्या प्रमाणावर वापरली जाणारी लोकप्रिय मराठी म्हण आहे.

या म्हणीची उत्पत्ती मुलांच्या आवडीच्या पारंपरिक 'विटी-दांडू' या खेळाबाहेरून झाली आहे.

विटी-दांडूच्या खेळात जेव्हा नवीन विटी आणि नवीन दांडू आणला जातो, किंवा डावाची नवीन सुरुवात होते, तेव्हा खेळाचे नियम, राज्य घेण्याची पद्धत आणि खेळणारे गडी यांचे अधिकार नव्याने ठरवले जातात. पूर्वीच्या डावात कोण जिंकले, कोण हरले याला नवीन डावात महत्त्व नसते. नव्या विटीसोबत खेळाची संपूर्ण व्यवस्था नव्याने सुरू होते. याच खेळाच्या अनुभवातून माणसाने ही व्यावहारिक म्हण तयार केली.

"नव्या विटीचे नवे राज्य" याचा अर्थ असा की, जेव्हा एखाद्या ठिकाणी नवीन नेतृत्व, नवीन अधिकारी किंवा नवीन व्यवस्था सत्तेवर येते, तेव्हा ती जुने नियम, जुनी पद्धत आणि जुन्या लोकांना बाजूला सारून स्वतःचे नवीन नियम, नवीन कायदे आणि स्वतःची नवी माणसे कामावर आणते. सर्व काही नव्याने आणि आपल्या सोयीनुसार सुरू करणे, याला 'नव्या विटीचे नवे राज्य' म्हणतात.

निवडणुका संपून जेव्हा राज्यात किंवा देशात नवीन सरकार सत्तेवर येते, तेव्हा ते जुन्या सरकारने सुरू केलेल्या अनेक योजना बंद करते किंवा त्यांची नावे बदलते. नवीन मुख्यमंत्री किंवा पंतप्रधान आपल्या आवडीच्या आणि विश्वासू सनदी

अधिकाऱ्यांच्या (IAS officers) बदल्या करून त्यांना महत्त्वाच्या पदांवर बसवतात.

इथे लागू पडते: सत्ता बदलताच अख्खी यंत्रणा आणि नियम बदलणे म्हणजेच 'नव्या विटीचे नवे राज्य'.

एका मोठ्या कंपनीत अनेक वर्षांपासून काम करणारे जुने मॅनेजर निवृत्त होतात आणि त्यांच्या जागी परदेशातून शिकून आलेले एक तरुण, नवीन मॅनेजर रुजू होतात. ते आल्या आल्या ऑफिसची वेळ, कामाचा अहवाल देण्याची पद्धत (Reporting System) आणि सुट्ट्यांचे जुने नियम पूर्णपणे बदलून टाकतात. कर्मचाऱ्यांना आता जुन्या पद्धती सोडून नवीन मॅनेजरच्या नियमाप्रमाणे वागावे लागते.

सार (Conclusion):

ही म्हण काळाच्या आणि सत्तेच्या 'परिवर्तनशीलतेवर' प्रकाश टाकते. जुनी व्यवस्था कितीही चांगली किंवा वाईट असली, तरी नवीन येणारी व्यक्ती गोष्टी आपल्या पद्धतीनेच चालवणार, हा निसर्गाचा आणि मानवी स्वभावाचा नियम आहे.

नाकावर राग, देवाचा भाग

अत्यंत तापट स्वभावाचा माणूस, ज्याला प्रत्येक छोट्या गोष्टीवर लगेच राग येतो.

हीसुद्धा मानवी स्वभावाचे अतिशय अचूक आणि गमतीशीर निरीक्षण करणारी एक अतिशय लोकप्रिय मराठी म्हण आहे. आपल्यातील काही लोकांच्या चट्कन रागावण्याच्या सवयीवर या म्हणीतून उपरोधाने बोट ठेवले आहे.

"नाकावर राग, देवाचा भाग" याचा अर्थ असा की, जी व्यक्ती अत्यंत शॉर्ट-टेंपर्ड (लहरी किंवा क्षणात रागावणारी) असते, जिच्या नाकावर नेहमी राग बसलेला असतो; ती व्यक्ती वरून कितीही रागीट वाटली, तरी मनाने अतिशय स्वच्छ, साधी आणि देवासारखी (पवित्र किंवा निष्पाप) असते. अशा लोकांच्या मनात कोणाविषयीही कपट किंवा आकस नसतो.

या म्हणीचे दोन मजेशीर भाग आहेत:

आपल्या चेहऱ्यावर नाक हा सर्वात पुढचा आणि उठून दिसणारा भाग आहे. जेव्हा एखादी व्यक्ती खूप पटकन आणि लहान गोष्टीवरून रागावते, तेव्हा जुने लोक म्हणायचे की "याच्या तर अगदी नाकावरच राग बसलेला असतो." म्हणजे राग यायला वेळच लागत नाही, तो अगदी समोरच तयार असतो.

'देवाचा भाग' म्हणजे देवासाठी काढून ठेवलेला पवित्र, शुद्ध आणि निष्कपट भाग. जी माणसे क्षणात रागावतात, ती सहसा त्यांचा राग लगेच बोलून किंवा ओरडून मोकळी करतात. ती मनात कोणताही सूड किंवा जुना राग धरून ठेवत नाहीत. राग शांत झाला की ती पुन्हा पूर्वीसारखीच प्रेमळ आणि साधी होतात. त्यांचे मन आतून देवासारखे निर्मळ असते, म्हणून त्यांना 'देवाचा भाग' म्हटले आहे.

अनेक कुटुंबांमध्ये आजोबा किंवा वडील वरवर खूप कडक आणि शिस्तीचे असतात. मुलांनी किंवा नातवंडांनी छोटीशी चूक केली, तरी ते घरात सगळ्यांवर जोरात ओरडतात (नाकावर राग). पण त्याच वेळी, मुलांचे काही अडले, त्यांना फी भरायची असेल किंवा त्यांची तब्येत बिघडली, तर सर्वात आधी धावून तेच जातात आणि मागचा पुढचा विचार न करता पैसे खर्च करतात.

इथे लागू पडते: ते वरून रागीट दिसले तरी त्यांचे मन मुलांसाठी अत्यंत कनवाळू आणि स्वच्छ असते.

शाळेत एखादे शिक्षक खूप कडक असतात. वर्गात मुलांनी थोडा जरी आवाज केला, तरी ते लगेच रागावतात आणि शिक्षा करतात. पण त्यांचा उद्देश मुलांना त्रास देणे नसतो. जेव्हा एखादा विद्यार्थी अभ्यासात मागे पडतो, तेव्हा तेच शिक्षक

स्वतःचा अतिरिक्त वेळ देऊन, अत्यंत प्रेमाने त्याला कठीण विषय समजावून सांगतात.

त्यांचा राग तात्कालिक आणि नाकावर असतो, पण विद्यार्थ्यांचे भले करण्याची त्यांची वृत्ती 'देवाच्या भागासारखी' पवित्र असते.

सार (Conclusion):

ही म्हण आपल्याला माणसाच्या बाह्य रूपावरून किंवा त्याच्या तात्पुरत्या रागावरून त्याची परीक्षा न करता, त्याचे 'अंतिम मन' समजून घेण्याचा सल्ला देते. मनात कपट ठेवून गोड बोलणाऱ्या माणसांपेक्षा, नाकावर राग असणारी पण मनाने स्वच्छ असणारी माणसे कधीही श्रेष्ठ, हाच या म्हणीचा गाभा आहे.

न मागता राजाची लेकही मिळत नाही

कोणत्याही गोष्टीसाठी स्वतःहून प्रयत्न केल्याशिवाय किंवा मागणी केल्याशिवाय ती कितीही साधी असली तरी सहज मिळत नाही.

ही मराठीतील अत्यंत लोकप्रिय आणि अर्थपूर्ण म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ आणि स्पष्ट अर्थ असा आहे की, कोणतीही गोष्ट मिळवण्यासाठी आपल्याला स्वतःहून प्रयत्न करावे लागतात, मागणी करावी लागते किंवा तोंड उघडून बोलावे

लागते. आपण जर शांत बसून राहिलो आणि अपेक्षा केली की सगळं काही आपल्याला आपोआप मिळेल, तर अत्यंत साधी गोष्टही मिळत नाही; मग राजाची मुलगी (जी मिळणे अत्यंत कठीण मानले जाते) मिळणे तर दूरच राहिले.

या म्हणीचा वापर कधी केला जातो?

हक्क मागण्यासाठी: जेव्हा एखादी व्यक्ती आपल्या हक्काच्या गोष्टीसाठी किंवा गरजेसाठी शांत बसते आणि ती मिळण्याची वाट पाहत राहते, तेव्हा त्याला जागे करण्यासाठी ही म्हण वापरतात.

कामात पुढाकार घेण्यासाठी: नोकरीत बढती, व्यवसायात संधी किंवा कौटुंबिक बाबींमध्ये जेव्हा आपल्याला काही हवे असते, तेव्हा आपण स्वतःहून पुढाकार घेऊन बोलले पाहिजे, हे पटवून देण्यासाठी.

प्रयत्नांचे महत्त्व सांगताना: केवळ नशिबावर किंवा दुसऱ्यावर अवलंबून न राहता स्वतःचे मत किंवा मागणी मांडणे किती गरजेचे आहे, हे सांगताना.

"बोलेल त्याचे सगे विकले जातात, पण न बोलणाऱ्याचे गहूही विकले जात नाहीत", याच न्यायाने जर आपल्याला आयुष्यात काही साध्य करायचे असेल, तर संकोच बाजूला ठेवून योग्य

वेळी योग्य ठिकाणी मागणी करणे आणि प्रयत्न करणे गरजेचे असते.

न मागता जे देई, तोच खरा सखा पाही

आपण न मागता किंवा अडचण न सांगता जो आपली गरज ओळखून मदत करतो, तोच आपला खरा हितचिंतक असतो.

"न मागता जे देई, तोच खरा सखा पाही" ही मराठीतील अत्यंत सुंदर, सुसंस्कृत आणि मानवी नात्यांमधील ओलावा अधोरेखित करणारी ओळ (किंवा सुभाषित) आहे. आधीच्या म्हणीच्या अगदी उलट जाणारा, पण तितकाच खोल अर्थ यात लपलेला आहे.

याचा सरळ अर्थ असा आहे की—आपल्याला तोंड उघडून मागावे लागण्यापूर्वीच, जे आपल्या मनातले ओळखून किंवा आपली गरज समजून आपल्याला मदत करतात, तेच आपले खरे मित्र, पाठीराखे किंवा हितचिंतक असतात.

खऱ्या नात्यांमध्ये शब्दांची गरज भासत नाही. आपला मित्र, कौटुंबिक सदस्य किंवा हितचिंतक आपल्या चेहऱ्यावरून, परिस्थितीवरून किंवा आपल्या अडचणीवरून आपण न मागताच मदतीचा हात पुढे करतो.

बऱ्याचदा समोरच्या व्यक्तीला मदत हवी असते, पण स्वाभिमानामुळे किंवा संकोचामुळे ती मागू शकत नाही. अशा वेळी तिला न मागता मदत करणे, हे तिच्या स्वाभिमानाचा आदर राखण्यासारखे असते.

जेव्हा आपण मागून काही घेतो, तो एकप्रकारे व्यवहार किंवा केवळ गरज पूर्ण करणे होते. पण जेव्हा कोणी न मागता देते, त्यामागे केवळ आणि केवळ निखळ प्रेम, काळजी आणि आपुलकी असते.

जगाच्या व्यवहारात आपल्याला स्वत:हून मागितल्याशिवाय काही मिळत नाही हे जितके खरे आहे; तितकेच आपल्या वैयक्तिक आयुष्यात न मागता आपली गरज भागवणारा 'खरा सखा' मिळणे हे परमेश्वराच्या कृपेसारखे असते.

नरो वा कुंजरो वा, काहीच न कळे जीवा

एखाद्या गोष्टीबद्दल पूर्णपणे संभ्रम असणे किंवा सत्य काय आहे हे निश्चित माहीत नसणे.

"नरो वा कुंजरो वा, काहीच न कळे जीवा" ही मराठी साहित्यात आणि बोलचालीत वापरली जाणारी एक अतिशय प्रसिद्ध ओळ

आहे, जी मानवी मनाची द्विधा मनःस्थिती, संभ्रम (Confusion) किंवा अनिश्चितता अचूकपणे व्यक्त करते.

यातील "नरो वा कुंजरो वा" हा भाग थेट महाभारतातून आला आहे, तर "काहीच न कळे जीवा" ही ओळ माणसाची अगतिकता दर्शवते.

महाभारत युद्धादरम्यान द्रोणाचार्यांचा पराभव करणे पांडवांसाठी अशक्य झाले होते. द्रोणाचार्यांचे आपल्या पुत्रावर, म्हणजेच अश्वत्थामावर अपार प्रेम होते. त्यामुळे 'अश्वत्थामा मरण पावला' ही बातमी ऐकल्याशिवाय ते शस्त्र खाली ठेवणार नाहीत, हे श्रीकृष्णाला ठाऊक होते.

त्याच वेळी भीमाने 'अश्वत्थामा' नावाच्या एका हत्तीचा (कुंजराचा) वध केला. त्यानंतर युधिष्ठिराने (धर्मराजाने) द्रोणाचार्यांकडे जाऊन मोठ्याने जाहीर केले: "अश्वत्थामा हतः" (अश्वत्थामा मारला गेला). पण धर्मराज खोटे बोलत नाही हे माहीत असल्याने, त्याने पुढे हळूच पुटपुटले: "नरो वा कुंजरो वा" (तो माणूस होता की हत्ती, मला माहीत नाही). श्रीकृष्णाने त्याच वेळी शंखनाद केल्यामुळे द्रोणाचार्यांना पुढचे शब्द ऐकू गेले नाहीत. पुत्राच्या मृत्यूच्या धक्क्याने त्यांनी शस्त्रे खाली ठेवली आणि त्यांचा वध झाला.

जेव्हा हा संदर्भ मराठीत "काहीच न कळे जीवा" या ओळीशी जोडला जातो, तेव्हा त्याचा व्यावहारिक अर्थ खालीलप्रमाणे होतो:

तीव्र संभ्रमावस्था: जेव्हा एखाद्या परिस्थितीमध्ये नक्की काय सत्य आहे आणि काय असत्य, हे समजत नाही; डोळ्यांसमोर दोन पर्याय किंवा दोन बाजू असतात आणि त्यातील नेमकी कोणती बाजू योग्य आहे हे ठरवता येत नाही, तेव्हा माणूस म्हणतो—"नरो वा कुंजरो वा, काहीच न कळे जीवा!"

सत्याची अनिश्चितता: एखादी गोष्ट अर्धवट सत्य किंवा संशयास्पद असणे.

निर्णय घेता न येणे: बुद्धी काम करेनाशी होणे आणि मनाला कोणताही ठोस निर्णय घेता न आल्यामुळे जीव कासावीस होणे.

नाक कापले तरी खाज सुटेना

समाजात मोठी नाचक्की किंवा बेअब्रू झाली, तरीही आपली वाईट प्रवृत्ती किंवा सवयी न सोडणे.

"नाक कापले तरी खाज सुटेना" ही मराठीतील अत्यंत सणसणीत, तिखट आणि थेट प्रहार करणारी म्हण आहे.

समाजातील किंवा स्वभावदोष असणाऱ्या व्यक्तींच्या वर्तनावर बोट ठेवण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

मराठी संस्कृतीत 'नाक' हे अब्रू, इज्जत, मान-सन्मान किंवा स्वाभिमानाचे प्रतीक मानले जाते. 'नाक कापले जाणे' म्हणजे पूर्णपणे नाचक्की होणे, इज्जत कचऱ्यात मिळणे किंवा तीव्र अपमान होणे.

या म्हणीचा सरळ अर्थ असा की—एखाद्या व्यक्तीची अत्यंत वाईट कृत्यांमुळे समाजात पूर्ण अब्रू गेली, प्रचंड अपमान झाला किंवा शिक्षा झाली, तरीही तिची खोड, वाईट सवय किंवा निर्लज्जपणा सुटत नाही. ती व्यक्ती पुन्हा पुन्हा त्याच चुका किंवा तेच गैरवर्तन करत राहते.

या म्हणीचा वापर या ठिकाणी केला जातो

निर्लज्जपणावर टीका करताना: जेव्हा एखादी व्यक्ती वारंवार चूक करून पकडली जाते, तिचा अपमान होतो, पण तरीही तिला त्या गोष्टीची अजिबात लाज वाटत नाही.

दुःस्वभाव न बदलणाऱ्यांसाठी: काही लोकांना वाईट सवयी असतात (जसे की चहाडी करणे, खोटे बोलणे किंवा दुसऱ्याचे नुकसान करणे). या सवयींमुळे अनेकदा फजिती होऊनही जेव्हा ते सुधारत नाहीत, तेव्हा हा टोमणा मारला जातो.

अतिथिटकारा व्यक्त करताना: समोरील माणसाच्या ढिम्म आणि बेफिक्र प्रवृत्तीचा जेव्हा संताप येतो, तेव्हा हा वाक्प्रचार वापरतात.

नाही त्याचे नाव आणि नाही त्याला गाव

ज्या माणसाची समाजात कोणतीही ओळख, पत किंवा निश्चित पत्ता नसतो अशा अनोळखी व्यक्तीबाबत ही म्हण वापरतात.

"नाही त्याचे नाव आणि नाही त्याला गाव" (किंवा सामान्यतः व्यवहारात "ना नाव ना गाव") ही मराठीतील एक अतिशय रोचक आणि गूढ अर्थ असणारी म्हण आहे.

या म्हणीची उत्पत्ती मानवाच्या आदिम (प्राचीन) सामाजिक संरचनेतून झाली आहे. मानवी समाजात कोणत्याही गोष्टीला किंवा व्यक्तीला ओळखण्यासाठी दोन गोष्टी अत्यंत महत्त्वाच्या मानल्या गेल्या:

१. नाव (त्याची वैयक्तिक ओळख)

२. गाव (त्याचे मूळ स्थान, कुटुंब, किंवा पार्श्वभूमी)

प्राचीन काळी जेव्हा एखादी अनोळखी, संशयास्पद किंवा भूत-खेतांसारखी अमानवी गोष्ट जंगलात किंवा गावात अचानक दिसायची, ज्याचे ना मूळ ठाऊक असायचे ना अस्तित्व सिद्ध

करता यायचे, तेव्हा लोक "याला ना नाव आहे, ना गाव" असे म्हणायचे. काळाच्या ओघात, या संकल्पनेवरून "ज्याचा कोणताही ठावठिकाणा नाही, आधार नाही किंवा ज्या गोष्टीचे अस्तित्वच अनिश्चित व निरर्थक आहे" हे दर्शवण्यासाठी ही म्हण रूढ झाली.

या म्हणीचा वापर प्रामुख्याने दोन वेगवेगळ्या संदर्भांत केला जातो:

जेव्हा एखाद्या व्यक्तीची समाजाला काहीही माहिती नसते, तिचा भूतकाळ अज्ञात असतो किंवा ती पूर्णपणे एकाकी व पोरकी असते, तेव्हा हा वाक्प्रचार वापरतात.

"गावाबाहेरच्या जुन्या मंदिरात एक साधू येऊन राहिला आहे. तो कुठून आला, कधी आला, कोणालाच ठाऊक नाही. नाही त्याचे नाव आणि नाही त्याला गाव, पण तो आपल्याच धुंदीत असतो."

जेव्हा समाजात एखादी अशी बातमी किंवा अफवा पसरते, ज्याला कोणताही ठोस पुरावा नसतो, जी कोणी सुरू केली हे माहीत नसते आणि जी पूर्णपणे काल्पनिक असते, तेव्हा ही म्हण वापरली जाते.

"सोशल मीडियावर काल रात्रीपासून एक धक्कादायक बातमी फिरते आहे. पण त्या बातमीला कोणता अधिकृत सोर्स नाही की

पुरावा. नाही त्याचे नाव आणि नाही त्याला गाव, अशा अफवांवर लोकांनी विश्वास ठेवू नये."

जेव्हा एखादा माणूस कोणतेही नियोजन न करता, ध्येय नसताना एखादे काम सुरू करतो, तेव्हा त्याच्या त्या अविचाराला हा टोमणा मारला जातो.

"रमेशने कोणतीही पूर्वतयारी न करता नवीन व्यवसाय सुरू तर केला; पण नेमकी काय उत्पादनं विकायची आणि ग्राहक कोण, याचं नियोजनच नाही. त्याच्या या व्यवसायाला नाही नाव ना गाव."

ज्या गोष्टीला कोणतीही ओळख, आधार, पुरावा किंवा निश्चित दिशा नसते, तिचे वर्णन करण्यासाठी ही म्हण वापरली जाते.

नाचणाऱ्याच्या पायाला घुंगराची काय भीती?

ज्याने एखादे काम करायचे आधीच ठरवले आहे किंवा जो त्या क्षेत्रात मुरलेला आहे, त्याला त्यातील अडचणींची किंवा लोकांची भीती वाटत नाही.

"नाचणाऱ्याच्या पायाला घुंगराची काय भीती?" ही मराठीतील एक अतिशय प्रसिद्ध आणि अर्थपूर्ण म्हण आहे.

या म्हणीचा सरळ आणि व्यावहारिक अर्थ असा होतो की, ज्या व्यक्तीने एखादे काम करायचे पक्के ठरवले आहे किंवा जो आधीच त्या मैदानात उतरला आहे, त्याला त्या कामात येणाऱ्या लहान-मोठ्या गोष्टींची किंवा अडचणींची अजिबात भीती वाटत नाही.

सराव आणि सवय: एका नर्तकाला (नाचणाऱ्याला) पायात घुंगरू बांधूनच नाचावे लागते. सुरुवातीला कदाचित ते घुंगरू जड वाटू शकतात किंवा टोचू शकतात, पण एकदा का नाचण्याचा सराव झाला की त्या घुंगरांची भीती किंवा त्रास उरत नाही, उलट ते घुंगरू त्या नृत्याचा आनंद वाढवतात.

ध्येयावर लक्ष: जेव्हा एखादी व्यक्ती मोठे ध्येय समोर ठेवून एखादे कार्य हाती घेते, तेव्हा वाटेत येणारे कष्ट, लोकांची टीका किंवा येणाऱ्या जबाबदाऱ्या यांना ती घाबरत नाही.

परिणामांची तयारी: "आता मैदानात उतरलोच आहोत, तर परिणामांना काय घाबरायचे?" ही निडर आणि धाडसी वृत्ती या म्हणीतून व्यक्त होते.

एखाद्या लेखकाने किंवा संशोधकाने जेव्हा एखादा मोठा ग्रंथ लिहिण्याचे ठरवले, तेव्हा त्याला अहोरात्र घ्याव्या लागणाऱ्या कष्टांची आणि संदर्भांचा शोध घेण्याची भीती वाटत नाही.

समाजसेवा करणाऱ्या व्यक्तीला लोकांच्या विरोधाची काळजी नसते.

थोडक्यात सांगायचे तर, "एकदा निर्णय घेतला आणि कामाला सुरुवात केली, की मग त्यातील आव्हानांना घाबरायचे नसते," हाच या म्हणीचा मुख्य संदेश आहे.

नाव काढणे पण नाव न ठेवणे

एखाद्याच्या चांगल्या कामाचे कौतुक (नाव काढणे) करावे, पण कोणाच्या पाठीमागे त्याची निंदा किंवा दोषारोप (नाव ठेवणे) करू नयेत.

"नाव काढणे पण नाव न ठेवणे" हा मराठी भाषेतील एक अतिशय खुबीदार आणि विरोधाभासात्मक वाक्प्रचार आहे. उथळपणे पाहता यात 'नाव' हा शब्द दोन्हीकडे सारखाच दिसतो, पण दोन्ही ठिकाणी त्याचे अर्थ पूर्णपणे विरुद्ध आहेत.

याचा नेमका अर्थ खालीलप्रमाणे आहे:

नाव काढणे: एखाद्याची स्तुती करणे, कौतुक करणे, त्याच्या चांगल्या कामाचा किंवा कर्तृत्वाचा उल्लेख गौरवपूर्वक करणे.

नाव ठेवणे: एखाद्याची निंदा करणे, दोष दाखवणे, टीका करणे किंवा नावे ठेवून कमी लेखणे.

जेव्हा आपण म्हणतो "नाव काढणे पण नाव न ठेवणे", तेव्हा त्याचा अर्थ "एखाद्याच्या पाठीमागे किंवा समोर त्याचे कौतुक करणे, त्याची स्तुती करणे; पण त्याच्यावर कोणतीही टीका न करणे किंवा त्याच्यात दोष न काढणे" असा होतो.

आपल्या परिचयातील एखाद्या प्रामाणिक, कर्तृत्ववान आणि निगर्वी व्यक्तीबद्दल बोलताना आपण असे म्हणतो. "ते गृहस्थ इतके सज्जन आहेत की, संपूर्ण गावात प्रत्येक जण त्यांचे नाव काढतो, पण त्यांच्यावर बोट ठेवून नाव ठेवणारा एकही माणूस सापडणार नाही."

नाही घरचा, नाही दारचा, केवळ पाहुणा चार दिवसांचा

ज्याचे स्वतःचे कुठेही स्थैर्य नसते आणि जो कुठेही कायमचा टिकत नाही, अशा अस्थिर माणसासाठी ही म्हण वापरली जाते.

"नाही घरचा, नाही दारचा, केवळ पाहुणा चार दिवसांचा" ही मराठीतील अत्यंत मार्मिक आणि जीवनाचे अंतिम सत्य सांगणारी एक पारंपरिक म्हण आहे.

घरचा-दारचा नसणे: कोणत्याही एका विशिष्ट भौतिक जागेवर, माणसांवर किंवा संपत्तीवर कायमस्वरूपी हक्क नसणे.

चार दिवसांचा पाहुणा: या जगात येणारा प्रत्येक जीव हा ठरावीक काळासाठीच आलेला असतो.

ही म्हण प्रामुख्याने 'मानवी जीवनाचे नश्वरत्व' (क्षणभंगुरता) दर्शवण्यासाठी वापरली जाते. माणूस या जगात येतो, विविध नाती जोडतो, घर-दार कमावतो; पण शेवटी हे सर्व इथेच सोडून त्याला जावे लागते. या जगात कोणीही कायमचा राहत नाही, आपण सगळेच जण काही काळासाठी आलेले 'पाहुणे' आहोत, हा वैराग्यपूर्ण विचार या म्हणीत आहे.

जेव्हा एखादी व्यक्ती संपत्ती, सत्ता किंवा अधिकाराचा प्रचंड माज करते, तेव्हा तिला जमिनीवर आणण्यासाठी किंवा संतांच्या उपदेशात या म्हणीचा वापर होतो. (उदा. "अकलेचा आणि पैशाचा गर्व कशाला करतोस? शेवटी माणूस नाही घरचा, नाही दारचा...")

जग सोडून गेलेल्या व्यक्तीबद्दल बोलताना किंवा मनाला समजावताना, "हे जग म्हणजे एक धर्मशाळा आहे आणि आपण सगळे चार दिवसांचे पाहुणे आहोत," या भावनेतून ही म्हण आठवली जाते.

मराठी संत साहित्यात आणि लोकगीतांमध्ये या विचाराला खूप मोठे स्थान आहे, जे माणसाला निगर्वी आणि समाधानी राहण्याची शिकवण देते.

न कळता पडली काठी, तर लागली पाठी

अनावधानाने किंवा नकळत घडलेली चूकसुद्धा कधीकधी माणसाच्या मागे मोठा मनस्ताप किंवा संकट लावून जाते.

"न कळता पडली काठी, तर लागली पाठी" ही मराठीतील एक जुनी, अत्यंत चपखल आणि व्यावहारिक सत्य सांगणारी म्हण आहे.

न कळता पडली काठी: एखादी चूक किंवा अनपेक्षित गोष्ट नकळत, अनवधानाने किंवा अज्ञानातून घडणे.

लागली पाठी: पण त्याचे वाईट परिणाम, शिक्षा किंवा संकट मात्र त्या व्यक्तीच्या मागे कायमचे हात धुवून लागणे.

"एखादी गोष्ट आपल्याकडून अगदी नकळत किंवा चुकून झाली असली, तरीही त्या गोष्टीचे गंभीर परिणाम किंवा तिची शिक्षा आपल्याला भोगावीच लागते." निसर्गाचा, कायद्याचा किंवा व्यवहाराचा नियम हा प्रत्येकाला सारखाच लागू होतो; तिथे 'मला हे माहीत नव्हते' किंवा 'माझ्याकडून हे चुकून झाले' हे कारण चालत नाही, हाच या म्हणीचा मुख्य अर्थ आहे.

जर एखाद्या व्यक्तीकडून वाहतुकीचा नियम नकळत मोडला गेला, तर "मला नियम माहीत नव्हता" असे सांगून चालत नाही, त्याला दंड भरावाच लागतो.

एखाद्याने एखादा विषारी पदार्थ किंवा चुकीचे औषध साधे फळ समजून नकळत खाल्ले, तरीही शरीरावर त्याचे दुष्परिणाम होणारच.

घाईगडबडीत किंवा नकळत एखादी चुकीची माहिती पुस्तकात छापली गेली, तर नंतर होणारी टीका किंवा वाद लेखकाच्या पाठीशी लागतोच.

थोडक्यात, ही म्हण माणसाला अतिशय सतर्क, सावध आणि जबाबदार राहण्याची शिकवण देते.

नव्याचे नऊ दिवस, जुन्याचे कायमचे पुनर्वसन

नवीन गोष्टीचे कौतुक सुरुवातीला खूप होते, पण सरतेशेवटी जुन्या, अनुभवी आणि शाश्वत गोष्टीच आयुष्यात कामी येतात.

"नव्याचे नऊ दिवस, जुन्याचे कायमचे पुनर्वसन" हा मराठीतील अतिशय लोकप्रिय आणि मानवी स्वभावावर अचूक बोट ठेवणारा एक आधुनिक वाक्प्रचारवजा विचार आहे.

हा मूळ मराठी म्हण "नव्याचे नऊ दिवस" (म्हणजेच कोणत्याही नवीन गोष्टीचे कौतुक किंवा आकर्षण हे अगदी सुरुवातीचे काही दिवसच असते) याला जोडून तयार केला गेला आहे.

क्षणभंगुर आकर्षण: जेव्हा कोणतीही नवीन गोष्ट, नवीन पद्धत, नवीन तंत्रज्ञान किंवा नवीन व्यक्ती आपल्या आयुष्यात येते, तेव्हा सुरुवातीला तिचे प्रचंड कौतुक होते, तिचा उदोउदो होतो. पण ते आकर्षण 'नऊ दिवस' म्हणजेच अगदी अल्पकाळ टिकते.

जुन्याचे महत्त्व आणि पुनर्वसन: जसजसा काळ सरकतो, तसतसे आपल्याला जाणवू लागते की जे जुने होते, तेच जास्त विश्वासार्ह, टिकाऊ आणि गुणात्मक होते. शेवटी नवीन गोष्टीतील फोलपणा जाणवल्यावर माणूस पुन्हा जुन्याच गोष्टींकडे, जुन्याच मूल्यांकडे किंवा जुन्याच पद्धतींकडे वळतो आणि त्यांचे समाजात 'कायमचे पुनर्वसन' होते (म्हणजेच त्यांना पुन्हा मानाचे स्थान मिळते).

आजकाल झटपट प्रसिद्धी मिळवणारे अनेक नवे लेखक किंवा नवी पुस्तके येतात. सुरुवातीला त्यांची खूप चर्चा होते (नव्याचे नऊ दिवस). परंतु, काळाच्या कसोटीवर टिकणारे जे जुने दर्जेदार ग्रंथ, अभिजात साहित्य किंवा संदर्भकोश असतात, वाचक शेवटी पुन्हा त्यांच्याकडेच वळतात (जुन्याचे कायमचे पुनर्वसन).

बदलत्या काळात नवीन पाश्चात्त्य विचार किंवा जीवनशैली अंगीकारली जाते. पण काही काळाने जेव्हा मानसिक शांतता

किंवा कौटुंबिक स्थैर्याचा प्रश्न येतो, तेव्हा माणसाला पुन्हा आपल्या जुन्या परंपरा, कौटुंबिक मूल्ये आणि संस्कृतीचीच कास धरावी लागते.

बाजारात रोज नवनवीन फॅशन किंवा चकचकीत वस्तू येतात. लोक तात्पुरत्या आकर्षणापोटी त्या खरेदी करतात, पण शेवटी जी जुनी, साधी आणि टिकाऊ पद्धत असते, तीच दीर्घकाळ सोबतीला राहते.

थोडक्यात सांगायचे तर, "नवे ते सर्वच सोने नसते; तात्पुरत्या झगमगाटापेक्षा काळाच्या कसोटीवर उतरलेले जुनेच नेहमी श्रेष्ठ आणि कायमस्वरूपी ठरते," हाच या विधानाचा गाभा आहे.

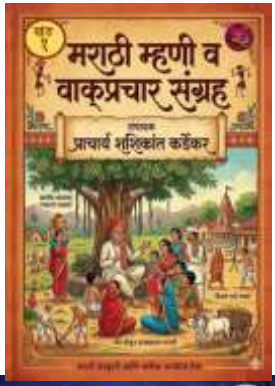
मराठी म्हणी व
वाक्प्रचार संग्रह
प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

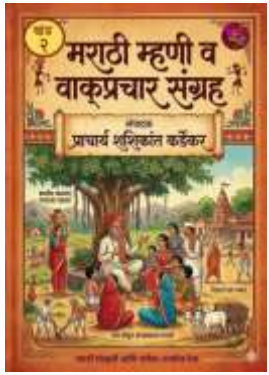
मराठी म्हणी व
वाक्प्रचार संग्रह
प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

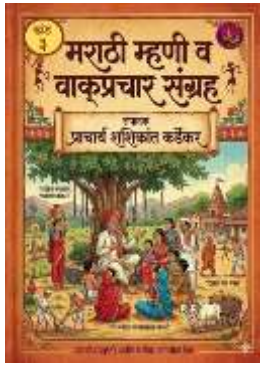
मराठी म्हणी व
वाक्प्रचार संग्रह
प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

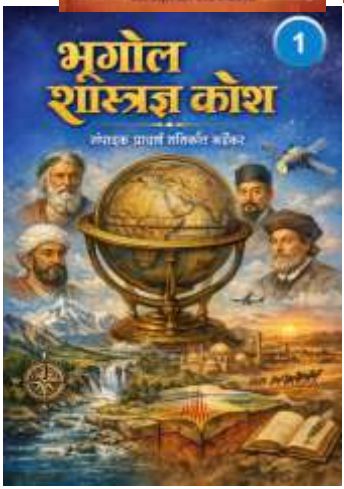
भूगोल
शास्त्रज्ञ कोश
1

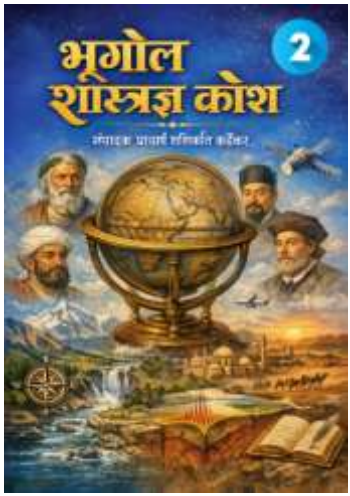
भूगोल
शास्त्रज्ञ कोश
2

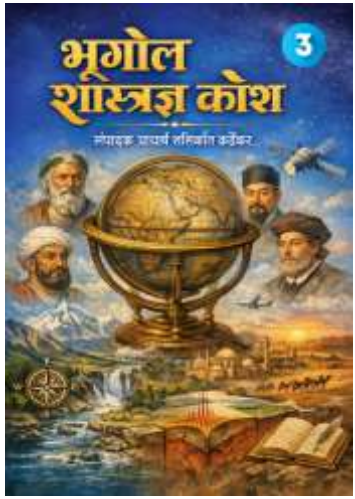
भूगोल
शास्त्रज्ञ कोश
3

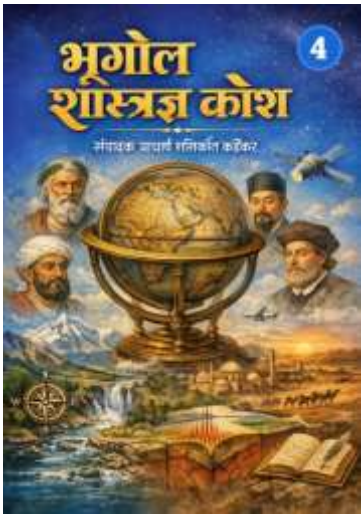
भूगोल
शास्त्रज्ञ कोश
4

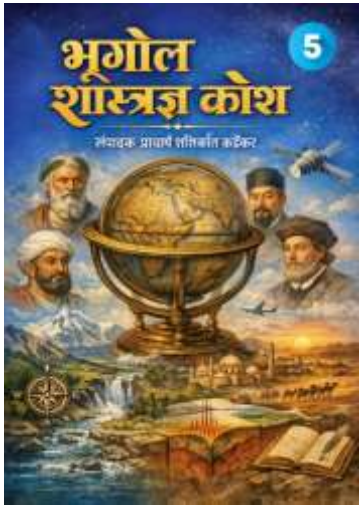
भूगोल
शास्त्रज्ञ कोश
5

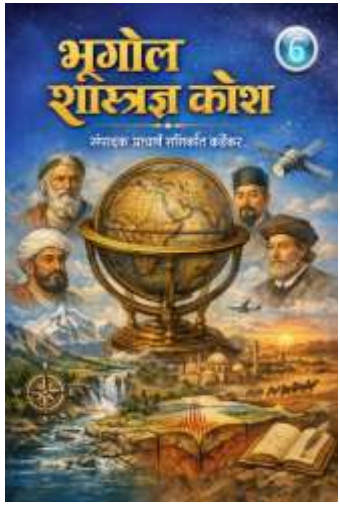
भूगोल
शास्त्रज्ञ कोश
6

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर यांची ग्रंथसंपदा

www.esahity.com येथे विनामूल्य मिळतील

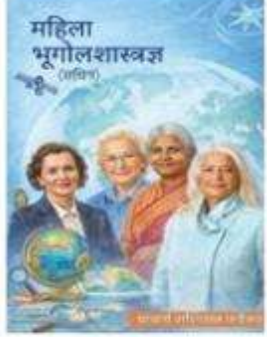

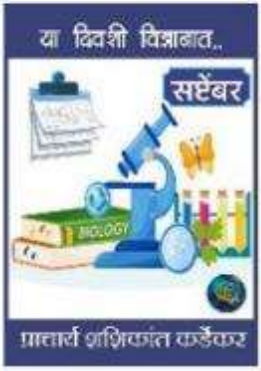

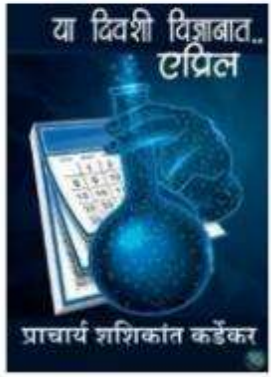

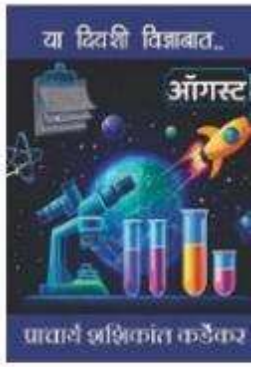

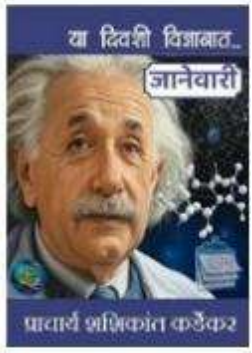

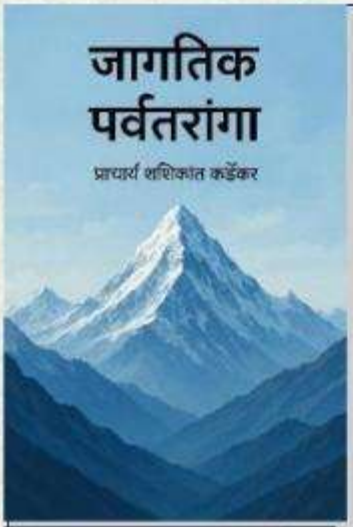

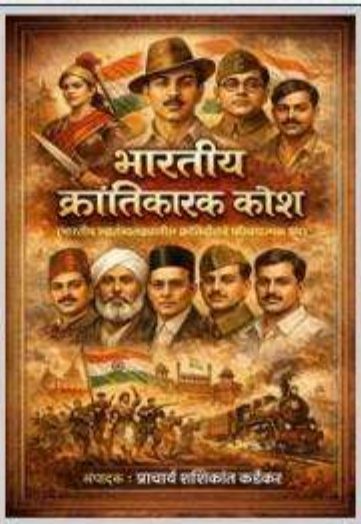

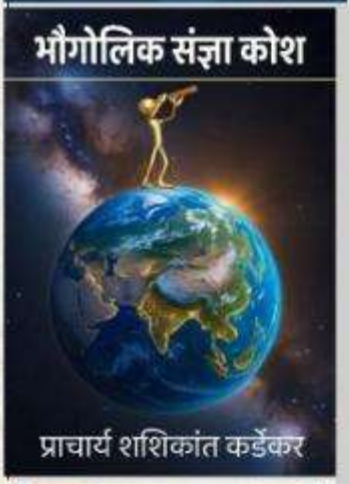

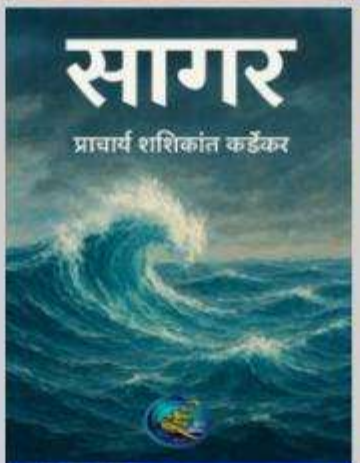

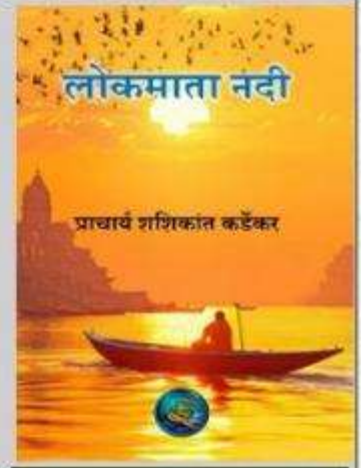

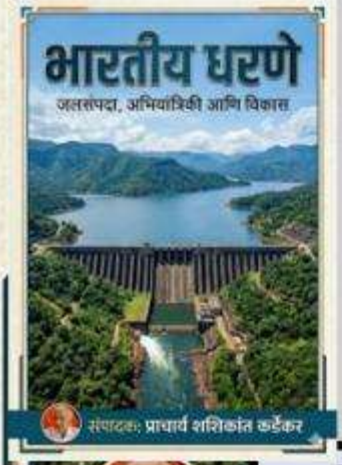

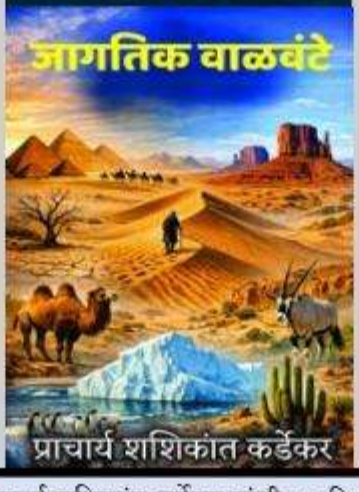

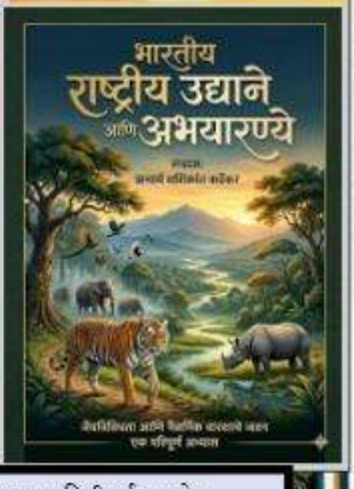

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर यांची प्रकाशित 21 माहितीपूर्ण पुस्तके
www.esahity.comया लिंकवर विनामूल्य उपलब्ध आहेत.